

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
№1(40), 2014**

Алматы, 2014

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(40), 2014

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
тар. ғыл. д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

тар. ғыл. д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),

тар. ғыл. к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
тар. ғыл. к., доц. **Р.Р. Оспанова**

(жауапты хатшылар),
тар. ғыл. д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. Вирджиния Мартин

(АҚШ),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ),
тар. ғыл. д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),
тар. ғыл. д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),
тар. ғыл. д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),

тар. ғыл. д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
тар. ғыл. д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., **Томохико Уяма**

(Жапония),
тар. ғыл. д., проф. **Т.Ходжаоглы**

(Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2014

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 09.06.2014 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 24,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 123.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Султанғалиева Г.С. Новоилекская линия в первой трети XIX в.: строительство и политика Российской империи.....	3
Шаймарданова З.Д. Казахская степь на Парижских международных выставках XIX века.....	8
Шаяхметов Н.У. Аграрный пейзаж казахских степей: факторы изменения (II-половина XIX – начало XX вв.).....	11
Мұқатова Д.М. Оңтүстік Қазақстандағы жергілікті халықтың саны және олардың әлеуметтік жағдайы (XIX ғ. аяғы – XX ғасырдың басы).....	15

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

Reinhard Hesse, Nessipbaeva K. Ethics in the global crisis.....	19
Ақынова А.П. Византия императоры Юстиниан және аварлар....	23
Бакауова Э. Қазақстан мен Ұлыбритания қарым-қатынасын тұрақты дамытудағы Елбасының қызметі.....	27
Саурықова Ж. Батыс елдеріндегі әлеуметтік жұмыстың ерекшеліктері.....	30

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Nessipbaeva K.R. Science in the contemporary world: definition, functions, role.....	36
Зайниева Л.Ю. Молодежное направление в деятельности Организации Объединенных Наций.....	39
Baisalbaeva T.M. Modern world educational space.....	46
Абдрахманова М.З. Қазақстан республикасындағы әлеуметтік жұмысты жүзеге асырудың тиімді механизмдерінің алатын орыны	50
Азимханов Ы. Қазақстанның 90-жылдардың бас кезіндегі нарықтық қатынастарға өту мәселесі.....	55
Абдиханова А. Ислам өркениеті – ғаламдық кеңістікте.....	58
Жүсіпова Н.А. Отарланған Қазақстандағы этностық сана мен этостың жағдайы.....	62
Rystina I. Comparative analysis of national youth policy in different countries.....	66
Мажирин Д.Т. Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде даму мәселелері.....	68
Shaukenov J.A., Ogorodnokova A.V. Civil society as a factor of prevent extremism.....	72

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Иманбекова А.А. Проблемы номадизма в исследованиях А.М. Хазанова.....	75
Төлебаев Т.Ә. Ғ.Тоғжанов XIX ғ. II-жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ ауылы туралы.....	79
Галиева А., Галиева А. Послания Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана как исторический источник развития независимого Казахстана.....	83
Жүгенбаева Г. Машанитану бағытын отандық тарихнамада дамытудың өзектілігі.....	85
Алпысбаева Н.К., Айтқалиева Р. Аудиовизуалды құжаттардың ғылыми-анықтамалық аппараттын құрудың ерекшеліктері.....	92

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая
ВЕСТНИК

**Серия «Исторические
и социально-политические
науки»,
№1(40), 2014**

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **К.Р. Несипбаева**,
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© **Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2014**

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 09.06.2014.
Формат 60x84 1/8.
Объем 24,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 123.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Егізбаева М.К., Кенжебекова А.С. Тарбағатай өңірі қазақтарының өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрыптары.....	96
Касеналин А.Е., Қайыпаллоұлы Қ. Сарыарқаның доңғал кезеңінің қоныстары (б.з.д. IX-VIII ғғ.).....	100
Карекова Г.А. Ornament in Kazakhs' history.....	104
Картаева Т.Е., Төлегенова Ә. Экспозиция және экскурсия ісіне ақпараттық технологияларды енгізудің өзекті мәселелері.....	109
Қартабаева Е.Т., Рақимжанов Е.М. Сопылықтың қалыптасуының тарихы алғы шарттары жөнінде.....	115
Қартабаева Е.Т. Ислам және діни төзімділік мәселесі.....	118
Мусаханова М., Мусаханова Ж. Традиционные казахские мужские головные уборы в контексте истории и современности..	122
Искаков Ғ.Т., Сулеева С.А. Каменная индустрия Арал-8.....	128
Шланова А.М. Қазақстан мен Монғолия қазақтарының отбасы және неке қарым-қатынастарындағы өзара үндестік.....	131

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Бақауова Г.Б. Жоғары оқу орындарында тарихты оқытудағы ақпараттық технология курстарын оқытудың әдістемесі.....	135
Кенжебаев Г.К., Орумбаев С.Т. О некоторых аспектах инновационных технологий обучения студентов.....	140
Мухаметжанова А.О., Алшынбаева Ж.Е. Болашақ мұғалімдерін кәсіби даярлауда арнайы курстың ролі.....	142
Мухаметжанова А.О. Сапалы біліммен қамтамасыз етудегі ауыл мектептерінің мәселесі.....	146
Sultanova F., Sultanova G. Informational – communicational technology and problems of education.....	150

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

Азретбергенова Э. С.Лапиннің Түркістан тәуелсіздігі жолындағы күресі.....	153
Бекіш А.Ә., Сантаева К.Т. Әлихан Бөкейханов халқымыздың саяси көсемі.....	158

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Ақилбекова С.Е. L.N. Gumilev's course of life.....	161
Абдрасилова С.Т. Некоторые вопросы развития высшего педагогического образования в Южном Казахстане (30-е – 60-е годы XX века).....	164
Буздаев А.М. Принятие христианства на Руси и его значение.....	167
Дуванбекова Г.С. Түркістан өлкесіндегі әлеуметтік-демографиялық ахуал (XIX ғ. II жартысы мен XX ғасырдың басы)	170
Исакова А.С. Көне түріктік тас мүсіндерде бейнеленген қарулар	175
Кәрібек Дәулет. Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік-саяси модернизациясы жағдайындағы транспорттық саясаты.....	178
Пернеева А.К. Түркілердің соғыс өнері мен қаруы.....	181
Түсіпбекова Э.К. Ұзынағаш өңіріндегі мектеп өмірінің кейбір мәселелері (1920-1940 жж.).....	184
Шопатаев Е. Ұлы Жібек жолы және оның бойындағы қалалардың тарихи маңызы.....	187
Шынтаева Ш.И. Мұрағат құжаттарының деректеріндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихы.....	190
Беделова Г.С., Марипов Р.А. Хазар қағанаты мен Араб халифаты арасындағы соғыстардың барысы.....	194

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. № 476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы № 433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за № 476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. № 433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 94(574)

НОВОИЛЕКСКАЯ ЛИНИЯ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.: СТРОИТЕЛЬСТВО И ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Г.С. Султангалиева – д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби

Кеңестік кезеңнен кейінгі кеңістікте жаңа мемлекеттік шекараның анықталуы әлеуметтік-экономикалық және мәдени-географиялық жағдайларға терең өзгерістер енгізді. Ұсынылып отырған мақалада XIX ғасырдың I ширегіндегі қазақ даласындағы Ресей өкіметінің саясаты және көшпелілер мен казактардың қарым-қатынастары тұсындағы Жаңа Елек шебінің құрылу процесі ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: Жаңа Елек шебі саясат, мәдени-географиялық кеңістік, Кіші жүз қазақтары, қазақтардың казактармен қарым-қатынасы

This article is devoted to the problem of Novoileksk boundary line, which was built in the first decade of the XVIII century. This line pushed the nomad's boundaries of Bashkirs and Kazakhs and broke the routes of the nomadic ways, in particular the migrations of the Bashkirs in the priileksk steppes so and Kazakh tribes Tabyn, Tama lost their pastures in the area of 700 000 acres.

Key words: the barrage the New Sieve politics, cult – geographic space, Young hundred Kazakhs, the tie with Cossacks Kazakhs – treatment

Появление новых государственных границ на постсоветском пространстве вызвало глубокие изменения единого прежде социально-экономического и культурно-географического пространства. Новая ситуация стала одной из причин возобновления исследований трансграничных зон, являющихся как очагами кризиса, так и мирного взаимодействия. В этом плане интерес представляет Новоилекская пограничная линия, построенная в первые десятилетия XVIII в. при слиянии рек Урал и Илек для защиты Илецкого соляного промысла и солевозного тракта от набегов соседних кочевников, в частности казахов и башкир. Пограничная линия отодвинула границы кочевий башкир и казахов в южных приуральских степях до рек Илек, Бердянка, Курайли и нарушила маршруты кочевых путей, в частности перекочевки башкир на приилекские степи, а казахские рода табын и тама лишились своих пастбищ между Илеком и Уралом на площади 600 тысяч десятин.

Сегодня бывшая «Новоилекская пограничная линия» представляет один из участков самой длинной сухопутной границы в мире (7 512,8 км.) между Республикой Казахстан и Россией, в частности между Оренбургской, Актюбинской и Западно-Казахстанской областями. Это один из трансграничных этнокультурных регионов в евразийском пространстве, где граница не совпадает с территорией проживания народов. По обеим сторонам границы проживают русские, казахи, татары, башкиры, украинцы и другие народы, создающие пространство, обладающее единством и своеобразием. Исходя из этого, изучение исторических аспектов формирования евразийских границ, особенностей политического экономического и культурного взаимодействия народов между собой и властью с другой стороны, возникновения специфических социокультурных форм сотрудничества на бывшей Новоилекской пограничной линии позволит внести определенную лепту в рассмотрение таких вопросов: Какие модели и формы взаимодействия и отторжения народов, проживавших вдоль линии, возникали на этой территории? Как политические практики действий региональных властей влияли на процесс трансформации военно-политической границы к освоенной линии и заселения ее восточнославянским населением? Какое символическое пространство занимала пограничная линия первой трети XIX в. в представлении казахского населения как контактная зона между кочевыми и оседло-земледельческим народами или как линия распространения русской власти на территории Младшего жуза, отсюда акты протеста и неприятия? Осознавало ли казахское население строительство укрепленных пограничных линий в первой половине XVIII в. как границу или только как барьер для занятия традиционных зимних пастбищ?

В исторической науке строительство укрепленных линий в юго-восточных рубежах Российской империи больше рассматривалась, как опорная зона для продвижения вглубь степи и наступление на территорию Южного Казахстана и Средней Азии. Историк А.Ремнев считал, что создание неких буферных зон являлось ключевым моментом в утверждении империи на вновь осваиваемых территориях. Границы носили специфические фронтальные черты подвижной зоны закрепления и освоения [1]. В

данном случае позиция А.Ремнева соответствует концепции фронта, как переходной зоны, разработанной американскими историками [2]. Идея фронта отражает процесс взаимодействия местных жителей и колониальной власти, использования властью природных ландшафтов региона (в нашем случае реки Урал и Илек) для продвижения вглубь новой территории и освоения ее. В связи с этим интересным является аспект восприятия действий имперской власти в Степи казахским населением и наоборот, т.е как российская власть воспринимала традиционное поведение местного населения. Отражение концепции социального фронта между различными жизненными укладами и ценностями раскрывает понимание казахами как представителей кочевой культуры и российской администрации, отражавших культуру оседло-земледельческих народов термина «освоение», «пользование», «собственность». Точку зрения российской власти четко выразил оренбургский военный губернатор Василий Перовский (1833-1842) в своем докладе о необходимости перенесения пограничной линии вглубь Степи в 30-х годах XIX в. Он обратил внимание центра на то, что «места в степи, представляющие для нас [оседлых жителей – Г.С.] ничем не заменимые выгоды, для казахов особенной цены не имеют. Для казахов, ведущих «скотоводство и кочующую жизнь», «пахотные земли совершенно бесполезны, речки текут без цели и ожидают плотин, мельниц и др. заведений». Кроме того, Перовский считал, что казахи «не почитают нарушителями их собственности торговцев и промышленников, ежедневно в Степь отправляющихся», им даже «...не приходит мысль требовать какого либо возмездия за леса, соль, рыбу, добываемые русскими в Степи». Исходя из этого представления, губернатор заключал, может ли кто из казахов «назваться хозяином угодья, принадлежавшие поочередно каждому близ одного кочующего племени» [3]. При этом губернатор понимал, что перенесение границы вглубь степи может вызвать беспокойство со стороны казахского народа. Он подчеркивал, что не надо думать, что казахи, привыкшие кочевать на этом пространстве, будут смотреть равнодушно, «но их расстройством», по его циничному заявлению ограничится только, «...оставлением привычных кочевых мест». И он считал, что проведение новой пограничной линии вглубь Степи «не есть завоевание или приобретение», что на таковые действия нужно смотреть «как на обыкновенное хозяйственное распоряжение», а именно переселение русских нужно рассматривать как переселение из малоземельных губерний в другие, не заселенные территории. Далее, оренбургский губернатор в своем рапорте объяснял Центру о пользе строительства пограничных линий в глубь Степи для казахского населения. По его мнению, казахи на новой пограничной линии будут иметь возможность «променивать свой скот на наш хлеб и под нашей защитой укрываться от междоусобной барамты» [4].

Строительство пограничных линий по отношению к Сибири освещено в исторической литературе достаточно хорошо. Новосибирские исследователи считают, что строительство укрепленной линии есть создание четкой очерченной границы, которая являлось важной задачей имперского правительства и инструментом в реализации задачи дальнейшего включения вновь присоединенной территории в состав государства [5].

В казахстанской историографии строительство пограничных укрепленных линий на территории Казахстана описано тезисно, в контексте изучения начального этапа присоединения Казахстана к Российской империи и политики российской власти по строительству Оренбургской, Яицкой, Уйской, Иртышской линий, возведенных для охраны юго-восточных рубежей империи в первой половине 18 в. [6]. По мнению башкирского исследователя Р.Рахимова пограничные линии XVIII в. служили фактической границей России на юго-востоке, обеспечивали безопасность от набегов кочевников на российские владения. Внешняя, формальная часть военного дискурса пограничной линии, по мнению Р.Рахимова, оказывала немалое влияние на формирование у казахов образа России как сильного в военном отношении государства [7].

В историографии больше внимание уделяется строительству пограничной Новой линии, возведенной в 1835 году на участке от Орска до Троицка по инициативе Оренбургского губернатора В.А. Перовского. Причиной этому является интерес исследователей к изучению стратегии политики российской власти в Степи, перешедшей от пограничного контроля к активным действиям в 30-50 годах XIX в., и сама личность Перовского, использовавшего тактику военных действий в регионе (походы в Среднюю Азию 1839, 1853), нежели наблюдения или изучения местных обществ [8].

Общезвестно, что важным компонентом пограничных линий являлась служба уральского, сибирского, оренбургского казачества. Исследователи, занимавшиеся историей формирования этих казачеств в определенной степени рассматривали их деятельность в контексте процесса строительства укрепленных пограничных линий и вопросов землепользования казачества [9].

Российские власти, наряду с казачьими войсками использовали национальные формирования, в частности калмыков, Башкиро-Мещерякское войско, выполнявшее такие же сторожевые функции вдоль

пограничных линий южноуральского региона, как и оренбургские и уральские казаки [10]. Привлекая башкир к службе на пограничной линии правительство учитывало не только особенности их жизни и быта, «сметливость, привычку к степной местности, неутомимость в степных походах», отсутствие материальных затрат, так как «снабжение оружием, одеждою, лошадьми, съестными припасами» должно было исходить от башкирского общества, но и то, что это были единоверцы, знавшие язык и культуру пограничного кочевого казахского общества. В современной историографии достаточно хорошо раскрыта деятельность Башкиро-Мещеряцкого войска (1798-1865) на территории Южного Урала и западного региона Казахстана в XVIII-XIX вв. [11].

В последние десятилетия в казахстанской исторической науке появились исследования, посвященные изучению политических, социокультурных и экономических трансформаций на примере отдельной трансграничной зоны, в частности в районе Иртышской десятиверстной полосы в длительном историческом ракурсе (вторая половина 18-начало XX вв.), военно-политической Сырдарьинской линии, которая зафиксировала границу России со Средней Азией уже не вдоль Урала, как это было в первой половине XVIII в., а по «Сыру и Усть-Урту» [12]. Этот подход вносит определенный вклад в разработку концепта пограничья и позволяет проследить особенности взаимодействия казахского населения и казаков, способы и формы их регулирования.

Однако история изучения пограничных линий в исторической литературе показывает, что возведение Новоилекской линии осталось мало замеченной в исторической науке и упоминается только фрагментарно в контексте истории колонизации Казахстана в первой четверти XIX в., восстания казахов под предводительством старшины рода табын Жоламана Тленши. Вместе с тем нужно подчеркнуть, что Новоилекская линия стала первым крупным актом российской власти по изыманию земель у казахского населения в первой четверти XIX в, и отразила процесс формирования первых казачьих селений вглуби Степи.

Исходя из этого, в статье предпринята попытка раскрыть логику строительства укрепленной Новоилекской линии в контексте политики региональной администрации.

Со вступлением в должность военного губернатора Оренбургской губернии Г.С. Волконский (1803-1817) обратил внимание на необходимость контроля добычи и продажи Илекской соли, которая могла бы стать источником пополнения доходов региональной казны. По его распоряжению 18 апреля 1805 года было образовано управление Илекского соляного промысла, а 31 августа того же года – экспедиция для управления Илекского соляного промысла. Кроме того, была разрешена "вольная продажа" соли ("до 1½ миллионов пудов, вместо ныне добываемых 500 тысяч пудов"), почти вдвое увеличилось число ссыльных работников (до трёхсот вместо 173), повышена плата за работы "по выломке и по перевозке соли" [13]. Одновременно стали разрабатываться меры для дальнейшего развития Илекского соляного промысла, а именно новые солевозные тракты и охрана этих границ. Результатом этих действий региональной администрации стало утверждение Государственным Советом (28 августа 1810 г.) проекта полковника Г.С. Струкова «Об организации солевозного тракта» из Илецкой защиты до Самары. Суть Проекта состояла в том, что доставка илекской соли должна была осуществляться не объездным путем через Оренбург, а прямо через р.Илек. Для этого необходимо было построить новую пограничную линию по правому берегу р. Илек от Илецкой Защиты и до Илецкого казачьего городка [14]. Предложенный путь проходил частью через казахские кочевья родов тама и табын Младшего жуза. Дело в том, что с середины 50-х годов XVIII в. до строительства Новоилекской линии, крепость Илецкая защита, построенная в низовье р. Илек была единственным укреплением, расположенным непосредственно на границе с казахскими кочевьями родов племенного объединения Жетыру Младшего жуза. Известный исследователь Оренбургского края П.Рычков писал, что «Илецкая крепостца, или защита» расположена «от Оренбурга за реку Яик прямо в киргиз-кайсацкую степь расстоянием 62 версты, около которой и киргизцы (казахи – Г.С.) часто кочевьями своими располагаются» [15].

Однако, несмотря на это в 1811 г. российские власти приступили к изъятию 600000 десятин земли, составлявших зимние кочевья для казахских родов табын и тама, между реками Урал, Илек, Курайли и Бердянка для охраны Илецкой защиты и строительства форпостов Изобильный, Новоилецкий, Озёрный и Затонный составивших первую цепь Новоилекской линии, протяженностью 131 верст [16].

Строительство Новоилекской линии продолжалось почти 15 лет. Столь длительный период объяснялся как объективными обстоятельствами, а именно Отечественная война 1812 г. и участия в ней казачьих, башкирских полков, так и сложной экономической ситуацией в Степи. Оренбургский губернатор Г.С. Волконский (1803-1817) подчеркивал, что в первое десятилетие XIX в. у казахов Младшего жуза, «беспорядки и повсеместное по степи расстройство никогда не доходили до такой степени замешательства, как ныне» [17]. Свидетельством ухудшения экономического положения казахского населения стало

появление массы казахского населения на Оренбургской пограничной линии. Одним из первых на этот факт обратил внимание директор Оренбургской таможни Павел Величко (1757-1821), который в своем рапорте министру Н.П. Румянцеву подчеркивал, что «крайнейшая бедность» постигшая казахское население «...кажется еще из года в год усиливающейся» [18]. Обедневшие казахи просили записать их в башкирское сословие и брали на себя обязательства по выполнению их обязанностей, нанимались в работники в русские селения и более того продавали своих детей в рабство и т.д. [19].

С 1817 г. при Оренбургском военном губернаторе генерале П.К. Эссене (1817-1830) продолжилось строительство Новоилекской укрепленной линии. В течение 1817-1824 гг. появились новые казачьи форпосты Сухореченский, Линёвский, Ветлянский, Буранный, станица Богуславская, крепость Бердянка. Линия начиналась от устья реки Илек и шла вверх по реке, под названием Ново-Илецкой. Далее она проходила по рекам Бердянка и Курайли, где переименовывалась в Бердяно-Куралинскую линию. Близ станицы Благословленной она пересекала р. Урал и объединялась с Оренбургской линией [20].

Со строительством пограничной линии встал вопрос заселения форпостов, ибо жителей в них было крайне мало, а процесс переселения казаков на новую пограничную линию проходил далеко не так гладко, как это предполагалось. В 1817 губернатор Эссен возложил заселение Затонного и Озёрного на Уральское казачье войско. Новопоселенцам были предоставлены льготы по рыболовству и использованию лесными богатствами, а еще освобождение от службы на 3 года для обустройства собственного хозяйства. Нужно отметить, что Уральское казачье войско было полиэтничное по составу, куда входили татары (5,5% от общей численности войска) и особое «Башкирское отделение»(созд.в 1832 г.), включавшее 782 человек. Следствием этого, татары (898 человек) и башкиры присутствовали и среди казаков, находившихся на службе Илецкой станице. После отделения от войска башкирского кантона лишь в Илецкой станице осталось небольшое количество башкир [21].

В государственном архиве Оренбургской области сохранился документ о заселении Новоилекской пограничной линии, согласно которой по Высочайшему повелению Императора Александра I приказано было заселить Новоилекскую линию к юго-востоку от Илецкой защиты, начиная с вершины р. Илека, вниз по ее течению, по правую сторону. Для этого были намечены места военных форпостов – Прохладный, Григорьевский и Угольный, в восточную сторону от Илецкой защиты, далее за теми форпостами были намечены Мертвецкий, Ветляновский, Изобильный, Буранный, Новоилецкий и Линевский до переделов Уральской области ниже Илецкой защиты. Службу на Новоилекской линии несли казаки Оренбургского казачьего полка. Процесс активного переселения их начинается в 1823 г., когда были переведены в форпосты пограничной линии 289 казаков Оренбургского казачьего войска [22].

Одновременно на Новоилекскую линию были переведены административным методом и казаки упраздненной Красноуфимской станицы (Пермская губерния) [23]. За 1823-1829 гг. были переселены на Новоилекскую и Оренбургскую линии 749 человек, из них на Новоилекскую линию перешло 519 казаков или 200 семей. В разрезе форпостов картина выглядела следующим образом: Линёвский – 35 семей; Новоилецкий – 65; Буранный – 15; Изобильный – 25; Ветлянский – 30; Мертвецовский – 30. Каждой семье выделялось 150 рублей на строительство жилья и обзаведение хозяйства [24].

В 1832 г. часть казаков Оренбургской станицы, проживавших в предместье Форштадт, по предписанию военного губернатора П.П. Сухтелена переселилась на место, где находился 1-й Бердянский форпост, и основала станицу Благословенку [25].

Как мы видим, заселение форпостов Новоилекской линии казаками происходило административным путем. Причиной столь длительного процесса заселения линии заключалась в том, что многие казачьи семьи, а порой и станицы отказывались покидать обжитые места, бросать приобретенное имущество и ехать неизвестно куда, как они говорили, в «дикую степь, на верную гибель». Основанием этому были не только естественные трудности хозяйственного обустройства нового места, но сложное соседство с кочевниками.

Главным центром управления Новоилекской линией была определена станица Буранная (прежний форпост). Главным начальником всей линии был назначен в 1820 г. есаул Степан Дмитриевич Аржанухин.

Одновременно региональная администрация предпринимала меры к формированию нового сословия на Илецком соляном промысле, а именно солевозов. В 1819 г. правительство разрешило приписать десять тысяч крестьян к сословию казённых солевозов для перевозки илекской соли по новому солевозному тракту к городу Самаре. Перейти в это сословие дали согласие украинцы из слободы Кардаиловской Воронежской губернии. Летом 1819 г. они прибыли в Оренбургский уезд и поселились на левом берегу р. Урал. Свое поселение они назвали Ново-Кардаиловской слободой. В 1828 г. сословие казённых солевозов было упразднено, а жители переведены в сословие государственных крестьян, а в 1840 г. причислены к казакам Оренбургского казачьего войска [26].

Таким образом, к середине 20-х XIX в. годов Новоилекская пограничная линия отодвинула границу от Оренбурга на юг к Илецкой Защите и способствовала развитию солепромысла и солевозного тракта в регионе. С завершением строительства Новоилекской линии российские власти стали разрабатывать новые проекты о дальнейшем продвижении оренбургской и сибирской линий в Казахскую степь [27].

Сегодня форпосты Новоилекской линии вошли в Илекский (Рассыпная, Нижнеозерное, Сухореченка, Илек) и Соль-Илекский (Изобильное, Линевка, Новоилецк, Буранное, Ветлянка) районы, составившие юго-западную часть Оренбургской области. Станица Илек – ныне благоустроенное село, центр Илекского района, связан шоссейными дорогами с Оренбургом, Уральском, железнодорожными станциями Казахстан (г. Аксай) и Чилик (п. Чингирлау). Южная граница Соль-Илецкого района граничит с Мартукским районом Актюбинской области Казахстана на расстоянии – 184 км. Численность населения района – 53 800 человек, из них казахи составляют русские – 54 %, казахи – 25 %, татары – 9,5 % украинцы – 4,3 %. Сегодня Соль-Илецк является культурно-санаторной зоной как для населения Казахстана, так и России.

1 Анатолий Ремнев. *Географические, административные и ментальные границы Сибири в XIX начале XX вв.* lastmodified 2002, accessed 21, August, 2012, <http://zaimka.ru/082002/remnevborder/>. Ремнев А.В. Региональные параметры имперской «географии власти» (Сибирь и Дальний Восток) // *AbImperio*. 2000. N 3-4. - С. 343-358.

2 Turner F.J. *The frontier in American History*. - New York, 1962.

3 ЦГАРКФ.Фон.1д.312 л.2-3.

4 ЦГА РК Ф.4оп.1 д.312 л.2-5 об.

5 Буканова Р. *Закамская черта XVII века*. - Уфа, 1999; С.Муратова *Сибирские укрепленные линии XVIII века*. - Уфа, 2007; Резун Д., Шиловский М., *Сибирь в конце XVI – начало XX вв. Фронтир в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов*. - Новосибирск, 2001.

6 Анполова Н. *Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века*. Алма-Ата, 1960; Басин В.Я *Казахстан в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи)*. - Алма-Ата, 1971; Бекмаханов Е. *Присоединение Казахстана к России*. – М., 1957; Бекмаханова Н. *Присоединения Казахстана и Средней Азии к России (XVIII-XIX века)*. Сборник документов, с историческим и археографическим введением - М., 2008; Ерофеева И. *Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик*. - Алматы, 1999.

7 Рахимов Р. *Оренбургский военный корпус: проекты и реалии воюющей окраины в николаевскую эпоху*. http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Raximov_00.pdf

8 Кобзов В. *Новая линия*. Вестник Челябинского университета. Сер. 1. История. №1 - Челябинск, 1992 - С. 12-26.

9 *История казачества Азиатской России т.1. XVI - первая половина XIX в.* - Екатеринбург, 1995; Недбай Ю.Г. *История казачества Западной Сибири 1582-1808*. Омск, 1996); Абдиров М. *История Казачества Казахстана*. - Алматы, 1994; Бижигитова К.С. *Аграрные отношения в Сибирском казачьем войске во 2-1 половине XIX-начало XX вв.* Автореф. дисс. к.и.н. - Алматы, 2001; Идрисов Р.А. *Расширение землепользования в Оренбургском казачьем войске*. // *История колонизации Казахстана в 20-60-х годах XIX в.* – Алматы, 2009. - С. 172-191.

10 10 апреля 1798 г. был издан указ «О введении кантонной системы управления башиками и мецерьяками». Башкирское иррегулярное войско состояло из 11-ти башкирских кантонов, в 1803 г. их стало 12. В состав Башкирского войска были включены и пять организованных мишарских кантонов. Кантоны располагались в Верхнеуральском, Троицком, Орском, Бугульминском, Уфимском, Челябинском, Оренбургском уездах. *История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX в.* - Уфа, 1996.

11 Асфандияров А.З. *Кантонное управление Башкирии (1798-1865 гг.)*. - Уфа, 2005; Султангалиева Г.С. *Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов XVIII-начало XX вв.* - Уфа, 2001; Рахимов, Р.Н. *История тептярских конных полков 1790-1845* - Уфа, 2008; Шовунов К.П. *Калмыки в составе российского казачества (вторая половина XVII - XIX вв.)*. - Элиста, 1992.

12 Байхожаев А.Ж. *Сырдарьинская военно-политическая линия в системе колонизационной политики царизма в Северном Приаралье и Южном Казахстане (40-60-х гг. XIX в.)*. Автореф. дис. канд. ист. наук. - Алматы, 1999; Торайгыров Е.М. *Социально-экономическое и культурное развитие района Иртышской десятиверстной полосы (вторая половина XVIII-начало XX вв.)* Автореф. дис. канд. ист. наук. - Караганда, 2010.

13 *Губернаторы Оренбургского края*. - Оренбург, 1999. - С. 64.

14 Явонова Л. *Устроитель Илецкой зашиты* // *Илецкая зашита 26 сентября 2012.*; В феврале 1737 года по приказу начальника Оренбургской экспедиции И.К. Кириллова на левом берегу реки Яик недалеко от устья Илека было основано поселение Илецкий городок. Первыми жителями городка стали казаки, зачисленные позже в Яицкое казачье войско. //Данилевский Е.В., Рудницкий К.В. *Урало-Каспийский край (Уральская губерния и бывшие – земля Уральского Казачьего Войска и Уральская область)*. - Уральск, 1927. С. 166-167.

15 Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии*. - Уфа, 1999 - С. 179.

16 Крюков А. *Киргизский набег (Друзьям моим)* // *Северные цветы*. 1829. - С. 117-119.

17 *Мнение, представленное Оренбургским военным губернатором Г.С. Волконским императору Александру I*. // *Материалы по истории Казахской ССР*. Т.4 - с. 218-224.

18 *Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828)*. – М.-Ленинград. 1940. Т.4. - С. 229.

19 Бижанова М. *Распространение этнонима казах в Башкортостане*. Вестник ВЭГУ. 2007. №31/32 - С. 169-180.

20 *История Оренбуржья: Учеб.пособие*. – Оренбург, 1996. - С. 101.

21 Исхаков Д. *Этнографические группы татар Волго-Уральского региона (принципы выделения, формирование, расселение и демография)*. – Казань, 1993. - С. 56.

22 ГАОрО. Ф.169. Оп.1. Д.44. Л.3-Зоб.

23 Стариков Ф. *Историко-статистический очерк Оренбургского казачьего войска*. - Оренбург, 1891. - С. 95.

24 Зобов Ю. *Новые переселенцы*. // *История Оренбуржья*. – Оренбург, 1996. - Л. - С. 96-108.

25 Зобов Ю. *Крестьянская колонизация: заселение Оренбургского края в XVIII - начале XX вв.* // *Гостинный двор. Литературно-художественный и общественно-политический альманах*. - Калуга, 1995. Вып.3. - С. 228.

26 *Записка коллежского советника Демидова на имя императора Александра I о переносе Сибирской и Оренбургской пограничных линий в глубь Казахстана 1825 года // Казахстанско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы): Сборник документов и материалов*. - Алматы, 1964. - С. 217-221.

УДК 061.43(574)

КАЗАХСКАЯ СТЕПЬ НА ПАРИЖСКИХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВЫСТАВКАХ XIX ВЕКА

З.Д. Шаймарданова – д.и.н., *отдел науки, КазУМОиМЯ имени Абылай хана*

Бір кездері Ресей империясының отарлық аймағы болған Қазақстанның XIX ғасырдың екінші жартысында Парижде өткен халықаралық көрмелерге қатысқандығы ұсынылып отыр. Қазақстанның халықаралық көрмелерге қатысуы, оның XIX-XX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихи-мәдени дамуының жете зерттелмеген факті екендігі белгілі. Мақалада ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының деректері, Францияда басылып шығарылған халықаралық көрмелердің монографиялары және каталогтары қолданылған.

Түйін сөздер: қазақ даласы, халықаралық көрмелер, қымыз, қырғыздар

Представлено участие Казахстана, некогда колониальной окраины Российской империи, на международных выставках в Париже во второй половине XIX века. Отмечено, что участие Казахстана в международных выставках является малоизученным фактом его историко-культурного процесса XIX-первой трети XX вв. В статье использованы материалы Центрального государственного архива РК, монографии и каталоги международных выставок, изданных во Франции.

Ключевые слова: казахская степь, международные выставки, кумыс, киргизы

Presented the participation of Kazakhstan, which was the colonial region of the Russian empire, at the international exhibitions in Paris in the second half of the XIX century. Noted, that Kazakhstan's participation in international exhibitions is poorly researched fact of its historical and cultural process of XIX-early XX centuries. In this article used materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, monographs and catalogs of international exhibitions, published in France.

Key words: Kazakh steppe, international exhibitions, koumiss, Kirghiz

Решение Международного Бюро Выставок о проведении ЕХРО-2017 в столице Казахстана Астане нацеливает на исследование такого вопроса как участие Казахстана в международных выставках в Париже. В XIX в. было проведено 11 международных выставок, 5 из которых (1855, 1867, 1878, 1889, 1900) прошли в Париже, другие состоялись в Вене (1873 г.), в Филадельфии (1876), Мельбурне (1880), Чикаго (1893), Брюсселе (1897) [1]. Зарубежные исследователи считают, что в XIX веке из 9 международных выставок наиболее значительными были пять выставок: четыре выставки в Париже и одна чикагская выставка.

В первой трети XX в. было организовано 12 Международных выставок, 3 из которых прошли во Франции (Париже – 2 – 1925, 1937, Льеже – 1 – 1905). Остальные выставки прошли в Сент-Луисе (1904), Милане (1906), Сизтле (1909), Брюсселе (1910), Генте (Бельгия, 1913), Сан-Франциско (1915), Барселоне (1929), Чикаго (1933), Брюсселе (1935).

После закрытия международной выставки в Лондоне (1861), Наполеон III подписал декрет об организации международной выставки сельскохозяйственных и промышленных продуктов в Париже в 1867 г. Дополнительный декрет 1865 г. добавил к будущей выставке предметы искусства [2]. Тогда же была создана Императорская Комиссия под председательством Жозефа Наполеона, кузена императора. Выставка прошла с 1 апреля по 3 ноября 1867 г., на которой было представлено около 52 200 экспонатов, большинство европейских (15 969 французских, 28 443 – других европейских стран и России). Примерно 11-15 миллионов посетителей посетили Всемирную выставку 1867 года [3, 575].

После колонизации Россией казахских степей во 2-й половине XIX в. И строительства железной дороги в Центральной Азии еще больше возрос интерес к этому региону. К концу XIX в. Россия испытывала экономический подъем, обусловленный азиатскими природными ресурсами. Поэтому на Всемирных

выставках в Париже Россия предстала в образе вечной России, показав миру всю свою роскошь в Азиатском павильоне, включающем экспонаты казахской степи [4, 354].

В «Специальном каталоге русской секции на Международной выставке в Париже в 1867 г.», опубликованном Императорской Комиссией России, дано описание экспоната № 499 братьев Поповых (Николай и Александр): «В киргизской провинции киргизов Сибири, на протяжении 70 верст по течению Иртыша, часто встречаются шахты на площади в 150 десятин. Сегодня там открыто: 5 мест с залежами свинца, содержащего от ½ до 20 золотников серебра на фунт полезного ископаемого, от 40 до 60 свинца; 10 месторождений меди, содержание которой варьируется от 12 до 58%; 3 месторождения нефти и 2 железнорудные шахты. Семь из этих шахт положили начало серьезным открытиям и добыче» [5, 211].

Фонды Центрального государственного архива РК содержат документы, отражающие участие казахской степи в международных выставках. Документы датируются 1866-1867 гг., в которых речь идет о подготовке экспонатов, в основном, лошадей, для выставки в Париже. Это переписка между различными ведомствами по подготовке и доставке лошадей сначала в Москву, а оттуда в Париж, правила по их доставке. Письмо №154 апреля месяца 1866 г. Главного управления государственного коннозавода свидетельствует, что на основании «циркуляра от 22 января 1866 г. №4 о порядке доставления лошадей на всеобщую Московскую выставку и проекта правил для выбора и отправления русских лошадей на всемирную Парижскую выставку, имеющую быть в 1867 г.» необходимо распространить этот циркуляр по уездам, по губерниям и разместить в «Губернских новостях» [6].

Циркуляр по главному управлению Государственного коннозавода информирует, что выставка будет продолжаться 7 месяцев. В соответствии с Циркуляром число лошадей должно составить 32. «Для отправления лошадей на Парижскую выставку назначаются 2 сборных пункта: Москва и Петербург, куда они должны прибыть не позже 1 февраля 1867 г., из этих пунктов лошади будут доставлены, по распоряжению Главного Управления при Ветеринарах и необходимой прислуге в Париже, содержащиеся на выставке и возвращены, на счет казны в Москве и Петербурге, если не будут проданы по желанию владельцев в Париже» [7].

Среди документов ЦГА РК мы выявили «Проект правил для выбора и отправления русских лошадей на всемирную Парижскую выставку, имеющую быть в 1867 году», параграф 3 которых гласит: «предоставить равным образом из лошадей особых местных русских пород, как то: битюгов, донских, киргизских, башкирских, мезенских, сибирских, клепперов, вятских, обвинских, кавказских и проч., и собственно русских крестьянских, то из них могут быть допущены на всемирную Парижскую выставку те, которые вместе с тем подходят под один из сортов лошадей по их назначению: верховый, упряжной или рабочей». Для этого должны быть предоставлены следующие сведения о лошадях:

«Название

Возраст

Рост

Порода и происхождение

Шерсть и приметы

Назначение

Цена

Примечания: где родилась: губерния, уезд, село, владелец

Может ли быть продана выставляемая лошадь или должна быть возвращена»... [8].

Далее в «Проекте правил...» излагаются следующие условия:

«§ 8. Лошади должны быть предоставлены предварительно осенью 1866 г. в Москву на Московскую выставку 1-15 сентября. И только потом получить право быть представленным на Парижскую выставку. Преимущественное право будут иметь те, которые были на выставке в Москве.

§ 9. Лошади ... получают от казны содержание, прислугу для ухода, лечение и все прочее, как во время пути до Парижа, так и во время выставки, а равно и обратно из Парижа в Россию до сборного пункта.

§ 10. Лошадь страхуется на счет казны, сверх суммы ассигнований на проводы и содержание лошадей по всей Парижской выставке.

§ 12. Правительство принимает также на свой счет издержки на проезд в Париж и обратно, и на жилье, в Париж командированного туда ветеринара, помощника его и определенного труда прислуги...

§ 16. Лошади должны быть в Париже не позже 26.02.-10.03. 1867 г. и поэтому должны быть отправлены в путь в Москву не позднее 2 февраля 1867 года, они также могут быть переданы Управлению Государственного конезавода.

§ 17. Премии, если бы оной удостоилась лошадь на Парижской выставке, а также и сумма, вырученная за продажу, доставляются владельцу лошади» [9].

Управление Оренбургского генерал-губернатора в официальном письме №1634 от 3 марта 1866 г., адресованное Господину Управляющему Областью Оренбургских киргизов пишет о том, что «В Париже будет выставка с особым отделением (группой) разных типов лошадей, в т.ч. экземпляров киргизских и башкирских лошадей. Необходимо ... сделать распоряжение о вывозе лучших лошадей и доставить в Москву к 1 сентября. Если владельцы лошадей послать их в Париж не решаться, то для доставления их могут быть куплены Правительством для той же цели» [10].

Местное население отказывалось отправлять лошадей, о чем свидетельствуют документы ЦГА РК. По-видимому, лошади казахских степей все-таки были доставлены в Москву, а затем в Париж на выставку. Более того, по нашему мнению, они были куплены французами и на скачках в Венсенском лесу показывали хорошие результаты [11].

«Официальный каталог...», изданный Главным комиссариатом Международной выставки 1878 г. в Париже, информировал, что Кумыс-Эдуард и другие продукты молочной ферментации были представлены на вышеназванной выставке фирмой Ландовский и К° (Дом «Кумыс Эдуард», Париж, ул. Прованса, 14). Бронзовая медаль досталась компании «Ландовский и К° (Сена)» [12, 320]. Международная выставка 1878 г. послужила началом серии публикаций о кумысе во французских, английских, американских, итальянских, немецких публицистических и научно-медицинских изданиях. Целебные свойства кумыса дошли и до Америки. В статье «Довольно хорошо» вашингтонской газеты «Вечерняя критика» речь идет о состоянии здоровья 20-го Президента Америки Джеймса Гарфилда (4 марта 1881 - 19 сентября 1881), для лечения которого доктора использовали кумыс [13, 1].

Французский ориенталист Ш.-Е. Ужфальви был лидером антропологических и географических исследований в Центральной Азии. В рамках миссии, организованной Министерством просвещения Франции в 1878-1880 гг. посетил территорию Казахстана, собрав богатую коллекцию артефактов и увезя ее во Францию. Коллекция была представлена на международной выставке в Париже, естественно, во французском павильоне. В центре павильона сам Ш.-Е. Ужфальви восседал на коне. В настоящее время эта коллекция ювелирных изделий и других артефактов (30 наименований) хранится в Музее народов Африки, Азии и Океании / музей Бранли (Париж). Среди коллекции имеется два раритетных комплекта сережек из региона Акмолы. Музей на набережной Бранли – новаторское учреждение культуры, представляющее одновременно музей, центр исследований и образования. Музей создан на базе ценных коллекций, собранных Францией на протяжении пяти столетий. Коллекция Музея насчитывает около 300 тыс. предметов, основная часть которых поступила из Музея человека (250 тыс.) и национального музея Искусств Африки и Океании (25 тыс.).

На Всемирной выставке в Париже 1889 г. отмечались особенности участия России, обусловленные расширением российских территорий в Центральной Азии, строительством там железной дороги, производством красивых тканей и оренбургских пуховых шалей, которые свободно проходили через женское кольцо. По итогам этой выставки был издан сборник работ «Общество, школа и антропологическая лаборатория Парижа на Международной выставке 1889 г. Дворец либеральных искусств» [14].

Участие Казахстана на международных выставках XIX в. - первой трети XX в. является малоизученной темой. Была предпринята попытка исследовать данную тематику в рамках грантового финансирования научно-исследовательских проектов по линии Комитета науки МОН РК. Однако, этот проект на 2013-2015 гг., как и большая часть поданных заявок, одобрены не были. Реализация проекта позволила бы выявить новые первоисточники по истории Казахстана, хранящиеся в крупных архивохранилищах Казахстана, России и Франции, идентифицировать экспонаты казахской степи на международных выставках, выявить влияние участия в международных выставках на формирование этнического самосознания казахов, что коррелирует с задачами Государственной программы «Народ в потоке истории».

1 Plum W. *Les Expositions universelles au XIXe siècle, spectacles du changement socio-culturel // Archives des sciences sociales des religions*, 1980, - №2, - P. 297.

2 *Exposition universelle de 1867 à Paris: Documents iconographiques*, - Paris: Commission impériale de l'exposition universelle de 1867; Ministère du Commerce, 1867.

3 Vasseur, Édouard. *Pourquoi organiser des Expositions universelles? Le « succès » de l'Exposition universelle de 1867 // Histoire, économie et société*, 2005, - №4, - P. 573-594.

4 Aubin L. *La Russie à l'exposition universelle de 1889 // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union Soviétique, Etats Indépendants*, 1996, - №37-3, - P. 349-367.

5 Шпаков В.Н. *Россия на Всемирных выставках 1851-2000*, - М.: Росинтэкс, 2001, - 516 с.

6 ЦГА РК. Ф.64. Д.297, Л.20.

7 Там же, Л.21.

8 Там же, Л.22л.

9 Там же, Л.24 л.

10 Там же, Л.27 л.

11 Hippisme // *Le Temps*, 1914.02.10 (Numéro 19212), - P.6.

12 Guyotjeannin, Charles. *La pharmacie française aux expositions universelles de 1878, 1889 et 1900 // Revue d'histoire de la pharmacie*, 1993, Volume 81, - №298, - P. 313-330.

13 *Doing fairly well So Say The Doctor To- Day // The Evening critic*, 1881, August 19, - P.1.

14 *La Société, l'école et le laboratoire d'anthropologie de Paris à l'Exposition universelle de 1889, Palais des arts libéraux, instruction publique*, - Paris: Impr. Réunies, 1889.

УДК 94 (574)

АГРАРНЫЙ ПЕЙЗАЖ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ: ФАКТОРЫ ИЗМЕНЕНИЯ (II-половина XIX – начало XX вв.)

Н.У. Шаяхметов – д.и.н., и.о. профессор, заведующий кафедрой Евразийских исследований
ЕНУ имени Л.Гумилева г. Астана

Қазақстанның далалық аймақтарының аграрлық келбетінің өзгеруі мәселесін біз «қоғам-табиғат-шаруашылық» жүйесінің тарихи байланысы контекстінде қарастырамыз. XVIII-XIX ғғ Ресей патшалығының отарлық саясаты Қазақ еліндегі саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге ғана емес, кең-байтақ даланың табиғи-географиялық тұрғыда да өзгеруіне алып келді. Ресей патшалығының XIX ғ II жартысы мен XX ғ. басындағы аграрлық реформалары, орыс шаруаларын қоныс аудару саясаты сияқты аса ауқымды шаралар жүзеге асырылғаны белгілі. Осынау түбегейлі реформалардың нәтижесінде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі көші-қон жүйесі бұзылып, қоршаған орта мен табиғи-климаттық ерекшеліктерге байланысты жерді пайдалану реті, топырақтың құнарлы қабаты, өсімдік және жануарлар әлемі терең өзгеріске ұшырады.

Кілт сөздер: қазақ даласы, аграрлық пейзаж, тарих, география, отарлық саясат, дәстүрлі шаруашылық, жер иелену, экологиялық мәдениет

The studying problem of the modification the agrarian landscape Kazakhstan, we consider her in context of the history interaction "society-nature-economy". The Analysis of the special scientific literature has shown that given problem in domestic historiography on concrete historian-geographical material was not researched. Historical processes occurred on territory modern Kazakhstan on border XVIII-XIX ages, have conditioned modification his natural-geographical ambience. The Transformation political and social-economic lives were reflected on nature of the land-use and nature nomadic society. For it is enough short history period as a result of intensive colonization and economic mastering the Kazakh lands in XIX - begin XX ages were lost many types of ground, plants and animals.

Key words: The Kazakh steppe, the agrarian landscape, the history, geography, the colonial policy, the traditional economy, land use, the environmental culture

Исследование аграрной истории всегда будет актуальным как для естествоведения, так и для общественных наук, поскольку земля есть вечный источник жизнедеятельности человека. Современный экологический кризис и возрастающий с каждым годом продовольственный дефицит становятся самыми злободневными проблемами любого государства и вызывают озабоченность всего мирового сообщества.

Аграрный пейзаж и современный облик Земли формировались на протяжении веков в результате активной эксплуатации земель, отвоеванных человечеством у природы. Изучая проблему изменения аграрного пейзажа степных областей Казахстана, мы рассматриваем ее в контексте исторического взаимодействия «общество-природа-хозяйство». Метод историко-географического исследования развития общества способствует изучению влияния на этот процесс не только закономерностей времени, эпохи, но и окружающей среды. Поскольку, основные направления хозяйственной деятельности людей и уровень экономического развития общества связаны в первую очередь с географическими и природно-климатическими условиями того или иного региона.

Как отметил известный казахстанский историк Н.Масанов, «перед исследователями стоит задача объективного изучения как тех природных факторов, которые детерминировали пространственные закономерности функционирования человеческого общества, так и тех процессов трансформации географической среды, которые определялись деятельностью человека» [1].

Огромное пространство казахских степей, располагаясь на стыке различных географических зон, отличается разнообразием природно-климатических условий. Обширную территорию от Каспия до Алтая, от Сибири до Семиречья в основном занимают степи. В этих бескрайних степях доминирующим видом хозяйственной деятельности у местного населения было экстенсивное кочевое скотоводство, а общественные отношения основывались на традиционно-правовой системе кочевого общества.

Исторические процессы, происходившие на территории современного Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков, обусловили изменение его аграрный пейзаж и соответственно, природно-географической среды. Эти исторические процессы были тесно связаны с колонизацией казахских земель Российской империей.

В результате колонизации степные регионы были подвергнуты активному антропогенному воздействию. Процесс изменения аграрного пейзажа особенно усилился во II половине XIX века. Этому способствовал ряд политических и социально-экономических факторов. Трансформация политической и социально-экономической жизни отразилась на характере землепользования и природопользования кочевого общества. За достаточно короткий исторический период в результате интенсивной колонизации и хозяйственного освоения казахских земель с начала XIX в. были утрачены многие виды почв, растений и животных. Этот процесс был обусловлен широким распространением земледелия и сенокосения, развитием торговли и промышленности, ростом переселенческих населенных пунктов и городов. В связи с этим во II половине XIX в. формируются прогрессивные тенденции в экономической жизни кочевого казахского общества, наблюдаются процессы оседания казахов и урбанизации, втягивания казахов в систему торговых отношений Российской империи. Кроме того, опыт земледелия и сенокосения русских крестьян постепенно осваивается кочевниками. Засухи и прочие природные бедствия прежних лет, а также хозяйственное влияние русских крестьян вынудили казахов заготавливать запасы сена на случай бедственной зимы. Однако наряду с вышеуказанными положительными тенденциями имели место и негативные последствия колонизации и хозяйственного воздействия человека на степной ландшафт, ускорившие процессы водной эрозии и деградации почв.

Среди факторов, способствовавших изменению аграрного пейзажа степей Казахстана, можно выделить следующие:

- интенсивное развитие земледельческой культуры в степных областях Казахстана. Доминирование богарной и переложной системы земледелия;

- нарушение режима использования пастбищ, водных источников, увеличение нагрузки на пастбища;

- широкое распространение опыта сенокосения среди пришлого населения и казахов;

- массовая вырубка лесов и уменьшение лесных массивов.

Во II половине XIX века земледелием активно занимаются не только переселенческое русское крестьянство и казаки, но и местное казахское население. С каждым годом увеличиваются площади посевов в степных областях Казахстана. Так, в этнографических материалах Оренбургского отдела Императорского Русского Географического Общества (Оренб. Отд. ИРГО) приводятся многочисленные сведения о широком распространении земледелия и среди кочевого населения. В ответах на вопросы программы Оренб. Отд. ИРГО по быту киргиз (казахов – Н.Ш.) Илецкого уезда, Тургайской области, составленных бием К.Айджановым, отмечается, что «Хлебопашеством занимаются без исключения почти все киргизы Илецкого уезда, но при этом более прочих отличаются сидящие по линии в соседстве с оседлыми народами...» [2]. Также в отчете по Тургайской области за 1877 год даются сведения о том, что «земледелие киргизов Тургайской области с каждым годом все более и более развивается, в особенности в северной полосе, заключающей в себе Николаевский и Илецкий уезды. В отчетном году засеивалось киргизами разного рода хлеба 16.435 четвертей, более против 1876 года на 3.835,5 четвертей. Собрано хлеба 359,511 четвертей, более чем в предшествующем году на 263.916,5 четвертей» [3].

В статистическом отчете о состоянии Кокчетавского уезда Акмолинской области за 1892 год отмечается, что «с каждым годом увеличивается число семейств казаков, мещан и крестьян, занимающихся хлебопашеством, а равно увеличивается и площадь земель, находящихся под обработкой. ...Размер производимых кочевниками запасов по отношению к численности населения составляет незначительное количество, но, тем не менее, ежегодно киргизские запашки увеличиваются» [4].

В целом по Акмолинской области при сравнительном анализе статистических данных заметно увеличение посева хлебов: в 1874-83 годы посеяно 34.948 четвертей, в 1884 г. – 35.431 четв., в 1885 г. – 39.570 четв., в 1886 г. – 47.608,25 четв. На 1 оседлого сельского жителя приходится посева около 0,5 четверти. Также при сборе зерновых хлебов в данный период наблюдается значительное увеличение урожая: в 1874-83 годы собрано 130.063 четвертей, в 1884 г. – 192.899 четв., в 1885 г. – 224.727 четв., в 1886 г. – 383.949,05 четв. [5]. После хлебопашества из других отраслей земледелия у казаков и русских крестьян широкое распространение получают огородничество, табаководство и разведение некоторых других технических растений, таких, как лен, конопля и др. Табаководство преимущественно развивается в казахских станицах.

Таким образом, в данный исторический период происходит интенсивное внешнее (переселенцев) и

внутреннее (местного населения) земледельческое освоение степного пространства казахских земель, в связи с чем начинается процесс изменения его аграрного пейзажа. Результаты историко-географических исследований местных природно-климатических условий свидетельствуют о том, что они более благоприятны для ведения скотоводства, чем для земледелия.

Эти природные особенности казахских степей в свое время отмечали и царские чиновники. Например, военный губернатор Тургайской области в своем отчете императору особо заостряет свое внимание на данной проблеме: «...Даже сравнительно богатый Кустанайский уезд при малейшем переполнении переселенцами, по моему крайнему убеждению, явится обузой для Государственной казны: слой чернозема в Кустанайском уезде далеко не глубок, исключительные местности незначительны, восстановление целинных качеств земли происходит весьма медленно, количество атмосферных осадков за дальностью больших водных бассейнов незначительно, а ветра, не задерживаемые горами и значительными лесными площадями, быстро и сильно сушат землю» [6].

Особенности хозяйственной деятельности казахов глубоко проанализированы в трудах А.Букейханова. Он подчеркивал, что «при спешном и массовом переселении крестьян в киргизскую степь весьма возможно, что ее целина будет выпажана раньше, нежели крестьянские хозяйства успеют принять более интенсивную форму. Киргизская степь, лишившись вековой целины, окажется бесплодной и, при современной технике крестьянского хозяйства перестанет давать урожаи. Здесь повторятся знакомые неурожаи юго-восточной России. Распылив превосходные пастбища киргизской степи и обратив ее в пустыню, крестьянин окажется у разбитого корыта, а киргизы, лишившись к тому времени своих пастбищ, окончательно обнищают...» [7].

Следующий важный фактор, повлиявший на географические особенности казахских степей, – это увеличение нагрузки на пастбища. В результате колониальной политики и изъятия огромного количества плодородных земель для казаков и переселенческого русского крестьянства, а также развития земледельческой культуры увеличиваются нагрузки на пастбищные угодья. Так, до первой мировой войны всего было изъято у кочевого населения Казахстана более 40 млн. десятин, что составило почти 20% общей земельной площади региона. С 1897 по 1916 г. в четыре области степного Казахстана переселено 1,14 млн человек. Из них 731,5 тыс. человек (47%) осело на территории Акмолинской области. В Тургайской области расселилось 199 тыс. человек (17,5%), в Семипалатинской – 130,1 (11,4%) и в Уральской области – 82 тыс. человек (7,2%) [8]. Поэтому любое ограничение передвижений кочевого скотоводства способствует усилению эксплуатации близлежащих пастбищ. Если рассматривать Тургайскую степь, то здесь нужно отметить, что с увеличением переселенческого населения расширяются обрабатываемые площади земли, а эти хозяйственные факторы приводят соответственно к сокращению пастбищных угодий. «Обширный некогда летовочный район, как близ северных границ этого уезда, так, в особенности, в пределах Николаевского, вследствие постепенного отхода лучшей части такового, в силу необходимости под устройство зимовых стойбищ, значительно сократился. Неизбежным результатом этого явилось сокращение как расстояний прежних откочевок все далее и далее от зимовых стойбищ, так и числа тех летних дней, в течение коих призимовочные угодья, оставаясь свободными от пастбы скота, так сказать, отдыхали и оберегались на зиму, чего нельзя сделать теперь» [9]. Эти сведения говорят о том, что сезонные пастбищные угодья стали использоваться круглый год. А непрерывный перевыпас пастбищ, по мнению ученых, неизбежно ведет к опустыниванию и деградации растительности, почв и водных ресурсов. «В целом, скотоводство не ведет к деградации растительного покрова, – утверждает исследователь А.Хазанов, – а умеренный выпас скота может даже быть выгодным для его нормального развития в засушливых областях, так как скот втаптывает в почву семена диких растений, уничтожает растения, чуждые местной флоре, и удобряет почву. Экстенсивное скотоводство наносит ущерб естественным экосистемам только в случаях перевыпаса, но растительность сохраняет способность к регенерации, если перевыпас носит временный характер, как это происходило в традиционных формах подвижного скотоводства» [10].

Следствием нарушения традиционных кочевых путей казахов стало увеличение нагрузок на пастбища, что в свою очередь привело к постепенному опустыниванию, засолению, эрозии почв, и в целом нарушению экологического равновесия степных регионов.

В рассматриваемый период наряду с земледелием интенсивно развивается у казахов и сенокосение. Опыт сенокосения русских крестьян постепенно осваивается кочевниками. Главным образом джугты и природные бедствия прежних лет вынудили казахов делать запасы сена для обеспечения им скота на случай тяжелой и бедственной зимы. Также сенокосение среди казахов развивается благодаря активному вмешательству царской администрации. «Для предупреждения падежа скота от бескормицы, вследствие

буранов, гололедец и т.п. неблагоприятных атмосферических явлений, вызывающих необходимость содержания скота на сухом корму, и недостатка последнего по распоряжению Областного начальника (Тургайской области – Н.Ш.) образованы общественные сенные склады...» [11].

Общественные сенные создавались не только с целью не допустить массового падежа скота, но и для того, чтобы чиновники царской администрации могли рассчитывать на недоимочный сбор покибиточной подати государству, поскольку только после продажи скота казахи могли платить налог. Также стеснение казахов в земельном отношении и образование переселенческих участков для русских крестьян послужило стимулом для развития опыта сенокосения. Таким образом, с распространением практики сенокосения среди казахов происходит ряд изменений в кочевом скотоводстве. Развитие сенокосения способствует в первую очередь увеличению состава стада, т.к. растет поголовье скота.

В вышеуказанных этнографических материалах Оренбургского отдела ИРГО представлены сведения о широком распространении опыта сенокосения у казахов. В ответах на вопросы программы Оренбургского Отдела ИРГО по быту киргиз (казахов – Н.Ш.) по Туз-Тубинской волости Илецкого уезда Тургайской области отмечается, что «Все киргизы (казахи – Н.Ш.), имеющие луговые участки, выкашивают траву, и таким образом приготавливается корм для скота, а табуны лошадей кормятся тебеневкой (подножным кормом). Корм для скота, в особенности в продолжительные зимы, по недостатку подножного корма для лошадей в большом количестве покупают сена у русских за высокие цены...» [12]. Отмечается, что у казахов Кин-Аральской и Мендыгаринской волостей Николаевского уезда «...рогатый скот имеется в порядочной норме, самый бедный житель имеет не менее 5 голов, а богатые держат от 50 до 100 и более». Чтобы содержать рогатый скот, как известно, нужно запастись кормом на зиму, т.к. рогатый скот не может круглый год пастись на подножном корме. Поэтому «при недостатке корма имеют ежегодный склад...» [13]. Население Хобдинской волости Илецкого уезда «запас корму для скота на зиму заготавливается через производство сенокосения, которым киргизы Хобдинской волости занимаются в большом размере... и с 1874 года ежегодно делается сбор в общественный запас» [14].

Массовая вырубка лесов и уменьшение лесных массивов также сыграли огромную роль в видоизменении степных районов Казахстана. Леса являются важным элементом аграрного пейзажа любого региона. С созданием на территории Казахстана казачьих войск: Уральской, Сибирской и Семиречинской казачьих крепостей, станиц, хуторов, и образованием переселенческих сел и деревень, ростом городов и промышленности во II половине XIX века резко увеличилась потребность в лесном материале. По характеристике географических зон, лесостепной ландшафт занимает только незначительную часть территории Казахстана. Поэтому возрастание хозяйственной потребности в лесоматериалах способствовало сокращению лесостепной зоны Казахстана.

На уменьшение лесных массивов в степном пространстве оказали влияние как человеческий, так и природно-климатический факторы. Ввиду хозяйственного освоения края леса вырубались постепенно, но в суровые и продолжительные зимы, когда кончались заготовленные запасы топлива у людей, лесные массивы вокруг зимовок, деревень и станиц истреблялись в огромном количестве. Кроме того, под влиянием русских крестьян и казаков казахи начинают строить деревянные зимовки. До этого времени для строительства зимовок казахи использовали в основном сырой кирпич и природные камни.

Распространение земледельческой культуры переселенцев и развитие хлебопашества в среде казахов вызвало процесс аридизации климата (засухи, суховеи) степных областей Казахстана. Увеличение количества распаханых полей повлекло за собой частое проявление засух и стало основной причиной постепенной аридизации всей степной зоны, которая привела к кризису кочевого скотоводства и степного природопользования.

Выявляя основные политико-экономические и природно-климатические факторы, которые негативно повлияли на облик аграрного пейзажа казахских степей, мы не преследуем цель отрицать хозяйственную важность земледелия, сенокосения или лесопромышленности и т.д. Не абсолютизируется нами и эффективность кочевого скотоводства в условиях степей Казахстана. Нашей целью является исследование исторического опыта взаимоотношений общества и природы в конкретном регионе. Тем самым мы стараемся в период возрастания глобального экологического кризиса во всем мире обратить внимание общественности на ценность исторического опыта природопользования человечеством. Учет исторических, культурных и экологических традиций должен, на наш взгляд, стать важнейшим принципом при проведении реформ в аграрной сфере.

1 Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества - А.: «Социвест» - М.: «Горизонт», 1995. - 320 с. (С. 3).

2 Государственный архив Оренбургской области Российской Федерации (далее ГАОрО РФ) Ф.94, оп.1, д.53, л. 116.

3 ГАОрО РФ Ф. 6, оп. 17, д. 232, л. 6

- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК) Ф. 393, оп. 1, д. 19, л. 15 об.
- 5 ЦГА РК Ф.64, оп. 1, д. 299, лл. 18 об., 20 об.
- 6 ЦГА РК Ф. 318, оп. 1, д. 73, л. 210 об.
- 7 Букейханов А. Киргизы // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – 73 б.
- 8 История Казахстана: народы и культуры. - Алматы, 2001. - 600 с. (С. 245-246).
- 9 ЦГА РК Ф.318, оп. 1, д. 1, л. 86
- 10 Хазанов А. Кочевники и внешний мир. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. - 604 с. (С. 52).
- 11 ЦГА РК Ф. 318, оп. 1, д. 73, л. 165 об.
- 12 ГАОрО РФ Ф.94, оп. 1, д.53, л. 85 об., 86 об.
- 13 ГАОрО РФ Ф.94, оп. 1, д.51, лл. 153, 158
- 14 Там же л. 380 об.

ӘӘЖ 94(574.5)08/084+94(574.5) 0.84

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚТЫҢ САНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ (XIX Ғ. АЯҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Д.М. Мұқатова – т.ғ.д. Абай атындағы ҚазҰПУ

В данной статье на основе архивных материалов дается характеристика расположения народов Туркестанского края в конце XIX века и в начале XX века. Этнический состав Туркестанского края был разнообразным. Такая ситуация поясняется притяжением рабочей силы из деревень. Деревенские земли освобождаются от народа, а город стал притягивать народ и благодаря этому процесс урбанизации был обеспечен.

Ключевые слова: Туркестан, генерал-губернатор, область, город, народ

In given article on base archive material is given feature of the location folk Turkestans edges at the end XIX age and at the beginning initially XX age.

The ethnic the composition of Turkestani border would various. Such the situation поясняется attraction working force from villages. The rural earth releases from the people, and the town has become to draw people and thanks to to this the process of urban growth would provided.

Key words: Turkestan, general-governor, the region, town, people

XX ғасырдың басында Қазақстанның негізгі аумағы 6 облыстан құралды: Сырдария және Жетісу облыстары Түркістан генерал-губернаторлығының (орталығы Ташкент қаласы), Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстары – Дала генерал-губернаторлығының (орталығы Омбы қаласы) құрамына кірді. Ішкі (Бөкей) Орда аумағы Астрахань губерниясына, ал Маңғышлақ уезі – закаспий облысының құрамына енгізілді. Жетісу облысының негізі 1867 жылы Семей облысының Сергиополь, Қапал және Алатау округтері және Түркістан облысының бір бөлігінен қаланды.

1897 жылғы санақ кезінде Жетісу облысы әкімшілік қатынаста алты уезге бөлінді: Верный, Жаркент, Қопал, Лепсі, Пішпек, Пржевальск уездеріне бөлінде [1, с.3]. Облыста облыстық қала Верный және бес уездік қалалар болды. Ол 347910 шаршы верст аумақты алып жатты.

Облыстың Жаркенттен басқа уездерінің барлығының аумағы өте үлкен болды. Адамдардың тығыз орналасу көрсеткіші Жаркент уезінде жоғары болды (1 ш.ш.-ға 20,65 адам), ал ең төменгі көрсеткіш Қопалда тіркелді (1 ш.ш.-ға 1,88 адам).

Уездер	1 ш.ш.-ға адамдардың орналасу тығыздығы
Жаркент	20,65
Верный	4,5
Лепсі	2,3
Қопал	1,8

Жаркент уезі Жетісу облысының оңтүстік-шығысында Іле өзені мен оның сағаларының жазықтықтарында орналасты. 1897 жылғы санақ бойынша онда 81927 адам тұрды. Верный уезі Қопалдың оңтүстік-батысында, Іледен Балқаштың оңтүстік аяғына және Шу тауларының беткейіне дейін орналасты. 1897 жылғы санақтың бәліметі бойынша уездегі қазақтардың саны 151485 адамды құрады.

Қапал уезі солтүстігінде оңтүстік Балқаш сағасынан, оңтүстігінде Жоңғар Алатауынан, батысында Іле өзенінен шығысында Лепсінің солтүстік жағалауына дейінгі аралықтағы аумақта орналасты. Уезде 1897 жылғы санақ нәтижесінде 127774 қазақ тұрды деп көрсетілген. Бірінші онжылдықта қазақтардың саны

өсіп, ол 175999 адамға жетті (85,7 уезд халқы). Лепсі уезі Жетісу облысының солтүстік-шығысында орналасты және солтүстігі мен солтүстік-шығысында Қытаймен шекараласты.

Уезд халқының саны 1897 жылғы санақта 156101 қазаққа жетті. Сырдария облысы Ташкент, Әулие-Ата, Шымкент, Перовск, Амудария уездерінен құралды. Сырдария облысында адамдардың тығыз орналасуы отырықшы-егінші Ташкент уезінің үлесіне тиді (1 ш. в.-ке 11,54 адам), ал адамдар аумағының көп бөлігін қиыршықты және құмды далалар алып жатқан Перовск уезінде сирек орналасты (1 ш. в.-ке 2,08 адам).

Уездер	1 ш.в-ке адамдардың орналасу тығыздығы
Әулие-Ата	4,22
Қазалы	2,35
Шымкент	2,28
Перовск	2,08

Перовск уезі Қазалы уезінің шығысында орналасты, солтүстігінде Торғай облысымен шекараласты. Оның аумағы 61420 шаршы верст болды. Халқының көп бөлігін құраған қазақтардың саны – 179800 адам болды.

Сырдария облысының солтүстік-батыс бөлігінде Қазалы уезі орналасты, ол солтүстік-батысында Торғай облысымен, оңтүстігінде Амудария бөлімімен, оңтүстік-шығысында Перовск уезімен, батыс және солтүстігінде Арал теңізімен шекараласып жатты. Уезд аумағы 84020 шаршы верстті құрады, ал қазақтардың саны 1909 жылғы 1 қаңтарға 179500 адам болды. Шымкент уезінің шекарасы солтүстігінде Ақмола облысымен, оңтүстік-батысында Самарқан, қалған шекаралары Сырдария облысының уездерімен шектесіп жатты. Аумағы 87900 шаршы верстті, халқының саны ХХ ғасырдың басында 250794 қазаққа жетті. Талас жоталарының солтүстігі мен Талас өзенінің жағалауында Алматы уезі орналасты. Ол батысында Шымкент уезімен, оңтүстігінде Ташкент және наманган уездерімен, шығысында Жетісу облысының Пішпек және Верный уездерімен, солтүстігінде Семей облысының Қарқаралы уезімен шектесті. Уездің жалпы аумағы 65420 шаршы верст болды. Революцияға дейін Қазақстанда тұрғындарының саны көп емес 28 қала есепке алынды. Оның бесеуі ежелгі қалалар болды: Шымкент, Әулиеата, Түркістан, Перовск (Ақмешіт), Жаркент. Қалған 23 қала Қазақстанның Россияға қосылуы кезінде немесе содан кейін пайда болды. Қазақ даласында темір жолдың пайда болуына байланысты қала халқының саны да ұлғайды. Мысалы, 1916 жылы Қазалыда – 3606, Түркістанда – 2984 адам тұрды [2, с.71].

Өнеркәсіптің, құрылыс пен темір жол желілерінің дамуына байланысты –Қазақстанның қала халқы 1897-1914 жылдар аралығында 67 пайызға өсті [3, с.79]. Осы кезеңде Шымкентте – 3,2 есеге, Перовскіде – 2,3 есеге, Қазалыда – 2,1 есеге көбейген. Осыған қарамастан қалалардың халқының саны өте аз болып қала берді, 1914 жылға қарай олардың ешқайсысында да 50 мың адам болмады. Ірі қалалар қатарына Верный (әрқайсысында 43,2 мың адам), жатқызылды [4, с. 15].

Бұл өнеркәсіптің баяу дамуымен түсіндіріледі. Мұнда ауылшаруашылық шикізаттарын бастапқы өңдеумен байланысты ұсақ өнеркәсіп, яғни, өңдеу саласы ғана дамыды. Өңдеу өнеркәсібінің кәсіпорындары көбінесе ауылдарда орналасты. Түркістан өлкесіндегі қала халқының этникалық құрамы әртекті болды. Ұлттық құрамдағы мұндай жағдай ең алдымен қалаға ауылдардан босап қалған жұмыс күшінің тартылуымен түсіндіріледі. Ауылдық жерлер хылықты «шығарып тастайды», ал қала оларды «тартады», осының арқасында урбанизация процесі қамтамасыз етіледі. Қазақстанда мұндай «шығарып тастау» және «тарту» күші қозғалысы этникалық жағғынан таңдай арқылы жүрді: европалық ұлттарды көбірек, жергілікті халықты баяу. Көптеген қала халқының ұлттық құрамының басқа айналадағы облыстардан ерекшелігі, бұл қалалардың тарихи жағынан тірек пункттері есебінде, әскери және әкімшілік басқару орталықтары ретінде ұйымдастырылуында болды және сонымен қатар сауда және колөнерлік кәсіптерді оларда пайда болған кезден бастап орыс ұлтының өкілдері атқарды. Сонымен қатар, қала халқының мұндай құрамы қалаға жергілікті халықтың ағылып келуін тежеді. Оның ең басты себебі тіл білмеу және қала халқы құрамына кірудің қиындығында болды. Қалаларда орыстар, қазақтар, татарлар көбірек тұрды. Мысалы, 1897 жылы орыс ұлтының қалалардағы үлес салмағы Жетісуда – 43,3 пайызды, Сырдарияда – 11 пайызды құрады. Санақ материалдарынан қала халқының арасында қазақтардың үлес салмағының өте аз болғандығын байқаймыз [1, с.34-65]:

Облыс	Қала халқының жалпы саны	Оның ішінде қазақтар %
Жетісу	48251	9,1
Сырдария	46812	17,2
Барлығы	95063	26,3

Қалалардағы қазақтарды негізінен қала кәсіпорындарынан өздеріне жұмыс іздеген қазақ-жатақтары құрады. Малдарынан және өмір сүру көзінен айрылған жатақтар өздеріне өмір сүру үшін жұмыс іздеуге мәжбүр болды. Олар қалалар мен қоныстарға жақын орналасып, әртүрлі жұмыстарды атқаруға тырысты, және біртіндеп қала жұмысшыларының қатарын толықтыра берді [5, с.104]. Қалалардың пайда болып, оның халқының санының өсуі қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріндегі жағымды құбылыс болды. XIX ғасырдың соңынан бастап олардың саны және баяу болса да қала халқының саны өсе бастады. Қала халқының бөлінуі экономикаға тауар-ақша қатынастарының енуімен байланысты болды. Сауда буржуазиясының, өнеркәсіп және ауылшаруашылық кәсіпкерлерінің өсуі – қала қоғамының таптарға бөліне бастауының бір көрінісі. Революцияға дейінгі Қазақстанның қалаларының дамуы ішінде Сырдария және Жетісу облыстарының құрамына кірген оңтүстік қалалар ерекше қызығушылық туғызады.

Бұл аймақтың қалаларының өсу қарқынының баяу болуына өнеркәсіп өндірісінің әлсіз дамуы себеп болды. Қалалардың экономикалық жағынан артта қалуы мен олардың келеңсіз сипаты кей жағдайды қызықты құбылыстарды туғызды. Сөз қалаларда өнеркәсіп пен ауылшаруашылығы өндірісінің қатар дамуында болып отыр. «Қаланың шеткі аймақтарында (оның үлкен бөлігі) ауыл халқы орналасты, олар өздерінің бақшаларында жоңышқа ғана емес, сонымен қатар бидай мен сұлы да өсірді» [6, с.36].

Сондықтан қаланың айтылған бөлігін қала деп есептеуге де болмайды. Түркістан өлкесінің қалалары бұрынғы Дала өлкесінің қалаларынан өзінің этникалық құрамымен, тұрғын үйлерінің жоспары мен типіне байланысты ерекшеленді. Олар екі бөлікке бөлінде: көбіне орыстар, украиндар, белорустар, мордвалықтар тұрған «жаңа қала» және қазақтар, өзбектер және т.б. тұрған «ескі қала».

Барлық облыстарда қала халқы 1897-1914 жылдар аралығында бір жарым есеге өсті. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында, 1913 жылы Қазақстан қалаларында барлық халықтың 10 пайызы тұрды. Бірінші дүниежүзілік және азамат соғысы кезінде халықтың қалаға келу процесі тоқтап қалды, ал 1917 жылдан кейін өнеркәсіптің қирауына, отын және азық-түлік тапшылығына байланысты көптеген қалаларда тұрғындар санының азаюы байқалады. 1920 жылға қарай қала халқының саны 1914 жылмен салыстырғанда 29,8 пайызға азайып кеткен [2, с.58].

XX ғасырдың басында Қазақстан патшалық Ресейдің ең артта қалған аграрлық шет аймақтарының бірі болды. Қазақ халқының басым бөлігі көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрді. Осы кезеңде қазақтардың тұрақты ауылдары болмады, олар жеңіл бұзылып алып жүруге ыңғайлы киіз үйлер мен құрастырмалы үйлерде тұрды, ал қыста жертөлелер салып алатын. Маусымдық құрылыстардың мөлшері әртүрлі болды, ол жем қорының сипатына байланысты болды. Қазақстанның кең байтақ аумағында жайылымдықтардың, шөп шабу жерлерінің, су көздерінің сипаты да әртүрлі болды. Сондықтан да адамдардың әр түрлі орналасуы бір уездің шегінде де болды. Б.В. Андриянов осы кезеңде Орта Азия мен Қазақстанның аумағында үш негізгі шаруашылық-мәдени типті бөліп көрсетті: негізінен егіншілікпен айналысатын отырықша халық, мал шаруашылығымен және егіншілікпен қатар айналысатын жартылай отырықшы, көшпелі халық. Отырықшы халық егіншілікті таулы-жайылымдық шаруашылықпен ұштастырды [1-100].

Жартылай отырықшы халық мал шаруашылығы, егін шаруашылығы және кей жағдайларда балықшылықпен айналысатын кешенді шаруашылық ретінде сипатталды. Қазақтардың көшпелі шаруашылығы экстенсивті сипатта болды, яғни, малдың негізгі бөлігі жыл бойы жайылымдарда бағылатын болды. Отарлай қойлар мен жылқылардан құралды, олардың өздерінің азығын қыста қар астынан алып жеуге мүмкіндігі, яғни тебіндейтін болды. 1897 жылғы Ресей империясы халқының санағы материалдары бойынша мал шаруашылығы қазақ халқының басым бөлігінің ең негізгі қызметі мен күн көрісіне айналған. Мысалы, Жетісуда 63,2, Сырдарияда – 59,0, пайызыдан астамы мал шаруашылығымен айналысты [7, 11 п].

Өлке халқының көпшілігін көшпелі-малшылар құрады және олар Қазақстанның барлық аумағында кеңінен орналасты. Көшпелі халықтың тығыздығы 1 шаршы ш-ға 0,5-1,2 адамнан келіп отырды. Көшіп-қонып жүріп мал бағумен айналысатын көшпелі шаруашылықтар шөп шабумен айналыспады және олардың отарларында мүйізді ірі қара малдары болмады. Көшпелі мал шаруашылығының дамуының негізгі аумағы Сырдария, Шу, Іле өзендерінің өлеңді жерлері орналасқан солтүстік, солтүстік-батыс, солтүстік-шығыс, оңтүстік-шығыс болды. Бұл жерлер жазғы жайлау мен қысқы мал тебіндетуге ыңғайлы болғандықтан, қазақ айылшыраның көпшілігі осында орналасты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында көшпелі халық негізінен Қазалы және Қапал мен басқа уездердің кейбір жерлерінде болды.

Бірақ, көшпелі мал шаруашылығының дамуы барлық уездерде бірдей болмады. Мысалы, Қапал уезінде халықтың бір бөлігі ғана (3 пайызға дейін) көшпелі өмір сүрді [8, 10 п]. Қазақтардың көшпелі тұрмысы өз бетінше ең алдымен экономикалық жағынан «адамның малмен байланысын» көрсетеді. Оның ерекшелігі сонда, мал шаруашылығы үнемі қозғалыста жүреді, мал иемі жыл бойы бір жерден екінші жерге көшіп, өзінің малына жақсы жайылымдық жер тандайды, бірақ ол көшіп-қону арқылы өзінің негізгі басты орнына қайтып келеді. Қазақ-көшпелісінің барлық өмірі мен жағдайы мал шаруашылығына бейімделгені соншалық, оны бақылай отырып, кімнің кім үшін өмір сүретінін ағғару өте қиын: мал қазақ үшін бе, әлде қазақ мал үшін бе. Шынында да жоғарыда айтылған «адамның малмен байланысы» өз мәнінде көрінеді. Көшпелі қазақ ауылдарының мал жайылымдары қыстау (қыстық), көктеу (көктемгі), жайлау (жазғы), күзеу (күзгі) болып бөлінді. Жайылымдықтарды пайдалану кезінде қазақтар белгілі бір кезектілікті сақтайтын болды, бір жерлер ерте, бер жерлер кеш пайдаланылып, енді біреулері қысқа қалдырылды. Сондықтан да олар бір жерден екінші жерге жиі, кей жағдайларда өте маңызды көшетін болды. Алғаш қарағанда бұл көшіп қонулар жүйесіз, өз бетінше болып көрінуі мүскін, ал шындығында олар қатаң тәртіпке бағындырылған. Осыдан барып, көшіп қонулар қатаң бекітілген маршруттар бойынша табиғи реттелетін процестер негізінде жүргізіледі деген қорытынды жасауға болады. XIX ғасырдың екінші жартысының аяғында патша өкіметі тарапынан қазақтардың қолайлы жерлердің алынуына байланысты жер пайдаланудың нысаны бұзыла бастады. Ең алдымен Жетісу облысына ұйғырлар мен дүнгендер қоныс аударылғаннан кейін 1881-1884 жылдар аралығында 100 мың десятинадан артық жер алынды. Осылайша 1911 жылдың өзінде ғана жалпы қазақ шаруашылықтарының ширек бөлігі отырықшы шаруашылыққа көшкен. Отырықшылыққа көшу әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты болған Түркістан өлкесінде отырықшыландыру процесі жедел жүрді. Е.Б. Бекмаханов жазғандай, қауымдық мал жайылымдарын феодал-байлар алып қойып, тауарлық-капиталистік қатынастардың енуі өмір сүрудің және шаруашылық қызметтің жаңа көздерін іздестіруге алып келді [9, с.172].

Қазақтардың басым бөлігі мал шаруашылығымен айналысқанымен сонымен бір мезгілде олардың аз да болса егіншілігі болды және олар шөп шапты. Олар маусым мезгіліне байланысты жартылай отырықшы өмір сүрді. Осы кездері шөп шабумен айналысқан отырықшы малшылар пайда болды, бірақ олар егін екпеді. Отырықшы өмірге көшудің бірінші формасы тұрақты қысқы үйлерді – қыстауларды салу, екіншісі – шөп шабудың дамуы, үшіншісі және ең маңыздысы – егіншілікпен айналысу болды. Осылармен уақыт пен кеңістікте көшіп-қонудың қысқартылуы, қысқы жайылымдарды пайдалану мерзімінің ұзақтығы тығыз байланыста болды. Егіншілікпен айналысу адамдардың орналасуына әсер етіп, маусымдық мекендер тұрақты мекен-жайларға айнала бастады. Ауылдардың арасында егіншілікпен айналысу уақыты әртүрлі болды. Ауылдардың бір бөлігі (25 пайыз) егіншілікпен 1 жылдан 10 жылға дейін, 39 пайызы 11-30 жыл аралығында, кейбір шаруашылықтар (23,5 пайыз) – 30-дан 50 жылға дейін және 50-70 жыл және одан да көп – 12,5 пайызы айналысты [10, 104 п]. Қанша дегенмен де егіншілік қазақтардың өмірінде жанама орын алды. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін Оңтүстік Қазақстанда – Жетісуда, Шу, Сырдария, Талас өзендері бойында, Ертіс өзенінің жоғарғы сағасында және орталық Қазақстанның кейбір жарларында ертеден қалыптасқанына қарамастан ол баяу дамыды.

1 *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Семиреченская область. – СПб., 1905. Вып. 85.*

2 *Рабочий класс Казахстана в период перехода к социализму. – Алматы: Наука, 1989. Т.1. – 280 с.*

3 *Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Численность, размещение, состав 1879-1914 гг. – Алматы: Наука, 1981. - 110 с.*

4 *Орлянский И.П. Динамика численности и состава городского населения Степного Казахстана 1897-1914 гг. // Исторические науки, 1974. Вып.1. - С.13-20.*

5 *Герасимова Э.И. Исторический очерк. 1613-1917. – Алматы: Наука, 1969. – 205 с.*

6 *Джусупбеков С. Город Верный. - Алматы: Казахстан, 1980. - 215 с.*

7 *ӨРОММ. 1-қ., 1-т., 128-іс.*

8 *ҚРОММ. 196-қ., 1-т., 197-іс.*

9 *Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М.: АН СССР, 1957. - 342 с.*

10 *ӨРОММ. 1-қ., 1-т., 135-іс.*

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

УДК 171

ETHICS IN THE GLOBAL CRISIS

*Prof. Dr. Reinhard Hesse – Faculty I, University of Education, Kunzenweg 21, D-79117-Freiburg, Germany,
Prof. Dr. Kaliy Nessipbaeva – Historical Faculty, Abai Kazakh National Pedagogical University*

Мы живем в исключительное время в мировой истории. Неожиданно тысячелетний вопрос о цели человеческой деятельности получил ответ. Вне всякой идеологии, впервые объективно действует общая цель, которую разделяют все люди: сохранить жизнь на Земле. В статье приводятся суждения великих ученых Канта, Вебера, Ясперса, Карла фон Вейзакера, Альберта Швейцера, Гюнтера Андерса о смысле жизни, необходимости сохранения жизни, об окончательном и полном достижении осмысленной жизни. В то же время существование потенциального глобально-самоуничтожения сократил традиционные идеологические переменные в состоянии второстепенного значения.

Было бы наивным думать, что поиск осмысленной жизни может прийти к концу. Все слишком легко, проповедники братской любви превращаются в ужасных инквизиторов (как это произошло в христианских средневековья); слишком легко борцы за отмену государства как оплота господства стали тоталитарными чиновниками (как это случилось в «реальном социализме», советском стиле); все защитники социальной солидарности легко мутируются в ее неолиберальных противников (как это произошло в социал-демократических движениях в Европе), и так далее. Задача этики никогда не заканчивается.

Ключевые слова: этика, мировая история, философия, смысл жизни, поиск, государство, цель, кризис, глобализация, надежда, насилие, агрессия, угрозы ядерной войны

We are living in an exceptional time in world history: unexpectedly, the thousand-year old question as to the goal of human endeavor has received an answer that is as remorseless as it is banal. Beyond all ideology, there is for the first time an objectively valid common goal shared by all people: to preserve life on earth. The article presents arguments of the great scholars of Kant, Weber, Jaspers, Karl von Veyzakera, Albert Schweitzer, Gunther Anders about the meaning of life, the need to preserve life, the final and full attainment of a meaningful life. At the same time the existence of a potential global self-destruction has reduced the traditional ideological variables in the state of secondary importance.

It would be naïve to think that the search for a meaningful life could come to an end. All too easily the preachers of brotherly love turn into terrifying inquisitors (as happened in the Christian medieval ages); all too easily the fighters for the abolition of the state as the stronghold of domination become totalitarian bureaucrats (as happened in 'real socialism', soviet style); all too easily the defenders of social solidarity mutate into its neo-liberal opponents (as happened in social-democratic movements in Europe), and so on and so forth. The task of ethics never ends.

Keywords: ethics, world history, philosophy, the meaning of life, the search, state, goal, crises, globalization, hope, violence, aggression, dangers of nuclear war

We are living in an exceptional time in world history: unexpectedly, the thousand-year old question as to the ultimate goal of human endeavor has received an answer that is as remorseless as it is banal. Perversely enough, through the possibility of total atomic self-destruction that has existed for the last decades, ethics has for the first time been placed in the "agreeable" position of being able to formulate its questions (and to a certain extent also its answers) in a stringent way, i.e. one capable of finding universal consensus. The rationalistically disguised fetishism which long viewed science and technology as ends in themselves has created a situation in which the end of mankind is not only an acute possibility but even a probability. And, above and beyond all ideology, there is for the first time an objectively valid common goal shared by all people: to preserve human life on earth. Only after this has been accomplished can man carry on with his multifarious attempts to define the "how" of living and to search for the individual and culturally specific content which gives life its meaning, in other words: with ethics in the traditional sense. The ultimate goal is to secure survival; this is something that can be easily formulated and understood. Answers can be formulated clearly and understandably and the methods needed to gradually realize this goal are simple to stipulate (successive elimination of nuclear weapons, reduction of the civilian use of atomic energy, management of depletable natural resources etc.).

Until now, Kant's basic ethical question of "What should I do?" has either been answered in formal terms by constructing systems of ethical rules or in terms of content by justifying values. In doing so, the decision for or against the one or the other of these two possibilities and for or against particular ethical rules or values within them has been, as Max Weber put it, dependent on a previously fixed position in the "struggle of world views" ("Kampf der Weltanschauungen") which itself cannot be provided with an ultimate ethical justification. Accordingly, the decision for one or the other kind of ethics was considered as cultural variable.

In the intervening time we have come to lie in a new situation. Military technology and the destruction of the environment have made these ethical controversies obsolete: life has so to speak caught up with – and passed – philosophy. I have the impression that many philosophers have as yet not noticed this or at least have not accorded it the attention that it deserves. There have been exceptions – Karl-Friedrich von Weizsaecker, Albert Schweitzer, or Guenther Anders have for example all insistently warned of the dangers of nuclear war. Karl Jaspers, too, has commented on this subject. However, there has been no really systematic analysis of the consequences that the present global crisis has had for the inner structure of ethics. Moreover, with the exception of Jaspers, the above-mentioned thinkers are not representative of the academic discipline of philosophy. The mainstream of academic philosophy has hardly touched upon this topic – something that appears to me as incomprehensible as it is irresponsible. The avoidance or marginalization of the most decisive problem confronting modern man makes “established philosophy” a tacit participant in the build-up of future risks. The supposed resistance to the Nazi regime as practiced by German scholars through “inner emigration” – the turning to questions of scholarly detail in a time of dictatorship – not only did not save the life of a single victim of Nazi terror, but could quite the contrary be interpreted by the ruling powers as a sign of willingness to engage in mutual toleration. If the philosophical and in particular the ethical discussions of our time do not as a rule thematize these basic threats to our existence, if the new consciousness of imminent destruction does not spring up at least now and then in the background of scholarly articles on ethics, then this is a sign that their authors have not properly grasped the nature of the world in which they live.

If labels were to play a role here I would no longer even wish to designate such authors as scholars or “philosophers” in a serious sense of the word. They are, if one may, “intellectualists” – people engaged in intellectual gamesmanship. These games may be logically correct, but in political and ethical terms they are irresponsible, since they avoid recognizing the urgency of the situation before us.

The new situation can be described quite simply: the objective existence of potential global self-destruction has either made the traditional cultural variables uninteresting or has at least reduced them into a state of secondary importance. There is a new global interest now: that of collective self-preservation. This interest is a cultural constant. The decision for life comes prior to the decision for particular ideologies or cultural paradigms. In earlier times it was still possible to “die for an ideal”, i.e. with the hope or even with the conviction that one’s own death would contribute to the attainment of a “higher goal”. This was based on the simple fact that even after one’s own death there would be survivors and thus potential bearers of the “higher ideal” in question.

Today such self-sacrifice would be – if worse came to worse – completely senseless, for our death would be a collective one. In this fashion history it has forced a common interest upon the various conflicting ideologies. The question of “What should I do?” has been altered and extended to read “What should we do in order to survive?” The Kantian “I” has been irrevocably transformed into a “We”, and there is also now the assurance that the answer to his basic existential question can and must be based on a common human interest.

Whether one wishes to conceive of this global interest - the preservation of life - as a problem of content (i.e. life itself as a value) or as a problem of form (life as something to be filled with value) is a less salient, indeed purely terminological question. Be that as it may, for ethics (and for politics) the fully new situation means at very least that irrefutable substantive postulates arise out of this global interest in self-preservation. I shall name only a few examples: If we wish to survive, we must be for the preservation of the Amazon jungle, because that is where great amounts of life-giving oxygen are produced. We must be against the storing of radioactive plutonium on the sea floor, because the pollution of ocean water will lead to a radioactive contamination of the food chain with unforeseeable consequences. And we must see to it that basic energy resources and raw materials are not depleted. Finally, we must do everything we can to bring the existing nuclear capacity for destruction under control; the powers disposing over important concentrations of military and technological might must remain in constant contact with one another, and all parties involved must have a minimum of trust in the predictability and rationality of the others.

As the examples show, these are postulates that do not assume the need for a “new type a man”, as is often called for, or for a “basic change in our way of thinking”. That people must be alive in the first place before they can begin to order the details of their lives is something that can be made clear to a wholly conventional “type of man”; it does not require any basic change in his structure of thought. Even in traditional terms, the egoism of the individual or of individual groups usually did not go so far as to sacrifice their own existence for the sake of their individual interests, for that would have led to a contradiction in terms, i.e. to the total loss of all chances of satisfying their own interests. There are, of course, exceptions to this rule, as the example of someone sacrificing his life for higher ideal shows: the resigned suicide of an individual, a hero’s death for honor or for the purity of his beliefs, collective suicide as result of mass psychosis, etc. Precisely these exceptions should make it clear that

we cannot rule out the demise of humanity as an objective possibility. The fact that there exists a global interest in survival and that this results in the necessity to make compromises for the sake of our own interests is no guarantee that we will survive. There is no mechanism that would justify such a hope. On the other hand, though, we are not dependent on the creation of a new “ethical man”.

The above-mentioned global interest of humanity in self-preservation has resulted in a situation which allows all people interested in survival to formulate concrete decisions and take specific actions. The global crisis in which humanity has existed for the last decades (and of which it has become increasingly conscious) will with all certainty not be solved through the moral bettering of man per se, as desirable as that may be – if only for the simple reason that such a moral bettering would come far too late to be able to do any good.

If at all the global crisis will be solved or at least be kept under control then in the manner in which it came about, namely through technological means. The ecological and military threats to mankind are a product of the cumulative consequences arising from the indiscriminate technological application of scientific knowledge. For this reason the terms “technology” and “technocracy” have rightly come to have negative connotations; technology as the “know-how” and technocracy as the rule of those who have the “know-how”. The negative connotations have arisen because no one thought about justifying and taking responsibility for the end to which our technical “know – how” was actually being used. Put more precisely, the goal of technocracy was from the very beginning tacitly based on satisfying an undirected human desire to invent, develop, construct, and apply. The triumph of technocracy was the triumph of an unfettered *homo faber*, whether as the market-oriented individual in the capitalist West or as collective man in the former socialist East.

In the historical process, the technology of *homo faber* has entered into a new phase in which it will not become obsolete, but in which it must formulate a new imperative if it is to guarantee its own survival. If man is to survive, he will have to take into consideration the limits of his own resources and his own intrinsic potential for self-destruction. Thus the decisive question of *techne* - of “knowing how” - has not been rendered invalid, but rather remains essential for attaining the new goal of self-preservation. Since this goal is a global, universally human one, resting upon a common basic interest in collective survival, it can rightly be considered an ethically justified goal.

As has been pointed out before a number of responsible, discerning individuals has indeed reflected upon this goal and how to reach it. The point here is that such morally responsible individuals are no longer our sole hope; modern history has given this goal an objective basis whose inner logic- while both tragic and dangerous- still allows hope for the possibility of a non-utopian solution.

If the goal of mankind lies in the mere preservation of life, then this still does not provide a direct answer to the question as to life’s content and meaning. At the same time one should keep in mind that even after 2 ½ thousand years the various historically existing philosophies have not come to factually agree upon a universally accepted answer to this question. Some philosophers even argue that this lack of historical success has a systematic explication: namely that it is impossible for man to definitively recognize once and for all “what is good and what is bad”. Thus it would seem evident that the very least (and the very most) that can be done to define value and meaning is to leave their definitions open for criticism and to continue with the search for better answers. Indeed, to be a philosopher means to be a friend of wisdom, not its sole possessor. To keep a friendship alive means to be engaged in an active endeavor: unlike material possession, friendship cannot be bought or chartered; it must continually be proven. In the same way, “wisdom” cannot be treated as chattel but rather only as the object of a continuing, active search. In concise form one could say that the meaning of life is not something already “given” but is rather something that we ourselves must discover. This can come about only if we are aware of our own potential for error and the limits of our knowledge. For this reason we must always proceed with due caution and modesty and must be constantly on the watch for better solutions and open to answers provided by other individuals and cultures.

As has been said, the present global situation does not provide an answer to the question of life’s meaning in terms of values or content. It merely makes evident in a stringent way man’s elementary need to search for reliable and sustainable orientation. Today, economy, politics, and in particular ecology and military technology are – tragically enough – the “materialistic” guarantees that man can no longer avoid dealing with this basic existential problem by reverting to silence, dogma or cynicism. In the field in which the collective danger has up to now been the greatest, namely in weapons technology and military strategy, there have existed for some time a number of decisions and actions which would allow for some hope.. The SALT I and SALT II talks, the Helsinki conference and its follow-up conferences, the Nuclear Non-Proliferation Treaty or the ban on the atmospheric testing of atomic weapons are examples of strategies in which the new state of affairs has been explicitly treated. This situation is expressed less openly in the implicit agreements of the super-powers to have their military “chess moves” carried out by smaller allies or at least to confine them to geopolitical peripheries.

The tasks which I have outlined here represent only the beginning, so to speak only the ABC's of today's ethics and politics. Jonathan Schell writes at the end of his book *The Fate of the Earth*: "Mankind is now faced with the task of creating a political world order free of violence and aggression. This task is twofold: first, man must save the world from destruction by eliminating all nuclear weapons. His second goal, and the only one that can provide a secure basis for the first, is the creation of a political authority with whose help the world could make those decisions which sovereign states previously arrived at through war."

Let me summarize: Man has left the era of ideological struggle behind and has a common goal that has been set, as it were, not by theoretical insight but by the course of history. This in turn has led to what one could call a revolution of ethics, more precisely: of the preconditions of ethics. Until now, ethics could never live up to its theoretical claim to universalism. However, now that the demise of the world is a viable political option, the traditional ethical questions have been reduced to question of secondary importance. The universalistic postulate of our time has developed not through theoretical reflection, but as a negative side effect of an objectively existing situation: the technological development which was once mistakenly seen as a source of value in itself now threatens both the environment and the continued physical existence of man and has thus come to contradict its original purpose. The universal quality of the threat to man's existence is an argument both for a different conception of technology and a different practical application of it.

Precisely this seems to me the most important point: ethics now has objective, irrefutable arguments at its disposal and no longer needs to build its fundamentals on the battleground of ideology ("Kampf der Weltanschauungen").

Philosophers who still believe in the ideological basis of ethics have not learned the lesson of Hiroshima. Politicians who still believe this have become a threat to humanity. Intellectuals who still hide their heads in the sand betray the human cause. We would go even further and say that those who believe that we can continue to live as before, take upon themselves the guilt for the suffering of all those who will become (or already are) the victims of the impending or already progressing catastrophes. That they have a good chance themselves to become victims only makes their attitude more macabre.

Now, what are the principal driving forces of our time and how should they be shaped in order to foster the common goal of man? In our time (possibly to a greater extent than in earlier times) genuine political power lies in the hands of the large economic powers. This is true in two respects: firstly, in the sense that the effects of economic decisions drastically affect other areas of life, and secondly in the sense that the captains of industry make every effort to steer political decision-making toward their own interests. From here, from the internal structures of economic life and their influence on society, arises an essential inequality and lack of freedom among people, certainly here is one of its main sources. This is not to say that the economic system seeks to inhibit the free search for truth. It is in fact heavily reliant on information; it needs knowledge, knowledge that is well-founded and reliable, up to date and open to criticism. But the economic system is by nature only interested in knowledge that serves its interest. However – and this is the decisive point – its interests are not per se those of the respective society. Nor, much less, of humanity. "What is good for General Motors, is good for the US" – this is not correct. And even if it were, it is not for General Motors to decide! The question of whether the US, more correctly, its people, will be benefited by the pursuit of General Motors' interests is something for the people to decide.

The German "Basic Law" (i.e. Constitution) in Article 14, Paragraph 2, declares that "Ownership entails obligation. The use of property shall also serve the general interest". („Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich dem Wohle der Allgemeinheit dienen."). Property is subordinate to the general interest, to which it is obligated. What the general interest is, however, is not something that the economic system can determine because it is itself only a part of the whole. The general interest is something that can be determined solely by the entire sovereign – in this case by the German people as a whole. Turning Article 14 Paragraph 2 of the Basic Law into democratically lived reality is the political-economic variant of the regulative idea of freedom formulated as a constitutional mandate.

In the face of the enormous power of globally functioning economic entities one has to ask, of course, if it is not naïve to hope that individual states can enforce the conditions for genuinely free economic structures. Marx was of this opinion (that it would be naïve) and for this reason he saw the need of a world revolution. Lenin's experiment of creating "socialism in a single country" appears in retrospect to have proved him right. Not greater freedom was its result, but terror.

Is there any hope in pursuing this goal further?

"Hope" is not quite the right word. It is not a matter of having a beautiful dream, but rather of soberly recognizing that people, that the human being, for survival-reasons cannot live without truth; that the pursuit of

truth presupposes freedom and equality; and that therefore all kinds of repression and inequality hinder them (the human beings) in attaining full humanity. Hence gradually overcoming these hindrances is a necessary postulate, a “regulative idea” – not merely a naïve, beautiful dream.

This may be right in theory. Yet the practical problem remains what individual states can undertake to counter today’s globally acting economic forces. Again, we must bear in mind, that this task is an on-going one; neither a quick nor a final solution is to be expected. However: to the extent that blind expansion and exploration place humanity’s chances of survival at risk (and of course those of the economic system as well), social and government forces will increasingly demand the subordination of economic profit interests to general survival interests. Important, though inadequate, steps have been taken in this direction. The largest conference of world leaders in the history of the world, the environmental conference in Rio de Janeiro, and the ecological principles enunciated at the conference in Kyoto are two examples.

But now: how should democratic institutions and the structures of economy look like concretely in order to be able to work best for the general interest and the common goal? Who shall make which decisions, where, when and how?

Such questions are, of course, of fundamental importance. But at the same time we must recognize that they cannot be posed once and answered once. The debate about the best-possible answers to them is an on-going and never-ending task and the forum in which they must be debated is the whole of society.

Ethics, if it is not to exceed the bounds of its competence, cannot take position in substance. Its task is to remind the participants in the discussion, that is: society as such, that if it is seriously interested in reliable answers it will have to observe in its deliberations certain procedures mutually agreed upon in advance and that these procedures will have to pay full respect to the principles of equality and reciprocity.

It is obvious that societies and states and humanity as such at present are far from observing such rules.

Doesn’t the self-limitation to procedural questions make life all too easy for ethics? Understanding the diverging positions in practical philosophy and the various forms of ideological thought is certainly not “easy”. One has to understand and analyze these positions and critically evaluate them to see what is sustainable and what is not. A certain empathy, or better, insightfulness, a high degree of knowledge and of critical analytical competence is required, along with a proper systematic position.

The factual existence of a common goal (i.e. preservation of life) does not mean the end of ethics. The idea that the 2 ½ thousand year old history of ethical thought and endeavor could come to an end belongs to the realm of ideological eschatology. In our world “salvation” is not in sight. What we can look and work for is concrete” solutions”. “Solutions” that, however draw their meaning from being shaped by the, in Kantian words, “regulative ideas” of reason-oriented ethics: universality, mutual recognition, reciprocity. Broken down to the political field that means among others: absence of violence, freedom of speech and social solidarity.

It would be naïve to think that this tension could come to an end. All too easily the preachers of brotherly love turn into terrifying inquisitors (as happened in the Christian medieval ages); all too easily the fighters for the abolition of the state as the stronghold of domination become totalitarian bureaucrats (as happened in ‘real socialism’, soviet style); all too easily the defenders of social solidarity mutate into its neo-liberal opponents (as happened in social-democratic movements in Europe), and so on and so forth.

The task of ethics never ends.

ӘӘЖ 007

ВИЗАНТИЯ ИМПЕРАТОРЫ ЮСТИНИАН ЖӘНЕ АВАРЛАР

А.П. Ақынова – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Гуманитарлық ғылымдарының магистрі*

В статье на основе оригинальных исторических источников анализируется вопрос о внешней политике Византии по отношению к аварам. Между императором Юстиниан и аварами несколько раз состоялись беседы между послами, также обменивались презентами с целью сохранения безопасности границы. Во время своей власти Юстин не враждовал с аварами, а старался решать мирным путем отношение между двумя государствами.

Ключевые слова: Византия, авары, Юстиниан, Европа, посол, империя, император

In article on basis original historic springs анализируется question of outward politics Byzantium on to treatment to avars. Between emperor Юстиниан and avars several time take place lectures between afters, also interchanged презентами with aim preservation of safety border. During power the Justin not враждовал with avars, and endeavoured to solve peaceful by means of treatment between two states.

key words : Byzantium, avars, Юстиниан, the Europe, after, empire, emperor

Мақаланы жазу барысында алдымызға Византия императоры Юстинианның аварларға қатысты ұстанған саясатының себептерін, барысын және нәтижелерін ашып көрсету. Аварлар тайпасы шығу тегі жағынан түркі тектес этносқа жатқан. Аварлар Еуропаға VI ғ. келіп, негізінен бұрынғы Ғұн империясының мекендеген жеріне қоныстанды. Авар елшісі, алдымен, Еуропадағы аландардың басшысы Саросиядан Рим сарайын көрсетуді сұрау мақсатында 558 жылдың басында келген болатын. Юстиниан елшілікті қабылдау жайлы шешім қабылдады. Византиялықтардың славяндармен арадағы қиындықтарын және Италиямен соғыста қарулы қол жетіспеушілігін білген Кандих есімді аварлардың елшісі уақытты созбай бірден негізгі мәселеге көшті: «Саған халықтардың ең ұлысы және ең күштісі келіп тұр, авар тайпасы жеңілуді білмейді; ол қарсыласының көзін еш қиындықсыз жояды. Сондықтан да, саған аварларды одақ ретінде қабылдау пайдалы және оларды өзіңе мықты қорғаныш ете біл, бірақ олар сенен жыл сайын бағалы сыйлықтар мен ақша алып тұрса және өздеріндей құнарлы жерге орналасатын болса ғана Рим державасымен достық қатынасты орнатады» [1].

Юстиниан аварлар жайлы жеткілікті ақпарат алған болу керек. Ол сол кезде аварлардың барлық саяси күші қағанға бағынғандық және осы күш византиялықтар мен славяндарға қарсы жұмылдырылғандығы жайлы біліп отырды. Жат жерлік елшілер бірнеше күн бойы оның шатырының алдында қабылдауды күтумен болды [2]. Егер елшілік мақсаты императорға ұнамаса, ол елшілікті жазалай алды. Бірақ, кейде ол қайырымды да бола білді, мысалы, славян тайпасынан босатылып бірнеше мың византиялықтарды ол ешқандай құнсыз бостандыққа жіберген еді. Кей кезде әрбір тұтқынға бола саудаласып, талап етілген құны берілмеген жағдайда салқынқандылықпен мыңдаған тұтқынды өлтіріп отырды. Күндердің бір күнінде қоршауда қалған византия қаласындағы тұрғындарға христиандардың Пасха мейрамында азық-түлік беріп, әйеліне зәмзам суы көмектескен Анхиал қаласына рақымшылық етуі Юстиниан императордың өте күрделі билеуші болғандығын көрсетеді.

Сонымен, барлығын таразылай келе Юстиниан Баян қағанның ұсынысын қабыл алып, барлық қажетті дотациялар мен жыл сайынғы тарту-таралғы туралы уәдесін берді. Және қателеспеді.

Юстинианға аварлар империядағы тепе-теңдікті ұстап тұру үшін қажет болды. Осы тәрізді көршілерге төлеу варварлық әскерлерді күзет қызметіне орналастыру арқылы көп әскер жібермей-ақ шекарада қажетті жағдай орнатуға мүмкіндік туғызды. Юстиниан авар әскерін орналастыруда үлкен шығынға батты. Бітімге келгеннен кейін аварлар савирларды, утигурлар мен кутигурларды талқандады. Менандрдың мәліметі бойынша, олар келіссөз кезінде өздерін тәкаппар ұстаған анттарды да талқандаған [3]. Аварлардың тұтқынына түскен тайпаластарын қайта сатып алу үшін анттар 560 жылы Мезамир бастаған елшілігін аттандырады. Мезамир аварлар ордасында өзін тәуелсіз әрі өрескел ұстады. Анттықтардың ішіндегі осы беделді адамның көзін жоюға көндірген бір кутигурдың кеңесі бойынша Мезамир өлтірілді. «Содан бері, – деп аяқтайды өз әңгімесін Менандр, – аварлар анттардың жерін одан әрі талқандауды, тонауды тоқтатпады және тұрғындарды езіп-жаншыды».

Аварлар – империя шекарасына Юстиниан билігі тұсында келді, Византияға жіберілген елшілерге император жомарттық танытып, ақсүйектеріне сыйлықтар аттандырып отырды. Иоанн Ефесскийдің мәліметі бойынша аварларға «алтын, күміс, киім-кешектер, белдіктер мен алтын ер-тоқым» жіберілген. Менандар Юстиниан кезінде аварларға бағалы заттар мен алтын жіптер (шнур) берілгендігі туралы да хабарлайды. Сыйлық салтанатына мастанған аварлар басқа елшілерін жіберді, сонан соң «әр түрлі сылтаулармен» жаңа елшілік жіберуді жалғастыра берді, ал олар болса бұрынғысынша сыйлыққа көмкерілді. Жомарттықтың себебі, Византия империясы әлсіз де, ал аварлар күшті еді.

Юстиниан шамамен 562 жылы аварларды қабылдай отырып, оларға герул жері – екінші Паннонияны беруге келісті. Аварлар онда орналасуға ынталы болмады, бірақ кейінірек алдыңғы оқиғалардан көрінгендей гепиодтерді ығыстырып шығаруға тырысты деп жазады Менандр. 562 жылы авар қағаны Баян Византияның Юстиниан императорына византия шекарасындағы Дунай маңы жерлерін сұрап өтінген еді. Қашқындардың бірінен Баян қағанның шекараны иемденіп Византия империясына шабуыл жасамақ болғанын білген Юстиниан аварлардың бұл өтінішін қабылдамай тастады. Ал, Баян қаған болса өзінің көздеген мақсатынан қайтпады, оның үстіне нағыз Көк қалаулысы ретінде берген сөзін бұзбады. Сондай-ақ олардың елшілері Константинопольге келген еді. Бұл жайында авар сатқынынан білген Юстиниан алдымен елшілерін қайтаруға келіспей, кейіннен қайтар жолдарында қаруларын тартып алады [4].

Юстиниан аварлармен жасамыс шағында танысты. Және Юстиниан өмірінің соңғы 565 жылдарына дейін қаған империямен достық қарым-қатынасын үзбей шекарадан өтпеді.

Аварлардың Балқан түбегіне қысымы астанаға да ықпалын тигізді, себебі Юстиниан жұмсақтық танытқан еді. Бірақ, оның жомарттығының астарында басқа себеп жатқанн Юстиниан «олардың қолымен өзінің барлық жауын жеңетініне сенді». Юстинианның аварларға тарту-таралғылар беруінің себептерін грек тарихшысы анық көрсетеді:

- 1) Мүмкіндіктері бола тұра олар империяға шабуыл жасамады;
- 2) Олар Фракияға шабуылдаған «варварларды» жойды, ал енді аварлардан қорқады;
- 3) Енді олар парсылар сияқты «кәдімгі алтын» беруді талап етуге келді. Ал, Юстинианның алтынды өлшеусіз таратуы мен ысырапшылдығы «сенат пен бүкіл қаланың наразылығын тудырды». Бұл саясатқа наразылардың қатарында Юстин де бар еді. Ол император болған кезде аварлардың шектен шыққан талаптарымен күресуге тырысты.

Сонымен, Пелопоннесті иеленіп, осында орныққан аварлар не василев ромейіне, не басқа билеушіге бағынышты болмай 218 жылдай осында өмір сүрді.

Өз күшіне сенімді болған аварлар Византияға одан да үлкен талаптарын қоя бастады: олар орналасқанға жер сұрап, одақ пен бейбітшілікті сақтау үшін жыл сайынғы сыйлықтың да нарқын көбейтті. Империя мен аварлар арасында келіспеушіліктер туындайды.

Юстин тұсында аварлардың елшілігі тұтқындалып, қамауға алынған болатын. Аварлардың қуғындауға ұшырағандығын Менадрдың «олар Константинопольден тірі кеткендеріне бақытты болуы керек» деген сөзінен көреміз. Ақырында, осы аварлар босатылды.

Кейінірек аварлар жаңа байланыстар іздей бастады, және франк мемлекетімен жаңа одақ жасасты. Сонан соң лангобардтар мен гепидтердің айтыс-тартысына араласады, лангобардтармен бірігіп 567 жылы Паннония жері мен Дунайдың орта ағысын мекендеген гепидтерді талқандайды. Паннония жазығында өмір сүрген славян тайпалары аварлардың жоғарғы билігін мойындауларына тура келді. Осы уақыттан бастап олар аварлармен біріге отырып Византияға шабуылдар ұйымдастырады.

568 жылы авар қағаны шекараның солтүстік-батыс кілті саналған әрі мықты қорғанысқа ие Савадағы Срем қаласына көз тігеді. Баян қаған – Юстин император келіссөз мақсатында аттандырған Виталиан мен Комитті бұғауда ұстап, қаланы шабуылмен алмақшы болды, бірақ ойлағаны іске аспады. Сол кезде Баян өз елшілерін қалаға келіссөз жүргізуге жіберді. Терең ойланғаннан кейін оған Сирмиум қаласының әскер басшысы Вон келді. Императордың сөзін есінде сақтай отырып, елшілер Вонға келесі сөздерді айтты: «Аварлар басшысы бізге, римдіктерге келесіні айтуға тапсырды: «Мені сендерге қару көтергенім үшін сөкпендер: сендер бірінші болып әскерді осыған итермеледіңдер. Осындай еңбек пен осыншама ұзақ қаңғырудан кейін әрең дегенде жаулап алған бұл елді менен күшпен тартып алдыңдар. Оның үстіне сендер соғыс заңы бойынша маған тиесілі Усдиваданы өздеріңде ұстап отырсыңдар. Сендердің басшыларың маған бір емес, екі емес бірнеше мәрте қатал сөгіс айтып, тиісті нәрсені орындаудан бас тартып отыр. Сонымен, егер де сендердің осындай зәбірлеріңе қарсы мен қару жұмсауым жазғыруға лайықты емес; ал енді, бізбен бейбітшілік жөнінде келісім жүргізілерің келсе, біз дайынбыз. Өздеріңе пайдалысын тандап, бейбітшілікті соғыстан артық көру өз қолдарыңда»» [5].

VI ғ. Срем Иллириктің басты қаласы, әскери және әкімшілік билік орталығы саналмаса да, әлі де болса империя алғашында остготтармен, сонан соң гепидтер мен лангобардтармен дауласқан (таласқан) бұл ауданға деген байырғы құқығынан бас тартпады. Юстиниан заманынан осы шекарада маңызды деген өзгерістер орын алды, соңында саяси ықпал аварлар мен славяндарға әсер еткен. Аварлар нық орныққан қазіргі Венгрияның бір бөлігі және Драв пен Саваның төменгі ағысы саналатын осы аудан гепидтерге қарасты болды. Срем үшін күрес қағанның мақсатын ашып берді, Дунайдың оңтүстік бөлігіне орнығып, өз халқын жермен қамтамасыз ету және гепидтер мен лангобардтардан босатылған облысты басқару. Юстинианның өлімінен кейін 568 жылға қарай олар Паннонияны басып алды және жарты ғасырдай империяны үздіксіз шабуылдап, тонап отырды.

Италияда лангобардтардың ірі герман мемлекеті пайда болды. Тиверий де, Маврикий де франк королі II Хильдебертпен (570-595) Италиядағы лангобардтарға әскери қозғалыс бастауға көндіру үшін одақ құруға тырысып бақты, алайда оның бұл іс-әрекетінен түк шықпады. Екі жақ бір-бірімен бірнеше рет елшілік алмасты және Маврикийге көмектесу ниетінен емес, ежелгі франк билігін өзі үшін жаулап алу мақсатында Хильдеберт Италияға бірнеше мәрте әскер де жіберді. Тек бір жарым ғасырдан кейін ғана Франк королі Италиядағы лангобардтар билігін жойды [6].

Лангобардтар шабуылына төтеп берген Рим лангобардтардан қорғау шараларын қамтамасыз еткен пападан қолдау тапты. VI ғасырдың соңында рим шіркеуі ірі өкілдерінің бірі саналатын папа Ұлы Григорий биліктен босатылды. Өмірінің 6 жылын Константинопольде өткізіп, грек тілінің негізін де үйрене алмаған ол папа апокрисиары не болмаса нунций болған. Бірақ та, осындай лингвистикалық кемшілігіне қарамастан ол Константинополь өмірі мен аварлармен арадағы саяси мәселелермен жете таныс еді [7].

Италияны лангобардтардың жаулауы Юстинианның Батысқа жүргізіп отырған сыртқы саясатының қауқарсыздығын анық байқатты. Бір жағынан, лангобардтардың басып кіруі Италияның Византиядан біртіндеп алыстауына және Италиядағы империяның саяси билігінің әлсіреуіне негіз болды.

Авар қағаны Баян бұл уақытта франк королі Сигизбертпен одақ құрып, аварларды аштық жайлаған

тұста, ол авар әскерін қажетті ұн, көкөніс, ет сияқты азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Гепидтер Византия империясынан қолдау тапқандықтан лангобардтарға қауіпті еді, сондықтан да олар аварларды гепидтерге шабуылдауға көндірді. Империя өз тарапынан жаңа одақтастар іздестірді және бұл одақты түріктерден тапты. Ал, түріктер империяның шығыс облыстарына ғана көмек көрсете алды. Бұл көмек Иранға қарсы жасалған одақтан көрініс тапты, бірақ аварлардың бір бөлігі түріктермен байланыста болды, және түріктер «аварларды қабылдамау» жөнінде Византияға өз ұсыныстарын қойды. Аварлардың бір бөлігі оларға бағынышты болды да, екінші бір бөлігі бөлініп кетті, Менандрдың айтуынша екінші бөлігі 20 000-дай болатын.

Дунай мен Саваға келген аварлар Каспий теңізінің солтүстік жағалауын мен оңтүстік орыс даласына ығысып отырды. Прокопий Кесарийскийдің айтуынша Шығыс Римнің сыртқы саясатына араласа отырып, тарихи оқиғалар барысын өзгертуді жалғастыра берді. Гепидтер мен лангобардтардың Дунай жағалауындағы шайқасы ұзаққа созылды, екі жақ алма-кезек жеңіске жетіп отырды, және екі жақ та қарсыластар есебінен жаулап алынған облыстар көлемін кеңейтуге барынша тырысты.

Бұл кезде гепидтердің жеріне орналасқан Баян қаған олжаға басқа жолмен жетуді жөн санады.

568 жыл бойы византиялықтар мен аварлар елшілік алмасып отырды. Юстин Баян қаған талабына көнбеді. Менандр дерегіне сүйенсек қаған былай деген: «Я таких людей нашлю на землю римскую, которых потеря не будет для меня чувствительна, хоть бы они совсем погибли». Осыдан кейін 10 мың ғұн-кутигурлар оның бұйрығы бойынша Саваға өтіп, Дальмацияны күйретті [8].

Қарсыласу да жалғасын тапты. 576 жылы аварлар кулықпен теңіз жағалауына орналасып, Фракия жағалауында теңізге шығуға қауіп төндірді. Ал, 577 жылы Фракияны талқандады.

Шамасы 578 жылға дейін Юстинге аварлар монша құрылысы мен қаған сарайын салуға «механиктер мен құрылысшылар» беруді сұраған елшілігін аттандырады. Оның өтініші қабыл болды. Византия шеберлері құрылысты аяқтап, үйлеріне қайтуды сұрағанда Иоанн Ефесскийдің дерегі бойынша қаған күшпен қорқытып, «қалаған уақытымызда өтуге мүмкін болатындай Дунай үстіне көпір салындар» деп бұйрық берді. Шеберлер орындалуы мүмкін еместігін алға тартып бұйрықты орындаудан бас тартты. Мұндай құрылыс салу ромей мемлекетіне қарсылық болып саналатын, және осынысы үшін құрылысшылар императордың жазасына ұшырайтын еді. 2 ромейдің басы алынды, қалғандары өлім жазасынан қорыққанынан бұйрықты орындауға келісім берді. Олар «үлкен де қатты ағаш» керектігі туралы айтты. Халықтың басым бөлігі орманға лайықты ағаш кесіп әкелуге жіберілді, шеберлер «бар күшін салып өте мықты көпір салды».

579 жылы аварлар Фракия шекарасынан қуылып, Грецияның бір бөлігі мен Паннонияны жаулап алды [9].

580 жылы қағаннан Константинопольге Тарғытай елші келіп, Византияға аварлар төлеп тұратын әдеттегі салық сияқты алтынның шартты бөлігін алды. Бірақ та аварлар бейбітшілікті сақтауға тырыспады. Олар Сирмия және Сингидон қалаларын және Сава өзенінің төменгі ағысынан дәмелі болды; Дунайдың оң жағалауында орналасуға тырысты.

Аварлардың Византия шекарасына келіп, империямен қарым-қатынас орната бастауы Юстиниан император тұсында басталған болатын. Юстиниан императоры мен аварлар арасында бірнеше мәрте елшіліктер алмасып, осы елшіліктер нәтижесінде империя шекарасының қауіпсіздігін сақтау мақсатында аварлар тарту-таралғылар аттандырып отырды. Юстин өз билігі тұсында аварлармен ашық жауласуға бармай, екі арадағы қатынасты бейбіт жолмен шешіп отыруға тырысқан.

1 *Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом.* – СПб, 1860. – С. 98.

2 *Успенский Ф.И. История Византийской империи. В 5 т. - Т. 1. Период I (до 527 г.). Период II (518-610 гг.) / Ф.И. Успенский.* - М.: Астрель; АСТ, 2005 - С. 621.

3 *Кулаковский КХА. История Византии. В 3 томах. Том 2. 518-602 годы.* - СПб.: Алетея, 2003. – С. 400.

4 *Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР.* - М.-Л., 194. - С. 94-95.

5 *Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом.* – СПб., 1860. – С. 98.

6 *Гийу, А. Византийская цивилизация / Андре Гийу; пер. с фр. Д.Лоевского.* - Екатеринбург: У-Фактория, 2008. – С. 545.

7 *Васильев А.А. История Византийской империи. В 2-х т. Т. 1. (Время до крестовых походов до 1081 г.).* - СПб.: Алетея, 1998. – С. 117., <http://www.bvzantium.ru/history.php>

8 *Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом.* – СПб., 1860. – С. 117.

9 *Жумагулов К.Т. Основные проблемы развития древнегерманского общества до Великого переселения народов.* - Алматы, 1997. – С. 33.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҰЛЫБРИТАНИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ТҰРАҚТЫ ДАМУДАҒЫ ЕЛБАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ә.Бақауова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушы

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, бүкіләлемдік халықаралық қарым-қатынаста және саяси үрдістен өзіндік келбетімен айқын орын алуы отандық ескі халықаралық ұстанымдардан арылып, жаңа бағытта дамуына мүмкіндік туғызды. Осындай жаңа тәуелсіз елге тән қарым-қатынасты дамытудағы Елбасының өз елінің алдындағы қызметінің бірі – ол алып Ұлыбритания сияқты Еуропалық елдермен қарым-қатынасты қазіргі әлемдік халықаралық деңгейде дамытудағы рөлі.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ұлыбритания, мемлекет, Президент, тәуелсіз, халықаралық

Республики Казахстан, сформировавшееся как независимое государство во всемирной международной связи и получив свое место в политических процессах стало избавляться от старых отечественных международных позиций направив свои силы на новое развитие. Главной задачей нового независимого государства является поднять на высший уровень международные отношения таких государств, как Великобритания.

Ключевые слова: Казахстан, Великобритания, государство, Президент, независимый, международный

The republic Kazakhstan, formed as the irrespctive the state in universal international tie and having received place in politicals processes has become избавляться from aged home international positions having directed force on new development. Main the problem new irrespctive state be to lift on higher level international treatments such states, as the Great Britain.

Key words: Kazakhstan, the Great Britain, the state, President, irrespctive, international

Қазақстан Республикасы Президенті өз 2008 жылғы жолдауында: «Халқымыз осы заманғы және бәсекеге қабілетті зайырлы мемлекетті белсене орнатып жатыр. Міне, нақ сондықтан да мен қазірдің өзінде мұндай тәжірибе жинақтаған Қазақстанның халықаралық деңгейдегі мәдениетаралық және конфессияаралық үнқатысу орталықтарының бірі ретінде қызмет атқаруға әзір екенін тағы да қуаттағым келеді...» [1] – деп еліміздің халықаралық қарым қатынастардағы қазіргі келбетін сипаттап өткен. Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, бүкіләлемдік халықаралық қарым-қатынаста және саяси үрдістен өзіндік келбетімен айқын орын алуы отандық ескі халықаралық ұстанымдардан арылып, жаңа бағытта дамуына мүмкіндік туғызды. Осындай жаңа тәуелсіз елге тән қарым-қатынасты дамытудағы елбасының елеулі орын алған елі алдындағы қызметінің бірі – ол алып Ұлыбритания сияқты еуропалық елдермен қарым қатынасты қазіргі әлемдік халықаралық деңгейде дамытудағы рөлі. Іссапар барысында Елбасы Ұлыбританияның Парламенті қос палаталарының басшылығымен, сондай-ақ британдық парламентарийлермен «дөңгелек үстел» басында Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы парламенттік байланыстарды одан әрі дамыту мен нығайту, 2009 жылы ЕҚЫҰ-да Қазақстанның төрағалығы туралы мәлімдемені ілгерілету, сондай-ақ Қазақстанның саяси және экономикалық даму жолын дүниежүзі қауымдастығына таныту жөнінде келіссөздер мен кездесулер өткізу жоспарланып отырғандығын мәлімдеуі қазіргі кезеңдегі Ұлыбританиямен еліміздің қарым-қатынасының сипатын айқын көрсетері сөзсіз. Қазақстанның Еуропадағы аса ірі сауда және инвестициялық әріптесі ретінде Ұлыбританияның айрықша орны екі жақты қатынастарда саяси проблемалардың жоқтығымен ерекшеленеді. Мұның түпкі негізі мұнай мен газға, сонымен қатар мұнай-газ тасымалдау құбырларына тікелей байланысты. Өйткені, мұнай-газ салаларының геостратегиялық және экономикалық маңызы әлемдік ауқымда ерекше болып отыр. Қазақстан басшысының осы сапарында екі елдің ынтымақтастығын одан әрі дамыту мақсатында дәл осы мұнай-газ салалары сөз болашағына сенімі мол. Екі елдің өзара қатынастарын бүгінгі күндегідей дәрежеге жеткізуге Мемлекет басшысының 1991 жылғы сапары негіз қалады дегеніміз жөн. Содан бастап-ақ Қазақстан Еуропа Қайта құру және Даму Банкімен, сондай-ақ бүгінде Қазақстанда белсенді жұмыс істеп келе жатқан британдық бірқатар компаниялармен маңызды ынтымақтастық орнатыла бастады. Ел тәуелсіздігін алған алғашқы жылдарда Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Ұлыбританияда бірнеше мәрте сапармен болды. Оның барлығы екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты дамытуға тікелей арқау болғаны анық. Мысалы, 1994 жылғы наурыздағы сапары мемлекеттер арасындағы өзара ықпалдастықты тереңдетуге жол ашып, Қазақстан-Британ ынтымақтастығының шарттық-құқықтық негізін қалаған құжаттарға қол қойылды. Арада біраз уақыт өткенде, 1995 жылдың соңы мен 1996 жылдың басында Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы екіжақты экономикалық қатынастарды реттейтін екі шешуші келісім – Қосарланған салық салуды болдырмау туралы келісім мен Инвестицияларды қолдау

мен өзара қорғау туралы келісім күшіне енді. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2000 жылдың қарашасында Лондонға жасаған ресми сапары екі елдің өзара қарым-қатынасына жаңаша серпін берген ерекше маңызды сапар болғанын атап өткен жөн. Оның барысында Қазақстан басшысының Королева II Елизаветамен кездесуінде Нұрсұлтан Назарбаевты Королева Қазақстанда саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, елде заңдылық пен демократияны орнықтыруға, сондай-ақ жаһандық ауқымда ядролық қаруды таратпау ісіне сіңірген еңбегі үшін Біріккен Корольдіктің жоғары наградасы – Қасиетті Михаил және Қасиетті Георгий орденімен марапаттаған еді. Сапар кезінде екі елдің әскери саладағы ынтымақтастығы туралы құжаттарға және Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мен Британ кеңесі арасындағы Қазақстан-Британ техникалық университетін құру туралы меморандумға қол қойылған болатын. Бүгінде қол қойылған сол құжаттар негізінде Қазақстан-Британ университеті құрылып, жұмыс істеп жатыр. Қазақстан тәуелсіздігін алғалы бері екі елдің арасындағы байланыстар, делегациялар алмасулар толастаған жоқ. Мысалы, 1996 жылдың қарашасында Король отбасының мүшелері мұрагер ханзада Чарльз, 1993 жылдың шілдесінде ханшайым Анна, ал 2002 жылдың қыркүйегінде II Елизаветаның немере інісі Герцог Глостерский келіп қайтты. Ұлыбританияның Қазақстанға деген ұстанымын Еуропалық Одақ аясынан да анық көруге болады. Өйткені, Ұлыбритания Еуропалық Одақ елдері арасынан 1996 жылы бірінші болып Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасында келісімге қол қойылған. Жоғарыда атап өткеніміздей екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастар елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тікелей бастамасымен қазіргі кезеңде тамырын тереңге жайған. Тоқсаныншы жылдар – халықаралық, істердегі бұрынғы қатынастардың түбірімен қопарыла құлау кезеңі, орнықсыздықтың күшейіп, аймақтық және ішкі соғыс, кең ауқымды терроризм сынды жаңа «тажалдардың» асқынған түрі. Кеңес Одағының күйреуі және қос кіндікті дүниенің құлауына байланысты халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі пайда болды. 1991 жылғы 16-желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздік туралы декларация жариялады, дүниежүзілік қоғамдастыққа және экономикаға дербес енуге мүмкіндік алды. 1992 жылы қаңтарда тоғыз шет мемлекетпен дипломатиялық қатынас орнатты. Республикамыздың сыртқы саясат ведомствосы ұлттық мүдде мен жалпы адамзаттық мүдделерді үйлестіріп жүргізетін дипломатиялық саясатқа кірісті. 1992 жылы қаңтардың 23-інде Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі өзінің мәжілісінде Бас Ассамблеяға Қазақстан Республикасын Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке қабылдауға ұсынатын қарарды мақұлдады [2]. Өзінің геосаяси орны жағынан екі алып держава – Ресей мен Қытайдың арасына орналасқандықтан Қазақстан осы елдермен қатынастың жаңа бағыттарын айқындау, шекаралардың бұзылмайтындығын мойындап, оны құжаттар арқылы бекітуді басты назарда ұстады, Қазақстан 1991 жылдың желтоқсанында қаржылық, автономияға қол жеткізе берген кезде Ресей республикаға байкот жариялай бастады. Бір айдан кейін республика өнеркәсібінің көптеген шешуші салалары тоқтай бастаған соң, екі көрші ел қаржы және сауда саясатын толық келісіп жүргізуге бағытталған келісімге қол қойды. Осыған карамастан, Қазақстан Ресейден тәуелсіз экономикалық саясат жүргізуге тырысты. 1992 жылы Қазақстанның Сыртқы істер министрлігі отыз адамнан тұрды. Кәсіби дипломаттардың көбісі бұрынғы КСРО-ның Сыртқы істер министрлігінде жұмыс істеген болатын. Республикамыз өз дипломаттарының санын кебейту мақсатында Ресейдің Сыртқы істер министрлігінің академиясына жастарды жіберуді ойластырды. Кейінгі кезде Қазақстанның өзінде дипломаттар даярлайтын арнаулы жоғары оқу орындарын ашуға көңіл бөлініп отыр. 1994 жылдың желтоқсан айында АҚШ, Ұлыбритания және Ресей Қазақстанның шекарасының мызғымайтындығы және оған қарсы – ядролық қаруды қолданбайтындығы туралы келісімге қол қойды. Келісуші жақтар бір-бірінің тәуелсіздігін және территориялық тұтастығын құрметтеуге, ішкі істеріне араласпауға, күш-жігерді айналадағы ортаны қорғауға, халықаралық террорға, ұйымдасқан қылмысқа, есірткі заттармен заңсыз сауда жасауға қарсы күрес сияқты мәселелерді шешуге бағытталған міндеттемелер қабылдады. Қазақстан Англияның "Бритиш газ", Италияның "Аджив" компанияларымен мұнай және газды ендіру үшін іскерлік байланыс жасап отырды [3]. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдары-ақ өзінің сыртқы саясатын тездетіп қалыптастыруы қажет болды, әйтпесе, біздің мүдделерімізге орасан нұқсан келуі мүмкін еді. Қазақстанның сыртқы саясатының тұжырымдамасын Президент Нұрсұлтан Назарбаев өзінің 1992 жылғы мамыр айында шыққан «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» атты еңбегінде атап көрсетті. Еліміз өзінің геосаяси жағдайын, этнодемографиялық және басқа факторларды ескере отырып, көп бағытты дипломатияны жүзеге асыруға кірісті. Мұның мәні – әлемдік деңгейдегі істерде елеулі орын алатын және еліміздің нақты мүдделері байланысатын мемлекеттердің бәрімен достық және өзара сенімділік сипатындағы қарым-қатынастарды дамыту деген сөз. Шетелдік ықпалдастарымыз бен қарым-қатынасымыздың құқықтық негізін жасақтау қажет болды. Қазақстанға инвестиция тарту үшін, ең алдымен, екі жақты дипломатиялық қатынас орнату шарты алға қойылды. Сыртқы саясатымыздың қалыптасу кезеңі мынадай өрелі міндет-

терді жүзеге асырудан басталды. Біріншіден, біздің мемлекетіміздің шын сипатын танытуымыз, екіншіден, Қазақстанды халықаралық дәрежеде мойындатып, оның қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуіміз қажет болды. Үшіншіден, әлемдік шаруашылық жүргізу мен экономикалық байланыстарға белсене араласуымыз қажет болды. Бұл міндеттерді жүзеге асыруда, әрине, Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбегі аса зор. Қазақстанның қуаты мен мүмкіндіктерін шетелдерге кеңінен насихаттау үшін дүниежүзі мемлекеттері басшыларымен тікелей жеке байланысқа шықты, біз әлемдік қауымдастыққа тең құқылы және тәуелсіз әріптес ретінде танылды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі екі айдың ішінде әлемнің 92 мемлекеті елімізді таныды. Қазақстанның сыртқы дүниемен өзара қарым-қатынасының шарттық-құқықтық базасы жасалды және дамыды, ядролық державалар – АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Қытай, Франция тарапынан қауіпсіздік кепілдігі қамтамасыз етілді [4]. 1994 жылғы 2 желтоқсанда Еуропа қауіпсіздігі және ынтымақтастығы Кеңесінің Будапештегі мәслихаты кезінде ядролық державалар – Ресей Федерациясы, АҚШ, Ұлыбритания тарапынан Қазақстан қауіпсіздігіне берілетін кепілдіктер туралы Меморандумға қол қойылды. Онда аталған мемлекеттер Қазақстанның қазіргі шекарасының мызғымастығын, тәуелсіздігі мен егемендігін қадірлейтіндіктерін куәландырды. Қазақстанның саяси тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына қарсы күш қолданбауға, экономикалық зорлық-зомбылық көрсетуден бас тартуға міндеттеме алынды. 1994 жылғы 5 желтоқсанда, СБСЕ-нің Будапештегі мәслихаты кезінде Ресей, АҚШ, Ұлыбритания тарапынан Қазақстан қауіпсіздігіне берілетін кепілдіктер туралы меморандумға қол қойылды. Онда аталмыш мемлекеттер СБСЕ қағидаларына сәйкес, Қазақстанның қазіргі шекарасының мызғымастығын, тәуелсіздігі мен егемендігін қадірлейтіндіктерін куәландырды. Қазақстанның саяси тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына қарсы күш қолданбауға, экономикалық зорлық-зомбылық көрсетуден бас тартуға міндеттеме алды. Еуропа Одағы елдері, атап айтқанда, Австрия, Бельгия, Германия, Грекия, Дания, Италия, Испания, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Ұлыбритания, Португалия, Франция, Финляндия, Швеция әлемдік саясатта және экономикада ерекше маңызды іс атқарып отыр. 1995 жылғы 15 ақпанда Президент Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттің сыртқы саясаты мәселелері бойынша кеңес өткізді. Өз сөзінде Елбасы Қазақстанның келешек ұзақ мерзімді кезеңде ерекше мүддесі Еуропа Одағымен байланысты екендігін, бұл одақ басқа аймақтардың мемлекеттерімен қатынаста, ең алдымен, сауда-экономикалық салада, бүкіл Еуропа атынан саясат жүргізетіндігін атап өтті. Еуропа Одағының Қазақстанмен саяси қатынасты дамытуға дайын тұрғанын көрсете келіп, бұл мүмкіндікті толығынан пайдалану қажеттігін көрсетті [5]. Қазақстанның Ұлыбританиямен қатынасы 1991 жылдың қыркүйегінде басталған болатын. Сол кезде Британия премьері Маргарет Тэтчер бір сапарын Алматыға жол-жәнекей аялдама жасайтындай етіп жоспарлап, Президент Н.Назарбаевпен кездесті. М.Тэтчерді толғандырған мәселелер – біздегі ракеталар тағдыры және ядролық; қаруды басқа елдерге сату туралы екендігі аталды. Президент Н.Назарбаев еліміздегі ракеталардың қауіпсіз екендігіне, күзеттің мықты екеніне және ядролық қару сатпақ ниетіміз жоқ екеніне сендірді. Өз кезегінде М.Тэтчер егер Қазақстан өз алдына мемлекет болып шықса, оның аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігіне кепілдік беру керектігіне Еуропа мемлекеттері басшыларының көздерін жеткізуге уәде берді. Сол жылы қазан айында Президент Н.Назарбаев Лондонда арнаулы сапармен болды. Қазақстан мен Ұлыбритания арасында дипломатиялық қатынас 1992 жылғы 19 қаңтарда орнатылған болатын. «Қазақстан-Британ» қатынасының дамуына 199 жылғы 20-23 наурыздағы Президент Н.Назарбаевтың Ұлыбританияға ресми сапары зор әсер етті. Онда екі ел арасында достық және ынтымақтастық туралы Бірлескен декларация, сондай-ақ, экономика және білім беру, ғылым, мәдениет салаларындағы ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды. Қазақстан Елбасының сапары кезінде «Қазақстан-Британ» сауда-өнеркәсіп кеңесінің бірінші мәжілісі өтті. 1993-1999 жылдары Ұлыбритания Қазақстан экономикасына жалпы көлемі бір миллиард 146 миллион доллар қаржы жұмсады. 2002 жылы екі ел арасындағы сыртқы сауда айналымының көлемі 388 миллион доллардан асты. Екі ел арасындағы сыртқы сауда айналымының жалпы көлемі 420 миллион доллардан асады. Біздің елімізде 90 «Қазақстан-Британ» бірлескен кәсіпорны және 40 британ компаниясының өкілдігі бар, олардың ішінде әлемге танымал «Бритишгаз» және металлургия саласында «Испат-Кармет» ерекше белгілі. Ұлыбритания әлемдегі беделді халықаралық ұйымдардың көпшілігіне мүше. Оның ішінде Еуропалық Одаққа мүше ретінде Қазақстанның БСҰ-ға кіру барысындағы дайындығын, сонымен қатар еліміздің әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылу ұмтылысын қолдаған іргелі мемлекеттердің бірі болып табылады. Ұлыбритания-Қазақстан арасындағы ынтымақтастықтың тағы бір көрінісін қаржы-кредиттік саладан көруге болады. Мысалы, ұлттық валютамыз – теңгенің банкноттары басқа елде емес, осы мемлекетте басылған. Қазіргі кезде Ұлттық банк пен қазақстандық бірқатар банктер Англия банктерімен, басқа да британдық ірі банктермен тікелей корреспонденттік қатынастарды жалғастыруда. Мәліметтерге қарағанда, Қазақстан тарапынан шамамен 264,7 миллион долларды құрайтын мемлекеттік емес 6 займ

мемлекеттің кепілдік етуімен алынған. Бүгінде оның 176 миллион доллары игерілді. Капиталдандыру деңгейі бойынша “Қазақмыс” компаниясы британдық ең ірі 100 компанияның FTSE-100 тізіміне енді [6]. Ұлыбританияға 1992 ж. сапарының екінші күні ертеңгісін Букингем сарайында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Корольдігінің Королевасы II Елизавета кездесіп, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастар жайында әңгімелесті. Кездесу ыстық ықыласты, достық жағдайда өтті. Елизавета II бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша мемлекет басшысы болып табылады. Таққа 1952 жылдың 6 ақпанында отырған. Әкесі VI Георгтан II Елизаветаға Ұлыбритания, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия, Пәкстан және Цейлонға корольдік ету мұра ретінде қалған еді. Ұлыбритания қол астында болған бірқатар елдер тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін II Елизаветаның корольдік ету билігі бірқатар жаңа мемлекеттерге тарады. Осылайша II Елизавета өзінің 52 жылдан астам уақыт ішінде 32 мемлекеттің монархы болып үлгерді. Қазіргі кезде II Елизавета жалпы саны 128 миллион адамды құрайтын Еуропа, Америка, Кариб бассейні және Океания аумағында 16 мемлекеттің басшысы болып табылады. Қазақстан басшысы мен Ұлыбритания Премьер-Министрі жоғары дәрежедегі кездесуді рәсімдейтін ескерткіш суретке түскеннен кейін, Нұрсұлтан Назарбаев пен Тони Блэрдің кездесуі басталды. Қазақстан мен Ұлыбритания экономикалық байланыстарды дамытумен қатар, алдағы уақытта халықаралық лаңкестікке, жаппай қырып-жоютын қарудың таралмауына және басқа қауіп-қатерлерге қарсы ынтымақтастық орнату ерекше маңызды деп санайды. Сонымен қатар мемлекеттер Ауғанстан мен Ирактағы жағдайды тұрақтандырып, бұл елдерде бейбітшілік орнатуға мүдделі екендіктерін білдіріп отыр. Қазақстан мен Ұлыбританияның әскери саладағы ынтымақтастығын атап өтуге тұрарлық. Бұған “Дала қыраны-2006” атты бірлескен бітімгершілік жаттығуының өтуі дәлел болмақ [7]. Бүгінде екі мемлекет халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін дінаралық және этносаралық байланыстарды нығайту мақсатын алға қойып отыр. Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңесі, осы жылы Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі, сондай-ақ Ұлыбритания үкіметінің қолдауымен Ыстамбұлда өткен “Еуропа мұсылмандары” конференциясы жоғары айтқандарымызды дәлелдей түседі әрі нақты мысал болып табылады. Қазақстан да, Ұлыбритания да тұрақтылықты қамтамасыз етуде демократиялық институттарды дамытудың маңыздылығын таныған. Ал Ұлыбритания Демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жүзеге асырып жатқан іс-шараларына қолдау білдіруде.

1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында». 1 наурыз 2006. (Қазақстан халқына Президент жолдауы) // Егемен Қазақстан – 1-2 б.

2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. - б. 158, 237.

3 Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл. – Алматы, 2003. - б. 186, 234.

4 Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы, 1996. - б. 272-275.

5 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздігімізге бес жыл. – Алматы: Қазақстан, 1996. - б. 516, 573.

6 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030: Барлық қазақтандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: – Алматы: Білім, 1998. - б. 99-101.

7 Назарбаев Н.А. Евразийский союз: идеи, тактика, перспективы (1994-1997 гг.). – М., 1997. – б. 396, 398-399.

ӘӘЖ 958 (63)

БАТЫС ЕЛДЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж.Саурыкова – Магистрант КазГосЖенПУ, 2 курс

Зарубежный опыт социальной работы многообразен и многолик. Прежде всего необходимо иметь в виду два аспекта в социальной работе, в социальной защите тех или иных слоев и групп населения. Как вид деятельности, нацеленный на оказание поддержки, защиты оказавшихся в трудных ситуациях людей, социальная работа появилась с момента возникновения и развития человеческого общества.

Ключевые слова: Социальная работа за рубежом, зарубежные модели социальной работы, модели социальной защиты

Foreign experience of social work is diverse and many-sided. First of all it must be kept in mind two aspects in social work, in social protection of these or those layers and groups of the population. As the kind of activity aimed at support, protection of the people who have appeared in difficult situations, social work appeared from the moment of emergence and development of human society.

Key words: Social work abroad, foreign models of social work, model of social protection

Қоғамдық оның ішіндегі әлеуметтік ерекшеліктерінің қызмет істеуі тікелей мемлекеттердің немесе мемлекет топтарының өркениетті меншігімен анықталады.

Батыстық өркениетті типін қабылдай отырып, әр түрлі өркениетті қоғамдардың бар екенін ескеруіміз қажет. Осыған байланысты жалпы дүниежүзілік тенденциядағы өркениеттік өзіндік таным батыстық дүниеге кірген жоқ. Бүгін оның өркениетті тұтастығымен ерекшелетінін айта аламыз. ХХ ғасырдың көрнекті британ тарихшысы А.Дж. Тойнби өзінің «Тарихты тану» трактатында жазуы бойынша: «қазіргі кездегі әлемде Батыстық өркениет интегралдық тұтастық бола алмайды» [1].

Бірқатар зерттеушілер Батыс шеңберіндегі өркениеттің құрылықтық батыс еуропалық және батыс атлантикалық түрлерін көрсеткен. Бұл өркениеттерге қоғамдық құрылымның нақты модельдері сәйкес келеді. Батыстағы құрылықтық Еуропаның көсбасшылық позициясын Германия мен Франция елдері алып отырса, ал батыс атлантикалық өркениетте АҚШ пен Ұлыбритания алдыңғы орында. Соңғысы еуропалық мемлекеттердің қатарына қосылар кезінде өзінің қоғамдық моделінің қызметі батыс құрылықтық жүйенің нақты компоненттерін қамтамасыз еткен. Осыған қарамастан, бұл жерде батыс атлантикалық специфика жоғары орында болды.

Батыс еуропалық құрылықтық өркениеттің ағылшынсаксондық өркениеттен ерекшелігі кең тіршілік спектрін қамтиды. Олар өзінің жетістіктерін мәдени-ментальдік деңгейде, жергілікті өзін-өзі басқару және білім беру модельдерінде, әлеуметтік-экономикалық қызметке мемлекеттік қатысу сатысында, әлеуметтік кепілдік жүйесінде таба алады және әлеуметтік жұмыстың бағыттылығы мен сипаттамасын анықтайды.

Батыс атлантикалық өркениеттік дәстүр протестанттық мәдениеттің әсерімен дамыды. Құрылықтық Еуропаның елдері өздерінің рухани-мәдениеттік түр-әлпетін католиктік дәстүрлі құндылықтар мен нормалардың ролін сақтай отырып, католицизм мен протестантизм бағыттарының әсерінен алды [2].

Протестантизм еңбекқорлықты, индивидуалдылықты, тиімділікті, кәсіпкерлікті дәріптейтіні жалпыға мәлім. Бірақ бұл бағытта тиімділік пен индивидуалдық жоғары бағаланды. Протестанттық этикаға сәйкес адамдар ешқашан қайыр сұрамау керек және қайыр сұрап отырған адамдарға аяушылықпен қарамау керек. Себебі, егер адам өзін, өзінің кәрілігін қамтамасыз ете алмаса, онда ол өзі кінәлі болып табылады. Ал католиктер керісінше, кедей адамдарға, қайыр сұрап отырған адамдарға аяушылықпен қараған. Католицизм протестантизмге қарама-қайшы бағыт, олар кедейшілікті Құдай жіберген сынау деп түсінген.

Католиктік шіркеу проваславтік сияқты өздерінің тарихында тез және әділетсіз түрде байыған адамдарға қарсы тұрып келеді. Бұл бағыттар жетістікке осындай жолмен жетуін ешқашан қолдамаған. Көп жағдайда тез байып кету шаруа халықты тонаумен немесе басқа адамдарға әділетсіз қарым – қатынасқа түсуімен байланысты. Бұл құбылыс католиктік бағытпен кінәләнатын болса, ал протестанттық кәсіби этика шеңберінде қалыпты үрдіс болып саналды. Себебі, бұл жағдай экономикалық жетістікке және игілікке жетудің бірден-бір жолы. Осы ситуацияда табысқа жетудің нақты ұғымы жұмысқа әділетсіз тұрғыдан қарау болып табылады.

Протестанттық өмір сүрудің осындай күшті жақтары Батыс Еуропаның құрылықтық елдер халықтарының арасында көп кездесе бастайды. Осыған қарамастан айтылған өркениеттік қоғам шеңберінде католицизм үшін дәстүрлі әділеттілік құндылықтары, кедейлерге аяушылық қарым-қатынастары, жарлы адамдарға ұжымдық және мемлекеттік жауапкершіліктері сақталынып келеді.

Протестантизм кәсіпкерлікпен айналысатын адамдарды қолдап отырған. Бұл бағыт пікірінше, қоғам екіге бөлінеді: біріншісі – кәсіпкер адамдар, қандай жағдайда да әр түрлі жолмен жетістікке жетеді, ал екіншісі – жетістікке жете алмайтын жалқау адамдар. Сондықтан қоғам жетістікке жеткен адамдардан және кедей адамдардан тұрған.

Жетістікке жету идиологиясы кең түрде батыс атлантикалық өркениетті елдерде орын алды және өздерінің мемлекеттерінің басқару элитасының құрылуына алып келді. Қоғамда жоғарыда айтылған екі сатыға бөлуі бүкіл қоғамдастықтың екіге бөлінуіне алып келеді. Бірінші саты – демократиялық, жетістікке жеткен, ерікті әлемнен тұратын болса, ал екіншілері тікелей бірінші әлемге бағынатын әлем болып табылады. Батыс атлантикалық дүниенің құндылықтары, жалпы мәдениеті, қоғамдық құрылымның модельдері әмбебап болып табылады. Осы құндылықтарға сәйкес бүкіл адамзаттың өмірін ұйымдастыру жаһандануға алып келеді. Бұл құбылысқа тек қана Батыс елдерінің халықтары емес, сонымен қатар Батыс Еуропаның құрылықты мемлекеттері терроризм мен әскери шиеленістер өршітпеу үшін қарсы шығады. Беделді аналитиктердің пікірінше, қазіргі таңдағы дүниежүзілік барлық ресурстар 1 млрд адамды қамтамасыз етуге жетеді. Ал болжанған мәліметтерге сүйенсек, 2020 жылға дейін жердегі халықтың саны 10 млрд жетеді. Сондықтан дүниеде тек қана 10% халық жақсы жағдайда тіршілік ете алады, ал қалғандары кедейшілік жағдайда өмір сүріп, «алтын миллиардты» қажетті ресурстармен қамтамасыз етеді. Жаһанданудың нақты перспективалары осындай болады. Бұл жағдайда билік ететін батыс аналитикалық өркениетті мемлекеттердің идиологиялық элитасы оны «бүкіл қоғамдық игілік» деп санайды.

Тарихи жоспарсыздық пен дүниежүзілік тұрақтылық үшін қауіптілік қандайда бір өркениет құндылығы

ғы, оған қоса батыс атлантикалық өркениет негізінде әлемнің унификация стратегиясы туралы белгілі ойшылдар (Ромен Рол – лан, А.Дж.Тойнби және т.б.) жазған болатын. Сөзсіз, Батыс елдері көптеген әлеуметтік-экономикалық жетістіктерге жетті. Бірақ бұл жерде кезең-кезеңмен өсіп келетін көптеген салмақты мәселелер сақталынған. Тойнби: «Бүкіл әлем әлеуметтік және әдеп-ғұрыптық мәселелерді Батыстық жолмен шешеді. Сондықтан бұл шешімдерге Батыс елдері қанағаттандырылған нәтиже бере алған жоқ!» деп айтқан. Бұл сөздер қазіргі таңда да өздерінің өзектілігін жоғалтқан жоқ [3].

Қазіргі уақытта батыс атлантикалық дүниенің билік етіп отырған мемлекеттердің қызметі көп жағдайда «екі мораль» принципіне құралады. АҚШ өзінің бостандық, демократикалық, жалпы адамдық құндылықтар туралы ережелерін жария ете отырып, халықаралық құқыққа сүйене өзіндік қызығушылықтарын және жаһандық ынталарын қамтамасыз ету үшін әскери күшті қолданады. (Ирак, Сербия). Британдық «Ин – депендент» газетінің мәліметтері бойынша «американдық» модель дүниежүзінің 130 мемлекетінде әскери қатысуды сақтап отыр.

Американдық экономикада көп делдалдардың болуы басқа елдерге үлгі ретінде бола алмайды. Батыста көп жыл өмір сүрген Ресей жазушысы В.П. Аксенов осы туралы ойын ашық айтқан: «Менің көруімше бұл жерде көп жағымсыз жақтар бар, жеке алғанда американдық кәсіпкерліктің мәнсіздігі: делдалдардың көп болуы және т.с.с» [4].

Қоршаған ортаны қорғау адамзаттың жаһандық мәселелерінің бірі болып табылады. АҚШ экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін көп үлес қосқанымен қоршаған ортаны ластайтын қалдықтардың 2/3 бөлігін өздері өндіреді. Белгілі ресей философы, РФА академигі В.С. Степин пірінше, егер бүкіл әлем орта американдық адамының энергетикалық тұтыну деңгейіне өтетін болса, онда бүкіл жер қоқыстар мекеніне айналады немесе тағы мысал, Жемқорлық, «кір ақшаларды» табу бойынша АҚШ дүниежүзінде алдыңғы орында келе жатыр. 2000 жылдың басында американдық банктерді тонау арқылы ақша табу көрсеткіші әлемдік масштабта 40% құрды. Сондықтан Батыс атлантикалық өркениетті елдердің мемлекеттік саясаттары кіршіксіз таза екен деп түсінуімізге болмайды.

Құрылықты Батыс Еуропа елдерін «алтын миллиард» концепцияға қосқанымен де бұл концепция өзінің мәдениетіне қауіп төндіретін екенін түсінеді. Американдық мәдениетте жаһандық процестердің көрінуі қоғамда беделді ықпал ететін жақтар Франция, Германия және т.б. елдер сияқты оған қарама-қарсы істерді жүзеге асырады.

Әр түрлі менталитетке байланысты құрылықты батыс еуропалық елдер проблеманың тереңдігін әр түрлі қабылдайды. 2000 жылдың басында АҚШ-тың 1% әулетті адамдар 90% американдықтарға тиесілі ұлттық байлықтарды иеленді, ал құрылықты Еуропа елдерінде 1% әулетті адамдары 35-50% азаматтардың ұлттық байлығын иеленді. Мысалы қандайда бір жерде бай немесе кедей деп бөлінуі көп кездессе, сол жердегі халық бұл мәселеге аурушаң қарайды. 90 жылдары жүргізілген сауалнамаларға байланысты американдық азаматтардың 38% ғана өздерінің Үкіметінің мүліктік теңсіздікті қысқарту үшін көптеген шараларды қабылдау керек деген, ал Еуропада осындай пікірге 50-60% азаматтар қосылды.

Батыс атлантикалық және құрылықты батыс еуропалық өркениеттің дәстүрлерінің әсерінен әлеуметтік жұмыстың нақты модельдерін қалыптастыратын әлеуметтік қорғау түрлері құрылды. Бұл түрлер әлеуметтік көмек саласына мемлекеттік құрылымның араласу деңгейімен ерекшеленеді. Әлеуметтік салада мемлекеттің ролінің белсенді болуы, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінде қаржылық бақылаудың сақталуы және әлеуметтік кепілдіктердің көп болуы құрылықты батыс еуропалық әлеуметтік қорғау түрлеріне сәйкес келеді. Мемлекеттің әлеуметтік салаға аз қатысуы, әлеуметтік кепілдіктердің көлемінің аз болуы, үлкен либералдық бағыттылық батыс атлантикалық мемлекеттердің, оның ішінде АҚШ-тың әлеуметтік саясатын ажыратады. Бұл жерде американдықтардың тарихына тоқталсақ, олардың мемлекеті басқа елден келген оралмандардан қалыптасқан. Сондықтан олар тек қана өздерінің күшіне және діни-территориялық қауымдастықтардың қолдауына сенетін болған.

Құрылықты батыс еуропалықтар өмірде экономикалық жетістікке қарағанда этикалық және әлеуметтік жақтарға көп көңіл бөлген. Әлеуметтік бағдарламалар және толық әлеуметтік қорғау жүйесі «ерікті нарық шаруашылығының» шеңберіне сай келмейді. Көптеген еуропалық мемлекеттер әлеуметтік салаға нарықтық механизмдерді енгізіп жатыр. Мемлекеттік құрылымдыр қоғамдық құрылымның әлеуметтік бейімделуіне бағытталған саясатты әлеуметтік әділетті түрде жүргізілуін қамтамасыз етуіне кепілдік береді [5].

Әлеуметтік қорғаудың құрылықты – еуропалық түрі жұмыс күшінің бағасында әлеуметтік төлемдер мен салықтардың пайызының көп болуымен және әлеуметтік төлемдер көлемінде жұмыс берушілер аударған аударымдардың көлемінің көп болуымен ерекшеленеді. 2000 жылдың басында АҚШ пен Ұлыбританияда әлеуметтік салықтардың көлемі 15-20%-да қалыптасты, ал Франция, Германия, Италия, Голландия, Бельгия, Филляндия, Испания елдерінде 30-40% құрады. Себебі, бұл елдерде мемлекет

тарапынан әлеуметтік шығындар көп болған. Мысалы, ХХІ ғасырдан басында әлеуметтік сақтандырудың және басқа да төлемдерге арналған шығындары Германияда, Францияда, Италияда, Швецияда ЖІӨ-нің 15-26%, ал АҚШ пен Ұлыбритания 12-13% құралғанын көреміз.

Батыс атлантикалық өркениет елдері мен құрылықты Еуропа мемлекеттерінде әлеуметтік кепілдіктер жүйесіндегі белгілі бір айырмашылықтар әйелдерге арналған жәрдемақыларды төлеуде де байқалады. Мысалы, Евросоюз мемлекеттері ішінен тек Ұлыбританияда ғана жүктілігі және бала тууына байланысты төленетін жәрдемақы көлемі бірінші 6 айға төленгеннен кейін келесі 12 айлық уақытта төрт есе кемиді, жалақының 91%-нан 25%-ға дейін. Одан басқа бұл жәрдемақыны 2 жылдық еңбек стажы бар әйелдер ғана ала алады.

Құрылықты еуропа мемлекеттері өз азаматтарына жыл сайынғы төленетін және ұзақ уақытқа созылатын демалыс беруге кепілдік береді. Мұндай демалыстардың ұзақтығы Грецияда – 28 жұмыс күнін, Испания, Австрия, Финляндия және Францияда – 30 жұмыс күнін, Швецияда – 32 күнді, ал АҚШ-та – 16 жұмыс күнінен құралады.

Құрылықты – еуропалық өркениеттің әлеуметтік қорғауға талдау жасау ондағы мықты мемлекеттің компоненттің бар екендігін куәландырады. Әлеуметтік қорғаудың осы түріне байланысты әлеуметтік жұмыстың 2 негізгі моделін көрсетуге болады: әмбебап және мемлекеттік-ұжымдық. Біріншісі скандинавия мемлекеттеріне сай болса, ал екіншісі құрылықты батыс еуропа елдерінің көбісіне тән. Әлеуметтік қорғаудың әмбебап моделі мемлекеттік базалық қорғау жүйесін қамтамасыз ететін әлеуметтік кепілдіктердің сипаттамасымен және де қосымша қаржы көзі ретінде ұжымдық әлеуметтік төлемдерді де айқындайды. Әлеуметтік жұмыстың мемлекеттік-ұжымдық моделі керісінше, мұндай төлемдер әлеуметтік қорғау жүйесінің негізін құрайды. Бұл жерде мемлекеттің ролі тек қана әлеуметтік қажеттіліктер үшін салықтық төлемдерді субсидиялық және бюджеттік қайта бөлумен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік саланы мемлекеттік-құқықтық реттеумен және белсенді ұжымдық-сақтандыру қызметі үшін жағдайды дамытумен анықталады.

Осыған байланысты, елдердің және халықтырдың мәдени-өркениетті спецификасы қоғамдық, оның ішінде әлеуметтік өмірдің әрбір саласында анықталады. Әлеуметтік жұмыстың әр түрлі модельдері мен түрлері өркениеттік бастауды алып келеді. Бұл жұмыстың болашақтық бағыттылығын және мемлекеттік әлеуметтік саясатты анықтауда халық қай өркениетке жататындығын және тарихи дәстүрлерін ескеру керек. Бұл жағдайды елемей немесе басқалардың өмірінің қоғамдық және әлеуметтік модельдерін қолдану қажетті нәтижеге алып келмейді, ал соңында құұдырап кетуі мүмкін. ХХ ғасырдың 90-жылдарында Ресеймен қоса бірқатар елдердің әлеуметтік-экономикалық реформалану кезіндегі көптеген сәтсіздіктері басқа бір өркениетті қауымдастықтарға тез ену курстарын қолдаған халықтың көптеген таптарының өркениеттік дезорентациясымен түсіндірілген.

Әлеуметтік қорғаудың моделі жалпы принциптер негізінде құрылған. Ол Швецияда, Норвегияда және Финляндияда белсенді іске асады. Оның ерекшелігі тұрғындардың кең көлемін қамтитын мемлекеттік әлеуметтік қорғаудың стандартты базалық жүйесінің болуы болып табылады. Ұлттық әлеуметтік бағдарламаға осы елдердің барлық азаматтары қатысады. Олар өздерінің өмір сүру салттарын жоғары бағалайды және қалыптасқан универсалді әлеуметтік қамсыздандыру тәжірибесін терең ұстанады. ХХІ 90 жылдарындағы Скандинавия елдерінің экономикасындағы дағдарыс құбылыстары да әлеуметтік қорғаудың бұл моделіне бас тарттырмады. Мысалы, Швецияда жаппай жұмыссыздық пен қаржылық қиыншылықтар орын алған жағдайда тек кейбір әлеуметтік төлемдер азайтылды және оларды алу жағдайы қаталданды. Кейбір мамандардың деректері бойынша (Н.М. Антюшина және т.б) сол кезде тұрғындардан әлеуметтік қолдау 10%-ке ғана қысқартылды. Сондай-ақ, қоғамдық орналастырудың Скандинавиялық әлеуметтік бағытталған моделінің негізгі принциптері зардап шеккен жоқ. Әлеуметтік қорғаудың Скандинавиялық моделінің қаржылық негізін прогрессивті шкала бойынша табыс салығы, басқа да салықтар салымдары, мемлекеттік бюджеттен бөлу, сондай-ақ өмір сүрудің маңызды салаларын мемлекеттік реттеу құрайды. Табыс салығына зейнетақылар мен кейбір жәрдемақылар да кіреді. Швецияда табыс салығы жұмыссыздық бойынша жәрдемақыдан алынады. Бұл түсінікті жағдай. Себебі белгілі-бір салық салусыз әлеуметтік бағытталған мемлекеттің болуы мүмкін емес. Әлеуметтік қорғаудың скандинавиялық моделінің спецификасы мемлекеттік базалық көмектің ұжымдық әлеуметтік төлемдермен үйлесуі болып табылады. Олар зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің негізін құрайды. Аталып өткендей, Швецияда зейнетақы төлемдерінің 60% қосымша ұжымдық-сақтандыру зейнетақы төлемдеріне, ал 40% мемлекеттік базалық зейнетақы төлемдеріне келеді. ұжымдық-сақтандыру зейнетақы жұмыс берушілер мен жалдамалы жұмысшылар құратын әлеуметтік сақтандыру қорымен қаржыландырылады. Бұндай қорғау аударымдар көлемі табыстың 13% құрайды. Қосымша зейнетақы базалық сияқты мемлекеттің

барлық тұрғындарына төленеді. Бірақ оларды алу үшін 30 жыл жұмыс істеу керек (толық емеске кемінде 3 жыл). Толық қосымша зейнетақының мөлшері 15 жылдағы максималды табыстың негізінде белгіленеді және ең табысты жылдың орташа табысының 2% есебінен осы сомма жиналған жылдың санына көбейту арқылы (30 жылдан аспауы керек) төленеді. 30 жыл және одан да көп жұмыс істеген адмдарға мұндай зейнетақы орташа табыстың 60% құрайды. 1999 жылдың басынан бастап Швецияда 1953 жылы туылған азаматтарға сол кезде толық деңгейде таралған жаңа зейнетақы жүйесі енгізіле бастады. 1937жылға дейін туылған азаматтар бұрынғы жүйені қолданады, ал 1937 жылдан 1953 жыл аралығында туылғандар бірте-бірте жаңа жүйеге ауысады. Оның ерекшелігі – зейнетақының мөлшері азаматтардың қызмет ету мерзімінде тапқан табыс көлемі мен ашық жеке зейнетақы қорларында жеке зейнеиақы шотына жинақталған сомаға байланысты болатындығы. Бұрынғы базалық зейнетақы сақталады, кепілденген зейнетақыға айналады және табысы аз азаматтарға немесе 65 жасқа толған, бірақ табысына байланысты зейнетақы алу құқығы жақ азаматтарға төленеді. Қосымша ұжымдық- сақтандыру зейнетақы табысы бойынша және зейнетақыға айналады. Оларды 61 жастан бастап қана алуға болады. Зейнетақы алу құқығы болу үшін әрбір жұмысшы 16 жастан бастап зейнетке шыққанға дейінгі уақытта алған табыстарының 18.5% аударып отырады. Аударымдардың 16% ағымдағы зейнеткерлерге төлеуге жұмсалады, ал 2.5% зейнетақы шотына қосылады және зейнетақыны басқарушы арқылы салымшының таңдауымен түрлі зейнетақы қорларына аударылады. Табысы бойынша және кепілденген зейнетақы әлеуметтік сақтандыру органына жатады. әлеуметтік зейнетақы жүйесінде зейнетақының мөлшері мен қаржыландыру жұмыс стажы мен жеке зейнетақы қорларының шешіміне байланысты болатын жинақтаушы компонентпен қоса ұжымдық-сақтандырушы механизм де қызмет ете береді. Ол жеке жинақтаушы схемасы кең көлемде дамыған финляндияның да зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін анықтаушы болып табылады. Зейнетақымен қамсыздандырудың жеке секторында да жинақталған зейнетақы зейнетақымен қамсыздандырудың 1/3 бөлігін құрайды, ал қалғаны бөліп беру жүйесінің есебімен жүргізіледі. Батыс Еуропаның көптеген елдерінде (Германия, Австрия, Франция, Италия және т.б. мемлекеттер) әлеуметтік жұмыстың ұжымдық моделінің жалпы позициясы скандинавияның универсалді моделіне жақын. Ол ұқсастықтар мемлекеттің және оның құрылымының әлеуметтік көмекті іске асыруын ұйымдастыруда үлкен рөл атқаратындығынан айқындалады. Алайда, бұл екі модельдердің арасында ерекшеліктері бар, олардың бастысы-әлеуметтік қамсыздандырудағы ұжымдық-сақтандыру төлемдерінің маңызының әртүрлі деңгейде болуы. "Труд за рубежом" (2003. №3) журналының бетінде жарияланған экономист Н.М. Антюшиннің бір мақаласында әлеуметтік қорғаудың ұжымдық моделі универсалдыдан оның қызметі жағдайында қорлардың қаржыларының салық есебінен түсетін мемлекеттің кең көлемді субсияларына қосылмауы деп дұрыс көрсетілген. олар көп жағдайда тұрғындарды әлеуметтік қорғаудың қаржылық базасын, қысқартатын, соған сәйкес, әлеуметтік жәрдемақылардың деңгейін қысқартатын жұмысшылар мен кәсіпкерлердің сақтандыру аударымдарынан құрылады. Анық болғандай, әлеуметтік қорғаудың ұжымдық моделінде сақтандыру принципі басты рөлді атқарады. Осы модель қолданылатын Еуропа елдерінде жұмысшы тұрғындардың барлығы әлеуметтік сақтандырумен қорғалуы таңқаларлық нәрсе емес. Батысеуропалық әлеуметтік жұмыстың мемлекеттік-ұжымдық моделінің негізгі белгісі-жүйелілік. олардың қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- әлеуметтік қорғау сферасындағы ұжымдық сақтандыру механизмінің анықтаушы түсінігі;
- әлеуметтік кепілдіктер мен мемлекеттік көмек жүйесінің болуы;
- әлеуметтік қолдау көрсетудегі орталықтандырылған және орталықтандырылған емес принциптерінің үйлесуі;
- әлеуметтік көмек көрсетуде қоғамдық, қайырымдылық ұйымдарының, жекеменшік мекемелердің көмекші рөл атқаруы [6].

Әлеуметтік қорғаудың ұжымдық моделіндегі сақтандыру механизмінің маңыздылығын зейнетақы мен медициналық қамсыздандыру, жұмыссыздықтан сақтандыру жүйесінің қызмет етуінің мысалынан байқауға болады. Батыс Еуропадағы Германияда, Австрияда, Францияда, Италияда, Грецияда және көптеген басқа елдерде зейнетақымен қамсыздандырудың, міндетті әлеуметтік сақтандырудың жүйесі жұмыс берушілер мен жұмысшылардың бір-біріне көмегімен құрылады. Германияның зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі негізгі үш деігейден тұрады: міндетті әлеуметтік сақтандыру, өндірісте зейнетақымен сақтандыру және жекеменшік зейнетақымен сақтандыру. Сақтандырылғандардың көпшілігін немістердің зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің үлкен бөлігі болатын міндетті зейнетақымен сақтандыру қамтыған. Міндетті зейнетақымен сақтандыруға тұрғындардың келесі категориялары: жұмысшылар, қызметкерлер, мемлекеттік қызметшілер, үй тұрмысындағы жұмысшылар, фермерлер жатады. Зейнетақымен қамсыздандырудың бұл деңгейі тек жұмысқа қабілетті тұлғаларға емес, сондай-ақ белгілі бір себептерге

байланысты жұмысқа қабілеті жоқ адамдардың топтарына (мүгедектер, жесір әйелдер, оқитындар, жұмыссыздар және т.б.) таралады. Олар сақтандыру салымдарын төлей алмайды, бірақ олар Германияның солидарлы принциптер бойынша қызмет ететін зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің мүшесі болады.

Қартаюу бойынша зейнетақы ерлерге міндетті зейнетақымен сақтандыру бойынша 65 жасқа толғанда төленеді. Ерлер 63 жасында да зейнетке шыға алады, бірақ зейнетақы алу үшін құқық беретін сақтандыру салымдарын төлеу мерзімі 35 жылдан кем болмауы керек. Қартаюуына байланысты әйелдерге зейнетке шығу 60 жасты құрайды. 90 ж. бірінші жартысында Германияда жүргізілген зейнетақы реформасын енгізуде жасына байланысты зейнетақымен қамсыздандыру жасын жоғарылату қабылданды. Ерлер мен әйелдерге зейнетке шығудың жалпы жасы – 65 жас. Алайда, бұл жоғарылату 2001 жылдан 2012 жылға дейін біртіндеп жүргізілді. Ерлер мен әйелдерге төленетін қартаюу бойынша зейнетақы төлемінің мөлшері орташа жалақының 48% құрайды. 45 жыл зейнетақымен сақтандыру жүйесінен Германиядағы орташа жалақыға тең көлемде жалақы алған тұлға, зейнетке шыққан кезде ай сайын толық жалақының 70% алуға құқығы болады. Себебі Германияда ерлер мен әйелдердің орташа жалақысының ғана емес, сондай-ақ орташа мемлекеттік айлық зейнетақының мөлшерінде де айырмашылықтар бар: ерлерде ол 971 евро, ал әйелдерде 506 евро. статистика бойынша, 47.5% әйел зейнеткерлер мен 12.1% ер зейнеткерлер 300 евродан кем зейнетақы алатындығын атап кеткен жөн.

Германияда жай жұмысшылар мен қызметкерлерді міндетті зейнетақымен сақтандырудан еркін мамандық бойынша (дәрігерлерді, ветеринарларды, адвокаттарды, нотариустарды, архитекторларды және т.б.) зейнетақымен сақтандырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тұлғаларды зейнетақымен қамсыздандырумен өз бетінше сақтандыру, олардың профессионалды палаталарын біріктіретін кассалар айналысады. Зейнетақымен сақтандыруды қаржыландыру жұмысшылардың категорияларына байланысты белгіленетін міндетті салымдарды аударулардың негізінде қалыптасады.

Германияда зейнетақымен қамсыздандырудың екінші деңгейі өндірісте зейнетақымен сақтандыру болып табылады. Бұл қартайғанда қорғаудың формасының ұжымдық негізін анықтайды және міндетті емес. Зейнетақына төлей ма, төлесе қандай мөлшерде төлейтіндігін өндіріс өзі шешеді. Өндірісте зейнетақымен сақтандыру зейнетақы төлеу, сондай-ақ қайтыс болған жағдайда отбасы мүшелеріне төлеу туралы ұжымдық және жеке шартқа отырған жұмысшылар мен қызметшілерді қамтиды. Бұндай зейнетақыны бөлу жұмыс берушілердің профсоюзы мен ассоциациясы арасында тарифтік келісім бойынша жүргізілуі мүмкін. Өндірісте зейнетақымен қамсыздандыру түрлі формада іске асырылады, оның ішінде кең тарағаны жұмысшылардың еркін аударымдары есебінен құрылатын қосымша зейнетақы.

Өндіріспен берілетін зейнетақының мөлшері міндетті зейнетақымен сақтандырудың төрттен бір бөлігін құрайды.

Қартайғанда әлеуметтік қорғаудың үшінші деңгейі жекеменшік зейнетақымен сақтандыру болып табылады. ол азаматтарға әлеуметтік қамсыздандырудың жоғарыда аталған міндетті сақтандыру жүйесін алуға, сондай-ақ міндетті зейнетақымен сақтандыру жүйесіне жатпайтын тұлғаларды сақтандырудың альтернативті формасы болып табылады. Жекеменшік сақтандыру зейнетақыға қосымша қаржы ретінде ерікті болып табылады. Бұл жағдайда зейнетақымен сақтандыру қйыдардың бірімен жеке келісім-шарт жасалады. Жекеменшік сақтандыру жүйесіне қайрылу себептерінің бірі ол- табысы заңмен белгіленген деңгейден асуына байланысты міндетті зейнетақымен сақтандыру жүйесін пайдалана алмау [8].

1 Тойнби А.Дж. *Постижение истории. Сборник. / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова, - М.: Рольф, 2001. - 640 с.*

2 Журавлев Г.И. *Социальная работа: теория и практика. - М., 2001.*

3 *Поддерживающие системы и взаимопомощь: Полидисциплинарные исследования / Под ред. Дж. Каплан, М.Киллелся. - Нью-Йорк, 1976.*

4 *Социальные ресурсы и социальная политика / Под ред. Г.Г. Шаталина, В.Г. Гребенникова. - М., 1990.*

5 Кернер Г., Юнссон Л. *Теория социально-психологической работы. - М., 1991.*

6 Сведнер Х. *Об организации социальной работы в системе обучения социологов в Швеции // Социальная работа: Теория и практика деятельности социальных работников и их подготовка в системе высшего образования. - М., 1998.*

7 Сведнер Х. *Об организации социальной работы в системе обучения социологов в Швеции // Социальная работа: Теория и практика деятельности социальных работников и их подготовка в системе высшего образования. - М., 1998.*

8 *Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт / Под ред. Т.Ф. Ярковой, В.Г. Бочаровой. - М.: Тула, 2000. Т. 1-2.*

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 001

SCIENCE IN THE CONTEMPORARY WORLD: DEFINITION, FUNCTIONS, ROLE

Prof.Dr. K.Nessipbaeva – Historical Department, Abay KazNPU, Almaty, Republic of Kazakhstan

В начале третьего тысячелетия в условиях глобализации различных сфер общественной жизни наука приобретает новый смысл и значение. Одной из основных современных тенденций развития науки и технологии является их нарастающая глобализация, происходящая одновременно с глобализацией экономики.

Современная наука представляет собой органическое единство этих трех моментов: наука как знание, наука как деятельность, наука как социальный институт. Сегодня взаимосвязь научно-технического прогресса и науки приобрела огромные масштабы. Уровень развитости науки может служить одним из основных показателей развития общества. Он является показателем экономического, культурного, цивилизованного, образованного, современного развития государства.

Ключевые слова: наука, цивилизация, глобализация, современность, прогресс, культура, экономика, социальный институт

At the beginning of the third millennium in the context of globalization of various spheres of public life science takes on new meaning and significance. One of the main trends of development of science and technology is of growing globalization, occurring simultaneously with the globalization of the economy.

Contemporary science is an organic unity of these three things: science as knowledge, science as an activity, science as a social institution. Today, the relationship of scientific and technical progress and science has grown tremendously. The level of development of science can serve as one of the key indicators of social development. It is an indicator of economic, cultural, civilized, educated, contemporary development of the state.

Keywords: science, civilization, globalization, modernity, progress, culture, economy, social institution

Introduction

Today modern society enters a stage of development information. Everything is already clear that the information revolution will not stop, there comes global computerization. To date, there is no precise, unambiguous definition of science. In the literature, there are more than 150. One of these definitions is as follows: science - is a form of spiritual activity of people, aimed at the production of knowledge about nature, society and knowledge itself, which has the immediate goal of the attainment of truth and discovery of objective laws on the basis of generalization of the real facts in their relationship. Also widespread and another definition: science - this creative activity to obtain new knowledge and the result of such activities : knowledge presented in a coherent system based on certain principles and a process for their production. In his book "Philosophy. Historical and systematic course" Kanke V.A. gave the following definition: science - human activity is to develop, organize and knowledge test [1]. Scientific knowledge is not all, but only well-proven and well-founded. There are many definitions of science, because there are many perceptions of it.

Considering science in its historical development, you may find that as changes occur type of culture in the transition from one socio-economic formation to another, changing standards of presentation of scientific knowledge, ways of seeing reality in science, thinking styles, which are formed in the context of the culture and experience the action a wide variety of social and cultural factors in the generation of scientific knowledge itself.

The emergence of modern science in Europe

Modern science originated in Europe during the XV-XVII centuries. As a special form of knowledge of the world and its transformation, science formed the understanding that there is a world , nature as you can and should apply to them man . It is quite obvious that the scientific conception of the world could establish themselves in society only because it was already prepared to accept this view as a matter of course . Consequently, during the destruction of the feudal system of production in society formed a new, compared with the medieval, conception of the world, nature, inherently coincides with the scientific.

Modern science in many important respects, radically different from that of science, which existed century or even half a century ago. Changed its whole appearance and the nature of its relationships with society.

It should be noted that there are still three basic concepts Science: science as knowledge, science as an activity, science as social institution.

Contemporary science is an organic unity of these three moments. Here activities - its foundation, a kind of "substance", the knowledge - system factor and a social institution - the way to combine scientists and the

organization of their joint activities. And these three points constitute the complete definition of the modern science [2].

Science as a social institution

The first concept, science as knowledge, with a long tradition considered as a special form of social consciousness and represents a system of knowledge. Aristotle and Kant understood the science by this way. Such an understanding of science for a long time was almost only. Logical-epistemological interpretation of science is determined by the socio-historical conditions and the level of development of science itself [3]. In fact, here those aspects of science are absolutized that it have emerged in the past, in the early stages of its existence, when scientific knowledge is the fruit seemed purely spiritual-minded individual efforts and social determination of scientific activity still could not be detected with sufficient completeness. This concept can not reveal his loneliness complete definition of modern science. If science considered only as a system of knowledge, then there are some flaws. And it all that is the direction in science (support only on trusted, proven facts, knowledge) rather monotonous and limited. Its social nature, material and technical base elude from researchers. Specialists are limited by opportunities for deeper and more comprehensive study of specificity, structure, space, social roles and functions of science. All this led to the need to develop other concepts of science, to enhance the study of activity-related and social aspects of this social phenomenon.

If we consider science as an *activity*, *but* today its functions are represented not only the most obvious, but also the first and primordial. This is understandable, given the unprecedented scale and the pace of modern scientific and technological progress, the results of which tangibly manifest in all sectors of life and in all spheres of human activity. An important aspect of the transformation of science into a direct productive force is the creation and strengthening of permanent channels for practical use of scientific knowledge, the emergence of such branches of activity, as applied research and development, networking, scientific and technical information, etc. And after the industry such channels even beyond. All this entails significant implications for both science and practice.

However, when considering the historical pattern appears in a different light. The process of turning science into a direct productive force for the first time was recorded and analyzed by Marx in the middle of the XIX century, when the synthesis of science, technology and production was not so much a reality as the prospect. In the 50-60-ies of XX in. works began to appear, which was developed activity-based approach to science, with the result that it became interpreted not only and not so much as the knowledge itself, but primarily as a special sphere of professional - specialized activity, unique type of spiritual production. Somewhat later, science has begun to be understood as a social institution.

Science as a social institution - a social way of organizing joint activities of scientists who are a special socio-professional group, a defined community. Institutionalization of science achieved by known forms of organization, specific institutions, traditions, norms, values, ideals, etc. [3].

Aim and purpose of science as a social institution - production and dissemination of scientific knowledge, the development of tools and methods, and ensuring reproduction scientists fulfill their social functions.

During the formation of science as a social institution matured material prerequisites, create necessary for this intellectual climate, generates an appropriate structure of thinking. Of course, scientific knowledge, and then was not isolated from the rapidly evolving technology, but the relationship between them was of one-sided. Some of the problems that arose during the development technology, became the subject of scientific research and even gave rise to new scientific disciplines. So it was, for example, with hydraulics and thermodynamics. Science itself is not enough, that gave practical activity - industry, agriculture, and medicine. And it was not only in the POI that practice itself, as a rule, did not know how, and felt the need to draw on the achievements of science or just to systematically consider them. Today, the scientific and technological revolution, science has increasingly clearly revealed another concept, it acts as a social force. This is most clearly evident in the many situations today, when science data and methods used to develop large-scale plans and programs of socio - economic development. In compiling each program that determines usually the goal of many enterprises, institutions and organizations, in principle, requires direct participation of scientists as bearers of special knowledge and techniques from different areas. It is also significant that in view of the complex nature of such plans and programs for their development and implementation involve the interaction of social, natural and technical sciences.

Coordination of scientific and technological progress and science

Twentieth century saw the winning scientific and technological revolution. Scientific and technological progress has accelerated in all developed countries. Were gradually increasing rise of high technology products. Technology is changing the way of production. By the mid- twentieth century, the factory has become the dominant mode of production . In the second half of the twentieth century automation has received widespread. By the end of the twentieth century high technology, continued transition to an information economy developed.

All this happened due to the development of science and technology. This had several consequences. First, demands the increased on employees . Of them began to demand greater knowledge and understanding of the new processes . Second, the share of knowledge workers , scientists, that is, people whose work requires in-depth scientific knowledge. Third, caused by scientific and technological progress and the welfare of the solution of many pressing problems of society engendered faith of the masses in science's ability to solve problems and improve the quality of human life. This new faith is reflected in many areas of culture and social thought. Developments such as space exploration , the creation of nuclear energy, the first successes in the field of robotics engendered faith in the inevitability of scientific, technological and social progress, have caused and hope for a quick solution to problems such as hunger, disease, etc.

And today we can say that science in modern society plays an important role in many sectors and spheres of life. Undoubtedly, the level of development of science can serve as one of the key indicators of social development, as well as this is certainly an index of economic, cultural, civilized, educated, modern development state.

Very important function of science as a social force in solving global problems of today. An example here could be called environmental issues. As is known, the rapid scientific and technological progress is one of the main reasons of such dangerous for society and human phenomena such as depletion of natural resources of the planet, pollution of air, water and soil. Consequently, the science - one of those factors is not radical and innocuous changes that are taking place in the human environment. Do not hide it and the scientists themselves. Scientific evidence plays a leading role in defining the scope and parameters of environmental hazards.

Increasing the role of science in public life has spawned its special status in contemporary culture and the new features of its interaction with the various layers of social consciousness. In this context, raises the problem of singularities of scientific knowledge and its relationship with other forms of cognitive activity (art, everyday consciousness, etc.). This problem is being philosophical nature, while at the same time has great practical significance. Understanding the specifics of science is a prerequisite for the introduction of scientific methods in the management of cultural processes. It is also necessary to construct a theory of management science itself in the scientific and technological progress, as elucidation of the regularities of scientific knowledge requires an analysis of his social conditioning and its interaction with the various phenomena of spiritual and material culture.

Same as the main criteria for identifying the functions of science must take the core activities of scientists, their responsibilities and tasks, as well as the scope of application and consumption of scientific knowledge. Thus, we can distinguish the following basic functions and [4]:

1) cognitive function set to be the essence of science, the main purpose of which - just the knowledge of nature, society and the individual, rational and theoretical understanding of the world, the opening of its laws and regularities, the explanation for the different phenomena and processes, the implementation of predictive activity, i.e. the production of new scientific knowledge;

2) function of worldview is certainly closely related to the first, the main purpose of it - to develop a scientific outlook and scientific picture of the world, the study of rationalist aspects of man's relationship to the world, the rationale for the scientific world: scientists called upon to develop universal worldview and value orientation.

3) manufacturing, technical and technological feature is designed for implementation in production innovations innovations, new technologies, forms of organization and other researchers said and written about the transformation of science into a direct productive force of society, science as a special "workshop" production, assigning scientists to productive employees, and all this just describes this feature of science;

4) cultural, educational function is mainly in a way that science is a phenomenon of culture, a prominent factor of cultural development of the people and education. Her ideas and recommendations to achieve noticeable effect on the entire educational process, the content of programs plans, text books, technology, forms and methods of teaching. This feature of science through cultural activities and policies, education and media outreach activities of scientists, etc. In addition science is a cultural phenomenon, it has the proper orientation, occupies an extremely important place in the field of cultural production.

Conclusion

At the beginning of the third millennium change occurs encompassing social, economic, political, technological, communication, spiritual basis of life of people becomes apparent many common issues facing humanity, clearly recognized the integrity of the world, the interconnectedness of peoples and nations, the reality is perceived in a global context .. In conditions of globalization different spheres of public life science takes on new meaning and significance. Human activities in various fields is directly dependent on the degree of development of science, the quality of scientific information. Problems of the economy, technology, ecology, education, health of storage, security now have globally twofold regional dimension, their decision can not be

intuitive or empirical levels. Need a holistic scientific knowledge of the natural and social reality, their prerequisites and conditions of the noosphere-oriented development [5, 6.7].

One of the main trends of development of science and technology is of growing globalization, occurring simultaneously with the globalization of the economy. Globalization, which is a growing process of interaction and interpenetration of cultures and civilizations that have developed in a more or less stable territorial boundaries also means the emergence of common problems for different regions of the world (environmental, food, population, migration, health, etc.). Globalization also means constantly increasing mutual dependence of the socio-political state of the world and the emergence of extensive areas of common interests. Fundamentals of social and historical change, including globalization are deep information and technological transformation [8].

Another important factor in determining the place of science in the modern system of global transformation is its ecological function. At the same time it's not just about the natural sciences and engineering, but also social and humanities, as environmental problems affect not only the nature but also the social environment of the human habitat. In this perspective, science performs a dual function. First, the function of science is reflected in the fact that it is the basis of theoretical and experimental processes affecting virtually all habitat conditions and human activity. As a result, technologies environment created by man, often suppresses natural, transforms it, leading to the destruction of irreplaceable natural resources and provoking exponentially growing environmental crisis. On the other hand, the deepening ecological crisis prevention, reduction and prevention of the harmful effects of technological progress is possible only on the basis of a synthesis of science and science policy and effective practice.

1 Stepin V.S., Gorokhov V.G., Rozov M.A. *Philosophy of Science and Technology*. - M., 1999.

2 *The concept of the information society in Russia, in 1999 the Institute of the Information Society*. www.iis.ru

3 *Philosophical problems of scientific and technological revolution*. / Ed. A.F. Fayzullaeva. – Tashkent: "Fan", 1977.

4 Krichevets A. *Good science – the science of good taste*. // *Computerra*, №34(558), 2004.

5 Kochetov E.G. *Globalistics: theory, methodology, practice*. – M., 2002.

6 Ursul A.D. *path to the noosphere (the concept of survival and sustainable development of civilization)*. - M., 1993.

7 *Sustainable development: the views of scientists*. – M., 2002.

8 Rakitov A. *Science in the era of global transformations (Russian Perspective)*. // *Science in Russia: Status and Prospects*. - M., 1997. - C. 13.

УДК 94 (974)

МОЛОДЕЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

Л.Ю. Зайниева – *д.полит.н., профессор кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин КазНТУ им. К.И. Сатпаева*

Организации Объединенных Наций принадлежит важная роль в формировании молодежной политики. Позиция ее в отношении молодого поколения определяется тем, что, несмотря на многочисленные проблемы, с которыми сталкиваются молодые люди в различных странах мира, имеются общие признаки, характеризующие молодежь как социально-демографическую группу населения, играющую значительную роль в жизни мирового сообщества.

В начале своей деятельности Организация Объединенных Наций предполагалась в качестве организации для решения государствами кризисных вопросов, снижения конфликтности в межгосударственных отношениях. Постепенно ее функции расширились в сторону решения глобальных вопросов. Это важно выделить, так как молодежная проблема – проблема общемировая. Заметно внимание к молодому поколению не только с точки зрения специальных, но и общемировых мероприятий, на которых также затрагиваются молодежные проблемы.

Ключевые слова: молодежь, организация, Объединенные Нации, Международная молодежная палата, политика, молодежная политика, Генеральная ассамблея, вербальная нота

The United Nations has an important role in forming youth policy. Its position in relation to the younger generation is defined by the fact that, despite the many challenges faced by young people in different countries, there are common features that characterize youth as socio-demographic groups, which plays a significant role in the life of the world community.

In its beginning of the United Nations activity was supposed as an organization to solve by states the crisis issues, reducing conflicts in international relations. But gradually its functions expanded towards global solutions in the problems. This is important to highlight, as a youth problem – the problem worldwide. It's markedly attention to the younger generation not only in terms of specific, but global events where youth are also affected by the problem.

Today International Youth Chamber is deserves attention. Its members are youth political and business leaders. In the International Youth Chamber includes organizations from 132 countries. International Youth Chamber is a non-governmental, non-political organization. It is an associate member of the UN. Activities of the organization are aimed at enhancing the international youth movement.

Key words: youth, organization, United Nations, International Youth Chamber, policy, implementation, youth policy, General Assembly, verbal note

На Саммите тысячелетия главы государств и правительств в своей Декларации тысячелетия постановили «разрабатывать и осуществлять стратегии, дающие молодым людям повсеместно реальную возможность находить достойную и продуктивную работу». По просьбе Генерального секретаря в 2001 году была создана Система по обеспечению занятости молодежи в качестве совместной инициативы ООН, Международной организации труда и Всемирного банка. Ее экспертная группа высокого уровня в составе 12 человек постоянно осуществляет консультационную деятельность и разрабатывает рекомендации по претворению в жизнь обязательств, взятых на Саммите [1].

Молодежная политика ООН строится на общепринятых нормах взаимоотношений с государствами-членами Организации Объединенных Наций. Формы работы ООН касательно молодежи разнообразны. Принимаются специальные документы по молодежной политике. Интересы молодых людей прослеживаются также в общих декларациях и других документах. Только в 80-е годы XX века, например, различными межправительственными органами ООН было принято более 50 резолюций, касающихся молодежи [2].

Для деятельности ООН, особенно в 90-е годы, характерно отражение молодежной проблематики в программах работы ее различных директивных органов. Так, в рамках объявленного в 1990 году Международного года грамотности молодежь, оказавшаяся вне школ, рассматривалась в качестве одной из групп, в интересах которой осуществляется борьба за ликвидацию неграмотности. В ходе восьмого конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, проходившего 27 августа – 7 сентября 1990 года в Гаване, обсуждалась тема преступности несовершеннолетних. Вопросы, касающиеся молодого поколения, постоянно обсуждаются рядом региональных комиссий, их директивными органами [3].

В деятельности ООН важное место отводится социальным темам. В 1970 году Генеральная Ассамблея приняла Декларацию о социальном прогрессе и развитии. ООН издает доклады как о мировом социальном положении, так и по ряду отдельных социальных проблем, таких как положение женщин и детей, участие молодежи в программах развития и др. В них содержатся рекомендации ООН, которые она предлагает осуществить в международном и национальном масштабах [4].

Рекомендации в адрес государств высказываются и в других документах ООН, носящих желательный для реализации характер. Обращает на себя внимание основательность разработки вопросов молодежной политики. Предусматриваются совместные общемировые и региональные мероприятия.

В 1965 году Генеральной Ассамблеей ООН принята Декларация о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопомощи между народами. В ней подчеркивалась важная роль молодежи в современном мире, особенно значение ее потенциального вклада в развитие; правительствам предлагалось предоставить молодежи возможность принимать участие в подготовке и осуществлении национальных планов развития и программ международного сотрудничества. По поручению Ассамблеи в сентябре 1989 года Генеральный секретарь в соответствии с этой резолюцией направил государствам-членам вербальную ноту с просьбой представить их мнения и замечания относительно воздействия этой Декларации и о мерах, которые следует принять для ее претворения в жизнь. По состоянию на 30 июня 1990 года на вербальную ноту ответили 18 государств-членов ООН. Анализ полученных ответов позволил выявить пять направлений, по которым правительствами приняты основные меры для претворения в жизнь данной декларации. Это мероприятия в области образования; создание возможностей для молодых людей обмена мнениями и ознакомления с культурами других стран; оказание поддержки молодежным группам и организациям; информационная деятельность; оказание поддержки международным усилиям по достижению целей Декларации [5].

Придавая важное значение развитию молодежи, в 1979 году 34-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН приняла резолюцию о провозглашении 1985 года Международным годом молодежи под девизом: «Участие, развитие, мир». В этих целях был учрежден Консультативный комитет в составе представителей 23 государств-членов. Роль головного органа в работе, связанной с Международным годом молодежи, была возложена на Центр по социальному развитию и гуманитарным вопросам. Это предоставление информации о молодежи межправительственным органам и государствам-членам, оказание консультативных услуг при формировании национальной молодежной политики, помощь в проведении молодежных мероприятий.

Подготовка и проведение Международного года молодежи дифференцировались на три этапа. Первый этап – выбор четко определенных целей и разработка конкретной программы мер и мероприятий, рассчитанных на 1985 год, одобренной Генеральной Ассамблеей в ноябре 1981 года. Наряду с региональными и национальными планами действий эта программа стала механизмом проведения Международного года молодежи.

Второй этап, охвативший 1982-1985 годы, касался выполнения принятой программы. Он показал, что проведение Международного года молодежи стимулировало интерес к молодежным проблемам на всех уровнях, практически всех стран. Были приняты международные, национальные, региональные программы и решения по молодежной политике, а также проведены различные конференции, встречи, семинары и совещания.

Свыше 140 государств-членов ООН создали национальные координационные комитеты для проведения Года молодежи. В течение 1983 года на пяти региональных совещаниях было принято к сведению или обсуждалось положение молодежи и разработаны региональные планы действий в отношении молодежи, которые послужили ориентиром для разработки национальных мероприятий и обеспечили увязку последних с международными усилиями на региональном и глобальном уровнях. Активное осуществление этих планов началось в 1984 году.

Значительную помощь на национальном, региональном и международном уровнях оказали многие неправительственные и особенно молодежные организации. Они провели исследования по молодежным проблемам, организовали семинары и конференции, на которых были освещены цели Года молодежи, и приступили к осуществлению конкретных программ. Для оказания поддержки осуществления молодежных программ и проектов во всем мире, и особенно в развивающихся странах, был создан и начал функционировать Целевой фонд для Международного года молодежи.

В ноябре 1985 года 40-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН приняла документ программного долгосрочного действия “Руководящие принципы для дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи”. В документе отмечалось, что экономические, экологические, социально-культурные и демографические факторы, определяющие положение молодежи, могут в различной степени поддаваться воздействию политики; поэтому требуется обеспечить, чтобы это воздействие было сбалансированным.

Третий этап, который начал выполняться в 1985 году, предусматривал оценку уже достигнутого прогресса, переоценку долгосрочных целей и разработку соответствующих последующих мер. ООН приняла меры к тому, чтобы внимание всего мирового сообщества к молодому поколению, проявившееся в этот период, стало постоянным, последовательным и повсеместным [6].

Генеральным секретарем ООН в 1988 году были распространены вербальные ноты с целью получения информации о том, как государства подходят к решению проблем молодежи в свете последующих мероприятий Международного года молодежи. Ответы на вербальные ноты поступили от 25 государств-членов. Их анализ показал, что проделана определенная работа. Многие правительства, признав важную роль молодого поколения в процессе национального развития, провели обстоятельные обзоры с оценкой положения молодежи в целом и по отдельным вопросам молодежной политики с целью ее активизации. Были созданы организационные структуры для оказания помощи при разработке и осуществлении программ и мероприятий на национальном и местном уровнях. В этой связи они либо сохранили свои национальные координационные комитеты, возложили на существующие министерства (советы, департаменты, секретариаты, управления) обязанность по осуществлению последующих мероприятий и долгосрочного планирования по проблемам, связанным с молодежью, либо создали в этих целях новые координационные механизмы. В других странах правительства координацию деятельности по молодежной проблематике на национальном уровне поручили молодежным организациям. В США две национальные программы, касающиеся молодежи, осуществлялись властями штатов и местными властями, частными организациями, религиозными группами и неправительственными организациями, при этом федеральное правительство играло роль катализатора в осуществлении этих действий.

Многие правительства проводили политику, направленную на вовлечение маргинальных подгрупп молодежи (неучащаяся молодежь, молодые мигранты, молодые женщины, нетрудоспособная молодежь, молодые беженцы, молодые правонарушители) в активную жизнь и обеспечение их полного участия в жизни общества.

Ряд правительств предприняли конкретные действия для решения таких проблем, затрагивающих интересы молодых людей, как безработица, образование и профессиональная подготовка, жилье и окружающая среда, здравоохранение, преступность среди несовершеннолетних и склонность к употреблению наркотических средств. В этой связи многие из стран увеличили возможности для получения образования молодыми людьми и обеспечили для них приносящую доход занятость путем более рационального использования ресурсов благодаря эффективным программам по развитию управленческих навыков и подготовке кадров. В США местными учреждениями, школами и добровольными ассоциациями были предприняты объединенные усилия в целях расширения возможностей для юношей и девушек, в частно-

сти, путем расширения их доступа к экономической деятельности. Правительства некоторых стран содействовали развитию кооперативов, особенно в области сельского хозяйства и легкой промышленности.

Правительства многих стран признали особую важность образования и профессиональной подготовки в вовлечении молодежи в общественную и трудовую жизнь. Некоторые правительства приняли меры по обеспечению постоянного повышения образовательного и профессионального уровня, а также по организации профессионально-технической подготовки и обучения. В Китае, например, были созданы профессионально-технические училища, центры по обучению профессиям, краткосрочные курсы повышения квалификации и вечерние школы в целях обеспечения занятости городской молодежи; в Гане введено обязательное профессионально-техническое обучение в целях сокращения безработицы, а также в качестве одной из мер по борьбе с преступностью среди подростков, бросающих школу.

Многие правительства приняли конкретные меры по обеспечению доступа молодежи к программам в области туризма и обмена, которые являются эффективным средством укрепления международного взаимопонимания; оказали техническую и финансовую помощь молодежным центрам, библиотекам, рекреационным и спортивным центрам в целях научно-технической подготовки молодежи и поощрения ее духовного развития.

Многие страны приняли новые национальные законы о молодежи, касающиеся всех вопросов ее благосостояния в целом. Некоторые страны доработали законы, обеспечивающие защиту молодежи в области национальной службы, занятости и подготовки кадров. Например, в Финляндии было обновлено трудовое законодательство, касающееся молодежи, что позволило усилить помощь национальным молодежным организациям. В ряде стран складывалась традиция проведения общенациональных дней, недель, месяцев или декад молодежи в рамках мероприятий по долгосрочному планированию и программированию деятельности в интересах молодежи [7].

В январе 1990 года Генеральный секретарь ООН направил правительствам государств-членов вербальную ноту с просьбой представить информацию об их деятельности в области осуществления резолюции 40-й сессии ООН “Руководящие принципы для дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи”. Ответ на эту ноту прислали только 24 государства, в том числе Украина и Белоруссия. Столь малое количество ответов заставило задуматься о времени и ресурсах, выделяемых государствами на молодежь, о целесообразности в будущем направлять такие вопросники государствам-членам ООН.

Анализ ответов показал, что в государствах разрабатываются специальные молодежные программы или включаются соответствующие разделы в планы национального развития. Например, Белоруссия разработала республиканскую программу “Молодежь” на основе комплексного подхода к решению основных проблем молодежи. В Таиланде составлен пятилетний план в отношении интересов развития детей и молодежи и включен в шестой план национального экономического и социального развития (1987-1991 годы); в Турции программы для молодежи стали частью пятилетнего плана развития страны (1990-1994 годы) и т.д.

В ответах на вербальную ноту выявились разные подходы государств к организационным структурам, содействующим формированию и реализации программ и мероприятий в интересах молодежи. В Эквадоре, например, это Национальный директорат молодежи, находящийся в структуре Министерства социального обеспечения; на Филиппинах – Президентский совет по делам молодежи; в Таиланде – Национальное бюро по делам молодежи, действующее в структуре управления премьер-министра. В ряде же стран молодежные дела децентрализованы. Приоритетное значение имели вопросы образования, обучения и найма на работу [8].

ООН организует консультативные миссии в различные страны. В марте 1993 года такая миссия, например, была осуществлена в Россию. По просьбе Государственного комитета по делам молодежи Российской Федерации в марте 1993 года в России находился межрегиональный консультант по вопросам социальной политики и развития Центра по социальному развитию и гуманитарным вопросам (ЦСРГА) Отделения ООН в Вене (ООНВ). Одной из задач миссии явилось консультирование по вопросам разработки и проведения политики в интересах молодежи [9].

Заслуживает внимания еще одна форма работы Организации Объединенных Наций в сфере молодежной политики. В феврале 1991 года на 32-й сессии Экономического и Социального Совета в Вене была рассмотрена записка Генерального секретаря ООН “Проблемы включения молодых людей в жизнь общества”. Для хорошей подготовки сессии совет разослал призыв в заинтересованные правительства прислать предложения о проведении в своих странах совещаний, которые собрали бы экспертов для обсуждения вопросов, касающихся этой проблемы. Предложения о финансировании и проведении совещания экспертов прислало правительство Испании.

Международный симпозиум по вовлечению молодых людей в жизнь общества был проведен в Толедо с 4 по 6 июня 1990 года Отделением Организации Объединенных Наций в Вене, Центром по социальному развитию и гуманитарным вопросам в тесном сотрудничестве с Институтом по делам молодежи Министерства по социальным вопросам Испании. Его задачи заключались в оказании помощи правительствам, особенно развивающихся стран, в укреплении и расширении их национальных возможностей для полного и эффективного вовлечения молодежи в жизнь общества, в рассмотрении и оценке национального опыта некоторых стран в указанной области.

Симпозиум в Толедо подтвердил, что вовлечение молодежи в жизнь общества является чрезвычайно важным для нормального его развития. Проблемы, с которыми сталкивается общество, схожи с проблемами молодого поколения, но наряду с ними юноши и девушки сталкиваются со своими проблемами, возникающими, прежде всего, в ходе процесса их вовлечения в жизнь взрослого общества. Уникальные качества, присущие молодости как периоду перехода к зрелости, обуславливают необходимость создания для молодых людей специальных механизмов осознания их первоочередных потребностей и достижения экономической и индивидуальной независимости как личностей.

Вовлечение молодых людей в жизнь общества не означает отеческого подхода к этой проблеме или простого “механического включения” молодежи в существующее общество. Оно представляет собой скорее процесс всестороннего вовлечения молодых людей в жизнь общества, включающего в себя такие аспекты, как взаимосвязь молодежи и взрослого общества; активное участие юношей и девушек в политической, экономической, социальной и культурной жизни общества на равной основе; максимальное использование созидательных способностей молодежи на благо подлинной демократии и развития; обязанность взрослого общества обеспечить равные возможности для различных категорий молодежи.

Международный симпозиум обозначил условия эффективного вовлечения юношей и девушек в жизнь общества. Были подчеркнуты необходимость содействия распространению нового понимания молодежи как одной из движущих сил процессов развития и общественных преобразований, а также чрезвычайно важного источника таких сил; осуществления более тесной связи образования с экономическими, социальными и культурными реалиями и потребностями общества; обеспечения равных возможностей получения работы и равного общения с молодыми людьми, а также поддержки политики, направленной на полную занятость и ликвидацию безработицы среди молодежи. В перечне условий зафиксированы также разработка законодательства, касающегося молодежи и обеспечивающего законность с целью поощрения участия молодежи во всех сферах жизни страны; наличие политической воли для разработки и проведения в жизнь политики вовлечения молодежи в жизнь общества; политическая стабильность и последовательность, дающие длительному процессу развития необходимую постоянную политическую поддержку.

В качестве рычага создания вышеперечисленных условий симпозиум назвал разработку странами комплексной национальной политики. Отметив в качестве основного достижения Международного года молодежи разработку во многих странах всеобъемлющей национальной политики, основанной на новом понимании молодежи как активного и важного участника и основного источника сил для процесса развития, участники симпозиума подчеркнули, что она должна затрагивать все стороны жизни страны: социальную, экономическую, культурную и политическую. Отмечено также, что такая политика должна гармонизировать со всякой политикой, программой, стратегией и планами, выработанными во всех этих сферах жизни общества в отношении молодых людей.

Международный симпозиум определил условия разработки комплексной национальной политики в отношении молодежи: четкое определение концепции молодежи в зависимости от национальных условий с указанием роли и места молодого поколения в обществе и ответственности общества перед ним; анализ положения, потребностей и устремлений молодежи, включая статистические и демографические данные о ней в целом и об отдельных молодежных подгруппах в частности; изучение, оценка и обзор различных правительственных и неправительственных программ и имеющихся средств для осуществления этих программ, категорий и численности молодежи, ими охваченной, соответствие программ молодежным потребностям; модернизация и координация; определение приоритетных задач; постановка умеренных задач с указанием конкретных временных рамок; укрепление на национальном и местном уровнях механизмов координации и осуществления деятельности, направленной на реализацию этих целей; проведение консультаций и сотрудничество с неправительственными организациями в целях обеспечения их активного участия в разработке и претворении в жизнь национальной политики в отношении молодого поколения.

В качестве позитивного момента было отмечено создание во многих развивающихся странах

молодежных корпусов добровольцев, готовящих кадры для деятельности в таких областях, как ликвидация неграмотности, медицинское обслуживание, обучение профессиональным навыкам и навыкам самостоятельной занятости. Было высказано пожелание о необходимости создания молодежных центров развития на местном уровне [10].

Международную стратегию решения молодежных проблем и расширения возможности участия молодых людей в жизни общества представляет собой Всемирная программа действий, касающаяся молодежи, до 2000 года и на последующий период, принятая Организацией Объединенных Наций в 1995 году, в десятую годовщину Международного года молодежи. В Программе определены десять приоритетных направлений деятельности, касающиеся молодежи: образование, занятость, ликвидация голода и нищеты, здравоохранение, охрана окружающей среды, борьба со злоупотреблением наркотических средств и преступностью среди несовершеннолетних, организация досуга, защита прав девушек и молодых женщин, а также полноправное и эффективное участие молодежи в жизни общества и в процессе принятия решений. В Программе подчеркнута, что для выполнения намеченного потребуются, прежде всего, убедительные свидетельства приверженности организаций и учреждений, отвечающих за ее принятие и осуществление. Кроме того, необходимо активное участие этих организаций и особенно молодых людей, представляющих все слои общества. Без такой заинтересованности со стороны правительственных, межправительственных и неправительственных организаций на национальном, региональном и международном уровнях Программа останется не более чем глобальным заявлением о намерениях и общим стандартом действий [11].

В контексте решения молодежных проблем представляет интерес деятельность ряда организаций ООН. В 1946 году для оказания помощи и защиты прав детей был основан Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ). В этом же году была основана ЮНЕСКО, в поле зрения которой находятся многие проблемы молодого поколения. Это проведение исследований, касающихся молодежи, распространение информации о ней и для нее, разработка и осуществление образовательных и культурных программ. ЮНЕСКО обращает внимание на воспитание молодежи в духе взаимопонимания и мира, соблюдения основных прав и свобод человека, прежде всего, права на жизнь. В целях укрепления дружбы между молодыми людьми ЮНЕСКО помогает в поиске новых и развитии существующих форм сотрудничества на местном, региональном, международном уровнях, в частности, содействуя расширению обменов, организации международных лагерей, учебных поездок и туризма как для отдельных граждан, так и для групп молодежи.

Одним из важнейших международных документов о молодежи, новым знаком внимания к ней явилось принятие 12 ноября 1997 года 29-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО “Декларации об ответственности нынешних поколений перед будущими поколениями”. В ней говорится, что нынешние поколения несут ответственность в том, что потребности и интересы современных и будущих поколений будут защищены, что они должны избавить следующие поколения от трагедий войн и обеспечить им возможность получения справедливого, устойчивого и универсального социально-экономического развития как в личном, так и в коллективном плане, в особенности за счет разумного использования имеющихся ресурсов для борьбы с бедностью. Особо подчеркнута мысль о том, что образование является важным инструментом развития человека и общества и должно быть направлено на упрочение мира, справедливости, взаимопонимания, терпимости и равенства, на благо нынешних и будущих поколений. В целях реализации положений Декларации государства, система Организации Объединенных Наций, другие межправительственные и неправительственные организации, отдельные люди, государственные и частные учреждения должны взять на себя полную ответственность за продвижение, особенно через образование, подготовку и информирование, идеалов, изложенных в данной Декларации, и добиваться надлежащим образом их полного признания и эффективного выполнения [12].

В ноябре 2001 года ЮНЕСКО приняла Всеобщую декларацию о культурном разнообразии. Для молодежи подготовлен специальный вариант этого документа. В нем подчеркнута, что многие общества становятся все более разнообразными: в них живут люди с разными культурными устоями, разных национальностей и этнических групп, говорящие на разных языках и разного вероисповедания. Поэтому важно, чтобы все жили в мире. Для защиты и развития культурного разнообразия необходима государственная политика, которая должна проводиться в партнерстве с частным сектором и гражданским обществом [13].

За развитие сотрудничества организаций системы ООН и специализированных учреждений, государств-членов и неправительственных организаций в вопросах, представляющих интерес для молодежи, отвечает Группа ООН по делам молодежи. Проекты, касающиеся молодых людей, поддерживает Фонд ООН для молодежи. Его истоки восходят к Целевому фонду для Международного года молодежи,

упоминаемого выше в связи с проведением этого мероприятия. С 1985 года он продолжает действовать как инструмент оказания поддержки проектам, активизирующих вовлечение молодых людей в процесс развития их стран.

Существенную роль играют региональные комиссии ООН. Они активно участвуют в деятельности по пропаганде и осуществлению решений ООН по молодежной политике, предоставляя консультативные услуги, разрабатывая конкретные региональные проекты, семинары и практикумы, координируя свою деятельность с субрегиональными и региональными молодежными организациями и организуя учебные курсы для молодежных лидеров. Экономическая комиссия для Латинской Америки и Карибского бассейна (ЭКЛАК) 24 июня 1987 года провела практикум по теме “Проблемы подростков и молодежи: реальность и перспективы”. Она также приняла участие в Латиноамериканском совещании представителей молодежи, организованном Всемирным альянсом молодых христиан (Чили, 25-30 октября 1987 года). Центральное место в дискуссиях занял вопрос о положении молодых женщин в Латинской Америке.

Молодежные проблемы находятся и в поле деятельности Экономической и социальной Комиссии для Азии и Тихого океана (ЭСКАТО). Особое внимание придается координации деятельности и сотрудничества по касающимся молодежи вопросам между региональными учреждениями системы ООН, а также проведению консультаций и осуществлению взаимодействий между ними и неправительственными организациями региона [14].

ООН в работе с молодежью стремится привлекать молодежные организации, прежде всего международного характера. Среди них Международное молодежное и студенческое движение в поддержку ООН (ИСМУН). Оно создано в 1947 году как студенческая комиссия Всемирной федерации ассоциаций содействия ООН. В 1954 году ИСМУН был преобразован в самостоятельную международную студенческую организацию, а позже трансформировано в Движение молодежи и студентов. ИСМУН имеет консультативный статус в Экономическом и Социальном Совете ООН, поддерживает официальные консультативные отношения с ЮНЕСКО и ЮНИСЕФ, по отдельным вопросам – с рядом специализированных учреждений ООН и других межправительственных организаций, активно сотрудничает с различными международными молодежными организациями.

Следует отметить Всемирную федерацию демократической молодежи (ВФДМ), созданную в ноябре 1946 года. Это наиболее представительное и массовое объединение молодежи. С 1962 года восстановлен консультативный статус категории “Б” ВФДМ при ЮНЕСКО. С 1958 года при ВФДМ создан Международный комитет детских и юношеских организаций (СИМЕА), сотрудничающий с учреждениями системы ООН. Для работы со студенческой молодежью важное значение имеет Международный союз студентов (МСС), созданный в 1946 году [15].

В начале XX века, в 1915 году, зародилось движение, которое впоследствии переросло в создание Международной молодежной палаты. Ее членами являются более 500 тысяч молодежных лидеров в политике и бизнесе, представляющих восемь тысяч местных организаций в 132 странах мира. Это неправительственная, неполитическая организация является ассоциированным членом ООН. Ее основная цель – активизация международного молодежного движения, развитие лидерских качеств молодых людей, социальной ответственности, товарищества и предпринимательства [16].

Таковы основные направления деятельности ООН по разработке и осуществлению молодежной политики, составляющей международный уровень ее развития и координации. Она учитывает, что эффективное участие молодежи в жизни общества ведет к уменьшению социальных катаклизмов, расширяет ее возможности для развития мира и стабильности. Поэтому основные усилия ООН сосредоточены на выработке и реализации мер, связанных с включением молодежи во все сферы жизни общества, решением молодежных проблем при участии самой молодежи.

1 Основные факты об Организации Объединенных Наций. - М.: Издательство «Весь мир», 2005. - С. 253.

2 Мошняга В.П., Быстров В.А., Володин И.А., Воронцовская О.А., Косенко Е.И., Лукьянова М.Ф., Ревенко Л.В., Савкина И.В., Симонова Г.В., Фоменко С.В. Молодежная политика: международный опыт. Учебное пособие. - М.: Институт молодежи, 1992. - С. 14.

3 Международные документы по молодежной политике. - М.: Институт молодежи, Социум, 1993. - С. 123.

4 Организация Объединенных Наций. Сборник документов. - М.: Наука, 1981. - С. 114.

5 Основные сведения об Организации Объединенных Наций. - М.: Международные отношения, 1991. - С. 133; Международные документы по молодежной политике. - С. 138-139.

6 Международные документы по молодежной политике. - С. 50-51.

7 Международные документы по молодежной политике. - С. 103-107.

8 Международные документы по молодежной политике. - С. 124-126.

9 Доклад о консультативной миссии в Россию Правительству Российской Федерации 14-21 марта 1993 г. // Международные документы по молодежной политике. - С. 257.

10 Проблемы вовлечения молодых людей в жизнь общества. Записка Генерального секретаря ООН. Приложение: Доклад Международного симпозиума по вовлечению молодых людей в жизнь общества, проходившего в Толедо с 4 по 8 июня 1990 г. // *Международные документы по молодежной политике*. - С. 141-143, 158-161.

11 *Через библиотеки – к будущему. Сборник материалов по формированию детско-юношеской информационной политики: по материалам конференций Программы ЮНЕСКО «Информация для всех». В 2 ч. Ч.1.* - М.: Школьная библиотека, 2004. - С. 51, 81.

12 *Молодежь и общество на рубеже веков / Под научн. ред. И.М. Ильинского.* - М.: Голос, 1999. - С. 327-332.

13 *Все разные, все уникальные.* - М.: ЮниПринт, 2005. - С. 12, 30.

14 *Международные документы по молодежной политике.* - С. 113-114.

15 *Зарубежные молодежные организации. Справочник.* – М.: Молодая гвардия, 1978. – С. 336, 337, 315, 317, 322, 323, 318.

16 Долгих О.А. *Международная молодежная палата // Роль молодежи в развитии парламентаризма в России. Международная интернет-конференция, проходившая 25 февраля – 30 марта 2004 г. на портале www/adenauer.ru / сб. материалов; под общ. ред. М.А. Сизутиной, М.Ю. Мижинского.* - М., 2005. - С. 198-199.

УДК 378

MODERN WORLD EDUCATIONAL SPACE

T.M. Baisalbaeva – *Abay Kazakh National Pedagogical University, Department of World History*
Candidate of Historical Sciences, Associated Professor

Әлемдік білім беру кеңістігі философиялық және мәдени дәстүрімен, мақсаты мен міндетінің деңгейімен, өзінің сапалық жағдайымен айтарлықтай ажыратылатын әр түрлі типтегі және деңгейдегі ұлттық білім беру жүйесін біріктіреді. Сондықтан қазіргі әлемдік білім беру кеңістігін әрбір білім беру жүйесінде әлемдік үрдіс пен әр түрліліктің сақталуы кең өріс алған, қалыптасқан бірегей организм ретінде айту керек.

Түйін сөздер: білім алу, деңгей, білім, дәстүр, білім сапасы, осы заман

World educational space brings together national educational systems of different types and levels vary considerably in philosophical and cultural traditions, the level of goals and objectives and its qualitative state. Therefore, you should refer to the modern world educational space as forming a single body in the presence of each educational system of global trends and maintaining differences.

Key words: education, level of knowledge, tradition, quality of education, modernity

Мировое образовательное пространство объединяет национальные образовательные системы разного типа и уровня, значительно различающиеся по философским и культурным традициям, уровню целей и задач, своему качественному состоянию. Поэтому следует говорить о современном мировом образовательном пространстве как о формирующемся едином организме при наличии в каждой образовательной системе глобальных тенденций и сохранении разнообразия.

Ключевые слова: образование, уровень, знание, традиции, качество образования, современность

In global education ending XX century there are allocate certain global trends:

1) The desire for a democratic system of education, that is the availability of education to the entire population of the country and the continuity of its stages and levels, providing autonomy and independence of educational institutions;

2) The right to education to all comers (and the possibility of an equal chance for everyone to get an education at an institution of any type, regardless of nationality, race);

"The world body has a continuous whole" – Cicero said.

3) A significant influence of socioeconomic factors on education (cultural and educational monopoly of certain ethnic minorities, paid tuition, a manifestation of chauvinism and racism);

4) Increase the range of educational and organizational measures aimed at satisfying as many interests as well as on the development of students' abilities;

5) Expansion of the education market;

6) expanding the network of higher education and changing social composition of the student (becomes more democratic);

7) in the field of management education search for a compromise between the rigid centralization and full autonomy;

8) education has become a priority for funding in the developed world;

9) continuous updating and adjustment of school and university curricula;

10) departure from the focus on the "average student" increased interest in gifted children and young people, to the peculiarities of disclosure and to develop their skills in the process and means of education;

11) to find additional resources for education of children with developmental disabilities, children with disabilities.

World Education poly structural: it is characterized by spatial (territorial) and organizational structure. In addressing global education become important for large international projects and programs, as they necessarily involve the participation of various educational systems.

To a large international projects include:

- ERASMUS, which aims to ensure the mobility of students from the European Council (for example, the program to 10% of the students should be trained in the university in another European country);

- LINGUA - this program for enhancing learning foreign languages, starting with the lower grades;

- EUREKA, the task of which is to coordinate research with the countries of Eastern Europe;

- ESPRIT - project involving the joint efforts of European universities, research institutes, computer firms in the creation of new information technologies;

- EIPDAS - a program in improving the planning and management of education in the Arab countries;

- Tempus is a European program that focuses on the development of the mobility of university education;

- IRIS - a system of projects aimed at enhancing the capacity of vocational education of women.

There are new organizational structure of international properties: international and open universities.

Within half a century of existence of the Council of Europe education issues occupied a priority position in its programs and budget. In general, this long-term activity can be characterized as the gradual formation of a pan-European educational policy that would ensure all countries members equal rights and high standards of learning for all citizens [1]. States to accede to the Council of Europe developed by the conventions and agreements made in connection with the relevant changes in national laws provide a basis for future European legislation on education.

Education plays a big role in shaping the European consciousness and the spirit of cooperation, without which impossible to move towards the creation of a united Europe. The recent adoption by the Council of Europe a number of new countries turned it into a truly pan-European organization and further enhances the value of education in its activities. It specifically noted by the Committee of Ministers of the Council of Europe, stressing that "education should form a close ties between peoples, fostering international understanding and harmonious cooperation in multicultural society".

The Council of Europe in the field of education is a double interest. On the one hand, it is objectively reflects the general trends and challenges in the development of national systems of education European countries. On the other - shows how through cooperation and mutual convergence of national policies in the process of developing European standards in this area in line with the movement to united Europe is gradually formed a pan-European educational policy.

Since the establishment of the Council of Europe education was the focus of his attention and activity. Even before the adoption of the European Cultural Convention of education issues considered by the Committee of Ministers of the Council of Europe. They adopted a number of resolutions on education, including school textbooks, on the exchange of teachers, on the equivalence of qualifications, which led to the adoption of the European Convention on the Equivalence of Diplomas leading to Admission to higher education. With the adoption and opening for signature in 1954 of the European Cultural Convention and the creation of the same year the Cultural Foundation, through which is mainly funded by the Council of Europe activities in the field of education and culture, began a new phase in its activities: Convention established a framework for the Council of Europe in the field of education, culture, heritage, sports and youth, and became his guide to action. From the outset, the Convention was "open agreement", i.e. made it possible to accede to the Convention, not only of the Council of Europe, but also countries outside the Council of Europe, who were interested in working with him in the field of education and culture and to adapt its standards in these areas for their countries [2]. That's why 47 European countries involved in the programs and projects of the Council of Europe, carried on the convention: Member States except Council of Europe's Cultural Convention was signed by Belarus, Bosnia and Herzegovina, the Vatican, Monaco, and in April 1997 - Armenia, Azerbaijan and Georgia.

Council of Europe's programs on education and culture governed by the Council for Cultural Cooperation (SCS), created in 1962 to implement the Cultural Convention. It includes all States parties to the Convention, and four countries (USA, Canada, Japan and Israel) have observer status with him. Thus, we can say that cooperation in the field of education and culture within the Council established on a regular basis between 51 countries. Implement the provisions of the Convention on Cultural Cooperation Council and the Council of Europe Cultural Foundation.

The importance attached to the Council of Europe cultural cooperation, and comprising education, says the following fact: at the Second Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe (Strasbourg, 10-11 October 1997), 34 of 44 speakers talked about education, language learning, culture and cultural heritage, and in the Final Declaration, one of the five sections is also devoted to cultural cooperation.

During the existence of the Council of Europe were held dozens of conferences, hundreds of workshops, seminars, courses, meetings, consultations, numerous studies on various topical issues of education. Implemented a whole series of major projects in the primary, secondary and higher education, adult education. Everything was done to new ideas, experiences, research results, received in member countries, were compiled and merged into the general fund data.

In their programs and projects, the Council of Europe paid great attention to universities and other higher education institutions in Europe, helping to solve their problems through the promotion of cooperation between them, collecting and disseminating information, organizing meetings of representatives of ministries and universities, the establishment of the European Higher Education Project. CE priorities in this area include access to higher education, the recognition of equivalence of diplomas and qualifications, legislative reform of higher education in the countries of Central and Eastern Europe. Program for reform of the legislation on higher education resulted in a stand-alone project, still in progress, which aims - to help new member states from Central and Eastern European countries to reform their systems higher education.

The main topics of projects in 1995-1997 were: secondary education for Europe, a program for reform of the legislation on higher education in the new member states from Central and Eastern Europe, the study of languages and European citizenship, democracy, rights and minorities: educational and cultural aspects, the study and teaching of the history of Europe in the XX.; program of continuous professional development of teachers; Europe in schools: Competition "European day schools." Several of these projects in one form or another have moved into the program of the Council of Europe on education for 1998-2000.

At the January 1998 session of the Council for Cultural Cooperation, meeting as the Steering Committee for Cultural Cooperation (SCSC), adopted Resolution number 1, which approved funding for the program content and activities CE in the field of education and culture in 1998 in the explanatory memorandum to the adopted program SCS stressed his desire to adapt the program to the maximum to the main aims of the Council of Europe, namely the strengthening of democracy, social cohesion, and respect human rights, protection of minorities and the integration of new member states to the permanent structure of the Council of Europe on an equal footing with all conditions". However, the approval of the program SCSC met with certain difficulties, especially financial ones. Like other international organizations today. Council Europe is experiencing a budget deficit: for 1998 was provided for zero growth budget Cultural Fund as compared to 1997 Therefore, even taking into account the views of the Committee of Ministers of the Council of Europe that "the education sector should be given priority in the intergovernmental program of activities in general, and SCS program in particular. "SCSC had to make substantial amendments to the current international program, cooperation in the field of education (to close some of the projects that limit the amount of other activities), focusing on the priority at the moment and sharply restricting the opening of new projects. Specifically, it was decided to suspend the end of 1997, two projects - "Language Learning for European Citizenship" and "Regional cooperation in the field of higher education," reduce the number of events.

In projects such as "Mobility and recognition of diplomas" (due to the fact that in 1997 was developed and adopted under the joint auspices of the Council of Europe and UNESCO broad international "Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region" which was opened for signature at a diplomatic conference in Lisbon in April 1997) and "Democracy, human rights and minorities: educational and cultural aspects" (in this project in 1998, the event will be consolidated only to conduct 2-3 workshops in member countries for the dissemination of project results). At the same time has been extended by the content and quantity of interventions projects "Education for a democratic society" and "Learning and teaching about the history of Europe of the 20th century" and increased funding for the project "Programme of Law Reform in Higher Education", intended mainly for Central and Eastern Europe. In 1998, open only one new project - "Higher Education in a democratic society" and a new piece of content - "Higher Education before problems of continuing education" - is brought to the project by the universities for the future of Europe.

In the field of higher education and scientific research carried out in 1998, four projects: "Construction of University tomorrow: policy and practice of higher education in Europe" (1998-2000); "Help the new member countries in updating higher education" (1998-2000); "Higher education for a democratic society" (1998-2000. May be reappointed); "The collection and dissemination of data on short-term studies in the field of education for those who take solutions in member countries" - the maintenance and development of European education and thesaurus database EUDISED (1998-2000 Continue thereafter).

One of the most important forms of cooperation at the highest level in the field of education within the Council of Europe is a permanent conference of European Ministers of Education. The first such conference was held in 1961 in Hamburg, later held in Rome, London, Vienna and other cities with a periodicity once in two years, and only recently in connection with the increased number of Council member countries, they have been held once in three years [3].

At conferences of European Ministers of Education in the 70s and 80s discussed current to Members questions the status of various levels and aspects of education. Conference was recommendations to the Governments of member countries and the Council of Europe, often software projects initiated by the Council for Cultural Cooperation. For example, the theme of the Conference of Ministers in the 80s devoted to the problems of the state and different levels of education in European countries.

In recent decades, has increased significantly in shaping the role of the Conference of the activities, the content of programs and projects of the Council of Europe in the field of education and in the development of European cooperation in this field - in each one of the conference sessions issues to be discussed is "European Cooperation in the field of education." Recommendations adopted by the Conference ("resolution") to the Council of Europe have greatly formed as activities and specific programs and projects in the field of education. Subject conferences themselves became more close to the program activities of the Council of Europe, particularly those aspects that are aimed at building perspective of a new democratic and united Europe.

With the adoption of the Council of Europe in a number of new members, including the countries of Central and Eastern Europe have increased the role and authority of the International Conference. The main theme of the 18th Session of the Standing Conference of European Ministers of Education, held in Madrid in March 1994, was "Building a New Europe: democratic values, education and mobility." In its work, in addition to the Ministers of Education of CE member countries, attended by Ministers of Education other countries acceding to the European Cultural Convention, a number of OSCE member countries and others, the Conference adopted four resolution: "Education for Democracy, Human Rights and Tolerance," "Preparing for the world of work", "Encouraging school ties and exchanges in Europe "(which is considered the conference,"should be an integral part of education at all levels and in the greatest possible number of countries"),"Cooperation in the field of education in the framework of the Council of Europe."

The 19th session was held in June 1997 in Kristiansand in Norway. Its main theme was "Education 2000: trends, common challenges and priorities for European cooperation." Besides education ministers CE member countries and other countries that have signed the European Cultural Convention, were presented at the conference: CE Committee of Ministers, CLRAE, SCS, Canada, USA, Israel, the European Commission and the Secretariat of the European Union, UNESCO, the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), the Nordic Council of Ministers, etc. Praising CE activities on European cooperation in the field of education, the Conference adopted two resolutions. In one she welcomed the outcome ended in 1996-1997. CE projects on education ("Secondary Education for Europe", "The teaching of history in the new Europe", "Language Learning for European Citizenship", "and Access to Higher Education in Europe"). Another wore a programmatic nature: it recommended that the Conference of the Council of Europe to focus its activities in the medium and long term on the following topics:

- Education policy, which favors the harmonious development of the individual and promotes democratic security, social cohesion and the fight against social exclusion;
- Education for democratic citizenship;
- European dimension in education, particularly the study of modern languages teaching European history, school relations and exchanges, training of teachers in these areas, the competition "Europe at school" education in a multicultural and multilingual society;
- Activities related to the recognition of qualifications concerning higher education in Europe. Almost all of the recommendations of the Conference were taken into account by the Council for Cultural Co-operation and included in the program of his activities in the field of education for 1998-2000. 20th Session of the Standing Conference of European Ministers of Education held in 2000 in Poland.

The Council of Europe has an extensive program of publications in all areas of its operations, including the education. Of periodicals mentioned monthly magazine "Forum" ("Forum"), free quarterly "Newsletter on Education" ("Newsletter Education") and a newsletter of the European network of school links and exchanges "Links" ("Links"). A large number of publications in English and French (monographs, brochures, reports, manuals and the like or thematic series) comes in connection with ongoing projects. It should be noted a series of small monographs "Secondary Education for Europe" (1995-1997. Monographs 22 countries). A series of publications on the European dimension in education includes 10 titles, including published in 1997 summarizing monograph "European dimension in secondary education."

After the signing of the Bologna Declaration, a whole series of important international documents, including: the report of the Intergovernmental Group on the Bologna process for the meeting of Ministers of Education in 2000 in Prague and followed it in 2001 Communiqué of the Conference of European Ministers of Education "Towards a European Higher Education", a joint document of the Conference of European universities "Shaping the Future", adopted in 2001 in Salamanca, a report of the Intergovernmental Panel "Bologna Process between Prague and Berlin" and the ensuing Communiqué "Creating European Higher Education Area". [4]. The last of these documents, signed in September 2003 in Berlin, has not only European, but also of international significance. In this document, European Ministers of Education confirms the need to:

- Attitude to education as a public good, which is responsible for the entire community;
- Giving priority to academic values in the implementation of programs of international academic cooperation and mobility;
- The establishment of closer ties between the actual higher education and research institutions in each of the participating countries;
- Preservation of Europe's cultural richness and linguistic diversity;
- Recognition of the role of universities and student organizations in the development of Higher Education;
- Fulfill the obligation of access to higher education for all, using all appropriate means and opportunities;
- Intensification of efforts to develop effective quality assurance systems higher education.

As is obvious, the quality is the basis of development of a pan-European academic space, and it is this issue given special attention. However, in accordance with the principle of institutional autonomy, the primary responsibility for quality assurance lies with the higher education institutions: universities work in this direction is the basis of the establishment of national quality assurance systems.

1 Council of Europe. CDCC(98) Fin. Cultural Fund Programme and Budget for 1998 - Strasbourg, February 1998 - P. 9.

2 Council of Europe. CDCC (100) Fin. Cultural Fund Programme and Budget for 1998 – Strasbourg, February 1998, – P. 9.

3 Council of Europe. Newsletter Education. Dec. 1997. - №3-4, - P. 4-5.

4 Formation of the European Higher Education // Communiqué of the Conference of Ministers of Education. - Berlin, 2003 September 19.

УДК 316.3/4

А/3

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ МЕХАНИЗМДЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

М.З. Абдрахманова – *ҚазМемҚызПУ, қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты*

Мақалада бүгінгі таңда әлеуметтік жұмыстың ерекшелігі қоғамдағы әлеуметтік көмекке мұқтаж жандарға, яғни, қарттарға, мүгедектерге, жетімдерге, қамқорсыз қалған балаларға психологиялық, медициналық, педагогикалық тұрғыдан көмек ретінде сипатталады. Әлеуметтік жұмыстың кәсіби ерекшеліктеріне жалпы сипаттама бере отырып, оның түрлеріне, принциптеріне технологияларына, әдістеріне, үлгілеріне тоқталумен қатар, әлеуметтік жұмыстың кәсіби ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру және оның жетілдіру жолдарын көрсетілген. Әлеуметтік жұмысты жүзеге асыру тұлғаның өмірін қамсыздандыруына қолдау жасауы және әлеуметтік қызметтенуі, сонымен қатар қоғамда әлеуметтік амандығын құру, әлеуметтік жұмыстың жүзеге асыру кеңістігі болып табылады. Әлеуметтік қызметкердің нақты қызмет түрлер қатарын белгілеуге болады. Оларға: психологиялық, педагогикалық, ұйымдастырушылық, басқарушылық және тағы басқа қызмет түрлері жатады. Бірақ, қайсыбір қызмет түрі қайсыбір әлеуметтік қызметкердің басым болуы негізгі функциялардың тәуелділігінде екенін ескеру керек. Кез-келген әлеуметтік белсенділік (әлеуметтік жұмыс та соның ішінде) мақсат, құралдар және шарттар компоненттеріне ие болады. Әлеуметтік жұмыстың кәсіби қызметі – бұл қоғамда әлеуметтік қарым-қатынастардың үндестігі, жеке тұлғалардың әлеуметтік құқықтарын қорғауға көмектесу.

Тірек сөздер: әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік технология, әлеуметтік қорғау, үлгі, мемлекет, қағида, әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік мәселе, диагностика, қызмет, зерттеу, халыққа көмек көрсету, психология, педагогика, терапия, социология, механизм

В данной статье рассматриваются выгодные механизмы и основные требования для выполнения социальной работы. В том числе, профессиональные навыки социальной работы при осуществлении данной работы. Также раскрывается роль социального работника, его профессиональные навыки как специалиста-помощника, защищающего социальные интересы физических лиц общества. Любая социальная работа имеет свои цели и принадлежащие к ней компоненты. Профессиональная деятельность социальной работы в обществе отражается в гармонии социальных отношений.

Ключевые слова: социальная работа, социальная технология, социальная защита, модель, государство, принцип, социальное обеспечение, социальная проблема, диагностика, функция, исследование, оказывать помощь населению, психология, педагогика, терапия, социология, механизм

This article discusses profitable tools and main requirements for performing of social work. In particular, the professional skills of social work the implementation of this work. Including, professional skills of social work at implementation of this work. Also the role of the social worker, his professional skills as the specialist assistant protecting social interests of natural persons of society reveals. Any social work has the purposes and components belonging to it. Professional activity of social work in society is reflected in harmony of the social relations.

Key words: social work, social technology, social protection, model, state, principle, social security, social problem, diagnostics, function, research, services to the community, psychology, pedagogy, therapy, sociology, mechanism

Қазіргі заманда әлеуметтік жұмыстың қоғамдағы орны орасан зор. Өйткені өмірдің қиын жағдайларындағы тұлғаның мәселелерін реттеуді басты назарға алады. Әр жыл сайынғы Елбасының халыққа жолдауы мемлекетіміздің басты қазынасы – адам факторына арналуы да бекер емес. Әлеуметтік жұмысты жүзеге асырудың тиімді механизмдері ретінде әлеуметтік жұмыс принциптері, әлеуметтік жұмыстың технологиялары, әлеуметтік жұмыс әдістері және әлеуметтік жұмыс үлгісі (моделі) болып табылады.

Принциптер – бұл еңбек етудің, жұмыс істеудің қағидаларын анықтайтын бастапқы ұсыныстар мен негізгі ережелер жиынтығы. Принциптер қоршаған ортаны танып білудің қайта құрып, өзгерту процесіндегі логикалық әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Кез келген ғылым теорияның, тәжірибенің, әдістердің, әдістемелердің жиынтығынан тұрады. Әлеуметтік жұмыс қызмет етудің жан-жақты дамыған түрі және көптеген басқа ғылымдармен байланысты болып келеді. Осыған орай әлеуметтік жұмыстың бірнеше принциптерін ажыратуға болады:

1. Мазмұнды гуманизм, демократизм, заңдылық, адамдардың өмір сүру кезеңдерін жан – жақты байланысты болып келуі, әлеуметтік белсенділікті ынталандыру.

2. Әлеуметтік әділеттілік – қоғамның, топтардың, жеке адамдардың мүдделерін біріктіріп есепке алу, әлеуметтік қызмет көрсету түрлерін алу, бірдей мүмкіншіліктерді қамтамасыз ету, әлеуметтік қызметтер көрсетуге қол жеткізу мүмкіншілігі.

3. Ұйымдастыру принциптері – тапсырманың орындалуын бақылау және тексеру, өкілдіктердің жауапкершілігін бірлігін тексеру, кешендік, делдалдық, ынтымақтастық.

4. Психологиялық, терапедагогикалық принциптер – кешендік және жеке көзқарас, яғни мақсатқа бағытталған тартымды мағыналы және сенім арттыру принциптері. Жүйелі және жалғасып, тоқтаусыз іске асырылатын принциптерге негізделеді.

Әлеуметтік халық қорғау жүйесі принциптерге негізделеді және де ғылыми негізді құрайды. Принциптер – бұл ғылыми қалыптасқан жағдай оның мазмұнының сұраныстырамен анықталады, әрі халықты әлеуметтік қорғау формалары мен әдістерінен тұрады. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі негізгі принциптерге толық негізделеді және эффектілі өзіндік міндеттерді қалыптастырады. Халықты әлеуметтік қорғау принциптеріне: гуманизм, яғни адамгершілік пен әлеуметтік әділеттілік жатады.

Гуманизм – әлеуметтік жұмыстың мақсаты жетекші бағыты болып саналады. Ол адамды ең жоғарғы құндылық ретінде санайтын идеяны қолдайды, оның құқықтары мен құндылықтарын қорғайды. Бұл принцип сонымен бірге адамдардың қабілетін еркін және жан-жақты іске асырылуына керекті жағдайлар жасауын талап етеді. Әлеуметтік жұмыс негізінен жүйелілік пен кешенділік принциптерден құралады. Ол негізінен өзарабайланыстар құрамдастар мен бүтін білім және оның жеке дара бөлшектерімен байланысты. Кешенділік принципі негізінен бағытталған элементтерден және оның интегралдық бүтіндіктерін қарастыру арқылы жүзеге асады. Әлеуметтік қорғау жүйесінің негізгі элементіне объект пен субъект жатады. Кәсіпорындардағы жүйелілік принципі әлеуметтік қорғаумен тығыз байланысты. Бұндағы байланыс кешенділік, яғни экономикалық, әлеуметтік, құқықтық және тағы басқа бағыттамалары жатады. Кешенділік принципі негізінен төмендегідей іс-әрекеттерді қамтамасыз етеді:

- Бірегей мақсаттар мен принциптерді және мамандыққа бағыттаманы қамтамасыз етеді.
- Тарихи тәжірибеде әдеп-ғұрыптық байланыстарды бүгінгі кезде парктикалық жағынан адамға көмек көрсетуді қамтамасыз етеді.
- Әлеуметтік қорғаудың объектісін жан-жақты оқып, танып білуді қамтамасыз етеді.
- Әлеуметтік қорғау субъектісінің бірігей координатты, әрі келісімді іс-әрекеттерді атқаруды қамтамасыз етеді.
- Халыққа көмек көрсетуге оның мөлшерін, деңгейін басқаруды қамтамасыз етеді.

Кешенділік принциптерінің негізіне сүйене отырып әлеуметтік қорғаудағы ахуалдарды шешуге мүмкіндік береді, әрі әлеуметтік-экономикалық политиканың мемлекеттегі рөлі мен өзара қалыптасуына

зор үлесін тигізді. Басты мағынаға ие принциптерінің бірі – алдын-алу принципі сақтандыру мөлшерін әлеуметтік қорғауда басты маңыздылыққа негіздейді. Бұл принцип бойынша олар әлеуметтік жағымсыз жағдайларға алдын-ала болжам жасауға басты кезеңдерде оларды белгілі бір жағдайларға байланысты жасыру және ондай жағымсыз жағдайларды жою.

Осыған орай елімізде әлеуметтік жұмыстың қағидаларын айқындап, технологияларын дамыту қажет. Әлеуметтік жұмыстың бастапқы негізін, әрекетінің ережесін айқындайтын идеялар жиынтығы әлеуметтік жұмыс принциптері деп аталады. Әлеуметтік жұмыс принциптеріне мыналар жатады: гумандық принцип, альтуристік қатынас, конфиденциалдық, демократизм және толеранттық.

Гумандық принципі адамды аса бағалы деп түсінуді талап етеді. (латын тілінен алғанда «гумандық» – «адамгершілікті» білдіреді). Гумандық еркіндікке, бақытқа, өзінің қабілеттерінің көрінуі мен дамуына адамның құқығы бар, деп мойындайды; адамдар арасындағы теңдік пен әділдік, қатынастардың ережесі деп есептейді. Қоғамдағы болып жатқан процестерге қарағанда, бірінші орынға адамның назарын қояды [1]. Мысалы, егер адамдар жақсы өмір сүре бастаса, онда елдегі реформа дұрыс жүргізіледі деген сөз. Ал егер, керісінше, адамдар нашар өмір сүрсе, онда реформа қате жүргізіледі деген сөз. Адамзатты сүю идеясы халық арасында Еуропада қайта өрлеу дәуірінде (XV-XVI ғғ.) кең түрде айтыла бастады. Бұдан әрі гуманизм адамгершілікті, адамдарға деген адамгершілік көзқарасты, мейірімділікті білдіреді. Альтуристік қатынас өзімшілдікке (эгоизмге) қарама-қарсы («альтуризм» латын сөзінен шыққан, «басқа» деген мағынаны білдіреді). Ол буддизм мен христиан заманында моральдық принцип ретінде белгілі болды. Терминнің өзін XIX ғасырда О.Конт «басқа адам үшін өмір сүру» деген көзқарас деп білдірген. Альтуризм әлеуметтік жұмыста адамға адал, риясыздық, жанкештілік көмек дегенді білдіреді. «Конфиденциалдық» деген қағида (латынның «сенім» деген сөзі) сізге адамның айтқан құпия сырларын, ауруларының тарихын кімге болса, соған айтпай, құпияда сақтауын білдіреді.

«Демократизм» мен «толеранттық» қағидалары кез-келген адаммен дұрыс қатынаста болуға, оның жасаған қылықтарына шыдамдылықпен, түсінушілікпен қарауды дегенді білдіреді («толеранттық» латынның сөзі «шыдамдылық» деген мағынаны білдіреді). Демократиялық әлеуметтік қызметкер өзінің клиентінің ойлау құқығын құрметтейді, оның қандай діннің иесі екенін талқыламайды, құдайға сенетінін өзіне ұнамайтынын, жақтырмағанын көрсетпейді. Әлеуметтік қызметкер ондай адамдармен шыдамдылық көрсетіп, жұмыс жүргізеді. Адам құқығы мен заңды сақтау – әлеуметтік жұмыстың қағидалары, ол мемлекеттің саясатына білдіретін заңдарды қатаң сақтауды талап етеді. Бұл заңдарда адам мен адамзаттың құқығы және әлеуметтік көмек пен қорғаудағы адамдардың құқықтары айқындалған. Әлеуметтік қызметкер заңды бұзбауы тиіс.

Әлеуметтік жұмыстың технологиясы деп – әлеуметтік қызметкердің өзінің іс-әрекетіндегі қойылған мақсатына жеткізетін әдістері мен амалдардың жиынтығын айтамыз. Әлеуметтік жұмыстың әлеуметтік технологиялары қарапайым (арнайы мамандығы жоқ адамдар да жүргізетін), күрделі (мамандықты қажет ететін) және комплексті (бірнеше мамандықтарды қажет ететін) болып бөлінеді [2]. Әлеуметтік жұмыстың жалпы технологиясымен бірге (диагноз, экспертиза, болжау, көпшілікпен байланыс) әлеуметтік жұмыстың нақты әдістері мен үлгілерін көрсетуге болады. Болашақты алдын-ала пайдалану технологиясының негізінде тұрғындардың қамқорлығы туралы мемлекеттің ерекше саясаты жатады. Дегенмен парламенттің депутаттары қоғамдағы болып жатқан әлеуметтік мәселелерді алдын-ала шешумен айналысқысы келмейді. Осындай мәселелер адамдар өміріне кіріп, оларға көп қиындық пен қайғы әкелгенде ғана депутаттар заңдарды қабылдайды. Әлеуметтік технологиялар іске асқан кезде бірнеше түрлерге бөлінеді: диагностика технологиясы, жобалау және жобалау мен бағдарламаларды іске асыру, бейімделу мен әлеуметтік ағарту (реабилитация) технологиялары. «Диагностика» термині (грек тілінде «танып білу, анықтау») медицинада ауруды тану және диагноз қою дегенді білдіреді. Әлеуметтік ауру туралы түсінік әлеуметтік жұмыстың пайда болуымен бірге қалыптасты. Туберкулез, рахит, жыныстық қатынасарқылы жұғатын аурулар көбінесе адамдардың материалдық жағдайының нашарлығымен байланысты. Қайыршылық, ашаршылық, жалғыздық және тағы басқа әлеуметтік ауруларға жатады [3].

Диагностика кезінде әлеуметтік экспертиза қойылады. Эксперттік зерттеуде маманның дәлелденген нәтижесінде қажеттілік туады. Әлеуметтік жұмыста осы эксперт психиатр, заңгер, психолог, тәжірибелі әлеуметтік жұмыскер болуы мүмкін. Әлеуметтік экспертиза төрт функциядан тұрады: диагностикалық (клиенттің жағдайын анықтау), ақпараттық бақылау (клиент туралы ақпарат анықталады), прогноздық (клиенттің болатын жағдайы анықталынады), жобалылық (шешім туралы ұсыныстар шығару). Әлеуметтік жұмыс жүргізген кезде бірнеше жаңалықтар (инновациялар) енгізіледі. Инновация дегеніміз – өзгеріліп отырған өмір жағдайына сәйкес ұйымдастырылған жаңалықтар, мысалы: сенім телефоны.

Әлеуметтік технологияларға кешенді сипат тән. Қазір республикамызда іске асырылып жатқан

әлеуметтік жұмыс реформасы оның ұйымдастыру- экономикалық, құқықтық, құрылымдық және мазмұндық бөліктерін түбегейлі өзгертуге бағытталған шараларға байланысты. Әлеуметтік жұмыстағы бұл өзгерістердің мәнін, өзгешелігін білдіретін және бағытын белгілейтін күштер; Қазақстанның тәуелсіз егеменді мемлекет болуы, экономикалық нарықтық қатынасқа негізделуі, меншіктің әр түрлі нысандарының дамуы, әлеуметтік жұмыс саласындағы дүниежүзілік әлеуметтік жұмыс жүйесіне енуі.

Әлеуметтік жұмыстың әдістері – іс-әрекеттердің операциялық жиынтығы, алға қойған міндеттерді орындаудың ең қысқа жолы. Әлеуметтік жұмыста әдіс дегеніміз – бұл белгілі бір мақсатқа жетудің құралдыры, ғылыми зерттеудегі және тәжірибедегі нақтылы мәселелерді шешудің әдістемелік негіздері. Әлеуметтік жұмыстағы әдістердің ғылыми түсінігін беру үшін оларды шартты түрде бөлуге болады:

1. Ғылыми зерттеу әдістері
2. Әлеуметтік шындықты қайты құрып, өзгертіп отыратын әдістер

Ғылыми зерттеу әдістері немесе шын мәнінде ғылыми зерттеудің әдістері – бұл ғалымдардың тәсілдер мен құралдардың көмегімен толық мәліметтерді алуы. Бұл материалдар болашақта ғылыми теорияларды құрастыру және тәжірибелі ұсыныстарды тұжырымдау үшін қолданылады. Екінші топтағы әдістер ғылыми шындықты құрастырып, өзгертіп отырады. Бұл әлеуметтік қызметкерлердің белгілі бір міндеттерді орындау мақсатында клиентке немесе әлеуметтік ортаға кәсіби ықпал етудің тәсілдері. Әлеуметтік жұмыста ғылыми зерттеу әдістерінің айтарлықтай кешені қолданылады. Олардың келесідей түрлерін ажыратуға болады: жалпы логикалық әдістер – талдау, синтездеу, жинақтап қорытындылау, салыстыру, модельдеу, жобалау; жалпы ғылыми әдістер – әдебиеттегі мәліметтерді талдау, педагогикалық зерттеулерді талдау және синтездеу, тәжірибені зерделеу, қорытындылау, әлеуметтанудағы эксперимент, экспорттық бақылау.

Тарихи әдістердің бірнеше түрлері бар.

1. Салыстырмалы тарихи әдістер – тарихи процестердің заңдылықтарын анықтау үшін қолданылады.
2. Генетикалық әдіс – зерделеп отырған құбылыстың себебтері мен кезеңдерін анықтау.
3. Құрылымдық әдіс – жеке элементтердің бүкіл жүйесіне байланысты белгілеу.
4. Әлеуметтік әдістер – сауалнама, интервью, социометрия, ішінара әдіс.

5. Математикалық-статистикалық әдіс – зерттеу материалдары болып журналдар, құжаттар, газеттер, клиенттер, әлеуметтік қызметкерлер жатады.

Әлеуметтік жұмысты қайта құрып, өзгертудің негізгі үш әдісі бар. Біріншісі, әлеуметтік-экономикалық әдістер – әлеуметтік жұмыстың мамандары клиенттердің материалдық, ұлттық, моральдық мүдделері мен қажеттіліктерне ықпал жасайды. Екінші әдіс, бұл ұйымдастыру және өкілдіктерді бөліп беру әдістері – адамдардың мінез-құлқына әсер ететін мотивтерді, еңбек тәртібін сақтауда жауапкершілікті болуын зерттейді. Бұлардың негізгі түрлері келесідей: уақытты белгілеу, шеттеп отыру, мөлшерлеу, нұсқаулар беру, кадрларды тандап алу және орналастыру, таптарды қою әдістері, жұмыстың орындалуын бақылау, тексеру. Нұсқаулар беру – қалыптасқан жағдайда міндеттерді мүмкін болатын қиындықтарды, клиенттердің заңсыз іс-әрекеттерінің салдарын айтып түсіндіру. Әлеуметтік жұмыста нұсқаулар беру, әдетте консультация беру клиенттерге ақпараттық-әдістемелік көмек көрсету түрінде жүргізіледі. Ұйымдастыру әдістеріндегі регламентті белгілеу – ұйымдастыру ережелерін құрастырып, іске қосу, оларды міндетті түрде қадағалауға байланысты болып келеді. Мөлшерлеудің мәні – әлеуметтік қызметкердің жұмысындағы бағыт рөлін орындайтын нормативтерді белгілеу. Үшінші әдіс ретінде, психологиялық-педагогикалық әдіс – клиентке жанама іс-әрекеттер арқылы мінезін реттеу және механизм жасау құралы болып табылады. Жеке адамның мінез-құлқы көптеген жағдайларда әлеуметтік-психологиялық құбылыстарға, қоғамдық пікірлерге, көңіл-күйіне таңдаулары мен не қалайтындарына байланысты болып келеді. Психологиялық-педагогикалық әдістер тобына кіретіндер – іс-әрекетті түсіндіру, кеңес беру, клиенттердің белсенділігін арттырып, сенімін нығайту. Соңғы әдіс, әлеуметтік терапиялық әдіс – жеке адамға немесе адамдар топтарына олардың сезімдер, реакцияларын ойлау жүйесін және қатынастарын реттеп, бағытталған жүйелі мақсатқа сәйкес шараларды іске асыру арқылы көмек көрсету.

Әлеуметтік жұмыстағы әдіс – бұл клиентті қорғау мен көмек көрсету туралы алға қойған мақсатқа жету. Әлеуметтік жұмыста, басқа ғылымдағы тәрізді, жалпы айқындау әдістері: анализ, синтез, салыстыру, бақылау, эксперимент және тағы басқалары қолданылады. Жалпы ғылыми әдістермен бірге, әлеуметтік жұмыспен тығыз байланысты социология (анкета әдісі, социометрия), психология (тест әдісі), педагогика ғылымдар әдістері пайдаланылады. Осы әдістерден басқа әлеуметтік жұмыста клиентті тәрбиелеу әдістері де қолданылады. Осындай әдістерді: қоғамдық-экономикалық, психологиялық-педагогикалық және ұйымдастыру-басқару әдістер түрлеріне бөлуге болады. Қоғамдық-экономикалық әдістер клиенттің қызығушылығы мен түрлі мұқтажын қанағаттандыруға байланысты, яғни онда азық-түлік, зат, ақша,

жеңілдік, ақшалай көмек тағы басқа тәріздер беріледі. Психологиялық және педагогикалық әдіс – тура емес, жанама клиентке, оның мінез-құлқы мен көңіл-күйіне әсер ету арқылы жүргізілетін әдістер түрі соғады. Үлкен маңызды әдістердің түрлері: дәлелдеу, түсіндіру, кеңес мысалдармен таныстыру, әлеуметтік терапия және оның еңбектегі отбасындағы, топтық, ойын түрлері («Терапия» деген ұғым грек сөзінен алынған «көмек», «жазылу», «күту» деген мағынаны білдіреді). Әлеуметтік терапия адамды емдейді, дамытады, оның көңіл-күйін көтереді, оның қызығушылығын түсіндіреді, бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік емдейді. Әлеуметтік терапияның бірнеше түрлері бар: жеке, топтық, отбасылық және тағы басқа терапия [4]. Жеке әлеуметтік терапия өзінің басындағы мәселесін көпшілікке айта алмайтын (мысалы: тонау, зорлау, отбасылық қақтығыс) адаммен жүргізілетін жеке жұмыс. Топтық, әлеуметтік терапия – бұл әлеуметтік қызметкердің 6-8 немесе одан да көп адамнан тұратын топқа әсері. Ол әйелдердің, ер адамдардың, ата-аналардың – бәріне ортақ мәселелерді талқылайды. Отбасылық терапия – отбасымен жұмыс, ондағы мақсат – отбасы мүшелерінің қарым-қатынасын жақсарту. Әлеуметтік еңбек терапиясы – ортақ пайда үшін топтың жасайтын еңбегі. Ұйымдастыру әдісі-адамдардың мінез-құлқының себебіне байланысты болады, яғни қоғамдық және еңбек тәртібін өз санасымен, ойлау қабілетімен жүзеге асырса, онда ол жауапкершілік пен борышын жүзеге асырады. Ондай шаралар түсіндіру түрінде, ал керек болған жағдайда ұйымдастыру түрінде өткізіледі.

Әлеуметтік жұмыстың үлгісі (моделі). Әлеуметтік жұмыстың үлгісі – әлеуметтік жұмыстың формалары мен типтері. Олар 3 топқа бөлінеді: социологиялық, психологиялық және комплексті (жинақты). Әлеуметтік социологиялық үлгісі қоғамтанумен тығыз байланысты, көптеген социологиялық үлгілер социологиялық концепциялардан шықты.

Әлеуметтік жұмыстың социологиялық үлгілердің бір түрі «марксистік үлгі» болып табылады. Әлеуметтік жұмыстың марксистік үлгісі – сәтсіз қоғамның қайта құрылуына міндет қояды, яғни жұмыссыздық, онымен күресі үшін әлеуметтік қызметкерлер көмек сұрап, депутаттарға сұрау салады немесе өздері депутат болуға ұмтылады. Социологиялық үлгінің әлеуметтік-радикалды үлгісі адамның құқығы үшін күреседі. Әлеуметтік қызметкерлер түрлі нәсілдердің арасындағы бөлінушілікті болдырмау үшін ұлттық бөлінушілігіне қарсы, адамдарды ұзақ мерзімге жауып қоюға қарсы күреске шығады. Мұндай үлгі қоғамдағы өзгеріске әсерін тигізбейді, ол клиенттің әлеуметтік қабілетін дамытуға бағытталады. Әлеуметтік жұмыстың психологиялық үлгісі адамның жеке басындағы мәселелерін шешу үшін, оның қабілеттерінің дамуына бағытталған. Әлеуметтік қызметкер клиентке өз жеке басының мүмкіндіктерін пайдалануға көмектеседі. Мысалы, адамгершілік әдісінде әлеуметтік қызметкер адамды, оның мәселесіне ортақтасатынын, оған көмек көрсететінін, сол үшін сонымен жақсы қарым-қатынас орнататынын түсіндіреді. Олардың кейбіреуі клиентке қосылып, бірге медитация өткізеді. Әлеуметтік қызметкер өз клиентінің көзқарасын жақсы жақтарға өзгертуге тырысады. Әлеуметтік жұмыстың комплексті теориясының немесе үлгісіне рөлдік теория немесе рөлдік әдіс жатады. Әлеуметтік қызметкер рөлдік ойын арқасында клиенттің мінез-құлқын өзгертеді. Мысалы, әйел-ана «немқұрай әйел» рөлінен айырылғысы келеді. Осы ойын арқасында әлеуметтік қызметкер бұрынғы рөлін «жақсы көруші ана» рөліне өзгертеді. Осылайша әлеуметтік қызметкер өз клиенттеріне көмек көрсетеді [5].

Еуропа қауымдастығында әлеуметтік жұмыс үш бағыт бойынша жүзеге асырылады:

Әлеуметтік-демократиялық модель. Скандинавия елдеріне тән бұл елдердегі әлеуметтік жұмысты жүзеге асыру партияның кеңесімен жүргізіледі. Олар ұсақ фермерлердің мүддесін қорғап, мемлекеттің үлкен диапазонда әлеуметтік қызмет жүргізуін қамтамасыз етеді. В.Хамеш бұл модельді «скандинавиялық» деп анықтайды (Дания, Швеция, Финляндия). Жалпы айтқанда әлеуметтік қамтамасыз ету дәрежесі жоғары деңгейде, ол негізінен салықтың негізінде қаржыландырылады.

Корпоративті модель (Германия, Австрия, Франция және Германия елдері). Бұл модель бойынша әлеуметтік сақтандыру жүйесін дамыту және кәсіподақ қоғамының нитеграциясын анықтайды. В.Хамеш бұл модельді «континентальді» деп атады. Мұның негізінде әлеуметтік сақтандыру жүзеге асады. Әлеуметтік сақтандыру қызметі мамандандырылған топтардың қатарына кіруіне байланысты анықталады.

Либералды модель. Бұл модель әлеуметтік төмен топтарға мемлекет тарапынан минималды көмек көрсетуімен байланысты. Бұл модельді негізінен ағылшын–саксондық елдер қолданылады. В.Хамеш бұл модельді «Англосаксондық» деп атайды. Бұл модель Ұлыбритания және Ирландия елдерінде жүзеге асырылады. Оның құрамына әлеуметтік сақтандыру кіреді. Бірақ төмен деңгейде дамыған, ал әлеуметтік көмек мұнда үлкен рөл атқарады. Бұл модельде кейбір алшақтықтар бар. Ұлыбританияның мемлекеттік жүйесі денсаулық сақтауды қолдау мақсатында барлық адамдарға ақысыз түрде медициналық қызмет көрсетеді, ал Ирландияда ақысыз медициналық қызметті тек жалақысы төмен адамдар ғана қолданады. Бұл қарастырылып отырған модель Еуропа континентінен басқа елдерде де кең етек алды, яғни АҚШ, Австралия және Жаңа Зеландия.

В.Хамеш әлеуметтік жұмыстың тағы бір моделін көрсетеді – *рудементарлы*, яғни Оңтүстік Еуропа елдерінде қолданылады. Бұл елдерде соңғы он жылдықта әлеуметтік–экономикалық құрылымдық өзгерістерге байланысты, солардың әсерінен жалпы әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі құрылды. Олардың құрамына өндірістік сақтандыру және әлеуметтік сақтандыру кіреді. Жалпы алғанда бұл елдердегі әлеуметтік қамтамасыз ету төмен. Бұл моделді дамушы немесе өтуші модель деп айтуға болады.

Әлеуметтік қызметкердің әлеуметтік жұмысының қаралатын мақсаттары, рөлдері, функциялары және міндеттері оның барлық қызметтерін бітірмейді. Бірақ олар негізгі және өзекті ойды аңғару мен табуға мүмкіндік береді. Бұл бүгінгі әлеуметтік қызметкердің ең керекті және қиын біріктірілетін басқа да мамандықтарды қосатын, атап айтқанда адамдарға көмектесу үшін олармен қарым-қатынас түрлерін табу. Яғни қарым-қатынас әлеуметтік қызметкердің ең негізгі рөлі ретінде алға шығады. Қарым-қатынас мынадай әртүрлі деңгейлерде болады: қоғам мүшелеріне көмек көрсететін әлеуметтік қызметкер мемлекет өкілі ретінде; әлеуметтік қызметкер – топ, сонымен қатар әлеуметтік қызметкер және клиент. Соңғысы ең мәнді болып табылады. Сондықтан әлеуметтік қызметкерлерді даярлау барысында қарым-қатынас дағдыларын меңгеру өте маңызды және мәнді. Оларға мынадай іскерліктер жатады: басқаларды түсініп және мақсатқа бағытталып тындап алу; жағдайларды талдау мен бағалауға керекті фактілерді жинап ақпаратты анықтау; қарым-қатынасты құру мен дамыту; вербалды және вербалды емес мінез-құлықты аңдып отыру мен түсіндіріп беру; жеке адам теориясының білімін және диагностикалық әдістерін қолдану; қамқорлығындағы адамдардың сеніміне кіруге қол жеткізу; өткір проблемаларды позитивті қызу күйінде талқылау; зерттеулерді жүргізу немесе қорытындыларды түсіндіріп беру; дауласушы жеке адамдар, топтар арасында делдал болу және қарым-қатынастарын жайластыру; институционал-аралық байланыстарды жөндеу; әлеуметтік қажеттіліктерді түсіндіріп беру және олар туралы лайықты қызметтерде, институттарға баяндау; қамқорлықтағы адамдардың өздерінің жеке проблемаларын шешуге күш-жігерін активтеу.

Әлеуметтік қызметкердің өзі істеген істеріне талдау жасап және өз кемшіліктерін іштей мойындау және оларды жөндейтін жол таба алуы, маманның бірден-бір педагогикалық шеберлігін көрсетеді. Әлеуметтік қызметкер клиенттеріне, олардың жақындарына өз әрекеті мен қарым-қатынаста кейбір адамдарға симпатия және антипатия болуы мүмкін. Бірақ олар әлеуметтік қызметкердің әртүрлі клиенттермен жұмыстарында көрінбегені абзал. Маман клиентке деген қарым-қатынаста тең мейірімді және ілтипатты болуы керек. Ал олардың проблемалары теңбе-тең бағынуы тиіс. Клиентпен қарым-қатынас кезінде оның әрбір әрекетін асырып та, төмендетіп те бағаламай, оның еңбегі немесе кемшіліктері әділетті бағасын алуы тиіс. Ұлы Абай айтқандай «Кімге-кімнің әділдігі жоқ болса, оның ұяты да жоқ».

1 Гусякова Л.Г. *Социальная работа как научная теория, деятельность и учебная дисциплина*. - Барнаул, 1995.

2 *Әлеуметтік саясат* - Алматы, 1999 – 25-бет.

3 Гастенка Л.Н. *«Страхование»* - Алматы, 2003 – 183-бет.

4 *«Қазақстан мектебі»*, 2008 жыл, - 54-62 беттер.

5 М.: *Юристъ*, 1999. - 334 с.

ӘОЖ 94(574)«1991/2009»:502

ҚАЗАҚСТАННЫҢ 90-ЖЫЛДАРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ НАРЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРҒА ӨТУ МӘСЕЛЕСІ

Ы.Азимханов – *І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты*

Социалистік мемлекет – социалистік мемлекеттік ресми идеологияға айналған, сол идеология негізінде басқарылған мемлекет. Реформа (лат. *reformate* – қайта құру, жаңғырту) – өмір сүріп отырған әлеуметтік құрылымды сақтап, кейбір институттарды қайта құру, өзгерту. Инфляция (лат. *Inflatio*) – тауарлар және қызметтер сапасының төмендеуінен туындайтын ақшаның құнсыздануы.

Статья посвящена вопросам становления и развития рыночной экономики в Республике Казахстан. В данном тексте дается анализ осуществления механизмов приватизации экономических отношениях в годы перестройки и сущность экономических реформ нашего государства.

Также в данной статье рассматривается экономическая ситуация в Казахстане в период распада СССР и казахстанская модель экономики в годы становления независимости РК. Автор анализирует основные тенденции, трудности, противоречия.

Ключевые слова: социалистическое государство, реформа, инфляция

The article discusses the emergence and development of market economy in Kazakhstan. This text provides an analysis of the implementation mechanisms for the privatization of economic relations and the essence of the economic reform of our

state. In this article is considered the economy situation in the Kazakhstan in the of USSR disintegration and the Kazakhstan's model of economy. The author analyses the main tendencies, difficulties, contradiction, and results of economic development of country.

Key words: socialist state, reform, inflation

Қазақстан тарихының ғылыми проблемаларының аясы кең. Сол көптеген мәселелер ішінде ХХ ғасырдың 90 жылдардың бас кезіндегі Қазақстанның нарықтық қатынастарға өту мәселесен, яғни еліміздің өзгеше реформалық бағытта даму жүйесін жеке қоюға болады. Қазіргі таңдағы елімізде жүргізіліп жатқан реформалар мен бағдарламалар нарықтық экономиканың заңды жалғасы деп білуіміз керек.

Бұл кездейсоқ емес, бұның өзі қоғамдық және өндірістік қатынастарда, саяси-әлеуметтік оқиғаларда болған жана құбылыстар мен процестерге байланысты. 1990 жылы 25 қазандағы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы декларацияда көрсетілген республикада меншіктің алуан түрлі болуына және олардың теңдігінің қамтамасыз ететіндігі туралы қағида қоғамды нарықтық қатынастарды игеруге бағыттады [1].

КСРО ыдыраған тұста одақтық мемлекетке мүше елдердің бәрі дағдарып қалды. Еліміздің президенті Н.Ә. Назарбаев бұл жайында былай деген болатын: «Бұл тарихтың жаһандық сындары және жана экономика модельдерін іздеудің күрделі кезеңдері болды. Кідіріссіз де қысқа мезгілде міндетті: тәуелсіз мемлекет құру, жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға, тоталитаризмнен демократияға көшуді жүзеге асыру қажеттігі туындады».

Тәуелсіздік жолы өзінің сан алуан қыры мен сырының бар екендігінің көрсетті. Сондықтан қоғамның барлық саласында еңбек етіп, елдің экономикалық, саяси ерекшеліктерін ескеру қажеттілігін туындатты. Сондықтан нарықтық қатынастарға өту мәселесі күрделі де.

Кейінгі жылдары көптеген зерттеуші ғалымдар еліміздің нарықтық қатынастарға өту мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Өйткені нарықтық қатынастарға өту тарихи тәжірибеден сабақ алуды, еліміздің экономикалық даму ерекшеліктерін көрсетуді, реформалардың жүргізілуі барысын қарастыруда, нақты тарихи оқиғалар туралы мағлұмат бере отырып тарихи кезеңді түсінуге көмектеседі және зертеушілерден шеберлікті талап етеді [2].

Себебі бір жүйеге келтірілмей, шашырай зерттелінген мәселелердің бірі – тәуелсіз Қазақстанның дамуының алғашқы белесі 10 жыл ішіндегі әлеуметтік-экономикалық дамуы болып табылады. Қазіргі таңдағы даму сатысында экономикалық өсуді қамтамасыз ету және осының негізінде халқының әл-ауқаттық деңгейін көтеруді негізгі мақсаты етіп қойып, бұл үшін елдің экономикалық мүмкіншіліктерін өрістетуге және әлемдік шаруашылық пен жалпы аймақтық нарықтарға енуін түзетуге қажетті макроэкономикалық жағдайлар мен алғышарттарды өзекті мәселе етіп қалыптастырған Қазақстан Республикасының КСРО ыдырап егемендік алғаннан кейінгі 10 жыл ішіндегі әлеуметтік- экономикалық тарихын зерттеп, оған баға беру өзекті мәселелердің бірі екендігі даусыз.

Көрсеткеніміздей, Қазақстанның нарықтық экономикаға көшуін зерттеуде біршама авторлардың еңбектері жарық көріп үлгерген. Оларды екі топқа бөліп қарастырауға болады:

Біріншіден, көрсетілген алғашқы жылдар ішінде үкіметтің жоғарғы қызмет орындарында еңбек етіп, болған жайларды өз көзімен көріп қана қоймай, нақты іс-шараларды жүзеге асырудың басында болған саяси қайраткерлердің еңбектері. Мұндай еңбектердің ішінде еліміздің президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың еңбектері. Сондай-ақ, әр түрлі кезеңдерде үкіметті басқарған Қ.Тоқаевтың, Н.Балғынбаевтың, Қ.Тоқаевтың, И.Тасмағанбетовтың еңбектері мен баспасөз беттерінде жарияланған баяндамаларында құнды материалдар беріледі.

Екінші топқа, тақырыпта қарастырылуы тиіс мәселелерді жеке-жеке бөліп зерттеген арнайы мамандар-экономистердің, әлеуметтанушылардың және тарихшылардың еңбектерін жатқызуға болады. Олардың қатарында: О.Сәбден, А.Есентүгелов, Б.Исабеков, К.Тұрысов, Э.Түркебаев, Т.Бондорь, Б.Р. Амангельдиевтің, С.Байтіленовтың, Ә.Әбдікәрімұлының, Ұ.Рысбайұлының, Г.К. Габдулианың, Ю.К. Шокмановтың, А.Касеновтың, А.Алібаевтың, А.Морозовтың, В.А. Ермековтың, М.Х. Абусейтова-ның, Д.А. Муркиннің және т.б авторлардың зерттеулері тақырыптың мәнін ашуда сындарлы мағлұматтар береді.

Жалпы еліміздің нарықтық қатынастарға өтуі қоғамдық қажеттіліктен туды. КСРО-да соңғы жылдарда болған оқиғалардың қатаң логикасы экономиканың тіршілік-тынысын үйлесімді етудің ең дұрыс жолы ретінде экономикалық жүйенің нарықтық концепциясын таңдауды қажет етті. Кез-келген экономикалық ірі реформалық өзгерістер өз нәтижесін көрсету үшін көптеген күш жігерді, ақыл парасатты жұмсауды қажет ететіні белгілі. Сонымен қатар әлеуметтік, саяси салаларға да өзгеріс әкеледі.

Орталықтандырылған шаруашылық концепциясынан айырмашылық-нарықтық экономикада үйлесі-

лімділікке жету процесі мемлекеттік аппараттың күш жігерімен емес бір-бірімен экономикалық тұрғыдан өзара іс-қимыл жасаушы екі субъектісі-өндіруші ретінде кәсіпорын және тұтынушы ретінде отбасы тарапынан қамтамасыз етіледі.

Міне осы экономикалық дамудың қажеттілігін түсінген саяси басшылық өкілдері және көптеген ірі экономист зерттеуші ғалымдар тәуелсіз жас мемлекетіміздің нығаюы мен дамуына нарықтық экономика бірден бір негіз екендігін көрсете білді. Себебі еліміздегі 70 жыл бойы бір орталыққа бағынған әкімшіл-әміршіл жүйе объективтік заңдылықтарға көп көңіл бөлмей адамдардың санына жасампаздық рөліне ойдағыдай мән бермеді [3]. 90 жылдардың бас кезіндегі бұл дәуірлік өзгерістерді зерттеудің ғылыми проблемасының маңызы зор. Себебі бұл тақырыпты тарихшы ғалымдар әлі де толық айналыса зерттей қойған жоқ, әсіресе ауыл шаруашылығы саласындағы экономикалық өзгерістердегі мәселелер жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Тек экономист ғалымдар ғана қалам тербеуде. Бұл тақырыпты зерттеуде осы кезеңдегі тарихи жағдайларды жақсы түсінуіміз қажет. 70 жыл бойы еліміздің КСРО құрамында болып, орталықтандырылған шаруашылық концепциясының негізін қалаған маркстік моделдің басты идеясымен меншік мәселесін шешкенде ғана жету деп түсіндірілген жолмен жүргені мәлім.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін экономиканың барлық салалары құлдырады. Бір бірімен байланысқан өндірістік салалар байланыссыз қалды. Осының негізінде республика экономикасын нарықтық қарым қатынас аясына шығару мақсатымен 1991 жылдың ақпан айында Жоғарғы экономикалық кеңес құрылды. Сондай-ақ Президент Жарлығымен 1991 жылы шілде айында өткен Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің IV сессиясында мемлекеттік меншікті жекешелендіру жөнінде арнайы заң қабылдады [4].

Нарықтық экономикаға көшудің үш кезеңі белгіленді: 1991-1992 жж. бірінші кезең, 1993-1995 жж. екінші кезең, 1996-1998 жж. үшінші кезең деп қарастырылады [5]. Нарықтық қатынастарға өтудегі себептердің негізгі дәйегі ретіндегі экономикалық түрде халықтың тұрмыс дәрежесін көтеру, көпшілікті жұмыспен қамтамасыз ету үшін республикамыздың табиғи және экономикалық байлықтарына дәл келетіндей етіп құру қажеттілігі туды. Қазақстанның нақты жағдайлары, табиғи мүмкіншіліктері, экономикалық ғылыми-техникалық және тағы басқа түрлі салалары, экономикалық-географиялық орналасуы нарыққа жылдам көшуіне әсер еткен факторларды бірі ретіне есептелсе де, көптеген экономикалық қиыншылықтарды алып келді. Бұған сыртқы экономикалық байланыстың нашар болуы, дайын өнім өндіретін өндірістердің болмауы, болса да сұранысқа қажетсіздігі, сондай-ақ инфляция, тапшылық, экономикалық тепе-теңдік болмашы әсер етті.

Әрбір мемлекеттің экономикалық ерекшелігі географиялық, саяси, әлеуметтік салаларымен сабақтасып айқындалатыны белгілі. Қазақстанның 90-жылдардың бас кезіндегі нарықтық қатынастарға өту себептерін Кеңес Одағының өмір сүруінің соңғы жылдарындағы саяси-экономикалық ахуалмен тікелей байланыстырамыз. Себебі, КСРО-дағы соңғы жылдардағы саяси-экономикалық дағдарыс ендігі қоғамда марксистік идеологияға негізделген бір орталыққа бағынған жүйенің қажетсіз екендігін дәлелдеді.

Қоғамды демократияландырып, экономикалық өсімге қол жеткізіп, коммунизм заманында өмір сүруге жетелейтін «Қайта құру» кезеңі негізсіз болды.

Қазақстан кәсіпорындарының 91 пайызға жуығы одақтық, тек 7 пайызы ғана жергілікті болды. Сәйкесінше республикалық бюджетке төлемдер өте аз мөлшерде түсті. Табыстарды дұрыс бөлмеу әлеуметтік саладан күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік бермеді.

Енді бұндай экономикалық жүйені пайдалана беру тіпті мүмкін еместігіне көз жеткізді. Ортақ меншіктің жекешеленуіне, сұраныс, бәсеке, сапа дамуына назар аудару, нарықтық қатынастарда бір-біріне өту көзқарасы қалыптаса бастады. Қазақстанда экономиканы нақтылап қайта құру нарықтық қатынастарды әлеуметтік бағыттық мүдделеріне сай етіп сенімді болып табылды. Осыған байланысты Қазақстан қоғамында өзінің мемлекеттік қоғамдық-саяси және әлеуметтік экономикалық механизмін таңдауға тура келеді.

Осының нәтижесінде жаңа экономикалық саясатты жүзеге асыру жас тәуелсіз Қазақстанға басты міндеттердің бірі болып табылады. Бұл туралы президент Н.Ә. Назарбаев өз еңбегінде былай еп көрсетеді «Тәжірибе көрсеткендей ТМД елдерінен одан арғы дамуы олардың әрқайсысының ішкі мүмкіндіктерінің жетімсіздігінен таралып отыр. Ол мүмкіндіктер бұрынғы кеңестік елдердің экономикалық ықшамдастығын жаңа нарықтық негізде жүзеге асырғанда ғана дами алады».

Мемлекеттік шаруашылық басқару құрылымының өзгеруіне байланысты пайда болған қиындықтарға, бұрынғы әкімшіл-әміршіл жүйе қалдықтары тарапынан болған қайшылықтарға қарамастан нарықтық қатынастарға көшу қолға алынды.

Нарықтық қатынастарға өтудегі себебінің дәйегі ретінде экономикалық дағдарыстағы тұрақтылыққа қарсы тұтынушы факторлар, инфляция, тапшылық, экономикалық жеке теңдіктің болмауына әсер етті.

Экономикалық өсу, өндірілген өнім, және қоғамдық еңбек өнімділігі, кәсіптік өндіріс көлемінің темпі төмендеп кетті. Республика аралық экономикалық байланыс, келісім және жоспарлау дисциплинасы босап кетті.

Нарық жүйесі – бұл өндіру мен тұтынуды, сұраныс пен ұсынысты координациялау және сәйкестендірудің экономикалық механизмі. Нарыққа көшу үлкен қиыншылықтармен және белгілі бір тәуекелге келумен бірге жүреді. Меншіктің бір түрін екіншісіне қарама-қарсы қойып, біреуіне монополиялық айдар тағудың неге апарып соқтыратынын өмірдің өзі көрсетті. Осыған байланысты айтарымыз, біріншіден меншіктің қай түрі қалыптасуы, дамуы және тарихи аренадан кетуі адамдардың таңдауы бойынша емес, өндірістің белгілі бір тарихи даму деңгейіне, басқа да себептеріне байланысты объективті туындайды.

Қазақстан 90-жылдардың басында нарықтық экономикаға өтуі үшін негізгі концептуалдық бағытымен мынандай міндеттерін шешуі керек деп тапты. Біріншіден, экономикалық дербестікке қол жеткізу. Ол республикалық жеге деген бірегей меншік. Оның қазба байлықтары, ішкі және аймақтық сулары әр кенестегі, өсндіктері мен жануарлар дүниесінің мәдени және тарихи қазыналары, материалдық және қаржы мүмкіндіктері, өндіріс пен өндірістік емес орындары экономикалық дербес саясат жүргізге алатыны. Екіншіден, меншікті қайта құру және жекешелендіру.

Алайда нарықтық экономикаға көшуде бірнеше қателіктерге жол берілді. Нақтырақ айтсақ реформаларды жүзеге асыруда механизмдер толық жұмыс жасамады, еліміздің географиялық ерекшелігіне, ұлттық дәстүр, тарихына экономикалық тұрғыдан баға берілмеді. Осыдан кейіннарыққа көшу процесін барлық өзгерістер мен нәтижелер туралы нақты ақпарат, елдің әлеуметтік, экономикалық дамуының айқын белгіленген концепсиясы жоқ жағдайда міндеттері мен бағдарламаларды жиі ауыстыра жүзеге асыруға тиіс емес екені айқын болды.

Себебі, тоқырау кезеңінен, тәуелсіздігіне енді алған жас мемлекетке нарықтық қатынастарға өтуі аса күрделі де қиын үрдіспен жүрді. Ұлттық тәуелсіздігіне жаңадан алған Қазақстандағы қиыншылықтарды өтпелі кезеңнің болмай қоймайтын процесі деп қарауымыз керек.

1 Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің мемлекеттік меншікті жекешелендіру туралы заңы. Егемен Қазақстан, 1991 ж. 25 шілде №7.

2 Сәбден О. XXI ғасырға қандай экономикамен кіреміз. - Алматы: Қазақстан, 1997. -7 бет.

3 Смагулов А. Структурная перестройка экономики и государства. - А.: Ғылым, 1994. - с. 29.

4 Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің мемлекеттік меншікті жекешелендіру туралы заңы. Егемен Қазақстан, 1991 ж. 25 шілде №7.

5 Краткий статистический ежегодник, Агентство по статистике. - Алматы, 1998.

ӘӨЖ 718 (23)

ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТИ – ҒАЛАМДЫҚ КЕҢІСТІКТЕ

А.Абдиханова – ҚызМемПУ-нің 2 курс магистранты

Бұл мақалада Орталық Азия мен Қазақстандағы Ислам Өркениеті негізінің дамуы және тарихи, экономикалық жағдайы туралы мәселе қарастырылған. Бұл аймақта негізгі тұрғындар мұсылман дінін ұстанады. Сол себепті географиялық контексте әлеуметтік және экономикалық жағдай бірінші кезекте Ислам Өркениеті шеңберінде дамиды. Посткеңестік кеңістікте заманауи жағдайда ислам дініне қарсы батыс елдерінің қысымымен түрлі теориялар қалыптасуда. «Алтын миллиард», «Хадерлэнд сызығы», «әлемнің еуропалануы» және т.б. теориялар мен тұжырымдамалар мына жағдайға мысал бола алады. Сонымен қатар Орталық Азия және Қазақстан батыс елдерінің бұл қысымына төтеп беріп, бейбіт саясат жүргізу қиын мәселе болып тұрғаны айдан анық. Осыған орай Қазақстан және Орталық Азия өзге де ислам мемлекеттерімен біріге отырып, жат жұрттық деградациялық мәнге ие теориялардың енуіне тосқауыл қоюы керек. Қазақстан көршілес елдермен интеграциялану арқылы Ислами Өркениеттің жана бір белеске өтуіне жол жасап беретін соны, қуатты және бірыңғай теория қалыптастыруы қажет. Себебі түркіленген ислам діні исламның өзге топтарынан ерекшеленбегенімен өзінің түркілік дәстүрін ұстанады. Міне, осындай Ислам Өркениетінің өзекті проблемалары қарастырылған.

Түйін сөздер: Ислам өркениеті, Қазақстан, Орталық Азия, «Алтын миллиард», «Хадерлэнд сызығы», «әлемнің еуропалануы», интеграция, деградация, түркі қоғамы, базис

В данной статье были рассмотрены развития базиса и исторические, экономические состояния Исламской цивилизации в Центральной Азии и Казахстана. В этом регионе основная часть населения являются мусульманами. Поэтому социально-экономическое положение в географическом контексте в первую очередь развивается вместе с Исламской цивилизацией. В постсоветском пространстве контемпоральной ситуации против исламской вероисповедания формулируются разные теории под влиянием запада. «Золотой миллиард», «Линия Хадерлэнда», «европиза-

ция вселенной» и другие теории являются примером этому процессу. И еще как должны вести политику Центральная Азия и Казахстан, чтобы выдержать давления западных стран, являются сложными задачами для региона. Казахстан и Центральная Азия объединяясь вместе с другими исламскими государствами не должны транспарентировать деградационные теории и концепции чужих стран. Интегрируясь нашими соседними народами Казахстан должны дать отпор и создать новую, мощную, единую теорию и сохранить исламскую цивилизацию. Потому что тюркизованная исламская религия не отличается от других групп ислама, но народ сохраняя свои историческо-культурные тюркские традиции придерживаются исламу и считает каждый себя мусульманами. Вот такие региональные проблемы Исламской цивилизации являются актуальными.

Ключевые слова: Исламская цивилизация, Казахстан, Центральная Азия, «Золотой миллиард», «Линия Хадерлэнда», «европизация вселенной», интеграция, деградация, тюркское общество, базис

This article discussed the development of the basis and the historical, economic status of the Islamic civilization in Central Asia and Kazakhstan. In this region, most of the population is muslims. Therefore, the socio-economic situation in the geographical context is primarily associated with the Islamic civilization. In the pos-soviet space contemporary situation against the Islamic religion formulated various theories under the influence of the West. "Golden billion", "linear of Haderland", "Europe of universe" and other theories are examples of this process. And how should pursue a policy of Central Asia and Kazakhstan, to with and pressure of Western Europe, the biggest challenges for the region. Kazakhstan and Central Asia to combine with other Islamic states should transparency degradation theories and concepts of another countries. Integrating our neighboring nations Our people must fight back and create a new, powerful, unified and save the Islamic civilization. Turkicized because Islam does not differ from other groups of Islam, but the people preserving their historical and cultural traditions of Turkic adhere to Islam and considers himself a Muslim. These are regional issues of Islamic civilization are relevant.

Key words: Islamic civilization, Kazakhstan, Central Asia, "Golden billion", "linear of Haderland", "Europe of universe", integration, degradation, Turkic society, basis

XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауы, коммунистік жүйенің тарих қойнауына кетуі, нарықтық экономикаға негізделген жаңа жүйеге посткеңестік елдердің көшуі ислам өркениетінің бір тармағы болып табылатын Қазақ еліне әсер етпей қоймады. Ең алдымен Ресей сияқты алып империяның, сосын он бес республиканы өз бұғауында байлап ұстаған Кеңес Одағының құрамында болған елдерде рухани өмір өзгеріске ұшырамай қоймады. Әсіресе діни және философиялық ғылымдардың эталондық тұжырымдамалары мен теориялары сынға ұшырай отырып, әлемдік ортақ теориялар мен концепцияларға қосыла бастады. Тәуелсіздікке енді ғана қол жеткізе бастаған Қазақстанда және Орта Азия республикаларында ислам өркениеті жаңа бір белеске жетті. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, аталмыш елдерде соңғы жиырма жыл ішінде мыңдаған мешіт, медресе және т.б. діни орындардың іргесі қаланды. Халықаралық, аймақаралық симпозиумдар, конференциялар өтті. Ендігі кезекте исламның және ислам өркениетінің бұл мемлекеттерде алатын орны мен рөлін көрсету үшін өркениет ұғымына назар аудару қажет. Бұл термин латынның "civilis" деген сөзінен шыққан. Оның мағынасы: 1) азаматтық, 2) азаматтық қоғам, мемлекет, 3) қала. Сондықтан да тарихшылар, археологтар қоғамның өркениеттік кезеңін зерттеуді ең алдымен урбанизациямен тығыз байланыстырады. Өркениет термині XVIII ғасырдан бері айналымға еніп, адамзат тарихында варварлықтан кейін келетін кезенді белгілейтін ұғым ретінде дүниеге келді. Тарихты өркениеттік тұрғыдан зерттеудің бәйсікті элементтерін бейнелеуде неміс оқымыстысы О.Шпенглердің зерттеулерінің маңызы зор. Ол өркениетті мәдениеттің құлдырауынан туындайтын құбылыс ретінде қарастырады, яғни өркениет адамзат мәдениетінің жаңару, жетілу нәтижесі емес, белгілі мәдениеттің ішкі мүмкіндіктерін сарқып, одан әрі даму деңгейі шектеліп, күйреуге бет алып, жаңа өркениетке жол салуы болып табылады деген тұжырым жасайды. Ол: «келешек Батыс бір сызықтың бойымен алға және жоғары жүре бермейді. Ол белгілі бір жағдайларға байланысты құлдырау процесін бастан кешіреді. Сөйтіп батыс мәдениетінің құлдырауы салдарынан жаңаша өркениет пайда болады. Бұл жаңа фаза. Демек, өркениет бұл мәдениет рухының өлімі. Мәдениет те үнемі гүлдене бермейді [1].

Мәдениет пен өркениет ара жігін анықтау барысында Шпенглер: «барлық мәдениет тең, олардың әрқайсысы айрықша және сыртқы бағыт, яғни өзге мәдениеттің ықпалымен жүрмейді. Әр мәдениеттің феномені әр түрлі тілде сөйлеу, әр түрлі өмір салтын ұстану» деп жазған болатын [2]. Демек, өркениет ислам дінінің әлемдік қауымдастықтағы рөлі мен функциясын көрсетіп тұр. Соңғы кездері әлем Батыс пен Шығыс арасындағы этникааралық, өркениетаралық қақтығыстарды басынан кешіруде. Қазақстан ғаламдық қауымдастықтың бір бөлігі ретінде халықаралық сахнада болып жатқан жағдайларға тәуелді. Себебі әлемдік қауымдастықтың бір жағында орын алған діни, этникааралық қақтығыстар екінші бір бөлігіне әсер етпей қоймайды. Араб елдері, Пәкстан, Ауғанстан және т.б. ислам дүниесінде болып жатқан қақтығыстар қазақ елінде қайталануы да мүмкін. Сол себепті алдын ала діни жағдайды бірқалыпқа келтіру керек. Мұндай қақтығыстар табиғи заңдылық немесе бір-бірімен байланысы жоқ қарапайым құбылыс

болуы ғажап емес. Бұл көріністі американ ғалымы С.Хантингтонның ойы бойынша түпнұсқасында келтіре кетейік: “Мы можем определить цивилизацию как культурную общность наивысшего ранга, как самый широкий уровень культурной идентичности. Следующая ступень составляет уже то, что отличает род человеческий от других видов живых существ. Мировые цивилизации определяются наличием общих черт объективного порядка, таких как язык, история, религия, обычаи, институты, а также субъективной идентификации людей” [3]. Өркениет үнемі қозғалыстағы феномен. Ол қалыптасу, дәуірлеу, күйреу, жойылу немесе басқа өркениетке ұласу кезеңдерін бастан кешіреді. Өркениеттің қалыптасуы адамдардың бірқатарының өмір салтын өзгертумен, жаңа құндылықтардың пайда болуымен, харизматикалық көсемдердің сахнаға шығуымен және өркениеттік доктринаның (қасиетті діни кітаптары, партияның бағдарламалары және т.б.) дүниеге келуімен басталады. Өрлеу кезеңі өркениеттің көзқарасы, менталитеті, институттық жүйелерінің жақсы жұмыс істеуінің жемісі. Ал күйреу – оның идеясын жақтаушылардың азаюымен бірге келеді. Яғни ислам өркениетін деградациялық жағдайға жеткізбеу үшін көпшіліктің қолдауы қажет екендігін түсінуге болады. Қазіргі таңда Исламды құбыжық қылып көрсетіп, әртүрлі керітартпа ағымдарды тану қалыпты жағдайға айналып барады. Өкінішке орай, діни білімі болмағандықтан, көптеген азамат Исламды өз ақылына сай шақтап, шектеп қойды. Нәтижесінде таяз ұғымдар қалыптасып, экстремизм, терроризм сынды әрекеттер дінге күйе болып жағылуда. Осы әрекеттерге мүмкіндігімізше тосқауыл болып, Исламның бейбіт дін екенін кеңінен насихаттау басты міндетіміз. Сол себепті аталған бағыттар бойынша жұмыс жүргізіп, Ислам құндылықтарын жаңа ғасырға сай жаңғырту үшін 2004 жылы Астана қаласында өткен Қазақстан қажыларының I құрылтайында Қажылар қауымдастығы құрылды. Елордамызда Әлемдік және Дәстүрлі діндер көшбасшыларының төрт бірдей съезі өткені белгілі. Бұл жиынның Алаш жұрты үшін берері мол. Біріншіден, бұл съезд Қазақстанға берілген үлкен мүмкіндік. Өйткені ол жерде бүгінгі қоғам шөліркеп отырған рухани жағдай сөз болады. Сонымен қоса жиын бүкіл күллі әлемнің назарында. Бір-бірінің қолын алмақ түгіл, бір үстелдің басына бірге отырмайтын дінбасылары Астанада пікр алмасып, ортақ ымыраға келіп жатыр. Бұл біздің елдің әлемдік тұрақтылыққа қосқан өлшеусіз үлесі. Съезд барысында руханият мәселелері, бейбітшілікті сақтау, әлемдік және дәстүрлі діндердің өзара келісімі, олардың арасында диалог ұйымдастыру сияқты ауқымды салмақты ойлар сараланады. Бұрын әлемді капиталистік және коммунистік жүйе билеп төстегені белгілі. Қос идеологияның арасындағы теке тірес әлем назарында болды. Алайда коммунистік жүйе тарих сахнасынан түскен кезде, капиталистік қоғам оның орнына «ислам қаупі» деген ұғымды енгізді. Нәтижесінде өркениеттер қақтығысы деген түсінік қалыптасты. Бұлар әлемдік әділетті тәртіпке қайшы әрекеттер болып табылады. Соған сәйкес Н.Ә. Назарбаев соңғы съезде: «Моральдық адамгершілік құндылықтардың жаһандық дағдарысы үдей түсіп отыр. Әлемде моральдық адамгершілік дағдарыстың өрістеуі дінге сенетіндердің барлығын баса көктеп қаралау, дінді әлеуметтік үрдістердің шетіне ығыстырып тастау», деп дінді қоғамнан аластатудың жиі байқалып жатқанын ашық айтқан болатын [4]. Сонымен қатар Елбасы: «Көптеген кезеңдерде дін халықтың даналықтың, мәдениеттер мен дәстүрлердің сақтаушысы болып келді», деді. Оған кешегі Кеңестік кезеңде асыл дініміздің арқасында ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпай аман қалуымыз дәлел. «Қазіргі діндер жолайрықта тұр. Адамзат жоғары сана, яғни Алла берген жаңалықтарды әлем игілігі үшін жұмсаудың орнына, жалғандық, арсыз түсінік және өшпенділік ұрығын себуде. Кез келген қоғамның моральдық өнеге бесігі болып табылатын отбасы берекесі, бала тәрбиесі, ұрпақ сабақтастығы бұзылды», деген Ұлт көшбасшысы бүгінгі әлемнің рухани құлдырауын тілге тиек етті [5]. Енді үлкен форумда бейнеленген осындай ойдың Қазақстанға қандай қатысы бар дегенге келетін болсақ, Елбасы айтқан мәселелердің барлығы біздің елде де кездеседі. Бүгінде батыстағы азғын әрекеттердің көбі өз ішімізде де орын алуда. Сондай-ақ бізге де жаңағы вульгарлық материалдық қоғам еніп келеді. Өскелең ұрпақ нақ осы қоғамда тәрбие алуда. Мұндай келеңсіз құбылыстардың алдын алу үшін Орта Азия республикаларымен қатар Алаш жұрты біріге отырып, «иманды қоғам» тұжырымын қалыптастыруда. Тың идеяның мәні мынада: иманды қоғам бұл әділетті, мейірімді, салауатты қоғам. Сол себепті өз ортамызда осындай қоғам қалыптастыра алсақ, еліміздің ертеңі баянды, болашағымыз жарқын болуы хақ. Егер жат ағымдар қалай пайда болады деген сұраққа жауап іздеп көрсек, ол Исламды, жалпы дінді біржақты түсініп, өз қалауына қарай икемдеп алудан туындайтын олқылық. Алғашында назар аударарлықтай болмаса да, уақыт өте хақ діннен арасы алшақтап, таным түсінігі өзгеріп сала береді. Нәтижесінде, мақсат-мүддесі бөлек ағым пайда болады. Сол себепті, бізге Дәстүрлі дінімізді терең түсініп, рухани кемелденуді ешқашан кейінге қалдырмауымыз керек. Кез келген тұлға діни сауатты болуға ұмтылуы тиіс. Сондай ақ жат ағымдармен күресте түсіністік және әріптестік қажет. Тек діни басқарма немесе жауапты органдар емес, бүкіл қоғам болып әрекет жасау керек. Яғни бұл шараны тіпті бала бақшадан, мектептен бастап, дәстүрлі дінімізді адами, имани құндылықтарын жеткіншектердің бойына сіңірсек те артық етпей-

ді. Аталмыш мәселені көтеруде шетелдік тәжірибеге сүйену дұрыс болар. Мәселен, көршілес Ресей «Экстремизмге қарсы Ислам доктринасы» атты құжат қабылдады. Онда «Халифат», «Джихад», «Такфир» ұғымдарына терең талдау жасалып, олардың ешқандай ұлттық, мемлекеттік мүдделерден жоғары тұрмайтындығы баса айтылған. Мұндай тәжірибе әрине, Қазақ еліне де қажет.

Соңғы кездері Елбасы әлемдік өркениетке «G-global» жобасын ұсынып, осы мәселені көтеріп жүргені баршаға аян. Соңғы өткен съезде де Президентіміз осы мәселеге тоқталып өтті. Бұл жоба бойынша Нұрсұлтан Әбішұлы әдеттегідей ашықтық және сенім қасиеттеріне, сонымен қоса, барша адамзаттың игілігі үшін жасалатын ізгілік қағидаларына адалдығын паш етті. «G-global» дегеніміз адамзат болашағы, ортақ мекніміз Жер ғаламшарындағы тіршілік мәні туралы әлемдік масштабта үнқатысу, сұхбаттасу, көзқарастарды ортақ арнаға тоғыстыру. Кейінгі кезеңде әлемде «жаңа тәртіп» деген бастама жиі көтеріліп жүр. Бұл бастама бойынша Жер бетінде халықтың таңдаулылары, байлары, күштілері ғана қалу керек. Өйткені халық қазіргідей қарқынмен өсе берсе, келешекте Жердің байлығы барша адамзатты қамтамасыз етуге жетпейді. Сол себепті Батыстың дамыған елдері осындай бастаманы күн тәртібіне қойып жүр. Мұндай әділетсіз идеялар бой көрсеткен заманда Астанада өткен дін лидерлерінің съезді адамзатты әділетті әлемдік тәртіптердің негізіне бағыттаған жаһандық үнқатысудың маңызды бөлшегі деп қарауымыз керек. Яғни, күллі әлемде әділетті соны тәртіп орнауы тиіс. Демек, тек бай, олигархтардың ғана жағдайын емес, барша адамзаттың игілігін ойлау парыз. Міне, Елбасы ұсынып жүрген «G-global» жобасы осы ойға негізделген. Сонымен қатар, әлемде «Рим клубы» деген халықаралық ұйым жасайды. Оның пайымдауынша, ғылыми және техникалық, экономикалық даму қарқыны осы бағытынан таймаса, ХХІ ғасырда жаһандық апат орын алуы мүмкін. Осыған орай олар Жерді сақтап қалу ниетімен әр түрлі идеялар мен теориялар ұсынып, жұмыс жасауда. Сондай теориялардың бірі – «Алтын миллиард» теориясы. Бұл идея бойынша, жер бетіндегі барлық халықты құтқару мүмкін емес. Сол себепті, олар байлар мен ақсүйектерден құралған бір миллиард адамды ғана құтқаруға күш жұмсауда. Батыс алпауыттарының ұсынып отырған екінші теориясы – «Хадерланд сызығы». Аталмыш теорияның негізінде жер бетіндегі су баспайтын құрлықтарды анықтап, сол жерлерге «алтын миллиард» мәніне ие қоғамның таңдаулы тобын қоныстандыру. Өйткені болашақта Жер жаһанның жартысын су басу қаупі тұр. Ескере кетер жайт, бұл сызық еліміздің солтүстігінен өтеді екен. Яғни, Қазақстанның бір бөлігі олардың анықтауынша су баспайтын мекенге жатады. Демек, белгілі бір ұйымдар біздің мемлекетімізге көз тігіп, сұқтанып отыр деген сөз. Орта Азия Республикаларының барлығын да да ислам өркениетінің қалыптасуы өте күрделі процесс. Мәселен, Өзбекстанда ислам өркениеті негізгі үш белгі бойынша айшықталады:

- * этно-географиялық;
- * салыстырмалы-діни (ислами және ислам емес діндердің ара қатынасы);
- * геосаяси (сыртқы факторлардың діни процестерге әсері).

Бұл белгілер аталмыш мемлекеттің даму процесіне тікелей әсер етеді.

Қорыта айтқанда, Ислам өркениеті Қазақстанда және Орта Азия республикаларында жалпы Сунниттік бағыт бойынша дамып келеді және аталмыш елдерде Ислам өркениетін бейнелейтін мынадай бәйсікті элементтер көрініс тапқан:

- Ұлттық сана
- Экстремизмге қарсы Ислам доктринасы
- Хадерланд сызығы
- Алтын миллиард теориясы
- Әлемдік және дәстүрлі діндер съезі.

1 Шпенглер О. «Закат Европы». 1 Т. - М., - 1993, - с. 264.

2 Шпенглер О. «Закат Европы». 1 Т. М., - 1993., - с. 155.

3 «Полис», - 1994, - №1, - с. 5-7.

4 «Ислам және өркениет», - 2013, - №2, - 10-11 бб.

5 «Ислам және өркениет», - 2013, - №2, - 12 б.

1 Shpengler O. "Zakat Evropi". 1 T. - M., - 1993, - s. 264.

2 Shpengler O. "Zakat Evropi". 1 T. - M., - 1993, - s. 155.

3 «Polis», - 1994, - №1, - s. 5-7.

4 «Islam zhane orkenyet», - 2013, - №2, - 10-11 bb.

5 «Islam zhane orkenyet», - 2013, - №2, - 12 b.

ОТАРЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСТЫҚ САНА МЕН ЭТОСТЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Н.А. Жүсіпова – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті,
Филология факультетінің 2-курс магистранты

В статье рассматриваются понятие этноса как духовно-психологическая основа этнического сознания. Многие мыслители начало истории человечества связывают не с революцией, а с эволюционным развитием. Революции побуждают действия и движения которые обеспечивают разрушения внутренней системы отношений социально-организационной работы. Разрушение общественного этноса – самый большой вид разрушения, который приводит к разрушению контроля человеческого поведения. Также в статье раскрыто значение и содержание слова «этнос», представлены его формы и ценности, а также рассматривается положение этноса в период колониализма.

Ключевые слова: этнос, этос, ценности, архетипы

The article discusses the concept of ethnicity as a spiritual and psychological basis of ethnic consciousness. The meaning and content of the word "ethnicity" is presented by its form and value, as well as the situation of the ethnic group in the period of colonization. Many thinkers connect the beginning of history of mankind not with revolution, and with evolutionary development. Revolutions induce actions and movements which provide destructions of internal system of the relations of social and organizational work. Destruction of public ethnos – the biggest type of destruction which leads to destruction of control of human behavior. Also in article value and contents of the word "ethnos" is opened, its forms and value are presented, and also the provision of ethnos in the period of colonialism is considered.

Key words: ethnicity, ethos, values, archetipt

Этникалық және ұлттық өздік сананың рухани-психологиялық өзегі – этнос. Мұның грекшеден сөзбе-сөз тәржімелегендегі мағынасы – әдет-ғұрып, мінез-құлық. Оны үстем болып тұрған құндылықтар мен әдеп қалыптарында, сондай-ақ, жергілікті тұрғындардың негізгі массасының тұрмыс-салты мен әлеуметтік жағынан ұйымдасуының ерекшеліктерінде бейнеленген, әлеуметтік-этникалық қауымдастық мәдениетінің жинақталып-жалпыланған сипаттамасы түрінде түсіну керек [1, 94].

Этнос – бұл күштеу механизмдері мен қозғау салатын шешімдерді жүзеге асыру негізінде қауымдық өмірді реттеу мен нықтауға қаратылған іс-әрекеттерде басшылыққа алынатын бастаулар, нұсқаулар, ережелер, үлгілер мен эталондар. Бұл жайт белгілі бір мүдделерді қорғаудан туындайды. Жоғарыда сөз болған этнос мазмұны іс-әрекеттің диспозициялары, санкциялары және шарттарымен айқындалады. Этнос отбасынан басталып, еңбек ұжымында, көше-көлікте, жалпы этностық тұрмыста көрінісін тауып жатуға тиіс. Мұнда адамгершілікті орнықты ететін этникалық дәстүр, әдет-ғұрып, салт-сана айрықша рөл атқарады. Сайып келгенде, адам деген атқа ие болу үшін адамның дені сау, есінің дұрыс болуы жеткіліксіз, оның гуманитарлық, яғни адамгершілік қасиеттері болуы тиіс.

Айта кету керек, гуманитарлық құндылықтар саясаттандырылмауы ләзім. Сонымен бірге оларды саясаттан мүлдем ажыратып алып қарастыруға болмайды. Гуманитарлық кодексі (мінез-құлық ережелерінің жинағы) қазақтардың ғасырлар бойы зардап шегіп, төгілген көз жасы, қаны мен терінің туындысы. Гуманитарлық топқа-тапқа, бүтін басты қауымға бауыр басып кетуден басталған қатардағы тұғырлардың бірі емес. Ол адамгершілік абсолюттерінің шоғырлануы. Қалғандары – саясат, ғылым т.б. осынау абсолюттік құндылықтардың іргетасына құрылуы керек. Өйткені, гуманитарлық құндылықтар абсолюттік сипаттас болып келеді. Оларды басқалай мүдделер мен жәйттерді ақтау үшін құрбандыққа шалуға болмайды. Керісінше, адамгершілікті сақтап қалу мақсатында басқаларды оған құрбан етуге болады. Адамгершілік абсолюті бір нәрсені – материалдық игіліктерді, билікті т.б. жөнсіз, қисынсыз иеленуге қарсы тұрады. Сондықтан одан тоғышарлар, әпербақандар, арысдар бойын аулақ салады. Әсіресе, бонвивандарға (өзіне жағдай жасауды ғана ұнататын адам), бұрандалы дөкірлерге «адам» керек емес. Гуманитарлық – болмыстың ең жоғарғы құндылығы. Ол назарын ұдайы тектілік, бекзаттылық пен адамгершілікке аударады, өткініші, уақытша, әбігерленушілікпен (экономикалық-саяси өлшемдермен) сыйыспайды. Гуманитарлық (ізгілік) қандай да сәтті болмасын, қазіргіден, яғни уақытшалық, өткініші нәрседен қанағаттанбаушылық сезімі пайда болған жерде басталады. Демек, гуманитарлық әдет емес, ол – сенім, өмір салты және іс-әрекет тәсілі [2, 442-448].

Этносты құрайтын құндылықтар мен қалыптардың көріністері қандай? Оларды адамдардың сөздерінен, шығармашылық туындыларынан, рухани ізденістерінен, қобалжуларынан, тіпті қуанышы мен азап шегуінен де жазбай тануға болады. Сондай-ақ, адамдардың өз халқының өткені, қазіргі жағдайы мен келешегіне байланысты аландаушылығынан осы құндылықтардың нышанын көруге болады. Мұны олардың табиғат, қоғам және билік институттары туралы түсініктерінен де байқауға болады. Өз-өзінен

көрініп тұрғанындай, бұлардың бәрі ұлттың өзіндік санасының, ары қарай кеңейтіп айтатын болсақ, ұлттық сананың мазмұнын құрайды.

Көптеген ойшылдар адамзат тарихының басы-бастауын революциялық емес, эволюциялық жолмен байланыстырады. Революциялар этностың ішкі қатынастарын қоғамдап-ұйымдастыруды қамтамасыз ететін әлеуметтік ақпарат құрылымын бұзуға бағытталған іс-әрекеттер мен қозғалыстар болып табылады. Қоғамдық этостың құрылымын ізінен шығару – құрылымдық жойқындылықтың ең қатерлі түрлерінің бірі, өйткені ол адамның әдеп-әдеті мен жүріс-тұрысын оның өз бақылауынан, назарынан тыс қалдырады; сол қоғамда қалыптасқан типтің аман қалуына қауіп төндіретін және революциялық жағдайда да қоғамды сауықтыру үшін тиімді жол таңдай білуге бірден-бір әлеуеті мен қабілеті жететін әлеуметтік зиялылық (интеллект) пен ақыл-парасаттылықты тоқтатып, іске асырмай тастайтын, қалыптасқан байланыстар жүйесін талқандайтын күштерді жүзеге келтіріп шығарады. Қоғамдық-этникалық этностың жүйесізденуі оны өзінің жойылып кетуіне кіріптар етіп қана қоймай, коэволюциялық процесстің бұзылуымен байланысты жүзеге келетін басқалай апаттарға жол ашып береді. Бұрынғы атам заманында, одан кейінгі келесі кезеңдерде, әсіресе этностың қаймағы бұзыла қоймаған кезде құрылымның (қоғамдық, саяси және басқа салаларындағы) бұзылуы этнос пен адамның қалыпты өмір сүруіне айтарлықтай қауіп туғызбаған болатын. Ол заманда қандай қатерлі жағдайға тап болса да этос адамдарға не істеп, не қою керектігін инстинкті түрде білдіріп отырған. Және этникалық қоғам өмірлік маңызы бар императивтерге ие болатын. Ал "революциялық секірістердің" бел алуына байланысты бұл императивтер (бағыну, мойынұсыну) әлеуметтік интеллекттен шайылып жіберіледі. Мұның өзі адамзат қоғамының эволюциясын былай қойғанда, коэволюцияның ойсырай бәсеңсуіне әкеліп соқтырады.

Жағымды архетиптер адамдар өздерін бақытты деп есептеген кезде (оны балғын балалық шағын еске түсіргендегі сезімдерімен салыстыруға болады), яғни өмірден ең үйлесімін тапқан, оның жарқын әрі еркін кезеңінде санада, тіпті болмаған жағдайда саналы түйсіктерде көрінеді. Ал жағымсыз архетиптер этостың азайып-айныған, шырқы бұзылған, сырқат кезінде, тарихтың дағдарысқа толы кезеңінде жүзеге шығады. Олар халықтың санасыз жағдайындағы тарихи оқиғалардың "іздері" де болып табылады. Бірақ жақсылықтың емес, келеңсіздіктің, оның үстіне санадағы сараланбаған, саналыланбаған, өңделмеген келеңсіздіктің іздері. Дәл осындай архетиптер дағдарыстар кезеңінде әлеуметтік интеллект мүмкіндіктерінің шектелуі мен күрт төмендеуін, бұқаралық сананың иррационалдық деңгейге көшуін (адамның жағдайы нашарлаған кезде Құдайды аузына ала бастайтын әдеті де бар емес пе), қоғамдық сананың айнып-азуын эзірлейтін және қолтума санадағы ең ақырғы парасатты да рационалды компоненттерді ысырып тастай алатын, тіпті бұл сананы қайдағы бір жарамсыз қоқыстармен толтыра салуға бейіл тұратын күштер мен процесстерді азықтандырады. Ал әлеуметтік зиялылықтың жойылуы мен жоқтығы өз кезінде жағымсыз архетиптерді тудырады, мұны естен шығармауымыз керек болады.

Жоғарыда тілге алынған архетиптер қалай пайда болады? Әрине, оның дәл уақытын айту қиын, оның үстіне түрлі жерлер мен елдердегі архетиптердің хронологиялық жасы да алуан түрлі болып келеді. Қазақ этосына қатысты архетиптерге келетін болсақ, олар негізінен Ресейдің Қазақстанды отарлауына байланысты әлеуметтік-саяси және шаруашылық өмірді реттеуге ұмтылған адамдардың жаңа бір тобы (ең басында отаршылдардың басқару аппараттарының қызметкерлері; төменгі сатыда жергілікті тұрғындардың өкілдерінен жасақталған шенеуніктер жүйесі – хандар, сұлтандар, билер, старшындар) пайда болған кезеңге тура келеді деуге болады. Салмақты да маңызды архетиптердің негіздері, бәлкім, бұдан да бұрынғы кезеңдерге, ең берісі жоңғарлар мен татар-моңғолдар шапқыншылықтарының, мүмкін діни сенім-нанымдардың ауысуы (әсіресе, исламның қабылдануы мен таралуы) белең алған дәуірлерге тура келетін шығар. Бұл жерде тарихи фактілерді санамалап отырудың қажеті шамалы. Мәселе – дистрессілік тәжірибе архетиптері қандай жолдармен қалыптасады, міне, соның механизмін анықтауда жатыр.

Өз қалпында қалып, қарекетте көрінетін әлеуметтік зиялылықты алайықшы (оны бұл ретте нақтылы этос дамуының белгілі бір деңгейіне сәйкес келетін, әрбір қоғамдық жағдайға байланысты өзінің нақтылы "жауабын" бере алатын, әсерлесудің, мүлдем жаңа әрі соны әдістерін пайдалана және таба білетін қабілетке еге болған құрылым ретінде түсінеміз). Интеллектуалдық дамудың осындай деңгейінде тұрған қауым (оның ішінде этос та) стрессілік революциялық ситуацияларға тап бола қалған жағдайда, оларды шеттеп, айналып өтіп, тиімді жолмен жүруге шамасы жетеді. Бірақ жойқын күштің аты-күші. Сондықтан да көп жағдайларда қиратушы күш өз дегенін істемей қоймайтындықтан, белгілі бір сәтте ескі құрылым қирайды және объектілер ұйымдасуының бұзылуына байланысты әлеуметтік зиялылық іске қосылмай, іске аспай қалады. Нәтижесінде қоғамның немесе оның "тақдырын" шешетін бөлігінің жүзеге келген құбылыстарды қандай болса, сол күйінде көре алу және әсерлесудің тиісті әрі тиімді әдістерін таба алу сияқты қабілетін толығымен іске асырмай және тоқтатып тастайтын белгілі бір эффект пайда болады. Реттеушіліктің авто-

матизмдер, шаблондар, әдеттер және тәртіптің дисстрестік архетиптері сияқты түрлерінде көрінетін, ендеше жаңа регулятивтік вакуумдық жағдайда пайда болатын мұндай эффект бүтін басты қауым үшін тарихи трагедия болып табылады. Осынау трагедияның мәнісі мен басты себебі әлеуметтік зиялылық толығымен іске аспай қалған жағдайда да өмірдің жалғаса беретінінен; осындай жағдайда әрекет ететін қарқынды интеллектуалдық диірменнің өңдеуіне үсті-үстіне келіп жататын информациялардың көбейе түсуінен, осыдан барып қорытылмаған информациялардың әлеуметтік-этникалық естің қоржынынан бірақ шығуынан деп білеміз. Көрініп тұрғанындай, дисстрестік жағдайдағы еске сақтау "дені сау" зиялылықтың, "ходы" жүріп тұрған кезге қарағанда мүлдем басқаша кешеді екен. Ой жүгіртіп көріңіз: Кеңес өкіметі тұсында біздің қауым мен этосымыз құлдырап, бүлініп кетті. Бірақ өндіріс пен өмір тоқтап қалған жоқ. Керісінше, КСРО әлемдегі әсіреимперия, әсіредержава қалпында қала берді емес пе? Азаматтар жұмысқа келіп-кетіп жатты, іс атқарылып жатты – қысқасы өмір дегеніңіз сарқ-сұрқ қайнап жатты. Мұның бәрі қоғамдық, ұлттық, этникалық құндылықтардың адам айта аларлықтай емес деңгей мен көлемдегі бұзылуымен қоса жүрді. Бірақ қоғамымыз өркениетті өмір сүру деңгейіне жете алған жоқ. Осынау жүйенің қазақтарға жат екендігіне қарамастан, қалыптасқан жағдай олардың қазақтардың оны ең дұрыс, ең жақсы, ең әділетті құрылым деп қана білетін қарабайыр ұғымына өзгеріс енгізе алмады. Қазақтар оны ең жақсы, ең әділетті құрылым деуден бір танбады. Жалған-жасық информациялар қабылданған үстіне қабылдана берілді. Оған сенгендер мен сенушілер көбеймесе еш азайған емес. Себебі, халықтың этосы бұзылған еді. Ол информацияны, әлемді, қоғамды, адамды төл этос елегінен өткізу мүмкіндігінен әлдеқашан айрылған еді. Деформациялар мен дисстрестік этос айналайын Кеңес өкіметі тұсында ғана пайда болды ма? Жоқ, әлбетте.

Халықты дүрбелеңге салып, зиялыларын түңілдірген ақырзаманның шын аты, сойқанды аты – отаршылдық, елді өз дәстүр-салтынан, этосынан айырған патша тәртібінің орныға бастауы болатын. Расында да "есіктен кіріп төр менікі" дегендей, патша жандайшаптары өз үстемдігін, өз салтын, өмір сүру ережелерін мейманасы таси жүріп орнықтыра бастағаны шындық еді. Ата-мекенінен айрылған қазақтар бірте-бірте бостандығынан да, ерік-жігерінен де, үйреншікті тіршілігінен де айрылды. Сөйтіп, ғасырлар бойы ел дидарын танытып келген ата салтынан қол үздірді. Оның әсері халықтың психологиясынан, мінез-құлқынан, адами тірліктерінен де атойлап көрінді. Мұның өзі өткен мен енді болып жатқан өзгеріс-тердің арасында жік туғызды. Отаршылдық ылаңы мен кесапаты өршіп, қабына түсті. Ел тірлігінің іргесі сөгілді. Осындай кептің боларын Жиделібайсынды іздеп, тыным таппаған Асанқайғы атамыз да болжап білген еді. Тіпті, сондай қасіреттің таяп қалғанын ұлы жырау Бұқар баба, Дулат Бабатайұлы мен Шортанбай Қанайұлы да күңірене айтқан болатын. Әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасыр басында ғұмыр кешкен Абай, Ыбырай, Асан ақын, Жамбыл қазақ этосы мен этникалық санасының аянышты күй-жайын өз көзімен көріп, қинала отырып қағазға түсірген, жырға қосты. Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын, халқым надан болған сон қайда барып оңайын, – деп күйінген еді Абай. Қазақты осындай күйге түсірген заман еді, заман болғанда Асан ақын айтқандай ақырзаман еді. Ол "ақырзаман" арбап, аздырды", – деп тірліктен түңіле торықты. Бұл жерде Асанға ел намысы, қалың әлеумет намысы мен ар-ұят дем беріп, қолына қалам ұстатқанын баса айтқан абзал. Өйткені, оның зарын отаршылдық тепкісі деп, ал Асан зары – ата жолынан, ана мейірінен, ел бірлігінен, жақсылардың шапағатына көлденең болып, азып-тозып, байтақ жерінен айрылған әлеуметтің, қалың көпшіліктің зары. Осындай шырайы жоқ өмірді, тозғындыққа ұшыраған қалың елінің күңіренген дауысын, аһ ұрғызған азабын айтуға келгенде Асан іркілмей, қайраттанып кетеді.

Ақынды ашындырып, өмірден түңілдірген ақыр заманның нағыз аты – қазақ жеріне иелік етумен тынбай, осы халықтың ар-ұятын аяққа басқан, өтірік пен өсекке, дау-жанжалға, қатыгездік пен харамдыққа арқа сүйеп, ұртын майлатқан Ресей империясының отаршылдығы еді. Мұндай сөз ол кезде тосын, әлі ел жадына сіңбеген еді. Сондықтан да Асан бұқараға жақын, таныс сөздерді қолданып, "ақыр заман", "әлеумет", "қулық", "арамза заман" деп сөйлейді. Ерді намыс өлтіреді. Асанның сүйгені де, таяныш еткені де – намыс, жұрт намысы, зарлы күйге түскен халық намысы. Егер отаршылдық, патша өкіметі жақсылық әкелсе, бөтен жерде жанжал шығар ма еді, елдің намысын қоздырар ма еді? Ғасырлар бойы қылыштың жүзімен, найзаның ұшымен қорғалған ел намысын сақтауға, ел тыныштығына, қауым бүтіндігіне ұйытқы болар еді, дін мен иман игіліктеріне араша түсер де еді. Жоқ, бұл есек дәме болатын. Қоқан хандығының қоқандауы былай қалды. Қара халықты темір етіктің табанына салды, намысына тиіп, бабалар жолын қиып тастады. Ол, ол ма, отаршылдық пен теңсіздік – әлеуметті ашындырған ақыр заман ел ішіндегі дұрдараздықтың, алауыздықтың, ішмерездік пен сатқындықтың қара бұлтын ұйытқыта келген еді. Сондай кесапат заман бұлты үйіріліп тұрған кезде ата-баба дәстүрінің алтын дінгегі шайқалмағанда қайтетін еді: отаршылдықтың отты ойраны қызды анадан, ұлды әкеден бездіріп жіберді. Бауырластар баянсыз болып, іштен жау шықты, сөйтіп әлеуметтің зығырданын қайнатқан ақыр заман ақын жүрегіне

шоқ тастады [3].

Бүгіндері ұлы ақын Жамбылдың жырына үңілсек, ол астарлап болса да сол стресстік ситуациядан кейінгі қазақ этосының жағдайын айтқан екен:

*Жамбыл көрді жасында,
Шабындыны, шандарды.
Біреуді біреу талаған,
Жыртқыштықты, зандарды.
Жүрсе де халық ашынып,
Осыны қашан аңғарды.
Көрсеткендер қарсылық,
Қайыршылап сандалды.
Сандалдырып малды алды,
Малды алмады – жанды алды.
Хан-төрелер алдаса,
Би-болыстар арбаса,
Шаққыш жылан ұйтты,
Халықта шыр қалмаса,
Заманның айғақ ақыны,
Кім айтар Жамбыл болмаса, – деп толғаған екен ұлы ақын [4].*

Этностың этосы және ол шабыттандыра алатын әлеуметтік зиялылық дистресстік жағдайға тап болса, қауым мыңдаған, жүздеген жылдар бойғы ұстанып келген психикалық бағдар-шамынан айрылып, сең соққан балықтай күй кешіп, күн өткізіп, жел қай жақтан соқса, соның ыңғайы-ығымен жүре беретін әдет тауып алады. Мұның нәтижесінде қауым турасындағы барлық жаңа және бай информация оның өкілдерінің компьютеріне қабылданбай, сол себепті тәжірибеге айналмай қала береді, өйткені әлеуметтік зиялылық пен этностың теориялық деңгейіндегі өздік санасының елегінен өтпей, өңделмеген информация шынында да кәдеге аспай қалады және де этникалық психиканың терең қатпарлары мен түкпір-түкпірлерінде жалпы жағымсыз әсерлер мен реакциялар түрінде шөгіп жата береді. Әрбір дистресстік [5] ситуациядан кейін этникалық этос ақымақ болған үстіне ақылсыз бола береді, меніреулене түседі, өйткені әлеуметтік интеллекттің көбісі өңделмеген архетиптермен айналыса береді, мұның өзі жаңа шешім қабылдауға септігін тигізбейді. Алдыңғысына айнамай ұқсап келетін әрбір жаңадан пайда болған жойқын сипатты ситуация дистресстік архетиптерді құдды бәйгеге қосатын атты жаратқандай бабына келтіре дайындайды, олардың қоғамда екпінді де емін-еркін әрекет жасайтын әлеуметтік-психологиялық факторларға айналуына себепші болады. Әдетте, әрекет ететін факторлар деңгейіне көтеріле алған дисстрестік архетиптер тағы да рационалдық сананы іске қоспай, іске алғысыз етіп тастайды, оның есесіне екпінді әрекетке көшетін иррационалды сананы алға шығара береді. Адамдардың қоғамдық-тарихи жадында, көңіл-күйінде, тіпті сыртқы кейпінде көрінетін бұл архетиптердің сығымдалған дистресстік іздері ұрпақтан ұрпаққа көшетін қасиетке ие. Яғни дистресстік архетип – бұл осы этнос тапқан, тап болған ішкі конфликт. Бұл конфликт қоғам, оның ішінде жекеленген психика тарапынан түйсініліп-ұғынылса, онда ол өзінің қауіпті, сұрапыл, жойқындық қасиеттерінен айрылады да, жаңа тәжірибеге бастау болу мүмкіндігіне ие болады. Сонда әлеуметтік зиялылық қарама-қарсылықты дистресстік жағдайды еңсере отырып, рационалды, табысты, бейімді, ақылды жұмыс істей алады, ал дисстрестік архетип қоғамдық реформаторлар тарапынан (оның өзінде саналы түрде емес) кам-қарекеттердің бірден бір дұрыс жолы мен әдісі ретінде танылады. Егер де қайтадан бабына келтірілген архетиптер туралы қоғамның осы бөлігінің өкілдерінің пікірін білгіңіз келсе, олардың бұларды қорғаштай бастайтынын көресіз. Мұны олар ешқандай негізі жоқ болса да біздің ұлттық мінез-құлқымыз бен этникалық ерекшеліктеріміздің табиғатынан туындайтын жәйт деп жанын сала түсіндіруге әзір тұрады. Расында мұның өзі біздің әлеуметтік зиялылығымыздың қатып-семіп қалуынан басқа ештеңе де емес. Бұл, әсіресе өкімет басшылары, саясаткерлер мен оларға жақын жүрген кісілердің бойынан табылатын жай. Құдды осындай жандардың рационалсыз, парасатсыз және бейімсіз әдебі мен тәртібі бүкіл халықты жарақаттап, оның басына сор болып бітеді. Әсіресе, принциптерге ойсыз бас ұру ахуалында тәрбиеленген Кеңес үкіметі кезеңіндегі біздің қоғамда бұл әбден орын алған еді [6].

Этнос жұтаса нағыз рухани, моральдық, экономикалық және экологиялық дағдарыстың келгені. Этнос қаз-қалпында қалса жан дүниеміз бен қоғам тіршілігінің оңға басуына, заңға сүйенген еліміздің саяси жүйесінің дамуына жол ашылады. Жұртымыздың этникалық ой-санасы мен пейілі кең, пиғылы таза, ал тұтастай алғандағы қоғамымыздың ой-сана экологиясы әрдайым тепе-теңдікте болғанын қалар едік. Көрініп тұрғанындай, этос, этникалық өздік сана мен өркениетті тығыз байланыстылықта алып қарастыру тиімді де оңтайлы. Әрі қажеттілік.

- 1 Донченко Е. Дистрессовый опыт в разрушающемся этосе // *Философская и социологическая мысль. Украинский. научно-теоретический журнал.* – 1995, - №7, 8 – С. 94.
- 2 Ильин В.В. *Философия.* - Т. 2 – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. – С. 442-448.
- 3 Қауынбайұлы Т. Ақырғы демі үзілмейді ақынның // *Егеменді Қазақстан.* - 20 қаңтар, 1996 жыл.
- 4 Дәуітұлы С. Бұлақ басынан тұнады. // *Егеменді Қазақстан.* - 17 қаңтар, 1996 жыл.
- 5 Дистресс – стресстің жағымсыз салдары екенін еске саламыз.
- 6 Н.Назарбаевтың Қазақстан Парламенті сессиясында сөйлеген сөзінен алынды // *Егеменді Қазақстан,* 31 қаңтар, 1996 жыл.

UDC 32:316.7]:316.3

COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL YOUTH POLICY IN DIFFERENT COUNTRIES

I.Rystina – *Ph.D. political science*

Мақалада дамушы және дамыған мемлекеттердегі жастар саясатының ерекшеліктері көрсетілген. Мемлекеттік жастар саясатының халықаралық стандарттары қарастырылған, мемлекеттік жастар саясатын қолдауға бағытталған шараларға жаһанды сараптама берілді, жастар саясатына мемлекеттік деңгейде көмек көрсету әрекеттеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Кілтті сөздер: жастар, жастар саясаты, Үкімет, саяси мәдениет, саяси билік

В статье показаны особенности национальной молодежной политики в развитых и развивающихся странах. Проведен обзор международных стандартов национальной молодежной политики, глобальный анализ относительно мер по содействию государственной молодежной политики, сравнительный анализ действий стран по осуществлению национальной молодежной политики.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика Правительство, политическая культура, политическая власть

The article shows the characteristics of the national youth policy in developed and developing countries. A review of international standards for national youth policy, global analysis on measures to promote the state youth policy, the comparative analysis of the actions of countries to implement national youth policy.

Keywords: youth, youth Policy, government, political Culture, political power

Children and young people up to the age of 24 account for up to 70% of the population in many developing countries.

Of the estimated 1.9 billion children (0-18 years) in developing countries, 1 billion live in poverty. The majority of these young people live in developing countries.

The demographic picture in the industrialised world is somewhat different, but youth poverty is on the increase here too. The share of Europe's population accounted for by young people (15-24 years) is expected to drop from 12.6% to 9.7% between 2005 and 2050.

To promote young people and implement their rights, however, appropriate framework conditions are required. Youth policies create these conditions.

We explored the national youth policy in developed and developing countries. We spent the Review of International Standards on National Youth Policy; Global Analysis on Actions to Promote National Youth Policy; Comparative Analysis of Country Actions to Implement National Youth Policies.

However, a National Youth Policy on its own is not sufficient. It is also essential to have an action plan for policy implement with appropriate budgeting. Youth participation is a core element in the development, implementation and evaluation of youth policies.

The main conclusions of the article Proposal on Criteria, Conditions and Steps for the Implementation of National Youth Policies. The present publication gives youth organisations and specialist institutions an overview of how youth policies are integrated at international and national level. It also presents good practices and discusses the problems involved in developing, implementing and evaluating youth policies at national level.

Youth policy – is an integral part of a holistic policy, which is a system of measures and legislation for the establishment and maintenance of a certain social status of the younger generation, and along with it – a certain quality of life and quality of the young people, which in the long term is the economically active population of the country.

This category of people – there is a certain social stratum, it is very important for the state, as young people – these are the people that will replace the currently ruling generation.

The quality of the younger generation, as well as the degree of compliance with existing and necessary

conditions and standards of the country are due to the efficiency of youth policy. The effectiveness of youth policy to ensure the effective implementation of measures of different nature: legal, social, economic, organizational, spiritual, moral, psychological, etc.

The implementation of these measures creates the appropriate conditions acceptable to achieve the main objectives of youth policy. However, in different countries and even regions of the country pursued a variety of objectives of youth policy, all kinds of tools are used to achieve this aim and, as a result, the results of the implementation of youth policy, and with it the quality of the younger generation – are obtained different.

In the UN Millennium Declaration, the states emphasise their obligation to promote the ratification and complete implementation of the Convention on the Rights of the Child and its optional protocols on the involvement of children in armed conflict and on child trafficking, child prostitution and child pornography.

The General Assembly has, since 1969, adopted important mandates on national youth policy and the United Nations Secretariat has promoted the implementation of such mandates on national youth policies since that time.

A national youth policy was taken to mean overall plans relating to all young people and a wide variety of programmes, including in and out-of- school education, training, employment, youth welfare, recreation, cultural activities, and participation in economic and social development.

The outline of the study undertaken by the ICNYP Secretariat follows:

1. Review of International Standards on National Youth Policy;
2. Analysis on Actions to Promote National Youth Policy;
3. Comparative Analysis of Country Actions to Implement National Youth Policies;

A national youth programme, as distinct from a national youth service programme, was considered to be a term which could be used for all the youth activities and youth services of a particular country and included as a part in a national budget.

And a national youth service programme was defined as one of the means employed, in addition to the usual formal and informal education and training programmes, for the implementation of national youth and development plans, and was considered to have as its principle objectives:

- a) organized training and provision of opportunities for youth in productive employment within the framework of national social, economic and cultural development programmes; and
- b) organized provision of opportunities for youth to serve the national and local society in bringing about economic and social change.

The General Assembly further indicated that the national youth policy process should be wide-ranging to include both those measures directly and indirectly concerned with youth activities, as well as elements concerned with the role and place of young people in each sector and area of national life such as in:

- ! education and training;
- ! agriculture and rural development;
- ! health and the promotion of primary health care;
- ! commercial and industrial development;
- ! protection and improvement of the environment;
- ! promotion and development of the national culture;
- ! science and technology;
- ! community organizations, trade unions and political institutions.

Currently, much attention is given to studying the experience of a number of Western countries, which in this issue have reached their goals. In this regard, the analysis of youth policy of Western countries has important value to determine the rate of the Russian youth policy.

European countries have allocated relatively late youth policy in a specific sphere of activity of the state, though done in this area a great job of getting tangible results.

Thus, the principles and directions of youth policy in the West were born in the 50's and 60 's, on the basis of philanthropy and volunteerism, as well as state aid needy youth (" at-risk " students, marginalized youth, etc.). 80s were a breakthrough for young people in education. European countries more and more attention is paid to the education of young people and their orientation to the active labor, professional growth.

2000s in Western countries are under the slogan "Youth – that's us!". Modern European youth policy is based on two areas: increasing youth employment and active struggle against unemployment, as well as educational policy and training of young people. Moreover, the involvement of people in these processes begins at an early age.

Summarizing the above, we can conclude that the purpose of today's youth policy in Europe - conflict-integration of young people into society. 10-12 years in the youth age group need to master the skills, learn your

rights and responsibilities as a course of civic and moral education. Thus, the adult life of a young person enters as already formed, full and conscious personality.

As can be seen from the chronology of the development of youth policies in foreign countries, a hallmark of Western youth policy is also its focus on young people in general, not just for its "problematic" part.

State youth policy of Kazakhstan has a significant number of distinctive features in comparison with foreign experience in this field.

Youth policy in our country goes back several decades. However, it has not been previously issued, all of the work with young people was carried out in the framework of the ideology of the party and realized through its mechanisms (primarily through education). In this regard, the emergence of the concept of "youth policy", many have been linked to the collapse of the Soviet Union.

The main areas of youth policy of modern Kazakhstan are: spiritual and moral education (in particular through the development of a sense of patriotism) and informing young people about the potential for development.

It should be noted that this approach to youth policy does not cover 100% of the younger generation. It focuses only on a small part of it - the most active and capable, as well as a limited age range (as opposed to European youth policy, which is based on the involvement of young people from an early age.) In fact, disadvantaged young people (people with disabilities), and also less active on their stage of development, young people - remain on the sidelines, swelling the ranks of marginal elements.

Unfortunately, since the collapse of the Soviet Union's youth policy has not become a priority in practice the policy of the state. Since the early 90's there were several legislative documents and the preparation of draft laws on many young people. However, all of them (as well as most of the decisions and target programs adopted at the regional level) were declarative in nature and are directly dependent on the position of local governments, as well as the availability of financial support for this purpose.

Conclusion

As the experience of the last decades, the search for solutions to this problem is not confined to the territory of Kazakhstan. Under these conditions, a fusion of modern western trends and domestic destinations to form a focused state youth policy, taking into account the specifics of the Russian way of life and thinking.

A distinctive feature of the youth policy of Western countries is its structure in certain areas (sports, education, health, etc.). However, Kazakhstan's best course of action in these circumstances is the complexity of the ongoing action. State youth policy should cover all possible directions at the same time, by means of which may impact on the youth organizations of the country.

1 Zelenkova M.M. Features of youth policy in Russia and foreign countries // Modern scientific research and innovation. - March 2012. - №3 [electronic resource]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2012/03/10661>

2 <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/youth/policies-and-programmes>

3 Indicators of a National Youth Policy. European Youth Forum Europe. 2007

4 1989 -Young People and Social Change After the Fall of the Berlin Wall Council of Europe - COE Eastern Europe 2012

ӘӘЖ 671 (87)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ РЕТІНДЕ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.Т. Мажирын – ҚР ІІМ Оқу орталығының бастығы, Алматы қаласы

В статье рассматриваются проблемы развития правового государства в Казахстане. Правовое государство является важным фактором и неотъемлемой частью социальной модернизации. Дается анализ законотворческой деятельности и обобщается опыт по становлению и развитию Казахстана как демократического государства. Формирование правового государства осуществляются при наличии необходимых для него условиями. Особенно актуальны развитие экономики, культуры, нравственности, высшее развитие духовного потенциала общества. Правовое государство сегодня является главным вопросом отечественной политической науки.

Ключевые слова: правовое государство, система государственного управления, модернизация общества, демократическое государство

This article exams the problems and development of law states in Kazakhstan. Law states becomes the stable factor of developed government, also is important part of modernization. In order to this, there are was made and attempts to analyze and to generalize the hard ships which prevents the development of law states in our countries. The analysis of activity is given and experience is summarized on becoming and development of Kazakhstan as the democratic state. Forming of the legal state come true at presence of necessary for him terms. Development of economy, culture, morality, higher development of spiritual potential of society, is especially actual.

The key words: constitutional state, system of public administration, modernization of society, democratic states

Құқықтық мемлекет – бүгіндері отандық саяси ғылымның басты тақырыптарының бірі. Соңғы жылдары оған көптеген зерттеулер арналған, сөйте тұра, көптеген мәселелер өз шешімін күтуде.

Күні кеше ғана демократия, мемлекет дегендер біздің ғылымда және саяси тәжірибеде таптық тұрғыдан қарастырылып келді. Ал қазіргі күні бұл мәселелер жалпы адамзаттық идеялар мен құндылықтар тұрғысынан зерттелуде. Қоғамдық санада демократиялық принциптерге негізделген құқықтық мемлекет қоғамдағы қайшылықтарды шешу мен онда заңдылық пен құқықтық тәртіп орнату құралы бола алады деген пікір қалыптасып келеді.

Құқықтық мемлекеттілік туралы: «заңды басшылыққа алу» қажеттілігі, мемлекет қызметінің сан қырлылығы және оны бірнеше түрге бөлу қажеттілігі, мемлекет пен құқықтың ақыл және әділдік бастаулары және т.б. жекелеген идеялар ежелден ақ ойшылдарды мазалаған болатын.

Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдары мемлекет қалыптасуының ең бір күрделі кезеңі болды. Парламент екі мәрте таратылды, үкімет бірнеше рет ауысты, Конституция екі мәрте қабылданды және ел орталығы Астанаға ауысты. Қазақстандық президент институты трансформацияланып, эволюция барысында жаңа модернизациялы белгілермен байи түсті. Уақыт өте келе президент институты – елдің конституциялық және жоғарғы сайланбалы институт ретінде қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңғыруларға сай дамып, солардың негізгі бастамашысы болғандығына айдан анық көз жетті. Сондай-ақ трансформациялану үстіндегі мемлекеттің сенімді және тиімді құралы ретінде өзін көрсетті.

КСРО құлағанда Қазақстан өзге де республикалар сияқты масштабты саяси және әлеуметтік экономикалық дағдарысты қиын жағдайға тап болды. Тұрғындарының полиэтникалық және поликонфессиялық сипаты, орталыққа тәуелді экономика және т.б. Қазақстанның өзіне тән ерекшеліктері жағдайды ушықтыра түсті. Осындай қиын қыстау жағдайда әлеуметтік экономикалық дағдарыс пен билік тармақтары арасындағы түсініспеушіліктен туындаған шайқалуларға бой алдырмайтын мемлекеттің биліктің күшті әрі ұйысқан жүйесі қажет болатын. Президенттің билік тармақтарынан жоғары және олардың келісімді қызмет атқаруын қамтамсыз ететін арбитр ретінде айқындалған мәртебесі ғана Қазақстан жағдайында қоғамды сәтті әрі біржола реформалаудың кепілі бола алатын.

Транзитті қоғамды модернизациялау – қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын күрделі де ұзақ үдеріс.

Құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру тәжірибесінің әр жерде өз ерекшеліктері бар екендігі белгілі. Алайда, құқықтық қоғам құрылысында табыстарға қол жеткізген елдердің азаматтары бостандыққа, шынайы құқыққа, өз құқықтары мен бостандықтарын қамтамсыз етуге, құқықтың мемлекеттен басым болатындығына талпынатындығымен анықталатын жалпылама белгілерді айқындауға болады.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру осыған қажетті шарттардың болуымен байланысты. Олардың ішінде экономиканың, мәдениеттің, ізгіліктің, қоғамның рухани әлеуетінің дамуының жоғарғы деңгейі айрықша маңызға ие.

Құқықтық мемлекет – азаматтық қоғамның саяси жағынан ресімделуі, дамыған демократиялық институттар қызмет ететін, өзін өзі басқару, азаматтардың және олардың ұйымдарының бастамашылдығы мен белсенділігі орын алған қоғамдық өмірдің салалары. Бұл сала билік органдарының жөнсіз регламенттеуінен заңмен қоршалған. Мұндай мемлекетте адам мен қоғамның құқықтары мен бостандықтары сақталады; құқық мемлекетке қарағанда басым болып табылады; азаматтың мемлекетпен екеуара қарым қатынастарында қорғаушы болып табылатын соттың тәуелсіздігі мойындалады және сақталады. Тұрғындары өзін-өзі жөнге келтіруге белгілі бір қабілеттілігімен, жалпы ережелер мен мүдделерге бағынуға дайындығымен сипатталады. Азаматтық қоғам – өздерінің дербестігін және шығармашылық бастамашылығын еркін білдіретін тең құқықты адамдардың қоғамы [1].

Құқықтық мемлекетте билікті бөлу қағидасы жүзеге асырылады. Кеңестік заң ғылымы бір уақытта заң шығаратын және оларды орындайтын «жұмыс істейтін корпорация» ретіндегі мемлекеттік билік механизмі туралы маркстік тезисті ұстанды. Билік жүзеге асырылуы бойынша еңбек бөлінісі тұрғысынан қарастырылып, құрылымдық-функционалдық ренде сипатталды. Заң шығару, атқару және сот билігін жеке жеке зерттеудің өзі жоққа шығарылды. Құқықтық мемлекеттілік биліктің бөлінуісіз мүмкін емес болып табылады, өйткені, өркениетті адамзат баласы ойлап тапқан дәл осы тепе теңдік және тежемелік жүйе биліктің бір қолға шоғырлануынан және оны теріс пайдаланудан қоғам өзін сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Құқықтық мемлекет мемлекет пен адамның екеу ара жауапкершілігін өмірге сыналап енгізуді мақсат етеді. Бұл дегеніміз құқық нормаларында көзделгенді сақтауға адам ғана міндетті емес, сондай ақ мемлекет те адамның заңдардағы бостандық мөлшерін қамтамсыз ету үшін өз шешімдері мен әрекеттерінде өзін өзі шектеуі қажет дегенді білдіреді.

Авторитарлық саяси режимдегі мемлекеттерде азаматтың мемлекет алдындағы жауапкершілігі белең

алған. Құқықтық мемлекетте – мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар олардың құқықтары мен бостандықтарын бұзған кезде азаматтардың алдында жауапты болып табылады. Құқықтық мемлекет адаммен бірлесе әрекет ете отырып оның өмірін, денсаулығын, ар намысын, абыройы мен қадір қасиетін, бостандығын қамтамасыз етеді және қорғайды; бюрократия, жершілдік, мекемешілдік сияқты теріс құбылыстармен күресу құралы болып табылады [2].

ҚР мемлекет озбырлығынан қорғайтын заңды құралдардың болуына қарамастан, тиісті нормаларды уақтылы жүзеге асыру, азаматтардың бұзылған құқықтары мен мүдделерін дер кезінде қалпына келтіру әрқаз мүмкін бола бермейді, ол қазақстандық қоғамның қазіргі кезеңіндегі объективті қиыншылықтарымен түсіндіріледі.

Ең әуелі мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға қатысты «заңмен тыйым салынбағанның барлығына рұқсат» принципі қазіргі жағдайда өзекті болып тұр. Алайда оны ақылға салып пайдаланған жөн. Ол үшін белгілі бір деңгейдегі саяси және құқықтық мәдениеттің болуы, жеке және жалпы мүддені салыстыра білу, жалпыға бірдей мінез құлық ережелерін сақтау шарттары болғаны дұрыс. Онсыз заңдылықтың бұзылуы, субъективизм, озбырлық орын алуы мүмкін.

Елдің қазіргі экономикалық, әлеуметтік, саяси даму деңгейі құқықтық мемлекеттілік талаптарына жауап беретін белгілерді қарқынды енгізуге мүмкіндік бермейді. Бірақ бұл ұранды қоғамдық пікір оң қабылдап, онда бекіген сияқты. Қазіргі жағдайда барынша мүмкін құқықтық мемлекеттіліктің мәнді белгілерін жүзеге асыру күштеп қолға алынуда.

Тиісті идеялар мен принциптерді өмірге енгізу кезінде келешегі келте бөтен тәжірибені көзсіз көшірмей, ұлттық ерекшеліктерімізді, тарихи дәстүрлерімізді ескергеніміз жөн. Әрине, адамзат үшін әмбебап сипаттағы «шындықтарды» қабылдау бір басқа да, ал елдің өзіне ғана тән ерекшеліктерінің жөні бір басқа. Монтескьенің мына сөздерін еске алған орынды, азаматтық заңдар халықтың ерекшеліктеріне сәйкес келуі қажет, тек сирек жағдайда ғана бір елдің заңы басқа елге жарамды болуы мүмкін.

Елде келешекте құқықтық мемлекет қалыптастыру күрделі мәселе болып табылады, оның шешуі ұзақ мерзімді және тұтастай қоғамның күш біріктіруін талап етеді. Қазірше бұл тек идея ғана, және демократиялық жаңғыру жолындағы бағдар іспетті.

«Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Стратегиясында: «Мемлекет тәртіпсіздікке мүлдем төзбеушілік принципін ұстануға тиіс... Біз ең ұсақ құқық бұзушылықпен, бұзақылықпен, мәдениетсіздікпен ымыраға келмеуіміз керек, өйткені, осының өзі қоғам тыныштығын бұзады, өмірдің сапасына селкеу түсіреді» деп айқындалған [3].

Демократиялық реформа бағдарламасын әзірлеу мен нақтылау бойынша Мемлекеттік комиссияның ауқымды іс шаралары Қазақстанда күшті әрі функционалды Парламенті, дамыған және өркениетті сот жүйесі бар президенттік республиканың сақталу қажеттігін көрсетті.

Өз уақытында мемлекет проблемалық банктерге көмектесті – енді олар, қаласаңыздар, өз патриотизмін білдіру үшін елдің индустриялық даму бағдарламаларына қаржы салуы тиіс. Бірақ бұл ҚР Президенті үшін ағымдағы мәселе, оны осы құжаттың бағдарламалық ережелерінің орындалуына жауапты барлықтары толық сезінулері қажет.

Дағдарыстан кейінгі даму моделі тұрғысынан жобалардың белгілі бәсекелестігі байқалады. Осыған орай мемлекет басшысы бұл үдерістің аясын барынша кең белгіледі, ол сыртқы факторларды, оның ішінде Қазақстанның ішкі мүмкіндіктері, энергоресурстер бағасы және т.б. ескере отырып түзетіліп отырады.

Бүгінгі таңда индустриялық саясат негізгі басымдықтардың бірі болып есептеледі, және дәл осы салаға жуық арада қосымша қаражат жұмсалатын болады. Мұнай газ саласы да даму басымдығының бірі болып қалады және Қазақстанның дағдарыстан кейінгі модернизациялану дамуы үшін базалық негіз болады. Яғни біз елдің ресурстық базасы мен жаңа индустриялық саясатқа күш салуды ұштастыруды байқаймыз. Міне осылайша, Президент біздің ойымызша, дәстүр мен инновацияны ұштастыра отырып Қазақстанның алдағы оны жылдық даму жолдарын айқындайды. Өңірлік даму Қазақстанның жуық арада негізгі басымдықтардың бірі болып қалады. Жалпы алғанда, республиканың барлық аумақтары, оның ішінде жағдайы төмен өңірлер де, астаналық өмір сүру деңгейіне талпынғанда ғана елдің жобалары ойдағыдай жүзеге аспақ. Президент баса назар аударғандай, мұнда «Нұр Отан» ХДП басшылығына үлкен міндет жүктелген, оларға өткен жылы ақ өңірлердегі партиялық ұяшықтардың жұмысына ерекше көңіл бөлу тапсырылған. Бұл бір жағынан Қазақстан тұрғындарын модернизациялық міндеттерді шешуге жұмылдыру құралы болып табылады [4].

Басқа жағынан алғанда, әрбір азаматқа қарапайым тілмен модернизацияның не екендігін түсіндіру қажет. Сондай ақ өңірлердегі жемқорлық, шенеуніктік аппараттың бюрократиялануы, бюджет қаражатын

орынсыз рәсуалау және т.б. Қазақстан үшін шешілмей отырған мәселелерді жоюға талпыныс таныту қажет. Осындай шаралар арқылы адамдар ел басшылығының тәртіп орнатуға деген талпынысын сезінулері қажет, ал бұл қарапайым тәртіпті түсінбей алға жылжу неғайбыл. Бұл біздің түсінігімізде, өңірлердегі жұмысқа баса көңіл бөлу қажеттілігін туралы айтқандағы Президент пайымдаулары. «Модернизация» термині адами капиталдың барлық әлеуетін пайдалана отырып, қарапайым адамдардың нақты істеріне орай түсіндірілуі тиіс. Өйткені әрі беріден соң, ақылды экономиканы, ХХІ ғасырдағы білім экономикасын білікті кадрлар мен дайындықтан өткен өз ісінің білгірлері жасайды.

Қазіргі замандағы құқықтық мемлекеттің қазақстандық моделі мынадай саяси құқықтық принциптерге негізделген:

- Қазақстан Республикасы Конституциясына билікті бөлудің әмбебап нормасын саяси құқықтық бекіту;
- қазақстандық қоғам жағдайына шетелдік озық конституциялық тәжірибені мақсатқа лайық икемдеу;
- әртүрлі билік органдары арасындағы өзара қарым қатынасты құқықтық реттеу жолымен саяси тұрақтылықты сақтап қалу басымдығы;

- мемлекеттік биліктің үш тармағы арасында саяси күштердің шынайы балансын қолдау [5].

Қазақстанда құқықтық мемлекетті қамтамасыз ету мәселелері саяси ғылым мен қоғамдық тәжірибенің басты назарында. Мемлекеттік басқару жүйесін қоғамдық және басқа мүдделер мен сұраныстарға икемдеу, аз қорғалған әлеуметтік топтарды және жеке адамды қолдау мәселесі жиі туындап отыр.

Қазіргі кезеңнің күн тәртібінде мемлекеттік басқаруды әрі қарай орталықсыздандыру мәселесі тұр. Дамыған мемлекеттегі орталықсыздандыру демократиялық және тиімді мемлекеттік басқару үдерісінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Демократиялық реформа барысында орталықсыздандыру деңгейі, яғни, бірқатар жағдайларға байланысты орталықсыздандырудың оңтайлы дәрежесі мен ұтымды нұсқасын таңдау мәселесі туындап отыр. Орталықсыздандыру үдерісі қазақстандық қоғамның демократиялануының мынадай бірқатар негізгі заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді:

- біріншіден, сайланбалы органдар арқылы немесе жергілікті сайлау арқылы жанама қатысу арқылы басқару саласына халықтың үлкен топтарының тікелей қатысуына және үкімет пен оның жергілікті органдарының жұмысын жіті бақылауға мүмкіндік туады;

- екіншіден, жалпы мемлекеттік, өңірлік және жергілікті деңгейлерде саясатқа қатысу үшін қажетті басқару машығы мен қызметін игеруге қабілетті төменгі және орта деңгейдегі саяси элитаның пайда болуына мүмкіндік туады;

- үшіншіден, басқарудың төменгі органдары белгілі бір дәрежеде тепе теңдік немесе тежемелік күш ретінде орталық билікке әрекет ете алады;

- төртіншіден, орталықсыздандыру жергілікті және өңірлік саяси көшбасшылардың жергілікті және өңірлік экономикалық, құқықтық және әлеуметтік дамуына тартылу белсенділігін арттыра түсуі қажет;

- бесіншіден, жергілікті билік органдарына өкілеттіктер беру арқылы демократиялық саяси жүйеге жат саналатын орталыққа шектен тыс қызмет жүктеуді болдырмауға көмектеседі;

- алтыншыдан, қазақстандық жергілікті өзін өзі басқаруды әрі қарай дамыту әкімшілікке әлеуметтік экономикалық және саяси мәселелерді тиімді және алқалы шешуге мүмкіндік береді.

1 Султанғалиев М. Обеспечить справедливую и реальную защиту // *Казахстанская правда*. 2010. 18 августа.

2 Нерсисянц В.С. *Право и закон*. - М., 1983. - С. 342.

3 «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. - Алматы, 2012. - 42 б.

4 *Казахстанская правда*. - 2007. - 20 февраля.

5 Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның даму Тұжырымдамасы (2006-2011 жж.) 2006 жылғы 25 шілдедегі №154 ҚР Президентінің Жарлығымен бекітілген // «Заңгер» қазақстандық заң порталы www.zakon.kz.

CIVIL SOCIETY AS A FACTOR OF PREVENT EXTREMISM

*Candidate of Historical Sciences, J.A. Shaukenov – Kostanai State University A.Baitursynov, Kazakhstan,
Master of CSPU, A.V. Ogorodnokova – Kostanai State Pedagogical Institute, Kazakhstan*

Бұл мақалада автор экстремизм мен лаңкестіктің пайда болу себептерін және осы құбылысқа қарсы әрекет ретінде азаматтық институттардың ролін қарастырады. Дербес жағдайда, автор, негізгі институттар мен азаматтық қоғамның ұстанымдарының шикілігі негізгі себепші болды, деген шешімге келеді. Сондықтан, қазіргі кезеңде экстремизм мен лаңкестіктің алдын-алу факторы ретінде азаматтық қоғамының маңызы артыуда.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, Қазақстан Конституциясы, БАҚ, діни экстремизм, лаңкестік, алдын-алу, мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдар, коммерциялық емес ұйымдар, адамның құқықтары мен бостандықтары, қазақстандық қоғам

В данной статье автор рассматривает причины возникновения экстремизма и терроризма и роли гражданских институтов в противодействии этому явлению. В частности, автор приходит к выводу о том, что причиной является незрелость основных институтов и принципов гражданского общества. И поэтому на современном этапе возрастает роль гражданского общества как фактора профилактики экстремизма и терроризма.

Ключевые слова: гражданское общество, Конституция Казахстана, СМИ, религиозный экстремизм, терроризм, профилактика, неправительственные общественные организации, некоммерческие организации, права и свободы человека, казахстанское общество

In this article, the author examines the causes of extremism and terrorism and the role of the civil institutions in combating this phenomenon. In particular, the author concludes that the cause is immaturity of main institutions and the principles of civil society. And therefore, at the present days, the role of civil society is increases as a factor in the prevention of extremism and terrorism.

Key words: civil society, the Constitution of Kazakhstan, MEDIA, religious extremism, terrorism, prevention, notgovernmental public organizations, notforprofit organizations, human rights and freedoms, kazakh society

Interest to the development of civil society in the modern age increases, due to a whole set of factors, among which are the following: a) the transition from the industrial to the post-industrial society; b) the intensive development of various non-governmental public associations, civil society institutions and movements, and c) the economic crisis and inefficiency of state regulation of public life; d) the crisis of authoritarian regimes and the development of opposition movements in North Africa and the Middle East, and e) the transition of the modern world to a new stage of civilization, which implies a qualitative change in the relationship between civil society and the state in favor of the first [1]. This diversity of factors that promote the development of civil society, on the one hand gives rise to various forms of real civil society, and on the other – is becoming a source of diversity of approaches to the formation of civil society.

Legal Encyclopedia defines civil society as «a society with a developed economic, cultural, legal and political relations between its members, independent of the state, but it interacts with the community of citizens of high social, economic, political, cultural and moral status, set up with state-developed legal relations» [2].

Civil society is the core of the institutions that make up its foundation – are voluntary associations, the economy, churches, cultural associations, sports clubs and discussion of society, independent media, academia, citizens' groups, companies by race, gender, Association for the professions, political parties and trade unions. Thus, civil society – a system of human relations in various spheres of public life: political, economic, social, and spiritual information.

Kazakhstan at the end of the twentieth century began the path of modernization of society, the essence of which lies in the country's transition from a totalitarian to a legal and secular state, civil democratic society. An important step in this direction was the adoption by referendum of 30 August of the 1995 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which creates favorable conditions for the formation of a full-fledged civil society. It enshrined the fundamental constitutional principles of civil society: the democratic constitutional system, the recognition of the rights and freedoms of man and citizen, the principle of separation of powers, freedom of economic activity, diversity of ownership, pluralism, development of local self-government, the media.

The main points of the Constitution actually carried out and implemented in Kazakhstan society, many of them are still waiting for their implementation. Citing the principle of a democratic, secular, legal and social state, the Constitution of the Republic of Kazakhstan provides for the right of citizens to freedom of association guarantees

the freedom of public associations [3]. The Constitution provides citizens of the Republic of Kazakhstan the right to assemble peacefully and without arms, to hold meetings, rallies, demonstrations, marches and pickets. This right may be restricted by law in the interests of national security, public order, public health, protection of the rights and freedoms of others [4].

For Kazakhstan reality the most acute problems of the so-called third sector, which is an important part of civil society. This is a non-profit, non-governmental organizations.

Now Kazakhstan has over a thousand NGOs and NGOs. Most organizations are combining social cooperation, as well as the charitable nature. People get together to solve their problems in life and force the government to fulfill its obligations to the relevant groups of citizens.

The role of such associations for the construction of civil society is great, but they face enormous challenges. This is primarily due to pressure from the government, which seeks to control the activities of such organizations and guide them in the right or opportunity to mainstream themselves. For example, NGOs, and NGOs active in the legal field, that is based on a specific regulatory framework. Just this moment and difficult dialogue between the government and NGOs. Why so? If a law constrains their relationship, the law is quite easy to change, adapting to their needs. With the same ease as officials go beyond the legal framework, and as a rule, the offender goes unpunished. Because of this power relation to the civil institutions of the country's population does not want to join in the organizational structure.

One of the most important roles in the formation and development of the civil society played by the media. In democratic countries, the media referred to as the fourth estate. They intervene in the political struggle, discuss the action – and inaction – the executive and the legislature, and the real influence on policy. What do we have? Much of the media is dependent on the state, controlled by the authorities at various levels.

To create a system of independent media to a competitive environment in the market of media based on equal access to this market, both domestic and foreign financial and industrial groups and media companies. Only cost-free media can freely and responsibly perform their public mission. It is through the media citizens get an idea of the processes occurring in the country, national issues and the problems of society. The more often we hear about the civil society and the need to build capacity in our country, the harder it is firmly established in the minds of people and maybe eventually get the desired response.

All of these processes in Kazakh society, lead to negative consequences on the development and formation of civil society in the Republic. The immaturity of civil society determines the appearance of the country and society of undesirable elements. One of the main tasks of the modern state is to achieve civil peace and accord in society within the framework of national security, which is a guarantee for the normal functioning of civil society.

One of the factors that destabilize society and undermine the stability of the state, is the problem of extremism. The cause of extremism and terrorism is the immaturity of the basic principles and institutions of civil society.

In May 2010, in Akorda President Nursultan Nazarbayev held a meeting of the Security Council of the Republic of Kazakhstan. The Head of State noted that Kazakhstan society is not separate from religion, and therefore the state can not step back from the regulation of social relations in this sphere. It is important to note that religious beliefs are based on moral principles and have a great humanistic potential to be used for the development of spiritual values of society, the strengthening of Kazakhstan patriotism, strengthening inter-ethnic and inter-religious harmony and prevention of religious extremism.

In scientific practice extremism is defined as one of the factors that destabilize society and undermines the sustainability of the development of the state. For a multi-ethnic and multi-religious extremism in Kazakhstan, based on religious or ethnic grounds, is particularly dangerous.

Religious extremism – the type of religious ideology and activities, which differs extreme radicalism, focused on uncompromising confrontation with established traditions, the sharp increase in religious tensions within the group and in a social setting. It is different in activities directed towards the violent change of the political system or the seizure of power, violation of the sovereignty and territorial integrity of the state, on the excitation to this end religious enmity and hatred. Often, these activities cover religious beliefs, a kind of camouflaging its religious content.

In addition, extremism, hiding behind religious or national slogans, often operates and traditional values such as personal and social morality, love for his people. There are several causes of extremism, including socio-economic discontent of the people, the deformation of the political structures, falling living standards of many people, national oppression, the ambitions of the leaders of political parties and religious groups seeking to accelerate the implementation of the tasks put forward by them, etc.

Harmony and stability are the priorities of the internal policy of Kazakhstan and the necessary conditions for

the development of our country and improve the well-being of citizens, so in the state formed a whole system of which they are provided. The agency has its place in the system.

Today's challenges and threats to stability in this socially important and sensitive area are as religious extremism, be it ideology, calls or shares.

Of course, we should and must oppose extremism in religion, which is conducted in accordance with the Law of RK «On Countering Extremism» [5]. Countering extremism – it is an activity of state bodies, aimed at protecting the rights and freedoms of man and citizen, the constitutional system, to ensure the integrity and national security of our country from a multi-religious extremism and the prevention, detection, suppression of extremism and the elimination of its consequences, as well as identifying and addressing the causes and conditions conducive to the implementation of extremism.

Therefore, opposing the so-called religious extremism, one of the functions of the state is to protect its citizens, national security, the prevention of extremism and address its causes and assumptions. That is to say that at the legislative level, priority is given to the prevention of extremism at the stage of its occurrence.

Prevention of extremism embodied in its prevention, which, according to the mentioned law is a system of legal, organizational, educational, promotional and other measures.

Extremism, in whatever form it takes, is a threat to the national security of any country. For Kazakhstan, the direct encounter with extremism has become a very painful process. The emergence of extremist organizations poses a threat to the individual, society and state, and extremist activity aimed at the forcible change of the constitutional order and the forcible seizure of power, violation of the sovereignty and territorial integrity of the state, the creation of illegal armed groups, inciting religious and ethnic hatred aggravation of interethnic relations, the negative impact on the formation of civil society.

In order to curb extremism is necessary to establish an active and efficient operation of all the institutions of civil society. The fight against extremism requires concerted action aimed at prevention and prevention of its manifestations in any form. This activity should be long term and be conducted only on the basis of strict compliance with the law.

Development of civil society has to be a strong potential to address many of the pressing problems facing us, from public control over the activities of the government and individual officials to provide moral and psychological support to people in greatest need of it. Thus, effective against the spread of extremism and its prevention in modern conditions is largely dependent on the consistent implementation in practice of the constitutional principles of the organization and the functioning of civil society.

---

1 Blyakhman B.J. *Concept of civil society in the foreign literature of the late XIX century.* // *Philosophy.* – 2005. – №6. – P. 19-20.

2 *Legal Encyclopedia* / Ed. M.Yu.Tihomirova. - M., 1999. - P. 102.

3 *Constitution of the Republic of Kazakhstan.* - A., 1995. - Article 23.

4 *Constitution of the Republic of Kazakhstan.* - A., 1995. - Article 32.

5 *Law «On Countering Extremism».* - A., 2005. - Article 1.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

УДК 930.2:39

ПРОБЛЕМЫ НОМАДИЗМА В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.М. ХАЗАНОВА

А.А. Иманбекова – *PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби факультета истории, археологии и этнологии*

Қаралатын тарихнамалық мақала атакты ғалым, көшпенділерді зерттеуші А.М. Хазановтың ғылыми жұмысына арналады. Профессор Анатолий Хазановтың “Көшпенділер және сыртқы өмір” жұмысы автордың ойы бойынша оның тек бірегейлігінде, мамандандырылғанында және кең таралғанында ғана емес, номадизм феноменіне арналған. Көшпенділердің сыртқы өмірімен тұтас және қажеттілік көрсетіледі, яғни отырықшы қоғамдардың өзге шаруашылықтың жүйелерімен. Евразиялық номадизм түрі мен басқа аймақтардағы сондай шаруашылықтарының салыстырмалы анализі өтеді.

Аталмыш мақалада А.М. Хазановтың монографиясы номадизм бойынша бірегей зерттеме ретінде қарастырылды. Автор ғылымда барлық мәселенің кешенін қарастыруға тырысқан бірден-бір ғалым. Жұмыс басынан номадологияға ақырғы және ең толық ғылыми үлес қосуға дайындалған.

А.М. Хазанов зерттеуінің мінездемесі өзімен қоса топтастыру және типологизация көшпенді моделін көрсетеді. Өзінің зерттеу жолында автор шарасыз көшпенді мал шаруашылығы генезисі, көшпенді қоғамның аумалы жағдайында номадтар модернизациясының мүмкін емес сұрақтарын қарастырады және шешуге тырысады.

Тірек сөздер: номадизм, дәстүрлі шаруашылық, мал шаруашылығы, көшпенділер

Рассматриваемая историографическая статья посвящена научной деятельности известного американского ученого кочевниковеда А.М. Хазанова. В труде профессора Анатолия Хазанова “Кочевники и внешний мир” освещен феномен номадизма, который, по мнению автора, заключается не только в его уникальности, специализированности, но и в широкой распространенности. Показывается неразрывная и необходимая связь кочевников с внешним миром, т.е. с оседлыми обществами с иными системами хозяйства. Проводится сравнительный анализ евразийского типа номадизма и аналогичной хозяйственной деятельности других регионов.

В настоящей статье монография А.М. Хазанова рассматривается как уникальное исследование по номадизму. Ученый стал одним из первых в науке, кто попытался охватить весь комплекс проблем. Его монографию можно квалифицировать как самый полный научный вклад в номадологию.

Характер исследования А.М. Хазанова представляет собой классификацию и типологизацию кочевых моделей. По ходу своего исследования автор всесторонне обосновывает и пытается решать такие важные вопросы, как генезис кочевого скотоводства, неустойчивого положения кочевого общества, трудности модернизации номадов.

Ключевые слова: номадизм, традиционное хозяйство, скотоводство, кочевники

Considered historiographical article is devoted to scientific activity of the well-known scientist in the field of nomad studies – A.M. Khazanov. Work of the professor Anatoly Khazanov “Nomads and the outside world” is devoted to a phenomenon of a nomadism which, according to the author, consists not only in its uniqueness and specialization, but also in prevalence. Indissoluble and necessary communication of nomads with the outside world, i.e. with settled societies with other systems of economy is shown. The comparative analysis of the Euroasian type of the nomadism and nomadism of other regions is carried out.

In this article A.M. Khazanov’s research is considered as a unique research on the nomadism. A.M. Khazanov became the first scientist who tried to capture all complex of problems. Work from the very beginning applied to become a final and fullest scientific contribution to a nomad studies.

Nature of researches of A.M. Khazanov represents classification and a typology of nomadic models. On a course of the research the author inevitably mentions and tries to solve such important issues, as genesis of the nomadic cattle breeding, the unstable provision of nomadic society, impossibility of modernization of nomads.

Key words: nomadism, traditional farming, cattle breeding, nomads

Известно, что основой любого общества является хозяйственная деятельность – совокупность природных ресурсов и производственных отношений, экономической, материально-технической платформы, а также результаты деятельности человека, используемые для создания, поддержания, улучшения условий и средств существования, жизнеобеспечения человеческого общества. Поэтому изучение процесса развития хозяйства различных этносов является важнейшей задачей современной исторической науки, включая этнологии.

В истории Казахстана с ликвидацией колхозов и совхозов, которые в свое время разрушили традиционную систему сельского хозяйства республики, актуальным становится обращение к историческим

основам традиционного хозяйства казахов. В настоящее время в Казахстане предпринимаются шаги по восстановлению экономики сельского хозяйства, возрождению на государственном уровне ее традиционной специфики.

С древнейших времен на территории Казахстана основой жизни наших предков было скотоводческое хозяйство. В связи с этим большое научное значение представляет изучение хозяйственной деятельности казахов. Традиционное хозяйство народов, населяющих Евразию, несмотря на высокие темпы его урбанизации и модернизации, привлекает внимание и в наши дни.

Общеизвестно, что хозяйственно-культурный тип каждого этноса напрямую связан с природно-климатическими, экологическими и прочими факторами. В условиях аридной зоны, не вполне пригодной для ведения земледельческого хозяйства, представляющей более рискованным, единственным, оправданным способом производства являются различные виды скотоводческого хозяйства – кочевое, полукочевое, стойловое. Территория распространения кочевого типа хозяйства в прошлом была распространена на огромной территории различных регионов Казахстана, Центральной Азии, Среднего и Ближнего Востока, Северной и Северо-Восточной Африки.

Поэтому не случайно, что исследуемая нами проблема, издавна представляют большой интерес для ученых специалистов разных стран и народов. На начальном этапе такие исследования в основном обращали внимание на те или иные особенности в ведении и развитии такой хозяйственной деятельности. Начиная со второй половины XIX века, особенно в XX столетии появилось большое количество интересных оригинальных работ по данной проблеме, как на Западе, так и в СССР, а также после его распада – в ряде независимых стран постсоветского пространства.

Не остается в стороне и кочевой тип хозяйственной деятельности казахского народа. Значительный вклад в его исследование внесли С.Е. Толыбеков [1-2], В.Ф. Шахматов [3], А.М. Хазанов [4], Г.Е. Марков [5], Н.Э. Масанов [6] Д.Кшибеков [7], Н.Н. Крадин [8], А.И. Оразбаева [9].

К числу перечисленных выше ученых специалистов относится и имя известного обществоведа, историка, этнографа А.М. Хазанова.

Анатолий Михайлович Хазанов (родился в 1937 г., г. Москва), социальный антрополог и этнолог. В 1960 г. окончил исторический факультет Московского государственного университета. В 1966 г. защитил кандидатскую диссертацию, в 1976 г. – докторскую. Анатолий Михайлович является одним из крупнейших специалистов в области истории кочевничества народов Средней Азии и Причерноморья, теории кочевниковедения. Занимался проблемами этноархеологии и первобытной истории. В 1960-1985 гг. работал в Институте этнографии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. В 1960-1984 гг. участвовал в этнографических и археологических экспедициях в Центральной Азии, Дагестане, Калмыкии, на Кавказе и Украине. А.М. Хазанов – автор 16 книг, в том числе «Очерков истории военного дела сарматов» (М., 1971), «Золото скифов» (М., 1975), «Социальной истории скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей» (М., 1975), «Кочевники и внешний мир» (Кембридж, 1984), а также более 250 статей и других научных публикаций.

В 1985 г. эмигрировал в Израиль. В 1985-1990 гг. был профессором факультета социологии и социальной антропологии Еврейского университета в Иерусалиме. С 1995 г. А.М. Хазанов – профессор социальной антропологии в университете Висконсин-Мадисон (США), с 1990 г. – член Лондонского Королевского общества.

Монография «Кочевники и внешний мир» было подготовлено автором к печати в 1979 году в Москве, но была опубликована на английском языке лишь в 1984 году в США. Затем она была переиздана в 1994-м и впервые вышла на языке оригинала только благодаря третьему, казахстанскому изданию в 2002 году в издательстве «Дайк-пресс» в Алматы. Монография была переиздана в Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. По нашему мнению, данное обстоятельство связано с многолетним научным сотрудничеством маститого ученого с казахстанскими коллегами из Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Института археологии имени А.Х. Маргулана, Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Комитета Науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, Института номадов Министерства информации и культуры Республики Казахстан и Казахского национального университета имени аль-Фараби. Так, например, А.М. Хазанов в 1997-1999 годы был координатором научного проекта «Скотоводство в республиках Центральной Азии и Казахстана», в котором были задействованы Висконсинский университет (США), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК и КазНУ им. аль-Фараби

Рассматриваемая нами 3-е казахстанское издание состоит из введения, пяти глав, заключения и библиографии.

Считаем, что данная работа является очень ценным и во многом уникальным исследованием по номадизму. А.М. Хазанов по-новому попытался охватить в исследуемом аспекте весь комплекс проблем междисциплинарного характера – исторического, социоантропологического, социологического, этнографического, экономического, географического, экологического и частично лингвистического. По своему замыслу данная монография с самого начала претендовала стать комплексным и полным научным вкладом в номадологию.

Во-первых, Анатолий Михайлович рассматривает генезис кочевого скотоводства, включая классификацию и типологию кочевых моделей. Главной мыслью автора является то, что «номадизм – это особый вид производственной экономики... Скотоводство является не только способом жизнедеятельности, но также образом жизни» [10, с. 15]. Значимость первой части монографии заключается в классификации различных форм скотоводства, которые выводит из значимых компонентов географических и экологических условий. Например, автор считает, что каждому региону Казахстана свойственна определенная форма скотоводства. Не остается в стороне и вопрос об объективных трудностях в функционировании кочевого хозяйства т.к. в ходе исторического, социально-экономического развития перед кочевниками всегда стоял неизбежный выбор: приспособить ведение кочевого хозяйства к суровым реалиям природно-географического фактора и как адаптироваться к внешнему миру и экологическим реалиям.

В водной главе автор дает развернутый анализ экономическому аспекту номадизма как главной особенности и ее трансформации к реалиям современного индустриального общества. В ней приводится подробная классификация основных видов скотоводства у разных этносов, занимающихся кочевым и полукочевым хозяйственным типом.

Раскрывая главный феномен номадизма, А.М. Хазанов подчеркивает органическое единство последнего с внешним миром и природой, в хозяйственном, культурном и социальном отношениях, включая взаимодействие кочевников с оседло-земледельческой цивилизацией. Особое место в работе занимает анализ различных типов кочевого и полукочевого скотоводства с учетом исследования эколого-географических факторов.

Во второй главе поднимается не менее важный вопрос, как происхождение номадизма. Автор выделяет три причины перехода к кочевому скотоводству:

- а) хозяйственно-технологическое (одомашнивание определенных видов животных, изобретение колеса, создание особого вида жилища и т.д.);
- б) конкретно-побудительное (климатическое);
- в) благоприятный социально-политический фон.

Ученый не исключает причину хозяйственной экспансии в распространении номадизма.

В третьей главе автор исследует внутреннюю или врожденную структуру номадизма, т.е. социально-политическую систему. По его мнению, номадизм не является ни особой социально-экономической формацией, ни особым способом производства и не сводится к адаптации кочевого скотоводства к природно-климатическим условиям. По мнению ученого приоритетной особенностью данного исторического феномена является разностороннее взаимоотношение номадов с оседлым населением. На его взгляд связь номадов с внешним миром осуществляется посредством оседания, торгово-экономических отношений, политико-дипломатических взаимоотношений.

В четвертой главе – «Способы адаптации номадов к внешнему миру» автор выделяет два основных типа адаптации кочевников к внешнему миру – экономическую и социально-политическую [10, с. 323]. При этом он считает, что до него почти все исследователи считали аксиомой относительную автаркичность кочевого хозяйства. «Будучи неавтаркичным, номадизм любого типа не может функционировать в изоляции» [10, с. 323]. По мнению А.М. Хазанова внешний мир выступает по отношению к номадам не пассивным фоном, а активной силой взаимодействия, вызывая рост социальной дифференциации и имущественного неравенства среди номадов. При этом основные формы взаимодействия номадов и оседлых обществ заключались в седентаризации (оседании), торговле и торговом посредничестве, политической зависимости (вхождение оседлых обществ в состав кочевых государств и наоборот).

Значительным вкладом ученого в исследование номадизма заключается в определении роли и значения кочевых государств в истории Евразии. А.М. Хазанов подходит к пониманию исторической роли номадизма, исходя из своего следующего основного тезиса: кочевое хозяйство постоянно нуждалось в средствах оседло-земледельческого и городского мира, которое нередко осуществлялось путем завоевания подчинения последних и получения необходимых или добавочных продуктов и товаров.

В монографии исследователь выделяет три ведущих пути эволюции сосуществования кочевых и оседлых обществ: а) оседлые территории отпадают или же погибает городская культура, происходит

повторная упрощение социально-политических отношений; б) усиление и конечная победа седентаризационного (оседлого образа) процесса, в результате чего кочевое общество перестает быть самим собой, то есть исчезает; в) комбинация общей социально-экономической и политической системы кочевого и оседлого обществ, в основе которого – разделение труда.

Этот вариант является переходной стадией к одному из предыдущих и ведет к вынужденному решению дилеммы – оседать или оставаться кочевниками. Обычно, отмечает автор, эта дилемма возникала перед правящим классом, представленным кочевой аристократией или кочевой династией: сосредоточить свое внимание на правлении государством в целом и его оседлым субобществом или же сохранить свое прежнее положение в кочевом субобществе, а значит, идти против интересов государства [11].

Признавая грандиозную роль кочевников в политической истории Евразии и Африки, автор и здесь отмечает, что завоевания номадов были возможны только благодаря ослаблению и дезинтеграции оседлых государств. Справедливости ради А.Х. Хазанов обращает внимание на тот факт, что тезис об опустошительности вторжений кочевников нуждается в тщательной проверке в каждом отдельном случае. “Слишком часто для объяснения экономического упадка в оседлых странах кочевникам отводится роль козлов отпущения” – с этим выводом автора нельзя не согласиться. Особенно это было характерно для российской (потом – советской), венгерской, польской, румынской историографии и других исторических школ Восточной Европы. Следствием этого стал миф о “татаро-монгольском иге” и исторической роли этого региона, якобы выступавшего плотиной против варваров и спасшего Западную цивилизацию [11].

А.М. Хазанов считает, что после распада СССР история кочевников вновь стала заложником необъективного и идеологизированного подхода с большим налетом национализма. Это характерно как для России, Монголии и Китая, так и для молодых независимых государств Центральной Азии [10, с. 476].

В своей заключительной оценке исторической роли кочевников автор опирается на собственные выводы в отношении всего исторического процесса на планете. При этом он отрицает как эволюционизм, так и марксизм. Все важнейшие прорывы в истории человечества, резюмирует Анатолий Михайлович, были результатом уникальной комбинации различных факторов и происходили считанное количество раз или только однажды. Это касается и возникновения кочевого скотоводства. Отрадно, что на формирование столь далеко идущего тезиса автора подвигло именно изучение номадов. Главную критику автор направляет против марксистской (точнее, советско-сталинистской) теории социально-экономических формаций. В то же время А.М. Хазанов критикует, хотя и вскользь, сторонников концепции стагнации и заблокированного развития, которые зачастую ищут причину этого во вторжениях кочевников. Причем критикует их он не из-за предвзятого отношения к исторической роли номадов, а из-за того, что западно-европейская модель воспринимается как естественная для всех других регионов и обществ [11].

Таким образом, фундаментальный труд А.М. Хазанова обогащает исследование хозяйственно-культурных типов кочевников с использованием новых методик и концепций. Признавая большую значимость научных публикаций автора по анализу основных элементов производственного процесса и социально-политической системы в кочевой среде, отметим, что они внесли значительный вклад в исследование хозяйственно-культурных типов населения евразийских степей, включая казахов.

1 Толыбеков С.Е. *Кочевое общество казахов в XVIII - начале XIX века.* – Алма-Ата, 1971.

2 Толыбеков С.Е. *Общественно-экономический строй казахов в XVIII - начале XIX веках.* – Алма-Ата, 1959.

3 Шахматов В.Ф. *Казахская пастбищно-кочевая община.* – Алма-Ата, 1964.

4 Хазанов А.М. *Характерные черты кочевых обществ Евразийских степей.* – IX МКАЭН. – М., 1973.

5 Марков Г.Е. *Кочевники Азии.* – М., 1976.

6 Масанов Н.Э. *Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков.* – Алма-Ата, 1984; *Он же. Кочевая цивилизация казахов.* – Алматы-Москва, 1995.

7 Кишибеков Д. *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок.* – Алма-Ата, 1984.

8 Крадин Н.Н. *Кочевники Евразии.* – Алматы, 2007.

9 Оразбаева А.И. *Цивилизация кочевников евразийских степей.* – Алматы, 2005.

10 Хазанов А.М. *Кочевники и внешний мир.* – Алматы, 2002.

11 Лаумулин М. *Кочевник кочевнику рознь. Рецензия на книгу А.Хазанова “Кочевники и внешний мир” // Континент.* – 2001. – 21 ноября - 4 декабря.

Ғ.ТОҒЖАНОВ XIX Ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ ТУРАЛЫ

Т.Ә. Төлебаев – *т.ғ.д., профессор ал-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Бұл мақала атақты ғалым, зерттеуші Ғ.Тоғжановтың тарихнамалық, әрі деректанулық маңызы бар тарихи-ғылыми зерттеулеріне арналады. Онда қаралған маңызды мәселелер 1927 жылы Қазақстанда, дәлірек айтқанда қазақ ауылдарында капиталистік өндіріс тәсілінің өмір сүруіне бағытталған. Мақала авторы Ғ.Тоғжановтың «Қазақ ауылы туралы», «Қазақтың отарлық ауылы» атты еңбектері 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген және онда қазақ ауылының революцияға дейінгі және кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы жағдайды сипаттайтын алғашқы ғылыми еңбектердің бірі екендігіне назар аударады.

Тірек сөздер: қазақ аулы, революция, капитализм, саудагер, өсімқорлық, деревня

Эта статья посвящена историографическим и источниковедческим научным историческим работам ученого-исследователя Г.Тоғжанова. Труды исследователя. Были изданы в 1927 году в городе Кызыл-Орде, также он в своих работах описывает состояние казахских аулов в дореволюционный период и в годы становления Советской власти. Автор статьи обращает внимание на то, что труды исследователя являются первыми научными работами, которые характеризуют состояние казахских аулов на тот период.

Ключевые слова: казахский аул, революция, капитализм, торговец, ростовщичество, деревня

This article is sanctified to historiography to the advanced historical studies of scientist-researcher G.Togjanov. Labours of researcher. Were published in 1927 in city Kzil-Orda, also he in the works describes the state of the Kazakh auls in a prerevolution period and in the years of becoming of Soviet power. The author of the article pays attention to that labours of researcher are the first advanced studies that characterize the state of the Kazakh auls on a that period.

Key words: the Kazakh aul, soviet, revolution, capitalism, merchant, usury, village

Ғ.Тоғжановтың “Қазақ ауылы туралы” атты 1927 жылы Қызылордада шыққан кітапшасы қазақ ауылының революцияға дейінгі және кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы жағдайы туралы мәселелер көтерілген алғашқы ғылыми еңбектердің бірі /1/. Еңбектің мазмұны мен жазылу стилі сол кезеңдегі ғылыми зерттеулер дәрежесін айқындауға мүмкіндік береді. Кітапша төмендегідей бірнеше тақырыпқа бөлінген: “Қазақ шаруашылығы туралы бірнеше сөз”, “Ауылдағы тұрмыстық ерекшеліктер, рулық қатынастар және таптық күрес”, “Төменгі партия-кеңестік аппараттың кемшіліктері мен ауыл жағдайына бейімделмегендігі туралы”. Соңында берілген қосымша “Қастек болысының бірінші ауылы” деп аталған.

Соңғы екі тақырып пен қосымшада негізінен кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы қазақ ауылының жағдайы туралы мәселелер баяндалған. Ғ.Тоғжанов бұл еңбегін С.Швецовтың қазақ шаруашылығының танымастай өзгергенін мойындағанымен, әлі де “көшпелі болып қалып отыр” деген пікірінің дұрыс емес екендігін көрсете отырып, сол кездегі “көптеген европалық қызметкерлердің” қазақ ауылдары рулар бойынша бөлінген, таптық күрес жоқ, тек рулық күрес қана бар, сондықтан онда қандай да болмасын партиялық күрес жүргізу мүмкін емес деген мағынадағы пікірлерін сынаумен бастайды.

Ғ.Тоғжанов қазақ ауылына капитализмнің енуін сауда-өсімқорлық капиталының ықпалы мен өктемдігі арқылы түсіндіруге тырысады. “Қазақ аудандарына капитализм сауда және өсімқорлық капиталы түрінде енді. Орыс империясының бұрынғы отары, Қазақстандағы сауда капиталы өз дамуында, капиталдың бұл түріне тән жақсы жақтарымен қатар барлық жағымсыз жақтары да болды. Қазақстанда, дәл Орта Азия мен Индиядағыдай, сауда-өсімқорлық капиталы қазақ ауылына ене отырып, қазақ шаруашылығын, әсіресе малбағушы-егіншілік аудандарында өзіне бағындырды және алыпсатар мен өсімқорға тәуелді жағдайға қойды. Малшы-егінші қазақ толықтай осы соңғылардың қол астында болды,” – деп есептейді /1,5/. Өсімқорлықтың негізінен солтүстік аудандарда дамығанын, қазақ ауылында өсімқорлықпен қазақ байлары, ұсақ саудагерлер ғана емес татар, орыстың ірі капиталистері мен деревня кулактары да айналысқанын айтады. Бұнымен қатар деревня саудагерсымақтары мен қала капиталистері қазақтарға “қарызға” фабрикалық тауарлар, ең негізінен, мануфактуралар мен аяқ киім тігетін терілерді белгіленген мерзімде “тиеселі ақыны” төлеу шартымен берді. Ал бұл тиеселі ақы қандай болды? Ол әдеттегі базар бағасынан 30-50 процент қымбат болды, – дей отырып, осы орыс және татар өсімқорларының “қарызынан” қазақ байларының, қадірлі ақсақалдары мен болыстарының да пайда тапқанын көрсетеді. Орыс және татар өсімқорлары оларды қазақтар арасында беделді, билігі бар адамдар болғандықтан кепілдік беруші ретінде тартты, бұл қызметі үшін оларға белгілі бір сыйлық берді, белгілі процентпен өз пайдасынан бөлісті.

Ғ.Тоғжановтың осы әрі тарихнамалық, әрі деректанулық маңызы бар тарихи-ғылыми еңбегіндегі айқын дәлелдеуге ұмтылыс жасалған мәселенің бірі және негізгісі десе де боларлығы – еңбек жазылып

отырған кездегі, 1927 жылғы Қазақстанда, дәлірек айтқанда қазақ ауылдарында капиталистік өндіріс тәсілінің өмір сүруі жөніндегі мәселе. "Сауда-өсімқорлық капиталының өктемдігі" тақырыпшасының басында "қазіргі (яғни 1927 жылғы – Т.Т.) қазақ шаруашылығы өз даму қарқыны сияқты, өзінің құрылымы бойынша да барлық жерде бірдей емес", – дей отырып, оны солтүстік және оңтүстік аудандарға бөледі, әрі отырықшы, жартылай көшпелі және көшпелі шаруашылықтар деп жіктейді /1, 3-4/. "Қазір, әсіресе жартылай көшпелі малшы егінші шаруашылықты аудандарда базарға тәуелсіз қазақ жоқ. Қазақ өзі үшін ғана емес, базар үшін де өндіреді. Қазақ сатып қана қоймайды, сатып та алады," – дей отырып, дамыған капиталистік қоғамның базары емес, көп жағдайда деревня мен ауыл саудагерлері мен өсімқорлары жетекші орын алатын жағдайдағы "тұрпайы село базарлары" екенін көрсетеді /1, 5/.

Сауда және өсімқорлық капиталдардың "капиталистік өндіріс тәсілінен бұрын" өмір сүргенін айта келіп, сауда капиталы қазақтың мал шаруашылығына өзгерістер енгізбеді, сондықтан "қазақ даласының көшпелі аудандарындағы мал шаруашылығын жүргізудің тұрпайы тәсілі қазіргі күнге дейін (яғни 1927 ж. дейін – Т.Т.) өміршең болып келді," – дейді. Бірақ осылай дей отырып, Маркстің сауданың өндірістік қатынастардың дамуына әсері туралы сөзінен үзінді келтіріп, соның негізінде: "Қазақтың көшпелі шаруашылығындағы өндіріс тәсілінің ескі болып қалғанына қарамастан, ауылдағы қоғамдық-экономикалық қатынастар бәрібір өзгерді. Айырбастық қатынастардың дамуымен бірге шаруашылықтағы натуралдық элементтер, соңғыларын ақша-тауарлықпен ауыстыра отырып, сөз жоқ күйреуі керек еді," – деп сауда капиталының ықпалы туралы алғашқы пікірін жоққа шығарады/1, 8/. Бұдан әрі ол, отырықшы, жартылай көшпелі аудандарда "ескі, тұрпайы өндіріс тәсілі жаңа, жетілген өндіріс тәсіліне орын береді," ... "орыс деревнясында сауда-өсімқорлық капитал дами отырып, шаруа шаруашылығындағы ескі өндіріс тәсілін капиталистік өндіріс тәсілімен ауыстыра отырып ыдыратты. Дәл осыны біз жоғарыда айтылған аудандардағы қазақ шаруашылығынан да байқаймыз," – деді /1, 8-9/.

"Қазақстанның отырықшы және жартылай көшпелі аудандарындағы қазіргі қазақ шаруашылығын білетіндер бұл аудандардағы қазақ ауылдарындағы ескі өндіріс тәсілдері жаңасымен ауыстырылуда және бұл аудандардағы саудагер – бай (ол әрі өсімқор) өз капиталын сауда кәсіпорнына ғана емес, шаруашылықты жақсартуға да жұмсайтынын – соқа, шөп шапқыш, тырма, тұқым сепкіш, май тартқыш сатып алатының, жұмысшылар жалдайтынын және т.б. айтуға тиіс. ... Бұл сол деревнялық буржуа немесе "кулактың" өзі. Село және ауыл "буржуасы", "кулагының" шаруашылығы – бір түрдегі, бір тектес шаруашылық, екеуі де капиталистік өндіріс тәсілді тауарлы шаруашылық," – деп 1927 жылға дейін Қазақстанда капиталистік қатнастар өмір сүргендігін дәлелдеуге тырысады /1, 9-10/.

Қазақтардың шаруашылығы туралы мәселені талдай келе Ғ.Тоғжанов төмендегідей басты үш қорытынды жасайды: 1) Қазақ шаруашылығының дәрежесі Қазақстанның барлық аудандарында бірдей және біртектес емес; 2) Қазақ шаруашылығы негізінен тауарлы, базарға тәуелді, бірақ соған қарамастан көптеген аудандарда әлі де натуралды шаруашылық элементтері өмір сүреді. Әсіресе ол көшпелі аудандарда үлкен орын алады; 3) Сауда-өсімқорлық капиталы көшпелі аудандардағы қазақ шаруашылығының өндіріс тәсілін өзгертпеді, ол осы уақытқа (1927 ж. – Т.Т.) дейін үстем болып отыр. Ал отырықшы, жартылай көшпелі аудандарда сауда-өсімқорлық капиталы ескі қатынастарды жақсысымен, капиталистік өндіріс тәсілімен ауыстырды.

Ғ.Тоғжановтың бұл тұжырымдары қазақ шаруашылығын тек рулық қатынастар ретінде түсіндірген, оның даму ерекшеліктерін жете түсінбеген С.Швецов пен "көптеген европалық қызметкерлердің" пікірлеріне қарағанда тарихи шындыққа әлдеқайда жақын еді. Дегенмен біздің мынаны ашық айтуымыз керек, біз талдаған бірінші тақырыптағы, одан кейінгілеріндегі сияқты, басты ой: қазақ ауылында рулық қана емес таптық қатынастар да болды және өмір сүріп отыр, ал партия-кеңес қызметкерлері үстем тап өкілдеріне қарсы күресте әлсіздік танытып, көптеген кемшіліктер жіберіп отыр. Кітапшадағы барлық мәселе, тіпті ондағы қосымшаға дейін, осы ойды дәлелдеуге жұмылдырылған. Ал ол авторды елеулі қателікке ұрындырды. Ғ.Тоғжановтың ол қателігі, 1927 жылы да қазақ ауылында капиталистік қатынастар өмір сүрді деп тұжырымдауы еді. Ал бұл кейін голощекиндік асыра сілтеудің теориялық негіздерінің бірін дүниеге келтірді. Мұнымен бірге, сауда-өсімқорлық капиталының енуі және оның ықпалы туралы мәселелер тарихи дамуы негізінде, хронологиялық ретпен қаралуы қажет еді. Кітапшада нақты деректік, дәлелді цифрлық мәліметтер, фактылар аз. Автор К.Маркстің, В.Лениннің жекеленген пікірлерінің жетегінде кеткен. Тіпті олар кейбір өз пікірлеріне қайшы келген жағдайда басқаша, тіпті қайшы түсініктер беруге тырысқан.

Ғ.Тоғжановтың «Қазақтың отарлық ауылы» атты келесі еңбегінде қазақ ауылына капитализмнің енуі енді ешкімде талас тудырмайтынын, бар мәселе капитализмнің қазақ ауылына қандай дәрежеде еніп, қандай түрде дамыды деген мәселе көлемінде екенін көрсете отырып, пікір таластырушыларды екі топқа жіктейді /2/.

Ауылда рулық құрылыс өктемдік етті, сондықтан капитализмнің дамуына негіз болмады, қазақ даласына капитализм айырбас саудасы арқылы енді деушілерді "ауылдағы рулық құрылысты" жақтаушылар дей отырып, оларға А.Байтұрсыновты, Е.Полочанскийді, Кушнерді жатқызады. Бұл топқа "капитализм қазақ ауылына сауда капиталы түрінде енді, бірақ ескі өндірістік қатынастарды өзгерте алмады, натуралды шаруашылық үстем болып қала берді" дейтін пікірді жақтаушыларды да, мәселен Зелькина т.б., қосты. Сөйтіп бұларды қазақ ауылының буржуазиялық дамуын, ауылда азды-көпті қалыптасқан капиталистік қатынастар мен капиталистік өндірісті жоққа шығарушылар ретінде сипаттайды.

Ал екінші топты, қазақтық феодализмнің қарсыластары деп атай отырып, олар революцияға дейінгі ауылда капиталистік қатынастар толық өктемдік етті, қазақтың натуралдық шаруашылығы ақша-тауарлыққа айналды, феодалдық қалдықтар толық жойылды деп негізсіз тұжырымдайды дейді. Бұл топқа Румянцев, Рысқұлов және Федоров жатқызылады. "Осы көзқарастардың қайсысын дұрыс деп есептеуге болады?" – деп сұрақ қоя отырып, оған: "Біздің пікірімізше оның екеуі де революцияға дейінгі ауылдың экономикалық дамуының шынайы процесін көрсете алмайды", – деп жауап береді /2, 61/.

Автор екінші топтағылардың негізгі кемшілігі "қазақ ауылының отарлық жағдайын ескермеу және қазақ шаруашылығының капиталистік дамуының дәрежесін асыра бағалау" деп түсіндіреді. Бұл пікірді жақтаушылар ауылдың капиталистік жолмен дамуына кедергі келтірген феодалдық қалдықтардың барлығын мүлде жоққа шығарады, немесе олардың Федоров сияқты кейбіреулері сақтықпен, көз қылып қана, қанау сипатындағы кейбір феодалдық қалдықтардың барлығын мойындайтынын айта келіп, "Сонымен, бұл жолдастардың тұжырымдамасы бойынша отарлық қазақ ауылындағы капиталистік даму орыс деревнясындағыдан да әлдеқайда еркін және толық жүрген болып шығады", – дей отырып бұл тұжырымның негізсіздігін көрсетеді. Автор орыс деревнясына қарағанда қазақ ауылында капитализмнің әлдеқайда әлсіз, баяу дамығандығы, қазақ шаруаларының сол, капитализмнің дамымауынан, езгінің феодалдық әдістерінің өктемдік етуінен қиналғандығы туралы айта отырып, "Бұған орыстық самодержавиенің отарлық саясаты да ықпал етті", – деген пікірімен келісуге болады. Ол орыс империализмінің отарлық қазақ өлкесіндегі "цивилизаторлық ролі" туралы Румянцевтің, Дмитриевтің, Кауфманның т.б. пікірлерінің шындыққа сай еместігін дұрыс көрсете білді.

Екінші көзқарастың басты қателігі неде? – дей отырып, олар "қазақ ауылындағы буржуазиялық дамуды мүлде жоққа шығара отырып, орталық Ресеймен отарлардың (бұл жағдайда қазақ ауылының) байланысын және қазақ даласындағы тауарлы шаруашылықтың дамуын көрмейді немесе мүлде мойындамайды", – деп есептейді /2, 64-65/. Автор олар отарлық ауылдың дамуының тек бір жағын – феодалдық қалдықтар сақталатынын ғана көреді, ал феодалдық қанау тәсілдерімен шырмалған, әлсіз болса да капитализмнің дамуын мойындамайтынын атап өтеді. Әсіресе, С.Аспендияровтың "Қазақтардың құрылуы мен дамуының қысқаша очеркі" /3/ атты мақаласын сынайды. Нақты үзінділер келтіре отырып, Аспендияровтың қателігі "қазақ ауылындағы феодалдық қалдықтардың өктемдігін дұрыс айқындағанымен империализм саясатының екінші жағын – қанаудың капиталистікке дейінгі тәсілдерін сақтаумен қатар, отарларға өндірістің тауарлы түрін ұмтылуын – мүлде түсінбеуінде немесе ұмытуында", – деп көрсетеді /2, 65/. Қазақ ауылындағы капитализмнің дамуы басқа көптеген отар аудандарға қарағанда көп кедергілерге кездескенін, бірақ бұның қазақ ауылы тарихтан, дүние жүзілік тауар айналымынан тыс қала берді деген сөз емес екендігін былайша сипаттайды: "Қазақстан патша империясының отарларының бірі бола отырып, XIX – ғ. соңы мен XX – ғ. басында экономикалық негізде помещиктік-капиталистік Ресейдің құрамды бөлігіне айналды. Бұл уақытқа қарай орыс капитализмі Қазақстанды дүние жүзілік тауар айналымына тартты және онда өз фабрикалары үшін базар құрды" /2, 66/. Ғ.Тоғжанов: "Революцияға дейінгі кезеңде қазақ аудандарының көпшілігі негізінен, тауарлы мал шаруашылығының дамуына маманданды. Қазақстанның солтүстік аудандары мал өсірумен қатар, тауарлы жер шаруашылығын да дамытты", – дей отырып, қаншама кедергілерге, қиындықтарға қарамастан қазақтардың шаруашылығы "одан ары, дамудың рулық құрылыс немесе феодализм жолымен емес, буржуазиялық жолымен дамыды", – деп есептейді /2, 67/. Тақырыпшаның соңында бұл пікірін былай деп нақтылай түседі: "Революцияға дейінгі ауылдың дамуын буржуазиялық ретінде белгілей отырып, бірақ сонымен бірге қазақ даласындағы капитализмнің әлі де өте төменгі сатыда болғандығын ерекшелік айтуымыз керек" /2, 68/. Автор Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы капитализмнің дамуы азапты, прустық жолмен жүрді, ал ол капиталдың сауда және өсімқорлық сияқты архаикалық түрін дамытты деп есептейді. Ғ.Тоғжанов капитализмнің дамуының бұл жолы қанаудың жартылай феодалдық және капиталистікке дейінгі тәсілдерін сақтап отырды дей келе, өз шаруашылығын осы жолмен жүргізушілерді жартылай феодалдар деп атайды. Оның бұл, яғни жартылай феодалдар атауы кейіннен көптеген еңбектерге термин ретінде еніп кетті.

Бұдан соң, автор қазақ ауылындағы капитализмнің сипаты мен дәрежесін жалпы сипаттаудан, "қазақ

шаруашылығының тауарлы-капиталистік дамуының жекеленген негізгі белгілерін нақты айқындау мен талдауға” көшеді. Қазақ ауылына капитализм тек сауда және өсімкорлық капиталы арқылы енді, олар ескі өндіріс тәсілін ыдыратпады және қазақ шаруашылығы натуралды болып қала берді, – дейтіндердің пікірі туралы айта келіп: “Мұндай тұжырым қате. Ең алдымен қазақ шаруашылығы натуралды болып қалған жоқ. ... XIX – ғ. соңында ол басқаша болды. Бұл уақытқа қарай қазақ малшылары немесе егіншілері жеке тұтынуында да және өз шаруашылығында да тәуелді болып отырған базарға бағынған еді”, – дейді /2, 68-69/. Ғ.Тоғжанов қазақтардың шаруашылығын – байлар, орташалар және кедейлер шаруашылықтары деп үшке топтай отырып, бұл үшеуі де базар үшін өндірді, қажеттерін сол базардан алып отырды, – деп олардың капиталистік жолмен өмір сүріп отырғанын дәлелдеуге ұмтылады. Ол сондай-ақ, қазақ шаруалары бірте-бірте “екі түрге – орыс кулактары сияқты байларға және орыс батрағы сияқты кедейлерге бөлінді”, – деп таптық жіктеліске де капиталистік сипат бергісі келеді /2, 69/. Кез келген тауарлы шаруашылыққа тән барлық басты қарама-қайшылықтар XIX-ғ. соңында қазақ ауылдарында да орын алғанын, ауыл шаруашылық пролетариатын байлардың сауда, өсімкорлық, жұмысшылар жалдау т.б. жолдармен қанауы енді сирек емес, күнделікті жағдайға, жаппай көрініске айналғанын атап өтеді. Ғ.Тоғжанов: “Революцияға дейінгі қазақ ауылында мал негізгі өндіріс құралы болды”, – дей отырып, кімнің қолында мал көп болғанын Щербина мен Кузнецовтың экспедицияларының мәліметтері бойынша дәлелдеуге тырысады /2, 70/. Қазақстанның әртүрлі аймақтары бойынша мәліметтер келтіре отырып, оларды XIX-ғ. соңында ауылда таптық жіктелудің терең жүргендігіне және негізгі өндіріс құралы – малдың, азшылық қолында, қазақ байларының шағын тобы қолында жинақталғандығына көз жеткізу үшін жеткілікті деп есептейді.

Ғ.Тоғжанов жалдамалы еңбек туралы мәселені арнайы зерттеуге, оның капиталистік сипатын баса көрсетуге ұмтылған алғашқы зерттеушілердің бірі. Ол “жалдамалы еңбек пен сыртқа жұмысқа кетушілер санының көбеюі қазақ ауылында да капитализмнің дамуының негізгі көрсеткіші болып есептелінеді”, – дей отырып, 9 уездегі жылдық және маусымдық жұмысшылар жалдайтын қазақ шаруашылықтарының проценттік көрсеткіштері бойынша “XIX – ғ. Соңында барлық қазақ аудандарында жалдамалы еңбек кең пайдаланылды”, – деп тұжырымдайды /2,71/. Сондай-ақ ол, жалдамалы еңбек қазақ шаруашылығының тауарлылығы темір жолға, базарға, орыс қалалары мен поселкелеріне жақын жерлердегі қазақ аудандарында жақсырақ дамығанын, жалпы алғанда жалдамалы еңбек туралы мәліметтердің қазақ аудандарына капитализмнің енуінің әртүрлі дәрежеде болғандығын тағы да дәлелдейтінін атап өтеді. Ал қашықтау, көшпелі мал шаруашылықты аудандарда жалдамалы еңбек нашар дамығанын көрсете отырып, оның себебі бұл аудандардағы байлардың шаруашылықтың капиталистік жүйесінен гөрі “крепостниктік езуді” шаруашылығын қоңсылардың, кедей руластарының күшімен жүргізуді ұстануында деп түсіндіреді. Кітапшада жалпылай болса да, байлардың өз батырақтары мен жұмысшыларына еңбек ақы төлеуі туралы мәселе қойылған. Қазақ даласының әртүрлі аудандарындағы капитализмнің даму дәрежесі байлардың шаруашылығындағы жұмысшылардың еңбек ақысының түріне де әсер еткенін, XIX – ғ. соңы мен XX – ғ. басында темір жолға жақын малшы-егінші аудандарда, әдетте, жұмысшылардың еңбек ақысы ақшалай, ал алыстағы, көшпелі аудандарда малмен төленгенін көрсетеді /2, 71-72/.

Ғ.Тоғжанов шетке жұмыс іздеп кетушілер туралы мәселені жеке қарастыра отырып, оны капиталистік қатынастармен байланыстыра сипаттайды. “Кәсіпшілік те негізінен қазақ шаруашылығының тауарлылығы жоғары, базар дамыған, ауыл шаруашылықтық сияқты, өнеркәсіптік те капиталистік өндірістер көп ояздарда қарқынды дамыды”, – деп мәлімдейді /2, 73-74/. Ол кедейлердің қаржы табу мақсатында негізінен жер шаруашылықты аудандарға кететінін, айта отырып, “шетке кетушілік әсіресе тағы да сол барынша тауарлы – дамыған солтүстік ояздарда күшті дамыды” – деп тұжырымдайды. Бұның себептерін былайша түсіндіреді: 1) □ырта қалған алыс ояздарға қарағанда, бұл ояздарда шаруалар шаруашылығының тауарлылығының дамуының және капиталистік өндірістің өсуінің көптігіне орай, жұмыс күшіне сұраныс таппағандар шетке кетті; 2) шетке кету барынша күшті дамыған бұл аудандарда орыстар мен қазақтар аралас тұрды, орыс деревняларында қазақ ауылымен салыстырғанда капитализмнің дамуы тезірек жүрді. Орыстың кулақтық және байыған шаруашылықтары тарапынан, әсіресе астық жинау кезінде, маусымдық жұмысшыларға сұраныс көп болды. Бұл жерде айта кететін бір мәселе, Ғ.Тоғжанов “тұрақты маусымдық жұмысшы” топтарының қалыптасуы туралы мәселе көтереді. Ол қазақ шетке кетушілері өте арзан жұмыс күші болғандықтан орыс кулактары оларды жұмысқа тартуға ұмтылды, әртүрлі тәсілмен өздерінің шаруашылығындағы тұрақты маусымдық жұмысшылар ретінде бекітті. Осылай бекітілген қазақ шетке кетушілер жыл сайын шарт бойынша белгіленген уақытта (жер жыртуға, егін жинауға, бастыруға т.б.) ”өз” қожаларына келіп, қаржы тапты, – дейді. Автор “Весь Казахстан” жинағындағы Федоровтың ”отаршыл-кулак қыста немесе көктемде кедей-қазаққа аздаған шөп немесе нан (бидай) бере отырып, өзі таңдаған күні еңбектің базарлық құнынан әлдеқайда төмендетілген баға бойын-

ша қарызын өтейтінін айтады”, – деген пікірін қолдай отырып, бұл отаршыл-қулақ тарапынан қазақ кедейлерін қанаудың крепостниктік-отаршыл әдістерінің бірі болғанын, ондай маусымшыл қазақтардың орыс поселкелерінде аз болмағанын жазады /2, 74-75/.

Автор қазақтардың егіншілікке жаппай көшуі тек XIX-ғ. Соңында ғана байқалады деп есептейді және оның дамуын қазақ шаруаларының жіктелуімен, ауылдағы шаруашылықтың тауарлылығының дамуымен байланыстырады. Солтүстік аудандарда кедейлермен қатар, – дейді ол, – байлардың да тауарлы жер шаруашылығымен айналысуына көп малының болуы кедергі болмады, жоғарыда аталған Жаманшаловтар, Жексембайлар, Кулеевтер т.б. 500-ден 1000 десятинаға дейін егін екті, тіпті 100 – 200 десятин егістігі бар ұсақ байларды әрбір ауылдан кездестіруге болады. Кедейлер мен орташалардың кейбіреулері, артық өнімді ғана емес, өздеріне қажеттісінің де бір бөлігін сатты. Ал көшпелі оңтүстік және орталық аудандарда егіншілік “кедейлердің ісі” болды, тұтынушылық сипат алды деп есептейді. Екі аудандағы егіншіліктің дамуын салыстыра келіп, автор жұмысшыларды жалдау, батрақтар мен шетке кетушілерді бөлу солтүстік аудандарда көп болғанын тағы да атап өтеді.

Ғ.Тоғжановтың қазақ ауылы туралы арнайы екі еңбек жазып, оларды көптеген мәселелер бойынша пікірталастылығына қарамастан батыл тұжырымдар жасалған. Бүгінгі тәуелсіз тарихи ой олардың кейбіреулерінің дұрыс екендігі, сонымен қатар сыни тұрғыда қарауды қажет ететін ойларының да бар екендігін байқатады. Дегенмен сол кездердің өзінде қазақ ауылы тарихын арнайы зерттеп, ғылыми тұрғыда күн тәртібіне қоюдың өзінің батылдық екендігін ескере отырып, болашақ зерттеушілер қазақ ауылын нақты зерттеу объектісі ретінде ала отырып жаңаша көзқарастар тұрғысында зерттеуі қажет.

1 Тоғжанов Г. О казахском ауле. – Кызылорда: Без изд., 1927.

2 Тоғжанов Г. Казахский колониальный аул. Часть 1. Под редакцией А.М.Авидорога. – М.: Издание Научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, 1934. – 109 с.

3 Асфендияров С. Краткий очерк образования и развития казахов. // Большевик Казахстана. – 1932. №6.

УДК 98 (574)

ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА Н.А. НАЗАРБАЕВА НАРОДУ КАЗАХСТАНА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

А.Галиева – магистрант КазГосЖенПУ,

А.Галиева – кандидат филологических наук, доцент

Автор Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың әр жылдардағы Жолдауларының өзіндік саяси, тарихи деректік ерекшелігімен қатар, «Қазақстан-2050» стратегиясы XXI ғасырдағы жаһандық өзгерістер мен жас мемлекетіміздің өсіп-өркендеу бағытындағы көптеген жасампаз жоспарларының маңызына тоқталады.

Түйін сөздер: Жолдаулар, ұзақ мерзімді Стратегиялар, жаһандық проблемалар, EXPO 2017

Author President Republic Kazakhstan is Head of the state N.A. Nazarbaev look year message political, historical fact feature hardens, Kazakhstan is 2050 strategy XXI century lodged change and years the state grows – develops direction increases creative plan importance is stopped.

Key words: Messages, long-term Strategies, lodged problems, EXPO 2017

Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана – это не просто повод для размышлений. Это настоящий вызов, в том числе и для нашего учёного мира. Ведь теперь предстоит моделировать наше будущее – то, как будет жить страна почти через четыре десятка лет.

Первое Послание Президента прозвучало в октябре 1996 г. И имело традиционное название «О положении страны и основанных направлениях внутренней и внешней политики на 1997 год». Однако историческим по своему значению стало второе по счету Послание Президента «Стратегия развития Казахстана до 2030 года», озвученное в октябре 1997 г. Именно с него ведется отчет президентских Посланий.

Послания за 1996 и 1997 гг. были зачитаны в г. Алматы. Начиная с 1998 г. В связи с переносом столицы они читаются в Парламенте г. Астаны. 2012 г Послание впервые было озвучено ни в стенах парламента, ни перед депутатами, госслужащими. Оно прозвучало в стенах нового Театра оперы и балета в Астане. Были приглашены лучшие казахстанцы, получившие государственные награды по случаю Дня независимости, работники культуры, образования, науки, производственники, социальные служащие. Послания транслируются в прямом эфире. Текст Послания публикуется в печати на следующий день.

С 2006 г. Перед Посланием исполняется гимн Казахстана «Менің елім».

В принципе, уже начиная с Послания 1997 г., Президент стремится использовать неологизмы, яркие

красочные слова, которые делают текст Послания запоминающимся, броским. В той же Стратегии «Казахстан-2030» было использовано много крылатых выражений: «миссия Казахстана», «Центрально-азиатский барс», «человеческий капитал». То есть само по себе Послание проходит технологическую обработку как идеологический документ.

Приведем лучшие, на наш взгляд, фразы Президента из его Посланий:

1997 г.: «Прцветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев – вот ключевые слова, которыми следует охарактеризовать Казахстан, который мы все хотим построить».

1998 г.: «В этот исторический день я предлагаю вам программу демократизации и политических реформ, которая станет новой точкой отсчета в нашей национальной истории».

1999 г.: «Блуждающий характер» ближайшей истории заставляет нас с особым вниманием отнестись к проблемам собственной безопасности».

2000 г.: «Порой приходится повторять очевидное, но истина состоит в том, что Казахстан был, есть и будет самым стабильным и безопасным государством в регионе, и мы твердо держим руку на пульсе».

2001 г.: «Построение Казахстана, базирующегося на прочном фундаменте политической и социальной справедливости, экономической свободы, страны, в которой будет господствовать сила Закона».

2002 г.: «Единство, межнациональное согласие и политическая стабильность – это главное, чего хочет наш народ. Я это знаю».

2003 г.: «Мне выпала честь объявить о крупнейших в нашей новейшей истории повышениях социальных расходов, которые мы начнем уже скоро и которые затронут каждого казахстанца и каждую семью»

2004 г.: «Мы уже доказали, что Казахстан готов к великим свершениям, а казахстанцы способны их осуществить».

2005 г.: «Мы всегда помнили, что демократия – это наша цель, а не начало пути. Мы знали, что демократию невозможно внедрить декретом, ее надо выстрадать».

2006 г.: «Одна из причин наших заблуждений в том. Что либерализм власти воспринимается упрощенно, как ее слабость и неспособность наложить вето на те или иные «шалости» и «капризы» своевольных честолюбцев. Нам надо избавляться от иллюзий и заблуждений».

2007 г.: «Все это создает фундамент нового общеказахстанского патриотизма, обоснованной гордости и уверенности в том, что у нашего Отечества, у всего нашего многонационального и конфессионального общества, у наших детей – прекрасные перспективы». 2008 г.: «Постоянное улучшение социального самочувствия казахстанцев, всех слоев и социальных групп казахстанского общества является и будет оставаться на первом плане государственной политики». 2009 г.: «Сегодняшние проблемы и то, как мы с ними справляемся, – это экзамен на зрелость и устойчивость нашего общества и государства. Думаю, что мы этот экзамен выдержим. Нам предстоит войти в новый этап своего развития и преумножить наши достижения. Уверен, что мы справимся». 2010 г.: «Мы вместе смогли сделать Казахстан преуспевающим, и вместе мы сможем сделать его процветающим».

Проведение итогов двадцатилетия независимости было выражено и кратко в Послании 2011 г.: «Построим будущее вместе!».

2012 году страна вошла в третье десятилетие независимости с программой социальной модернизации, «Социально-экономическая модернизация- главный вектор развития Казахстана».

Послание Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия “Казахстан-2050”», по сути, – это новый вектор развития страны, это наше будущее. В своем Послании Глава государства сосредоточил внимание на 10 глобальных вызовов XXI века:

Первый вызов – ускорение исторического времени.

Второй вызов – глобальный демографический дисбаланс.

Третий вызов – угроза глобальной продовольственной безопасности.

Четвертый вызов – острый дефицит воды.

Пятый вызов – глобальная энергетическая безопасность.

Шестой вызов – истощаемость природных ресурсов.

Седьмой вызов – Третья индустриальная революция.

Восьмой вызов – нарастающая социальная нестабильность.

Девятый вызов – кризис ценностей нашей цивилизации.

Десятый вызов – угроза новой мировой дестабилизации [1].

Ведущая фраза Послания «Стратегия “Казахстан-2050”» – это то, что Н.А. Назарбаев говорит о грядущем золотом веке казахстанской нации. В Послании впервые в нашей истории Президент страны ставит задачу – войти в число 30 наиболее развитых стран мира. Важность Послания Главы государства как раз в том, что определяется новая модель развития Казахстана.

Во-вторых, этот документ является источником направленного на укрепление независимости и государственности Казахстана. Решение поставленных вопросов в экономике, социальной политике, в сфере внешней политики и безопасности будет способствовать упрочению нашей страны. Поэтому мы можем рассматривать это Послание как четкий и ясный механизм для укрепления независимости Республики Казахстан в XXI веке.

Третья важная особенность в том, что мы четко заявляем международному сообществу, каким Казахстан видит себя в XXI веке. Тем самым мы открываем возможности для позиционирования Казахстана как современного государства в международном сообществе. Эти три аспекта, на мой взгляд, являются ключевыми в рамках оценки значимости данного документа.

Следующая большая задача во внешней политике контексте реализации «Стратегия “Казахстан-2050”» – это усиление экономической дипломатии нашего государства. Казахстан стремится создать такую экономику, которая основалась бы на инновационных принципах и современных технологиях. Все эти технологии находятся в западных государствах и в некоторых азиатских странах. Мы должны совершенствовать нашу экономическую дипломатию, с тем чтобы привлекать эти инновационные разработки в Казахстан. Для этого хорошую возможность предоставляет ЕХРО-2017. Необходимо максимально использовать огромные шансы, которые даст для нашей страны ЕХРО, чтобы развивать именно инновационное направление нашей страны. Выдвинутая Президентом «Стратегия “Казахстан-2050”» – это план будущего казахстанской нации. Эта стратегия, состоящая из нескольких блоков, позволит Казахстану постепенно не только укрепить экономику, но и достойно предстать на мировой арене.

«Лидер нации в своем Обращении к народу Казахстана «Казахстанский путь-2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» провозгласил национальную идею «Мәңгілік Ел», которая рождена всем тысячелетним историческим опытом казахского народа, казахстанским путем, пройденным за годы независимости. Обозначенные приоритетные задачи направлены на укрепление общественно-политической стабильности и благосостояния казахстанцев. Об этом мечтали миллионы наших предков, отдавших свою жизнь за родину, родную землю, духовно-культурные ценности народа. На стеле Культегина была высечена мечта о единстве народа и великом независимом сильном государстве тюрков и продолжает, – в созвездии современных тюркских стран яркой звездой сияет Қазақ Елі и нашему государству отведена миссия быть преемником и наследником традиций великого Тюркского Еля. Традиция – это испытанный временем прогресс, а прогресс – это продолженная традиция. Мечта далеких предков воплотилась сегодня в Республике Казахстан, которая стала родиной для представителей многих этносов, волей судьбы оказавшихся на этой благодатной земле. Дух предков - намыс, святая историческая память, традиционное гостеприимство, гуманный этнический и духовный культура, прочная экономическая основа, богатейшие природно-сырьевые ресурсы, обозреваемое будущее позволяют выдвигать четко оформленные и созидательные идеи».

У каждого времени свои задачи; решая их, человечество движется к прогрессу. Сегодня наша страна стремится быть в авангарде этого движения, усилия по объединению религиозных лидеров мировых конфессий, интеграционные инициативы, отказ от ядерного оружия, поддержка мирных акций и участие в международных гуманитарных проектах и работа в прогрессивных сообществах на планете являются ярким подтверждением наших устремлений и жизнеспособности уникальной модели общественного согласия и национального единства, а достигнуть намеченной задачи и цели возможно только в том случае, если каждый казахстанец внесет свою лепту.

1 www.akorda.kz Послание Президента Республики Казахстан- Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050».

ӘӘЖ 008

МАШАНИТАНУ БАҒЫТЫН ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА ДАМЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Г.Жүгенбаева – т.ғ.д., М.Тынышбаев ат. Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, профессор

Статья посвящена научному и творческому наследию крупного ученого, педагога и общественного деятеля Акжана Машанова (1906-1997). Его вклад в развитие казахской гуманитарной мысли до сих остается малоисследованным. Автор, изучив историографию проблемы, приходит к мнению, что в казахстанской персоналистике изучение места и вклада А.Машанова в гуманитарную науку Казахстана являются актуальными вопросами и в настоящее время.

Ключевые слова: Аль-Машани, Аль-Фараби, персоналистика, национальная историография

Article is devoted to scientific-creativity heritage A.Mashanov. Akjan Mashanov (1906-1997) major exerciser, educator and public figure. Her place and contribution in development national humanities still is poorly known. Author considering results in historiography on the subject, raises the relevance current problems in the domestic human resources.

Key words: AL-Mashani, AL-Pharabi, personalistik, national historiography

Қазақ ұлттық тарихнамасының шын мәнісіндегі дамуы, өркендеуі ел тәуелсіздігімен қатар қалыптасып келе жатқаны асырып айтқандық емес. Ұзақ уақыт бойы отан тарихының империялық-тоталитарлық астамшылық тұрғысынан зерттеліп, кеңестік саяси-идеологиялық қалыппен зерделенуі ұлттық тарихи жад мәселесіне өз әсерін тигізді. Негізінен, кеңестік саяси және экономикалық науқандар тізіліп, тізбеленген жылнамалық тарихи білім сол кезең ұрпақтарының тарихи жадына айналдырылды. Тарихтың ең алдымен халықтың, ұлттың тұтас өткені екендігі, ал сол тарихи өткеннің «занды» иелері жеке тұлғалар, азаматтар екендігі, олардың әлеуметшілдігі мен шығармашылық белсенділігінің тарихтағы зор орны ескерусіз қалдырылды. Кеңестік тарих ғылымы, жеке тұлғалардың, адамдардың іс-әрекеттерін, көзқарастың, ұстанымдарын, шығармашылық мұраларын тануда идеологиялық сипатын барынша әйгілеп отырды.

Бүгінгі күні ұлттық тарихымызды танып-білуде, оның заманауи ғылыми тұғырнамасын негіздеуде сан қыруар ізденістер толастамауы жәйден-жәй емес. Мемлекеттік мінберден қазіргі қазақстандық қоғамның тарихи жадын жаңғыртып қана қоймай, мемлекетшілдік сана тұрғысынан ұйыстыруға, біріктіруге жасалып жатқан іс-шаралардың нақтылы уақытпен үндестігін, оның «утопиялық» пәлсафалықтан ада екенін бағамдамау тіптен орынсыз деуге келеді.

Әлемдік жаһандану үрдісінің ақпараттық технологиялар тасқынымен жеделдетілуі ұлттық құндылықтардың мәйегін бұзып, сан ғасырлық ұлттық нышандар мен ұлттық «менді» өзгертуге апарып соғуда. Оның нәтижесінің оңдылығы мен терістігі, мемлекетшілігін қалыптастырып үлгерген жетекші ұлттың тарихи интеллектуалдық өресінің күш қуатына байланысты болады. Мұны адамзаттың сан мыңдаған жылдық тарихи тәжірибесі дәлелдеген. Өйткені, адамзат қауымдастығы мәдениеттер мен өркениеттер алмасуымен синтезделіп, дамитын ерекше құбылыс екені белгілі.

Сондықтан ұлттық тарихтың жалпы халықтар тарихындағы алар орны мен өзіндік сыпатын анықтауды, сол ұлттың тұтас зиялылық болмысын танытар тұлғалар әлемімен зерделеу қисынсыз, жат әдіс емес. Саналы ғұмырын ұлттық ғылымды өркендетуге, қазақ жастарын политехникалық-инженерлік кәсіпке баулыған ғалым-ұстаз Ақжан Машановтың (1906-1997) шығармашылық мұрасы мен ерен тұлғасын зерттеп, оқып-үйрену аса маңызды, көкейкесті мәселе. Бұл бағытта жетекші орынды Ақжан Машановтың шәкірттері, әріптестері, көбінесе сол саланың мамандары мен зерттеушілері алып келеді [1].

Ақжан Машанов қазақ тарихын тұжырымдаудың өрісі кең мәселесі - рухани-мәдени және ұлттық дүниетанымдық құндылықтарды кешендік тұрғыдан қарастырған ғұлама ғалымдығымен қоса, патриот тұлға. Кеңестік билік әмірінде ғұмыр кеше жүріп, ұлы ойшыл, сан-салалы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фарабидің (870-950) есімін тарихи Отанына оралтып [2,6-27-бб.], оның әмбебап сипат алатын мол ғылыми мұрасын зерттеп, танудың теориялық-методологиялық негізін қалыптастыруға күш салғанын, өмірін арнағанын ұмытуға болмас. Әл-Фарабидің ғылыми көзқарасының, дүниетанымдық-философиялық ұстанымының мәнісін жүйелеп, кейінгі ұрпаққа талдап, түсіндіріп берумен қоса, ғұлама мұрасының өміршеңдігін бүгінгі ғылыми танымның жетістігі негізінде бірнеше еңбектерінде дәлелдеп шықты. Сондай-ақ Әл-Фараби мен Абайдың арасындағы рухани байланысты алғаш рет нақтылы зерттеуінде тұжырымдап, терең талдаулар жасағаны белгілі [3].

Ақжан Машанов әлемін түсіну, оның еңбектеріне жан-жақты ғылыми сараптама жасау зерттеушіден терең дайындықты, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдарға бірдей қабілеттілікті және рухани парасаттылықты талап етеді. Әл-Фарабиді тануға жан-жақты білім мен қабілет, биік рухани парасаттылықпен келген А.Машанов болса, сол Машановты тануда осындай өлшемдерді қажет етеді. Қазақ ғалымының өз еңбектерін тарихи тұрғыдан зерттеп, пайымдау ұлттық тұлғатануға қатысты жеке ғылыми бағыттың іргелі тақырыптарының арқауына айнала алады.

Ұлтымыздың дербес мемлекет құру мүмкіндігіне ие болуы, мемлекетшілдік сананы қалыптастыруда жалпыадамзаттық құндылықтардың ұлттық рухани жаңғырумен астарласуы, жас ұрпақты тәрбиелеу, оқыту мәселесінде жасалынып жатқан батыл қадамдар, қоғамда ұрпақтар сабақтастығын орнықтыруға зор ықпал етері даусыз. Тарихи дамуы империялық астамшылыққа бейім жұрттардың қоршауында сыналған қазақ түркілерінің ұлттық кемелдену кезені, осындай нақты бағыт-бағдарымен қалыптасары анық. Ақжан Машанов мұрасының тарихнамалық қабаттарына зер салуға арналған ізденісімізде осы мәселелер төңірегінде ой салуды жөн көрдік.

Ғалым шығармашылығының іргелі бағыты Әл-Фараби және оның ғылыми мирасына арналды [3-6]. Әл-Фарабиді кең ауқымда кешенді зерттеуге жол салды. Бұл қазақ ғалымының ғылымға деген көзқарасы,

пайымы мен қосқан үлесі. Оның «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» деген зерделі еңбегі [3] жалпы қазақ ғылымындағы тың дүние. Жариялануының өзінше бір тағдыры қалыптасқан еңбектің ғылыми танымдық маңызы туралы Машанитанушы, ғалым мұрасын халыққа, жас ұрпаққа талдап түсіндіруде, насихаттауда еңбек сіңірген инженер ғалым, педагог Ш.Әбдіраманов атап өтеді [2].

Әл-Фарабиді таныту барысында, ғылымның барлық саласынан хабары мол А.Машанов дүниежүзілік тарих мәселелерін, әр кезеңдердегі қоғам мен саясат, адам мен табиғат туралы ірі тұлғалардың көзқарастарын талдап отыруды ұмытпайды. Онсыз Әл-Фараби жұмбағын шешу, оның адамзат дамуына қосқан зор үлесін жете анықтау қиынға түседі. Сондықтан ғалым сол кезеңдегі дүниетанымдық көзқарасқа, тарихи ойлауға, жалпы қоршаған әлем туралы кең тынысты зерттеу жүргізген. Ортағасырлық тарихи ойлаудағы діни ұстанымды, оның өзіне дейінгі мифологиялық және рационалистік пайымдауға қатысты кезеңдеріне терең үңіле, ғылыми ой тұжырымдайды [7]. Бұл Әл-Фараби мирасын игерудегі тарихнамалық ірі мәселе болып табылады. А.Машанов осыны көрсетіп береді.

Дүниежүзілік тарихтың антикалық кезеңі ғылым мен танымның ең алғашқы түп негізін жасап берсе, оны әрі жетілдіру, дамыту, кемелдендіру ісінде Әл-Фарабидің сіңірген еңбегі орасан зор еді. Адамзат дамуының барлық кезеңдерінде өзінің қоғам игілігіне сұранысын жоғалтпайтын ғұламалар тарихта өте сирек. Оған тек Әл-Фараби бабамыздың мұралары ғана төтеп бере алатындығы асыра айтқандық болмаса керек. Ортағасырлық түркілердің көрнекті перзенті, сан алуан тарихи деректерге енген Отырар атырабында дүниеге келген Әбу Насыр Әл-Фараби адамзатқа ортақ игілік - ғылымға, ғылыми танымға еңбек етті [8-10]. Оның Шығыс пен Батыс ғылымына бірдей дәреже де мойындалуы Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыздың бүгінгі тәуелсіз елінің ұрпақтарының әлемдік заманауи ғылыми үдерістерге қаймықпай енуін шабыттандыра түседі.

Қазіргі таңда Әбу Насыр Әл-Фарабидің өз тарихи Отанында танылуы деген сұрақтан, көбінесе ұлы ойшылдың дүниетанымдық көзқарастары мен философиялық еңбектерінің талдануы, зерделенуі өз деңгейінде дамығандығын байқауға болады [8,11-12]. Әсіресе, тәуелсіздіктен бергі кезеңде Әл-Фарабидің мирасын саяси-идеологиялық шектеулерсіз барынша, объективтілік принципіне пайымдау кең қанат жайып келеді. Әл-Фараби мұрасындағы рухани кемелдік, шын мәнісінде алғанда аса күрделі, оны насихаттау, кеңінен зерттеу ісін жолға қою фарабитанушылардың ыждағаттылығын, табандылығын талап етеді. Ортағасырлық қоғамдық-саяси және рухани-мәдени, ғылыми кеңістікте барынша басымдыққа ие болған араб тілінің екпіні, түркі ғұламаларының тегі мен ныспысынан бастап, шығармашылық мұраларын тануға өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Міне, осындай тарихи, саяси алуан себептерге қарамастан, барлық кедергілерді жеңіп, Әл-Фараби есімі мен оның мұрасын ұрпағына табыстаған Ақжан Машановтың өзін танудың аса мәнділігі, өзектілігі айқындала түседі.

Әбу Насыр Әл-Фараби түркі руханиятындағы кемелдікті араб-ислам әлеміне танытып берді. Ол дүниетанымдық өресі мен қисындық зердесінің тереңдігінің арқасында ғана араб-ислам әлемін түсінді, таныды, сол кезеңнің ғылыми санасын жоғары өркендетті. Әл-Фараби түркілердің араб-ислам өркениетін дамытуға қосқан мол үлесін әйгілеп қалдырды. Жалпы, түркі өркениетіне қатысты әлі де болса өз ықпалын сақтап отырған көзқарастар мен сыңаржақ пайымдамаларға, Әл-Фарабидің өмірбаяны мен мұраларына арналған ғылыми-көпшілік, танымдық анықтамалықтарды насихаттау тетіктерін ойластырған ләзім.

Жаратылыс пен адамзат болмысын бір арна да ұғындыруға тырысқан Әл-Фарабиді танытудың өзегінің өзі де сол екенін зерделеген алғашқы фарабитанушы А.Машанов Әл-Фарабидің ғылыми мұрасына сипаттама береді. Әл-Фарабидің ғылыми қызметі туралы анықтама.

Әл-Фарабидің негізгі ғылыми қызметі туралы анықтаманы оның «Ғылымның сыныптамасы» туралы сөзінен бастаған ләзім. Өз заманындағы барлық белгілі ғылымды ол бес бөлімге жеткізді:

I-Тіл ғылымы және оның бөлімшелері; II-Логика және оның бөлімшелері; III-Математика ғылымы, яғни арифметика, геометрия, оптика жұлдыздар туралы ғылым, музыка, ауырлық туралы ғылымы және тамаша амалдар жәйлі; IV-Физика және оның бөлімшелері; V-Азаматтық ғылым және догмалық діни ілім».

Жалпы мағлұматты болу үшін әрбір бөлімнен қысқаша үзінді келтіріледі:

Тіл туралы ғылым екі бөлімшеден тұрады: 1) Қандай бір халықтың нақты сөз қорын есте сақтау және оның әр қайсысының нені білдіретіндігін білу. 2) Осы сөздердің бағынатын заңын білу. Сөздер жәй және құрмалас болады. Осыған байланысты жәй сөз ғылымы және сөз тіркесі болады. Тегі мен түрін көрсететін жәй сөздер: атау, етістік және шылауларға бөлінеді. Атау мен етістікте түр саны болады. Етістік мезгілге тәнті, т.б. – одан әрі сөз тіркесі жазу ережесі, поэтика, өлең шығару т.б.

II. Әл-Фараби түсінігінде логика – адамды ақиқат жолында қалыптастыруға мүмкіндік туғызып, оны қателестірмеу кепілдігін береді. Мысал үшін түзуді сызғышпен дөңгелекті циркуль көмегімен тексеруді ұсыну.

Ол логика заңын, грамматика мен өлең шығару заңымен салыстырады. Логиканың грамматикамен жалпы ортақтығы, мұның сөз үшін заң беретіндігі, ал айырмашылығы – грамматика халыққа ғана тән заңды анықтайды, ал логика барлық халықтар сөзінің ортақ ережесін береді.

Арабша логика – мантик тіл (нукт) деген сөзден шығады. Жалпы тұрғыда логика мынандай үш мағынада қолданылады:

1) Сырттай жалпы дыбыстық дауыста айтылса да астарлы мағынадағы сөз.

2) Адам жанында түйінделген (ой) сөз.

3) Адамға ғана тән табиғи болмыс – рухани күш. Адам басқа жан-жануарлардан осымен дараланады, осы күштің арқасында ақылмен жетер объекті интеллектциясын, ғылымды және өнерді таниды.

Логика сегіз бөлімшелерден тұрады:

1. «Мукулат», грекше («Категориас»-«Категория»-«Категориялар туралы»).

2. «Ал-Ибара», грекше – «Бари (хар) минийас». («Герменевтика» немесе «Түсіндірме туралы»).

3. «Ал-Кийас» грекше «Бірінші Аналитика» (Алғышарттан шығатын қорытынды), «Силлогизм»).

4. «Ал-Бурхан», грекше – «Екінші аналитика» («Дәлел»).

5. «Ал-Мауади ал жадалийа» грекше «Топика».

6. «Сафсата (тун)», грекше – «Софистика».

7. «Ал-Баиан», грекше – Риторика (шешендік).

8. «Китаб али-Шаар», «Ал-Гаруз» грекше «Поэтика».

III. Математика үлкен жеті бөлімнен тұрады. Негізінен қолданбалы және теориялық болып топталады.

IV. Жаратылыс және діни ілім (физика мен метафизика жайындағы) жайындағы ғылым [6,197-200бб.].

Бұдан соң ғалым Әл-Фарабидің қоғамдық ғылымдар туралы ілімін сипаттауға көшеді. Азаматтық ғылым, юриспруденция және діни ілімнің догмалары жайлы.

Адамның тәртібін және қоғамның әртүрлі жағдайдағы білінетін әрекеті мен тәртібін азаматтық ғылым («Ал-гилм – ал-Марани») зерделейді. «Олар мұның қайсысы шын бақыт, қайсысы қиял, бұл дүниеде бақыттың болуы мүмкін емес, яғни ол о дүниеде екендігіне түсінік береді» (6,200-201 бб.). Азаматтық ғылым қайсысы игілік, қайырымдылық, адамгершілік, сондай-ақ қайсысы жауыздық, жексұрындық, кесапаттық екендігіне түсінік береді. Осы мәселелер жеке адаммен шектелмейді, сондай-ақ тұрғын қалаға да, халық пен мемлекетке де қатысты. Осы ғылымның негізі Платон мен Аристотельдің «Саясат» және Платонның, басқа авторлардың кітаптарында баяндалған.

2. Юриспруденция (ал-фикхи). Құқықтану.

Қандай да бір халық үшін діннің әлі айқын емес кейбір діни қағидаларын жөндеу және оны дәл анықтау (бағалау) үшін зерделеу. Мұсылман құқы 1) көзқарас, 2) әрекет болып екіге бөлінеді.

3. Догмалық дін ілімі – бұл пікір айту өнері («Қалам»), яғни дін негізін салушының көзқарасын және әрекетін жақтаушысы, мұндай өнердің шеберлерін мутакаллимдер деп атайды [6,202 б.].

Одан әрі ғалым аңғаруынан байқаймыз: «Ғылымды математикалау және геометриялау принципін ол, өзі тікелей айналысқан ғылым мен техника салаларының барлығында да келтіріп отырады. Физика мен жаратылыстанудың барлық түрінде бірінші болып қолданбалы математиканы пайдаланған әл-Фараби. Бұл «Физикалық гармонияға» қатысты, бұл минералдар мен кристаллдар симметриясына қатысты, бұл музыка ғылымына қатысты, бұл күмбезді космологияға қатысты, тіптен азаматтық ғылымының соңғы бөлімінде – тұңғыш адамгершіліктің тепе теңдігіндегі және қоғамдық өмірдегі үйлесімнің сақталуына да қатысты да Әл-Фараби математикалық ой түйіндейді. Гармонияның осы принципін философиялық жүйеде қолданып, ол «Аристотельдің діни екі философиялық ортақтығы» туралы үлкен трактат жазды» – деп тоқталады.

А.Машанов адам өмірінің мәнісіне қатысты философиялық ой қорытуын білдіреді. «Адамдық өмірдің негізгі мақсаты шындық іздеу, шындық табу. Әл-Фараби өмірін соған арнаған адам екені айтылды. Әл-Фарабидің шындық іздеу жолы ғалами табиғат пен адамдық табиғатты тең ұстаған жол».

Әл-Фарабидің кейбір жеке ғылым саласындағы табыстарының қазіргі ғылымда алған орындарына тоқталады. Мәселен, ойыс айналы, оптикалық әдістер алысты жақындатып, кішкене үлкейтетіні мәлім. Бұл өнердің көптеген ғылым тарауында қолданылады. Соның физикалық-математикалық теориясын жазып және оны қолынан жасап пайдаланған алғашқы адам Әл-Фараби. Аспан шырақтарын және жер бетін, өлшеу аспаптарын Әл-Фараби жетілдірген.

Музыка саласында да Фараби еңбегі зор. Солардың ішінде бір ғана жаңалығына тоқтала кетеді: оның аты ноталар арасының таза санаттар қатынасы, ноталарға бөлінген дыбыстардың жоғары төменгі дәрежелерін көрсететін сандық қатынастары, шамамен алғанда перне араларының қатынасы қашықтық интервалы ноталық құрылыс болып саналады.

Әл-Фараби космология саласында нағыз жаңашыл болған. Бұл жайында ғалым оның идеяларының мынадай еңбектерінде «Птоломейдің Альмагестіне кіріспе», «Жоғары табиғаттанудың ұлы негізінің кітабы», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Сауалдың мәні», «Ғылым сыныптамасы» және т.б. көрініс табатынын сипаттайды [6].

А.Машанов Әл-Фарабидің ғылымның әр саласына арналған еңбектерін бір ізге түсіріп, жекелей емес, тұтастай талдап, олардың ғылыми маңызын екшеледі. Әл-Фарабидің енгізген жаңалықтары мен антикалық ғұламалар Аристотель, Платон, көзқарастарын [13] талдауына және оларды әрі қарай дамытуға қосқан зор еңбегін дәлелдейді. Бүтін жаратылысты танудың ортақ тінін анықтап, оны ғылыми тұрғыда негіздеуі Әбу Насыр Әл-Фарабидің ғылымдағы шырқау биігі болса, оны елге, халыққа жеткізген А.Машановтай терең зерденің иесі еді. Соның нәтижесінде бүгінгі ұрпақ Әл-Фарабидің және басқа да Орталық Азия ғұламаларының араб-ислам ғылымын аса биік деңгейге көтергендігіне көз жеткізе алады.

Негізінде, Орталық Азияның интеллектуалдық әлеуеті, оның сол кезеңдегі араб-ислам өркениетіндегі орны жайында отандық тарихнамада терең зерттеулер жетіспейтіні рас. Саясиленген тарихи білімнің зардаптары әлі де ұлттық руханиятты көркейтуге, жаңғыртуға теріс ықпалын тигізіп бағуда.

Ақжан Машанов шынайы ғылымдағы ұлы тұлғалардың ғұмырының мәңгілік екенін дәлелдейді. Кейінгі тарихи кезеңдердегі қазақ топырағынан шыққан ғұламалардың мұрасынан өткен дәуір ойшылдарының дүниетанымын, көзқарастарын іздеп, ондағы үндестікті анықтап, жеке зерттеулер жүргізді. ... «Ел басына күн туған кездері қазақ халқының екі данышпен ұлының есімдері біздерге рухани демеу болары талассыз. Олар : бірінші әл-Фараби, екінші – Абай. Менің ұғымымда Абай ұлы данышпан, қазақтың ақылшысы, ұстазы, досы, халқымыздың тірегі, сенімі, ар мансабының әділ таразысы» [3,80 б.] – деп жазады. Абай мұраларындағы ғылымға қатынасты одан әрі тереңдей, талдай түседі: «Абайдың ғылым жолдары жөніндегі өсиеттері көптеген өлеңдерінде бар. Ол кісінің 17 және 31-32-інші сөздері түгелдей осы мәселеге арналған». Абайдың білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға шарттарын көрсете келе, оның ғылыми жолына тоқталады: құмарлық-махаббат, шыншылдық әдет, берік сенімділік, ғылымды дамытатын нұрлы ойлы парасат, жақсыны іске асырып отыратын батыл еңбек, шындықты сақтайтын ұстамды қайратты мінез» болуы тиіс [3].

Ғалымның Абай арқылы Әл-Фарабиді, Әл-Фараби арқылы Абайды тануға ұмтылысы аса ірі ғылыми жаңашылдық бастама. А.Машанов талдауында Абай тек қоғамды ғана емес, тұтас жаратылысты тануға, түсінуге, түсіндіруге күш салған ғұлама тұлғасында қабылданады.

Абай заманы (1845-1904) Ресей империясының қазақ халқын отарлау саясатының барынша асқынып, дәстүрлі тарихи таным «Зар-заман» деп түйіндеген ауыр кезеңі [14]. Кезінде Алаш қайраткері Халел Досмұхамедұлы «Зар заманның» көрнекті өкілі Мұрат Мөңкеұлының мұрасын зерттеу барысында дәл айқындаған, «Қазақ елі елдігінен айырылып, «штатқа» көніп, нағыз болдырып тұрған кезде Мұрат өмір сүрді. Мұраттың заманы – бостандық үшін «егескен ердің бәрі жер тіреген» заман. Патша хукүметінің қазаққа құрған саясатының гүрлеп тұрған заманы, қазақтың бұрынғы тұрмысы өзгере бастаған, қазақтың бұрынғы кең қоныстан, сүйкімді әдеттен, еркін салттан айырыла бастаған заманы» [15], яғни «халықтың рухы жоғалған» дәуірі болатын.

Монархиялық Ресей отарлаған елінің өмірін, тұрмыс-тіршілігін өз қолайына қарай өзгертуге кірісті [16].

Бұл жат, басқа дүниетанымдық рухтың, ділді өзгертуге жоспарланған отаршылдық әккі саясаттың қазақ халқын бұғаулаған кезеңі еді.

Абай шығармашылығының үлкен бір бағыты философиялық астардағы туындылары осындай тарихи жағдай әсерінен қалыптасты. Оған қарсы халықтың ділдік күш-жігерін, сол дәуірдің куәгері және сол ұлттың өкілі Абай Құнанбаев атқарды. Ұлтты танудағы рухани, ділдік мәселенің маңыздылығы тағы да алдымыздан шығады. Ақжан Машановтай зерделі ғалым Абай феноменін анықтаудағы, зерттеудегі тарихи, объективті себептерді осылай таразылаған. Белгілі бір тарихи кезеңдерде мәдени, рухани құндылықтарды өзгертуге күш салатын сыртқы факторларға қарсы ұлттық ділдік қорғаныстың шығу себептерін түсінетін тәріздіміз.

«Әл-Фараби және Абай» еңбегіндегі Абайды танудың А.Машанов тұжырымдамасы осындай қорытынды шығарады. Абайдың ғақлияларын талдау мен пайымдауда математикалық, қисындылық әдістерді енгізген А.Машанов «Абай үшкілі» категориясын негіздейді. «Абай үшкілі деп отырғанымыз үш саладан бас қосқан нәрсе: Қайрат, Ақыл, Жүрек. Абай өзінің 17-қара сөзінде осы үшеуінің өнерін салыстыра келіп, ғылымға билік айтқызады. Ғылым былай деп шешеді. Үшеуің де бірдей керексіңдер. Бірінсіз бірің жеке тұра алмайсыңдар. Үшеуің бас қосыңдар. Мен сендердің аянда боламын. Жүрекке басшылық беру керек. Мен сол жүректі қолдаймын. Дегенге келеді... Абай үшкілі даналық үшкіл» деп түйіндейді [3,121 б.].

Сондай-ақ Ақжан Машановтың ұлттық дүниетанымды зерделеу әдісі қазақ халқының тарихын зерттеуге қатынасты оң арнаға бұратын ықпалын айта кеткен жөн. Аталмыш еңбегінің «Мәдениет тарихы» тарауында ғалым былай деп жазады: «... Жазба тарих жиналмаған жерде ауызша шежіре алысқа бара алмақ емес. Сол себептен біздің қазақ халқының шежіресі Шыңғыс ханның төңірегінен әрі ұзамайды.

Оған керісінше ауыз әдебиеті, ертегі аңыздарды алатын болсақ, онда халықтың көне тарихынан сақталған қазынаның ізін көреміз. Сол себепті аңызға, оның ішіндегі сөздерге атауларға тесіле қарауымыз керек» // Екінші маңызды деректерге Машани сайын сахарадағы материалдық, заттай ескерткіштерді жатқызады. Бұл ойын қазақ халқының Өгізхан аңызын талдауымен жеткізеді. Аңыздың қысқаша мазмұнынан Өгізханның туғаннан бастап ерекшеленгені, өз есімін «Өгізхан» деп өзі қоюы, Ай орағынан садақ жасауы, Нұр қызына үйленуі, үш ұлы болуы Күн, Ай, Жұлдыз деп аталғаны, Өгізханның кәсібі мен достары т.б. халықтың астрономиялық ұғымы мен ежелгі тарихи кезеңдерінің халық зердесіндегі қорытылған, түйінделген квинтэссенциясы екенін саралап, кеңінен зерттеп дәлелдейді [3].

Осы орайда, қазақ халқының тарихын танудағы фольклор мен ауыз әдебиеті туындыларының мол тарихи деректемелік қазынасына тоқталған дұрыс. Өйткені, қазақ халқының қазіргі тарихи танымын жүйелеуде, жаңа ұстанымда қалыптастыруда айқындалмаған, шешілмеген сұрақтар, өзекті мәселелер жетерлік. А.Машановтың аталмыш ой-пікірінің орындылығына келісуге тура келеді.

Қазақтар қоршаған ортаның ыңғайына қарай кешегі ХХ ғасырдың басына дейін жаппай отырықшылықтан гөрі, көшпелі өмір салтына басымдық берген халық. Жазба дәстүрі тарихи объективті себептерден тұрақты, бұқаралық сипат алмады. Еуразиялық кеңістікті игеру табиғатпен өзара үндестікке негізделген көшпелілер өркениетінің сан қырлылығын паш етер руханияты ауызша дәстүрде барынша кең қанат жайды. Қазақтар одан өзін таныды, өткенін білді, өзін біртұтас халық, ел-жұрт ретінде сезіне алды.

Ұлы даладағы ауызша сөз өнерінің күдіреті қазақтың ұлттық ділі мен рухын, тарихи зердесін қалыптастырды. Мұны «Тарих толқынында» еңбегінде Н.Ә. Назарбаев терең пайымдаған болатын: «...Қазақты этномәдени тұтастық ретінде танып-түсіну үшін халықтың ауызекі сөзінің күдіреті айрықша мәнді. ...Салихалы сөз «қазақшылықты» құлпыртудың кілті болған. ...Тілдік шығармашылық арқылы әрбір қазақ мәдениетінің «оқшаулығын», өзінің «МЕН» дегізгерлік қасиеттерін және төл мәдениетінің сыр-сымбатына қатысының бар екенін тікелей сезініп отырған.

...Қазақ даласының дүйім жұртында кең құлашты тарихи сана болған, себебі бұл даладағы әрбір жұмыр басты пенденің жады бала кезінен ауызша айтылатын қисапсыз мол дерекке әбден жаттығып, көз қанық болып өскен. Халық тарихын түсініп-білу әрбір адамның өз басындағы сезім-түйсікпен астасып отырған» [17, 28-30, 31 бб.].

Халықтың өз ұғымындағы тарихи өткені рухани мұраларында көрініс береді. Бұлар: фольклордағы тарихи аңыздар, эпос, тарихи жырлар; ауыз әдебиетіндегі өлеңдері мен толғауларында тарихи, қоғамдық бағдары айқын Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған жырау, Шәлгез жырау, Доспамбет жырау, Жиёмбет жырау, Марғасқа жырау, Ақтамберді жырау, Бұқар жырау, Тәтіқара ақын, Шал ақын, Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы шығармалары; шежіре түрлерінде [18-20].

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының руханиятына жасалынған қысым мен қағажулардың [21-22] бір себебі, бұл халықтың қандай ұлт екенін, бір кездері қандай ел-жұрт болғанын «мен мұнда лап» әйгілеп тұрар ұлттық контекстің «қалыңдығынан» еді. Тарихи куәліктердің (рухани мұраның) осы пласты бүтін ұлттың, этностың дүниені тануын жарқыратып көрсететін.

Көшпелі халықтың руханиятымен танысқан кез-келген жан (саяхатшылар, түрлі себептермен сайын далаға жолы түскендер және алыс-жақын көршілер, отарлық билік өкілдері, зерттеушілер т.б.) сөз өнерінен (кең мағынасында – Г.Ж.) тұтас халықтың тарихи уақыт пен кеңістіктегі этно және социомәдени эволюциясын байқайтын.

Қазақ халқының ауызша руханиятының ұлттық тарихтың дерегі боларлық рөлін және олардың халықтанудағы маңызын ерте танып, ол жайындағы көзқарастарын қалдырған ұлт зиялылары Ш.Уәлиханов [23], Ш.Құдайбердіұлы [24], М.Тынышбаев [25], Ә.Марғұлан [26] және осы А.Машанов [3] еңбектерінен кездестіреміз.

Зиялыларымыздың бәрі өз еңбектерінде ұлттық мұраны жоғары бағалап, оны тарихи тұрғыдан пайымдаудың мәні зор екенін кейінгілерге көрсетіп берді. Қайсыбірі рухани мұраларға, саясат ықпалынсыз кең көзқарастың қажеттігін еркін, дәлелді жазып, зерттеулерін ұсынса, екіншілері өз пікірлерін тұспалдап, бүркемелеп айтып өтіп, қазақтанудың – рухани мұраны танудан басталатынын сездіріп кетті.

А.Машанов дәстүрлі қазақ қоғамындағы тарихи зерденің бір сыпаты – аңыздарды, халық астрономиясы мен ел тарихының көне дәуірлерін анықтауға нақтылы мәліметтер беретін деректер кешені тұрғысында қабылдап, оған деректанулық талдаудың түрлі әдістерін өз еңбегінде нақты көрсетті. Ауызша дәстүрде

өмір сүргені үшін де «жазықты» осы бір маңызды тарихи деректерді пайдалануда ғалымның әдістемелік тәсілдері назар аударарлық.

Қазақ ғалымының мұрасын, дүниетанымдық көзқарасын зерттеу барысында, дін мәселесіне қатысты ұстанымына, діни көзқарасына тоқталу қажет. Дін атаулыға барынша сенімсіздікпен қараған кеңестік жүйенің қысымында ғұмыр кеше жүріп, қазақ ғалымы діннің адамзат руханиятында алатын орнын, жалпы адамды танудағы, адамның өзін танудағы, оның басқа жаратылыс әлемінен өзгешелігін, ерекшелігін айқындаудағы түп негіздік қасиетін терең зерделеген. Ол ислам дінін ғылыми тұрғыдан пайымдауға, Құран қағидаттары арқылы бабалар мұрасын өзара байланыста зерттеуге тырысты. Ғалым жазады: «...Пайғамбарымыз Мұхаммед: «Кімде кім ғылымды және ғұламаны сүйсе, ол менің жаннатта көршім болады» – деген.

Халифаттардағы ғылымға деген жоғары көзқарасты, жалпы ғылымның өркендеуіне даңғыл жол ашылуын ислам дінінің колдауымен түсіндіре келе, өз ойын былайша түйіндейді: «Ислам ғылымының негізі құран аяттары болып табылады. Онда алдымен адам барлық ғылымды жаратқан Тәңіріне сеніп, оның бұйырған шариғат жолын таза ұстап, сонан кейін сол адал ниетпен Тәңірінің жаратқан дүниесін тану керек дейді. Оны алдымен өзіңнен баста, сонан кейін айналаңа көз жібер. Тәңірінің жаратқан табиғат дүниесінің сыр-сипаты құран аяттарында берілген және соған қосымша пайғамбар сөздерінде – хадиста айтылған. Сондықтан табиғат дүниесін бақылаудың басын аят пен хадистан бастау керек. Сонан әрі қарай адам қиас, мирас әдістерін қолдану керек. Яғни ол әдістер бақылау, өлшеу, есептеу, зерттеу, салыстыру, тексеру т.б. ислам ғылымының бағыты осындай.

Қорытып айтқанда, ислам ілімінің үш негізгі тарауы: 1) құран аяттарын түсіну, 2) пайғамбардың хадистерін талдау, 3) табиғат дүниесін ғылыми көрнекі қиас әдісімен зерттеу» [3,177 б.].

А.Машановтың ғылыми ислам ұғымы жаратылысты бөлшектемей тұтас көруге, яғни үлкен ғалам қоршаған табиғат болса, кіші ғалам адамды бірлікте алып қарастыруға, тануға құран сүрелері мен аяттарына, пайғамбарлардың («Ыдырыстан ғибрат», «Ибрахимнан ғибрат») өсиеттеріне, исламдық ілімдерге, «абжад» санына сүйене негізделген [3,156-166 бб.]. Әсіресе, халықтың шамандық, тәңірлік наным-сенімдерінен бастап, ислам дінін қабылдаған кезеңдеріндегі дүниетанымдағы өзгерістерді ғылыми-философиялық және жаратылыстанулық тұрғыдан зерттеуі, осы ислам қағидаттарымен ұштасады. Мұндай зерттеулерінде ғалым логикалық қисындылықты дәл математикалық және геометрия әдістерімен бекемдеп, заманауи жаратылыстану концепциясында өзіндік бағытын қабылдауды мойындата алады. Табиғаттың физикалық заңдылығын, халық дүниетанымын, астрономиялық ұғымдарын, халықтың тарихи дамуы кезеңдерін, оның өмір салттарын, адамзат тарихының ең ұзақ және ең негізгі түп бастауы тасты пайдалану (Археология ғылымындағы – тас ғасыры), металды игеру, өңдеу тәрізді аса маңызды дәуірлерін талдауы осындай ерекше әдіс, тәсілдермен топшыланады [6]. Мұнда Әл-Фараби ұстанымының, оның машықтарының, қазақ ғалымының шығармаларында одан әрі жалғасын тапқаны байқалады.

А.Машанов қазақ халқының дүниетанымы мен руханиятынан ежелгі шығыстың (Шумер-Вавилон, Мысыр әсері), антикалық кезеңдегі тарихи-саяси жағдайлардың (Александр Македонский кезеңі, Иран-Парсы ықпалы т.б.) [27], одан кейінгі ислам-араб әлемінің барлық іздері табылатынын жан-жақты, терең сараптап, талдап берді.

Сан ғасырлық тарихи дамуының ескерткіші іспетті мұндай рухани жәдігерлерде, тарихи өткен халық жадына синтездеген күйінде түскен. Оны анықтаудағы ғалымның басты тұғырнамасы, сол халықтың әр кезеңдерде өмір сүрген өкілдерінің (ғалым талдауындағы Әл-Фараби мен Абай) дүниетанымынан, ғылыми көзқарастарынан қиюласатын үндестік болды. А.Машановтың ғылыми концепциясының мүлдем өзгеше бағытты қалыптастыратын алып теориялық-методологиялық қуаты бар екенін қайталағымыз келеді.

Қорыта айтқанда, Ақжан Машановтың мұрасы телегей теңіз. Ғалым мұрасын түгендеп, оны ұлттық тарихнамадағы орнына қойып, терең зерттеулерге қамданудың уақыты келді дейміз.

1 Ақжан Жақсыбекұлы Машани // <http://kk.wikipedia.org>

2 Әбдіраман Ш. Қудаланған әл-Машани емес... Әл-Фараби // *Әл-Фараби және бүгінгі ғылым.* – А.: Алаш, 2004. – 216 б.

3 Машанов А. *Әл-Фараби және Абай.* - Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

4 Машанов А. *Космология Аль-Фараби.* - А., 1971.

5 Абай Құнанбаев // <https://sites.google.com/site/abai>.

6 Машанов А. *Әл-Фараби және бүгінгі ғылым.* - А.: Алаш, 2004. - 216 б.

7 Ретина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. *История исторического знания.* - М.: Дрофа, 2004. - 228 с.

8 *Әлемдік философиялық мұра. Әл-Фараби. 20-томдық.* - 4том. - Алматы: Жазушы. 2005. – 566 б.

9 *Аль-Фараби. Избранные трактаты.* -А.: Ғылым, 1994. - 448 с.

10 *Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии.* - Алматы: Ғылым, 1993. - 456 с.

- 11 Бұрабаев М.С., Жалмухамедова Н.Х., Кенесарин А.М. *Аль-Фараби: история и современность*. - Алматы: КазгосИНТИ, - 2001. - 217 с.
- 12 *Аль-Фараби и развитие восточной философии*. – Астана: Елорда, 2005. – 318 с.
- 13 Кисиль В.Я. *Галерея античных философов. В двух томах*. – М.: ФАИР-Пресс, 2002. - 572 с.
- 14 Жүгенбаева Г. *Дәстүрлі ауызша тарих*. - Алматы: ҚазККА, 2009. – 224 б.
- 15 Досмұхамедұлы Х. Аламан. - А.: Ана тілі, 1991. - 176 б.
- 16 *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 3 том*. - Алматы: Атамұра, 2010.
- 17 Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. - А.: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 18 *Бабалар сөзі. Мәдени мұра. 100 томдық*. – Астана: Фолиант, - 2005-2008.
- 19 *Жеті ғасыр жырлайды. ХІУ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары / Құраст. Е.Дүйсенбайұлы. Екі томдық*. - А.: Жазушы, 2004. – 400 б.
- 20 *Алпысбес М.Шежіре казахов: источники и традиции*. - Астана, 2013.-240с.
- 21 *Қазақ ССР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы // Социалистік Қазақстан*. - 1947. - №23(7303). - 1 февраль.
- 22 *Қазақ эпосы жөніндегі дискуссияның қорытындысы // Әдебиет және искусство*. - 1953. - № 8. - 109-114 бб.
- 23 *Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах*. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии. 1985. - Т.2. - 416 с.
- 24 *Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ Ғәм хандар шежіресі*. - Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. - 80 б.
- 25 *Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шұбырынды)*. - Алма-Ата: Жалын, 1991. - 152 с.
- 26 *Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар*. - Алматы: Жазушы, 1985. - 368 б.
- 27 *Яновский О.А., Бригадина О.В. Всемирная история*. – Минск: Юнипресс, 2002. - 608 б.

ӘӘЖ 378

АУДИОВИЗУАЛДЫ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-АНЫҚТАМАЛЫҚ АППАРАТТЫҢ ҚҰРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.К. Алпысбаева – т.ғ.к., *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті*,
Р.Айтқалиева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2-курс магистранты*

Аталмыш мақалада Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік КиноФотоДыбысЖазбалар мұрағатында сақталған аудиовизуалды құжаттардың ғылыми-анықтамалық аппаратын құрудың ерекшеліктері қарастырылады. Аудиовизуалды құжаттарға қатысты ғылыми-анықтамалық аппаратын сипаттамасы беріледі, олардың құрамына жолкөрсеткіш, тізімдеме, шолулар, каталог, монтаждық парақ, есеп құжаттары, мұрағаттық анықтамалықтар және т.б. кіреді. Аудиовизуалды құжаттарға ғылыми анықтамалық-аппарат динамикалық, иерархиялық, көпәспектінде принциптер негізінде жасалады. Сонымен қатар, фотоқұжаттар, видеоқұжаттар мен аудиоқұжаттардың каталогизациялау ерекшеліктері сипатталады.

Түйін сөздер: аудиовизуалды құжаттар, ғылыми-анықтамалық аппарат, кинофотодыбысқұжаттар, монтаждық парақ, жолкөрсеткіш, каталог

В данной статье рассматриваются особенности составления научно-справочного аппарата к аудиовизуальным документам, хранящиеся в Центральном государственном архиве кинофотофонодокументов Республики Казахстан. Дается характеристика научно-справочному аппарату, в состав, которых входит путеводитель, опись, обзоры, каталог, монтажный лист, учетные документы, архивные справочники и др. Научно-справочный аппарат к аудиовизуальным документам составляется на основе динамического, иерархического, многоаспектного принципов. Так же в статье описывается специфика каталогизации фотодокументов, видеодокументов и аудиодокументов.

Ключевые слова: аудиовизуальные документы, научно-справочный аппарат, кинофотофонодокументы, монтажный лист, путеводитель, каталог

In this article it is considered features of drawing up explanatory notes to the audiovisual documents, being stored in the Central state archive of film photophonodocuments of the Republic of Kazakhstan. The characteristic is given to explanatory notes, in structure which the guide, the inventory, reviews, the catalog, the editorial script, registration documents, archival reference books, etc. enters. The explanatory notes to audiovisual documents are formed on the basis of the dynamic, hierarchical, multidimensional principles. In this article also describes the specifics of cataloguing of documentary photographs, video and audio documents.

Key words: audiovisual documents, explanatory notes, film photophonodocuments, editorial script, guide, catalog

Аудиовизуалды құжаттарды сақтау мен пайдалануды қамтамасыз етудің ең тиімді жолы олардың ғылыми анықтамалық-аппаратын әрдайым жетілдіру және дамытып отыру болып табылады.

Ғылыми-анықтамалық аппаратын (ҒАА) құру міндеттінің өзектілігі мемлекеттік сақтаудағы аудиовизуалды құжаттарға қоғам мен ғылым, мәдениеттің барлық салаларынан қызығушылықтың артуына байланысты туындап отыр. Бұл өз кезегінде кинофотофоноқұжаттардың мазмұнын толыққанды ҒАА-қа енгізу үшін жан-жақты сипаттауды талап етеді.

Аудиовизуалды құжаттарды пайдалануда жанаша әдіс-тәсілдерінің шығуы, бұл құжаттардың даму

үрдісін көрсетеді. Ал оның даму үрдісін саралау үшін аудиовизуалды мұрағаттардың ақпараттық жұмысы, ҒАА-тын алдын-ала зерделеген жөн. Аудиовизуалды құжаттардың ҒАА-на жолкөрсеткіштер, каталогтар, тізбелер, көрсеткіштер мен шолулар жатад.

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік КиноФотоДыбысЖазбалар мұрағатында (ҚР ОМ КФДЖМ) аудиовизуалды құжаттарға ғылыми анықтамалық-аппарат динамикалық (сапалық және сандық өзгеріске әсер етуі), иерархиялық (бағыныштылық пен басыңқылық қағидасына негіздеу), көпаспектіде ақпараттарды іздеуді қамтамасыз ету принциптер негізінде жасалады. Аудиовизуалды құжаттардың мемлекеттік мұрағаттардағы ҒАА жүйесі тіркеу кітапшасы мен мұрағаттық анықтамалықтардан тұрады [1, 14 б.].

Аудиовизуалды құжаттарды сақтауға алатын мемлекеттік мұрағаттарда ҒАА жүйесін жетілдіру жұмыстары дәстүрлі әдіспен және автоматтық технологиялар қатар ілесіп келеді.

Аудиовизуалды құжаттардың ҒАА жүйесін жетілдірудің бірден-бір міндеті мұрағатаралық дәстүрлі анықтамалықтар (жолкөрсеткіштер, шолулар, каталогтар мен көрсеткіштер) мен автоматтандырылған ақпараттық-іздеу жүйесін (Орталықтың Мәліметтер Базасы мемлекеттік мұрағаттар, обылыстық, аудандық, ауылдық мұрағаттардың каталогтары біріктіріледі) қатар қолданғанда іске аспақ.

Аудиовизуалды құжаттардың ҒАА-да автоматтанған ақпараттық технологияларды қолдану деп атағанымен де олар дәстүрлі құжаттардағы ҒАА-тан көп ерекшеленбейді. Олардың мақсаттары да міндеттері де, дайындау кезеңдері де, функциялары да ортақ.

Дегенмен аудиовизуалды құжаттардың сыртқы формасының өзгешелігіне қарай отырып, онда біршама бейіндік ерекшеліктер кездеседі. Міне, осы ерекшеліктерге нақтырақ тоқталмақшымыз.

Мемлекеттік мұрағаттарда зерттеушілер мен қоғамдық тұтынушылардың сұраныстарын тез әрі жылдам қанағаттандыру мақсатында мұрағат ішінде ғылыми анықтамалық-аппарат құралады. Мемлекеттік мұрағат құжаттарына ғылыми анықтамалық-аппарат құру оларды дұрыс сақтауға әрі тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Ғылыми анықтамалық-аппараттарға мұрағатқа келіп түскен құжаттарды тіркеу кітапшасы, тізімдеме, каталог, жолкөрсеткіштер, шолулар мен тарихи анықтамалықтар жатады.

Тіркеу құжаттары мен мұрағаттық анықтамалықтар аудиовизуалды құжаттарды сақтауды қамтамасыз ету мақсатында құрылады [2, 15 б.]. Олар тіркеу бірлігі мен сақтау бірлігіне негізделеді.

Тіркеу құжаттары мұрағаттық анықтамалықтардың базасы қызметін атқарады. Мұрағаттық анықтамалықтар мемлекеттік мұрағаттарда аудиовизуалды құжаттарды жан-жақты іздеуге мүмкіндік береді және оларды пайдалану мақсатында құрамы мен мазмұны туралы мәлімет береді. Іздеу объектісіне аудиовизуалды құжаттардың тіркеу бірлігі жатады. Тіркеу бірлігіне құжат түрінің атауы, тізімдеме нөмірі, тіркеу бірлігі сақтау бірлігі тіркеледі.

Кинофотофоноқұжаттардың *тізімдемесі* – ақпараттық-іздеу және тіркеу қызметін атқаратын мұрағаттық анықтамалық. КФФҚ-дың тізімдемесі белгілі бір құжат түрін есепке алуға мүмкіндік береді. Олардың құрамындағы және мазмұнындағы өзгерістерді белгілейді, сақтау бірлігінің мазмұнын ашады. Және де олардың жүйелілігін реттейді. КФФҚ тізімдемесінің көмегі арқылы ілеспе мәтіндік құжаттарды тіркеу іске асады.

Монтаждық парақ – (режиссерлық, операторлық) – киносюжеттер мен телесюжеттердің тізбесін, фотоальбомдардың ішкі тізбелерін тіркеуге алады.

Фильмдік және журналдық каталогтар мемлекеттік кинофотофоно мұрағаттардың каталогтар жүйесіне кіреді.

ҚР ОМ КФДЖ мұрағатының ҒАА жүйесі тұраралық тіркеу құжаттарынан (түскен құжаттарды тіркеу кітапшасы) және мұрағаттық анықтамалықтардан (каталогтар мен көрсеткіштердің жүйесінен және жолсеріктерден, шолулардан) тұрады.

Мұрағатқа келіп түскен құжаттарды тіркеу кітапшасы. ҚР ОМ КФДЖ мұрағатына келіп түскен барлық құжаттарды тіркейді [2, 17 б.].

Аудиовизуалды мұрағат құжаттарына каталогтар даярлау мұрағат қорындағы материалдық деректік базаларды жылдам табуға мүмкіндік береді.

ҚР ОМ КФДЖ мұрағатындағы *каталогтар* жүйесі:

- *жүйелік* каталог – белгілі бір ғылым саласы бойынша жүйелі ақпарат іздеу мүмкіндігін береді;

- *пәндік каталог*: а) атаулық – құжат авторы туралы мәліметтерден құралатын кинофотофоно құжаттардың мекен-жайын іздеп табуды қамтамасыз етеді;

ә) географиялық – кинофотофоно құжаттарда бейнеленген оқиғалардағы географиялық және топографиялық объектілер туралы анықтама береді.

Атаулық каталогты құруда авторлық және орындаушылық каталогтарды пайдалану жақсы нәтиже береді.

- авторлық каталогтың көмегімен белгілі бір жазушы, композитордың шығармашылығынан тұратын фоноқұжаттардың мекен-жайын іздеп табуға болады.

- орындаушылық каталогтар белгілі бір әншінің, әртістің, ақынның орындауындағы шығармашылық туындыларының мұрағаттарда сақтаулы жайын айқындауға мүмкіндік береді [2, 18 б].

Жолкөрсеткіштер – орталық мемлекеттік кинофотофоно мұрағаттарының құрамын және мазмұнын қамтыған ғылыми анықтамалық-аппараттың түрі. Жолкөрсеткіштер мемлекеттік мұрағаттардың бейініне, ҒАА жүйесінің құрамына негізделіп жасалады.

Мемлекеттік мұрағаттарда аудиовизуалды құжаттарға қызығушылық танытқан мекемелерді мұрағат қорында жинақталған тарихи құжаттар жөнінде мәлімет беру үшін тақырыптық жолкөрсеткіштер жасалады.

Жолкөрсеткіштер міндетті түрде арнайы кітапша ретінде басылып шығарылады. Аудиовизуалды құжаттармен белсенді толықтырылатын мемлекеттік мұрағаттарға жолкөрсеткіштерді үнемі дайындау ұсынылады.

ҒАА жүйесіндегі аудиовизуалды құжаттардың *шолулары* – құжаттардың белгілі тақырыбы бойынша және олардың сақтаулы мекен-жайын іздеп табуға мүмкіндік беретін анықтамалық. Ол ҚР ОМ КФДЖ мұрағатының құрамымен мазмұнын ашатын ақпараттық-іздеу қызметін атқарады.

Аудиовизуалды құжаттардың шолулары мен жолкөрсеткіштері мұрағат құжаттарының құрамымен мазмұны туралы ақпараттың түрі, тіркеу бірлігі, сақтау бірлігі және кинофотофоноқұжаттардың кейбір бөлігі туралы ақпарат береді.

ҚР ОМ КФДЖ мұрағатының ақпараттық жұмысы біріншіден, мұрағатқа келіп түскен нақтылы сұраныстарға нақтылы жауап беруден тұрады. Екіншіден, ақпараттық хаттар мен бюллетендер жасалынып, ол мекемелер мен зерттеушілердің назарына ұсынылады. Соңғы кездері ақпараттық жұмысты атқаруда соңғы технологиялар (мәселен, интернет сайттары) барынша пайдаланылуда. ҚР ОМ мұрағат сайтында (www.kazarchives.kz) ҚР ОМ КФДЖ мұрағаты жөнінде және ондағы аудиовизуалды құжаттар туралы анықтамалық-ақпараттық басылым берілген.

Ақпараттық жұмыс ҒАА-қа сүйене отырып жүргізіледі. Бюллетендер мен хаттар мұрағаттарда бар құжаттар негізінде жасалынады.

Ақпараттық анықтамалық басылым құжаттардың топтасқан түрін және оларға жасалынған аннотацияларды толыққанды ұсынбайды. Олар тек мұрағаттарда бар құжаттардың тізімін ғана берумен шектеледі.

КФДЖ мұрағатында ҒАА-ты үнемі байыту және дамыта түсу жұмысы бірінші кезекке қойылуы тиіс. Себебі бүгіндері аудиовизуалды мұрағат құжаттарына деген сұраныстың күннен-күнге арта түсуі және оны пайдаланудың жаңаша түрлерінің қалыптаса бастауы ҒАА жүйесін жетілдіруді талап етеді [3].

Сондықтан да мұрағаттарда, әсіресе ҚР ОМ КФДЖ мұрағаттарында каталог жүйесіне ерекше мән беріледі. Жыл сайын каталогты жаңа түскен құжаттармен жаңарту іске асырылып тұрады. Бұл әсіресе каталог жүйесін электрондандыруға сәйкес жеңілдене түсті. Осыған байланысты, КФДЖ мұрағатының кинофотофоно каталогтарын дәстүрлі қағаз жүйесінде қалдырумен қатар, оларды электрондық нұсқаға да көшіру ісі қолға алынған. Сол сияқты анықтамалықтар, шолулар мен жолсеріктерді электрондық жүйеге енгізе отырып, оның тиімділігін арттыра түскен. Жылдан жылға ҚР ОМ КФДЖ мұрағатына келіп түскен құжаттарға сәйкес олардың каталог жүйесі де толығып отырады. ҒАА-тың даму сатысында КФДЖ мұрағат құжаттарын каталогтау міндетті.

2005-2006 жылдары ҚР ОМ КФДЖ мұрағатына келіп түскен құжаттарға сәйкес келесідегідей каталогтар жасалынып, карточкалар тізілді.

- 1001 сақтау бірлігі бар фотоқұжаттар каталогталынып, 1001 карточка тізілді;

- 106 сақтау бірлігі бар фоноқұжаттар 106 тақырыптық, 364 атқарушы карточкалар тізіліп, барлығы 524 карточка каталогқа енгізілді;

- 25 сақтау бірлігі бар видеофонограммалардан 155 карточка тізілді;

- 56 сақтау бірлігі бар киноқұжаттардан 1142 карточка тізілді [4].

Еліміздегі аудиовизуалды мұрағатының 2005-2006 жылдардағы сақталуы мен зерттеушілерге беру тізімі төмендегідей болды [4]:

- киноқұжаттар-6180 с.б.,

- фоноқұжаттар-1769 с.б.,

- фотоқұжаттар-4337 сақтаубірлігін берді.

Ал сақтауға болса,

- фотоқұжаттар-2000 с.б.,

- киноқұжаттар-50 с.б.,

- фонокүжаттар-272 с.б.

ҚР ОМ КФДЖ мұрағатында аудиовизуалды құжаттарды төмендегідей бөлімдерде каталогтайды [5]:

Фотоқұжаттар үшін:

- «Б»-мемлекеттік құрылыс,
- «В»-мемлекеттік билік және мемлекеттік басқару,
- «Г»-әділеттілік және қоғамдық тәртіпті қорғау,
- «Д»-мемлекеттік қауіпсіздікті қорғау,
- «Е»-халықаралық қатынастар бөлімі,
- «Ж»-қарулы күштер,
- «З»-социалистік отанның қарулы күштері,
- «И»-қоғамдық – саяси өмір,
- «К»-баспасөз ақпарат құралдары,
- «Ф»-халықаралық білім беру,
- «Ц»-әдебиеттер,
- «Ш»-мәдени-ағарту жұмыстары
- «Э»-спорт

Видеокүжаттар мен аудиокүжаттар үшін:

- «И» - қоғамдық – саяси өмір,
- «К» - саяси – тәрбиелеу жұмыстары,
- «Л» - халықшаруашылығы,
- «М» - өнеркәсіп,
- «Н» - транспорт,
- «Р» - ауылшаруашылығы,
- «С» - сауда,
- «Т» - коммуналдық шаруашылық.
- «Ф»-халық ағарту,

ҚР ОМ КФДЖ мұрағатының 2005 жылғы жылдық есебі фотоқұжаттардың негізінен «Б», «В», «Ф» «Ч» бөлімдері бойынша сұраныс жасалғанын көрсетсе, ал аудио және видео құжаттар үшін «И», «С», «М», «Х», «Ч» және «Э» бөлімдері бойынша тапсырыстарға жауап берілді.

Аудиовизуалды құжаттардың каталогтарын бөлімдерге бөліп жасау, зерттеушілердің мұрағат құжаттарына пайдалануда аса тиімді болмақ. Жоғарыда аталған көрсеткіштер жылда өзгеріп отырады. Ол көп жағдайда елдегі орын алып отырған өзекті мәселелермен тікелей байланысты. 2005 жылдары аталған бөлімдерге сұраныстың түсуі, сол жылдағы білім мен ғылымға деген сұраныстың артуымен және елдегі саяси өзгерістердің етек алуымен байланысты.

Аудиовизуалды құжаттар бүгінде ақпарат таратудың негізгі және өзгеше түріне айналып отыр. Ақпараттың бейнелі түрде берілуі және әуеннің қатар жүріп отыруы көпшіліктің санасына тез әрі тиімді әсер етеді. Аудиовизуалды құжаттардың дәстүрлі құжаттардан жылдам әсер етеуі қоғамдық процестерді басқарудың перспективаларын береді.

Осыған қарап, жаһандану тұсында аудиовизуалды құжаттар көпшіліктің назарында болып, үлкен дау тудырарлық мәселеге айналуы шарт еді. Дегенмен мәдени мұралық, әлеуметтанулық, психологиялық қажеттілігі мен білім беру саласындағы мүдделілігіне қарамастан тек бүгіндері ғана аудиовизуалды құжат қоғамдық және мемлекеттік сұранысқа ие болып отыр.

Аудиовизуалды құжаттардың ҒАА жүйесін дамыту мәселесінің өзектілігі – оны тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге методикалық жағынан да зерттеу қажеттілігімен түсіндіріледі. Компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерінің күн өткен сайын арта түсуі, аудиовизуалды мұрағат құжаттарының ғылыми анықтамалық-аппаратын жетілдіре түсуге мүмкіндік беріп отыр.

1 Создание современных архивных справочников на основе дифференцированного подхода. Методическое пособие. - М, 2003.

2 Основные положения развития системы научно-справочного аппарата государственных архивов кинофото-фонодокументов – М., 1983.

3 Инструкция о порядке отбора и передачи на государственное хранение кинодокументов и видеофонограмм. 23.04.2001 г. №22. // СПС ЮРИСТ. 21.03.2005.

4 Центральный государственный архив кинофотофонодокументов и звукозаписей. Годовой отчет ЦГА КФДЗ РК за 2005 годы.

5 Центральный государственный архив кинофотофонодокументов и звукозаписей. Годовой отчет ЦГА КФДЗ РК за 2006 годы.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

ӘОЖ 39 (=512.122) (574.4)

ТАРБАҒАТАЙ ӨЦІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛІК ЖӨНЕЛТУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ

М.Қ. Егізбаева – т.ғ.к., *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің археология, этнология және музеология кафедрасының доценті*
А.С. Кенжебекова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің оқытушысы*

В данное время комплексное изучение прошлого и настоящего определенного региона является важным ходом в науке. Так как полноценное исследование конкретного микрорайона способствует раскрытию малоизученных проблем истории нашего народа. Рассматриваемая статья написана в данном направлении и подготовлена в рамках научного проекта «Кзахи Тарбагатая в XIX – начале XX века (историко-этнографическое исследование)».

Похоронно-поминальные обряды казахов Тарбагатая относятся к мало изученной проблеме. Большое значение в изучении казахов Тарбагатая, имели труды дореволюционных авторов. В трудах Г.Н. Потанина «Очерки Северо-Западной Монголии», Г.Е. Грумм-Гржимайло «Западная Монголия и Урянхайский край», И.Сиверса и И.П. Фальк «Письма из Сибири», автора с псевдонимом П. «Обычай казахов Семипалатинской области», И.А. Кастанье «Надгробные сооружения киргизских степей» можно встретить материалы касающиеся к данной теме. Труды ученых советского периода такие как, «Очерк быта северо-восточных казаков» С.И. Руденко, «Қазақ отбасы» Х.Аргынбаева, «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - нач. XX в.)» А.Т. Толеубаева и статьи написанные после независимости Казахстана, такие как «Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары» Д.Б. Ескекбаева, «Сүлейменнің асы» А.Жакыпова имеют большое значение в исследований данной проблематики. Наряду с этими трудами в исследовании мы использовали материалы собранные среди населения и пришли к выводу, что похоронно-поминальные обряды казахов Тарбагатая имеют свою локальную специфику.

Ключевые слова: Казахстан, Монголия, обряды, казахи, труды, авторы

At this time, a comprehensive study of the past and present of a given region is an important progress in science. Since a complete study of a particular neighborhood helps to reveal little-known problems in the history of our nation. The article in question is written in this direction and have been prepared in the framework of the research project "The Kazakhs Tarbagataya in the nineteenth – early twentieth century (historical and ethnographic research)."

Funeral and memorial ceremonies are Kazakhs Tarbagataya relating to unexplored problem. Great importance in studies Tarbagataya Kazakhs, were the works of the pre-revolutionary writers. In the writings of GN Potanin's "Essays on Northwestern Mongolia," GE Grum Grzhimailo "Western Mongolia and Uriankhai edge" ISiversa and IP Falk "Letters from Siberia," the author's pseudonym P. "Custom Kazakhs Semipalatinsk region", IA Castanet "Tombstone facilities Kirghiz steppes" can be found materials relating to the topic. The scientists of the Soviet period, such as "Essay life northeastern Cossacks" SI Rudenko, "Kazak otbasy" H. Argyubaeva, "Relics of pre-Islamic beliefs in family rites Kazakhs (XIX-early. Twentieth century.)"

AT Toleubaeva and articles written after the independence of Kazakhstan, such as "bald Shygys Kazakhstan қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары" DB Eskekbaeva "Suleymennin aces" A. Jakypova are of great importance in the research of this problem. Along with these works in the study, we used the materials collected in the population and concluded that funeral and memorial ceremonies are Tarbagataya Kazakhs have their local specificity.

Key words: Mongolia, ceremonies, Kazakhs, labours, authors

Шығыс Қазақстан қазақтарындағы өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрыптар жалпы ісләм ғұрпын сақтаушы басқа да халықтар дәстүрімен ұқсас, өзектес болып келеді. Мәйітті жерлеу, аза тұту, кейінгі еске түсіру сияқты дәстүрлер барлық дүние жүзі халықтарына тән құбылыс. Әсіресе ерекше түсті киім кию, киімдерін жырту, өзіне жара салу, марқұмды жоктау және мадақтау, өлік жөнелтудің кезеңдері, аластау және т.б. ғұрыптар барлық халықтарда жиі кездеседі [1, 204 б.].

Өлген адамды соңғы сапарға аттандыру оның жасына, жынысына, тірі күніндегі дәулетіне, қоғамдағы орнына, беделіне, адамдық қасиетіне, артында қалған туыстарының да осындай қасиеттеріне байланысты болады.

Тарбағатай қазақтарында адам қатты ауырып өлім ауызында жатқанда, ауру адамға ақ сары бас қойды арнайды. Оның мойнына көк немесе ақ шүберек байлап адам қайтыс болғанша жіберіп қояды. Егер ауру адам қайтыс болып кетсе, қойды сол күні сойып жейді [2, 94 б.].

Науқас адам әлсіреп, өлім халіне жеткен кезде туған-туыстары оның соңғы тілегін, өсиетін сұрап қалуға тырысады, жақын арада молла болса шақыртады. Үйдің сол жағы үй иесінікі болып есептелгендік-

тен, қайтыс болған адамды үйдің оң жағына жатқызады. Мәйітті шымылдық ішіне жатқызады немесе ертеректе ши құрған.

“Адам қайтыс бола салысымен жан-жаққа хабаршылар жіберіледі. Хабар алғандар сол уақытта-ақ өзін де, астындағы атын да аямастан сол ауылға қарай шабады, егер де осы кезде аттан құлап бір адам қайтыс болса, бұл бақытсыздық болып саналмаған керісінше, сол арқылы ол адам қасиетті болып есептелген” – леп жазады П. деген автор [3, 47 б.].

Қаралы үйге жақындай бере үйге “ой-бауырым-ай” деп кіріп, туыстарымен көріседі. Үлкен кісі қайтыс болса, “қормалым-ау, тиянағым-ау”, жас адам қайтыс болса “ақботам, құлыным-ай” т.б. сөздер айтылады.

Қазақ дәстүрінде аза тұту ғұрпында орындалатын рәсімдердің бірі – жоқтау. Бұл өңірде адам қайтыс болғанда тек әйелдер ғана дауыс шығарып жоқтау айтады. Жетісу өңіріндегідей ерлердің таяқ ұстап тұруы, белдеріне белбеу тартуы қазіргі кезде кездеспейді.

Бұл өңірде бай, ауқатты, халық арасында беделді адамдар қайтыс болғанда жырмен жоқтатқан. Мысалы, XX ғ. бас кезінде Шілікті маңында өмір сүрген қожан елінен шыққан, ақылдылығымен де, халыққа жасаған жақсылығымен де ерекше ел есінде қалған, болыс болған Зейнолла Бұтабайұлы қайтыс болғанда керей елінен бір байдың жыршы қызын алып келіп, жырмен жеті күн жоқтатқан екен.

Өлгенді жоқтау көне замандардан келе жатқан ескі әдеттің қалдығы. Л.Я. Штернбергтің айтуынша өлген кісіні мадақтау, оның өлгеніне күйіне қайғыру арқылы оны бұл өмірге қайтаруға, яғни қайта тірілтуге болатындығына алғашқы адамдардың сенгендігіне байланысты жылап-сықтап, жоқтау айту әдеті қалыптасса керек [1, 204 б.].

Жоқтаудың мазмұнына келсек, марқұмды мадақтаумен бірге, туған-туысының, жас жесірі мен бала-шағасының, дәрменсіз қарттарының болашағы туралы уайым айтылса, ақырында қайғыға көндігіп, марқұмға иман, жұмақтан орын тілеумен аяқтайтын [4, 100 б.].

Халық жаназаға жиналып болғанша өлікті жөнелту қамы жасалып бітеді. Шығарылатын мал, киім, жыртыс, ақша, берілетін ас бәрі ескеріледі.

Адам қайтыс болған үйдің есігінің алдына мақта, қара шүберек байлап қояды. Ер адам болсын, әйел адам болсын білектеріне ақ шүберек байлап алады. Адам қайтыс болған күні үйдегі беті ашық сұйық тамақтардың барлығын төгеді. Негізінде бұл үйде тамақ ішілмеу керек. Себебі, керегенің тор көздерінен қан ағып тұрады және тамақ та қан татып тұрады деген түсінік қалыптасқан. Мәйіттің де бетін жауып қояды.

Мәйітті жуындыруға әр атадан 5-6 адам қатысады. Бір адам су құяды, құдасы бас жағын, қалған адамдар орта тұсын және аяқ жағын жуады. Екі адам шымылдық керіп тұрады. Жуындыратын адамдар қолдарын дәкемен орап алады. Басына түскен адамға бас киіммен қосып сырт киім, ортасына түскен адамға сырт киімнен төмендеу киім, аяғына түскенге де сондай киім, су құйған кісіге етік шылғауымен, шымылдық ұстаған адамға мата береді. Жатқан жерін су құйған адам тазалап, орнына арпа, бидай шашады, аршамен аластайды. Бұл артындағы ұрпағы бидайдай өсіп-өнсін деген ұғымды білдіреді. Сол сияқты сойоттарда да адамды үйден шығарып бара жатқанда қайтыс болған адамның киімдері мен жеке заттарын жинап, үстіне арпа шашады [5, 31 б.].

Ал мәйітті жууға пайдаланған шүберекті тастамай, сиырдың емшегі немесе әйел адамның кеудесі ауырғанда сүртеді (LXVI). Бұл қайтыс болған адамның денесін тиген шүберекте, яғни о дүниелік болған адамда қасиет болады деген ұғымнан туса керек.

Кісі қайтыс болған үйден киім алып келгенде бірден үйге кіргізбей, есіктің алдына қойып кетеді. Бұл – сол киіммен бұл үйге өлім келмесін деген сенім.

Қайтыс болған адамның әйелінің қасына ауыл әйелдері жиналып, жаулығын шешеді, өрілген шашын тарқатады, басына қара мата байлайды. Жесір әйел және барлық әйелдер сырға-сақина сияқты әшекейлерінің барлығын шешеді. Мәйітті жуып болған соң оны ақыретке (кебін) орайды. Әдетте еркек кебіні үш, әйел кебіні бес қабат болатындай етіліп пішіледі. Алайда аталмыш өңірдің кейбір жерлерінде ақырет еркекке бес, әйелге жеті рет оралатындай етіп дайындалады (XVII, XXXI).

Ақыреттелген мәйітті үйден шығарарда сырмақ немесе текеметке (иман киіз) салып көтеріп “дәуір” жүргізеді. Тіршіліктегі күнәсін басқа адам алуға тиісті осы жосын-жоралғыны “ысқат оқу” деп атайды.

Ал Жетісу өңірінде сақталған марқұмның денесін шығарғанға дейінгі құраннан аят оқу рәсімінің С. Әжіғали “дәлел шығару” және “дәлел оқу” деген екі атауын береді [6, 56 б.].

Мәйітті шығарар алдында жаназасы шығарылады. Мәйітті киізге немесе кілемге орап шығарады. Қазақстанның оңтүстік, батыс облыстарындағы қазақтар мен ортаазиялық халықтарда кездесетін мәйітті молаға жеткізуге арналған арнайы ағаш “табыттар” бұл өңірдің қазақтарында қолданылмайды. Олар мәйітті молаға жеткізу үшін ақ түсті арнайы “ақ киіз”, “иман киізге” немесе “табыт киіз деп аталатын” киізді қолданды. Ақжар ауданының дерек берушілерінің айтуы бойынша, ертеректе “табыт киіз” бүкіл

руға біреу ғана дайындалатын, кейіннен оны әр бір үйде дайындайтын болған. Бұндай киізді басқа мақсатта қолданбаған. Жай уақытта оны киіз үйдің құрметті жерінде басқа киіз, көрпелермен бірге ”жүкке” жинап қоятын. Әр бір қолданғаннан кейін бұл киізді аластап түнге төбеге қалдыратын. Түнге қалдыруды ”жұлдыз көреді”, ”жел қағады” деп түсіндіреді. Бұл аспан шырақтары мен табиғат күштерінің тазалау күшіне деген сенімнен туса керек [7, 99 б.]. Ал қазіргі кезде кілемге орап шығарады.

Қайтыс болған кісінің ”қонақасын”, ”жетісін”, ”қырқын”, ”жылын” беру оның артында қалған туған-туыстарының парызы болып табылады. ”Қонақасы – адам қайтыс болған күні жиналған адамдарға мал сойып тамақ беру. Жетісін өткізу себебі, жеті күннен соң адамның өті жарылып денеге жайылады. Ал қырқын өткізуі, 40 күнде 62 тамыр су алып, денедегі ет пен сүйек ажырайды, жылдығы ескерткіш, ойға түсіру үшін өткізіледі” – дейді дерек берушілер. Сондықтан да осы күндері (жетісі, қырқы, жылы) марқұмды еске алу құрметіне құрбандыққа мал шалып, жылы өткенше бейсенбі, жұма күндері шелпек пісіріп, бейіт басына барып құран оқытып, бітір-садақа береді. Әдетте, құрбандық малдың аяғын байламай бауыздап, қанын үйдегілердің шекесіне бармақпен жағады. Көбінесе бұл күндері жылқы сойылады. Қазіргі кезде шамасына қарай қаралы үй қой, сиыр, жылқы сояды. Бұлай ете алмаған жағдайда ”бисмилла” деп отқа май тамызып, иісін шығарса, аруақ риза болады деп ырымдаған. Сондай-ақ ғұрыптық мәні бар жоғы белгісіз ерекше бір тағам дайындайды. Оны өздері ”қимай” немесе ”әсіп” деп атайды. Малды бауыздап, қаны әбден аққан соң, оны таза ыдысқа құйып алады. Ұйығаннан кейін, сойылған малдың ішкі майын турап, сарымсак, пияз қосып, біраз ұн сеуіп, тұз, бұрыш салып, жуылған бүйенге құяды да аузын байлайды [8, 11 б.]. Ақсуат өңірінде бұл тағамды соғым сойғанда да дайындайды. Малдың бүкіл іш құрылысы алынап біткен соң, қабырғаларының ортасына жиналған қанды таза ыдысқа құйып алып, ішекке құйып пісіреді. Керек кезінде пісіріп шұжық секілді кесіп жейді. Тура осындай тағам урянхайлық сойоттарда бар. Оларда малдың бүкіл ішкі құрылысы алынған соң, кеуде қуысына жиналған бүкіл қанды жеке ыдысқа құйып алады, ішек пен қарынды жінішкелеп, спираль тәрізді етіп кесіп, қанмен бірге тоқ ішекті толтырып, ет қайнап жатқан қазанға салады [9, 94 б.]. Бұл тағам түрі Қазақстанның басқа аймақтарында кездеспейді. Соған қарағанда, аталмыш өңір қазақтары тағамның бұл түрін ертеректе көршілес қалмақ тайпаларымен араласу барысында үйренсе керек.

XIX ғ. қазақтарда жерлеу ғұрыптарынан кейін сол адамның мініп жүрген атының бас сүйегі, кейде жануардың құйрығымен бірге моласына қойылатын [10, 71 б.]. Бұндай ғұрып әлі күнге дейін Тарбағатай өңірінің қазақтарында сақталған. Бұл бас сүйектер шекеленіп бөлінбейді. Бас сүйекті қою – бұл ана дүниеден өмір бар деген түсініктің қалдығы болса керек.

Жалпы бұл аймақтың қазақтары желінген жылқы немесе қой болсын, оның бас сүйегін биік жерге, яғни шыңның басына немесе таяқтың басына іліп қойған.

Жерлеу ғұрыптарындағы жылқының роліне байланысты мәселеге әр түрлі көзқарастар бар және даулы мәселе болып табылады. Кейбір ғалымдар бұл тотемизмге байланысты десе, енді біреулері анимизмге, яғни адамды о дүниеге атымен қосып, барлық ”жағдайымен” аттандыру керек деген түсінікке байланыстырады. Ал Ә.Т. Төлеубаевтың көзқарасы бойынша, барлық тарихи мәселелер сияқты бұл мәселенің екі жағы бар. Біреуі – жылқыға табыну, екіншісі – о дүниедегі жылқының маңызы. Әрине тек осы көзқарасты ғана ұстануға болмайды. Себебі, бұл ғұрып ертеден және үлкен территорияны алып жатты. Сондықтан бұның әр түрлі себептері болуы мүмкін. Оның қалдықтары басқа формада сақталып осы күнге жеткен [7, 146 б.].

Дерек берушілердің айтуы бойынша, ерте кезде тек жылқы малын ғана сойған, ешқашан басқа малды сою болмаған. Қазіргі кезде сиыр сою да кездеседі. Ертеректе қазаға сойылар малдың саны тақ болуы басты шарттардың бірі болғанымен, кейін орындала бермейді

Мәйіт жатқан жерге Шілікті өңірінде (Зайсан) жеті күн басына 7 шырақ, аяғына 7 шырақ жағылады. Дерек берушінің айтуы бойынша, шырақты неғұрлым қыз бала жақса, соғұрлым сауабы мол болады (XVIII). ”Шырақ жағарың бар ма?”-деген сөз осыдан қалған болса керек.

Адамды шығарып бара жатқанда, мәйіттің басынан шүберекті айналдырып алып қалады да, бұл шүберекті көміп тастайды. Кейбір дерек берушілердің мәліметі бойынша, мәйітті шығарып бара жатқанда 3-4 бауырсақты шүберекке орап, басынан айналдырып алып қалып, ”қалған дәм” деп бөліп жейді. Ал шүберекті көміп тастайды. Тура осы ғұрып қыз ұзату кезінде, қыз үйден шығып бара жатқан кезде жасалынады. Бұл осы үйден кетіп бара жатқан адаммен бірге осы үйдің бақыты кетіп қалмасын деген сенім. Осылайша құтты тағамға сіңіріп қалу ырымы Моңғолия қазақтарында да бар [2, 96 б.]. Осыған ұқсас ырым Сібірдегі түркі тектес халықтарда да кездеседі. Мәселен, туваларда марқұмға туыс әйел үш түрлі тағамнан ас дайындап, мүрдені үйден шығарып, көтеріп кетіп бара жатқандардың артынан табағын көтеріп жүрген соң үш рет үйді айнала ”хүре, хүре” – дейді. Содан кейін табақты үйге алып кіріп өліктің

басы жатқан жерге қояды. “Дәрбеттерде 49 күн ішінде үйдегі асты далаға шығармайды, ешкімге де бермейді”. Удмурт-мариилерде өлікті босағада кідірттіп, әрі үстінен балаларын секірттіп, әкеңнің (шешеңнің) құтын алып қал” – деп айтады [11, 142 б.].

Аталмыш аймақта бата жасап барған үйден тамақ алуға және бұл үйден қайтып келе жатқанда шешесінің алдынан бала шықпау керек. Бұның барлығы өлім шақырады деген ұғымнан туған.

Жасы үлкен қарт адам қайтыс болса, жасын берсін деген ниетпен халыққа “жыртыс” таратады. Жас адамда ештеме берілмейді. Үлкен қария әйел адам қайтыс болса жыртысқа ине-жіп шаншып береді. Бұл – ана дүниедегі өмірде де әйел адам іс тігеді, тіршілік бар деген мағынада беріледі.

Бұл өңірдегі жасы үлкен қарт адамдардың айтуы бойынша, олардың бала кездерінде (XX ғ. басында) еркектер бастарына қара бас киім, білектеріне қара байлап, қолына таяқ ұстайды, әйелдер тек ақ байлаған. Қазіргі кезде ер адамдардың қолына таяқ ұстап тұруы аталмыш аймақта кездеспейді.

Ақжар, Шілікті өңірлерінде қайтыс болған адамның киімдерін қырқына дейін төсегінің басына іліп қояды. Дерек берушілердің айтуы бойынша бұны “тұлдаған” деп атайды, яғни иесі жоқ деген сөз. Қырқынан кейін киімдерін туыстарына таратып береді. Тозған соң жағасын кесіп отқа тастайды (XXI).

Үйдің ішіне өлген адамның ер-тұрманын, сауыт-сайманын, тәуір киімдері мен басқа да бұйымдарын іліп, көрсетіп қояды. Мұның бәрі жыл бойы мұнда келген адам немесе өтіп бара жатқан жолаушы қаралы үйді бірден аңғарып, кім өлгенін айтқызыбай-ақ біліп, көңіл айтып, құран оқу үшін жасалады [4, 93 б.].

Өлген адамның тірі күнінде астына мінген атының жалын күзеп, құйрығын тірсектен жоғары кесіп, кекілін төбесіне түйіп жібереді. Мұны “тұл ат” дейді. Бұл ат дәстүр бойынша марқұмның асына сойылуы керек. Көш кезінде “тұл атты” өлген адамның қаралы жесірі немесе туған қызы көш алдында жетектеп жүретін. Көш жолында кездескен ауылдар бұл көштің “қаралы” екенін біліп, қолындағы бар тағамдарын алып шығып дәм таттырып, тамақтандырып жіберетін” – дейді Шілікті (Зайсан) өңірінің дерек берушілері (XVII, XX). Бұл туралы XIX ғ. бас кезінде Тарбағатай өңірін басып өтіп, осы жердің қазақтарының көшін көрген И.Сиверс былай деп жазады: “мені қатты толқытқан – ол күйеуі осыдан төрт ай бұрын қайтыс болған ауқатты жесірдің керуені еді. Қырғыздардың (қазақтардың - М.Е.) ғұрпы бойынша, әйел жыл бойына қара жамылып отыру керек. Өлгі жесір ең сәнді киімдерін киген, бірақ киімдерінің сыртынан қара барқыттан тігілген ұзын, қаралы көйлек жамылған. Онымен қатар қолына үшбұрышты қара ту ұстаған ұл бала келе жатты. Жесір үш әйелдің ортасында жол бойы жоқтау айтумен келе жатты. Қасындағы әйелдер де оған қосылып отырды” [12, 48 б.].

Мәйітке қабір қазуда да жер жағдайына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл аймақта “ақымдап” жерлеу оңтүстіктегідей емес сирек кездеседі. Дерек берушінің айтуынша жер өте қатты болып қазылмаған жағдайда тастауға болмайды, ол жерге құс немесе жануарды көму керек. Жалпы көрді иен тастауға болмайды. Оған уақытша тауық болсын тастап қояды. Қабірді көбінесе жеті адам қазады (XL).

Ата-баба аруағының құдіретіне сенумен байланысты туған рәсімдердің бірі-ас беру дәстүрі. Ертедегі дәстүр бойынша, ел арасында беделді, сыйлы болған қария, ақсақалдардың рухына арнап кейінгі артындағы ұрпағы, туыстары ас берген. Жас адамдарға арналып ас берілмеген.

Осы өңірде ел есінде қалған астың бірі – үш жүзге сауын айтқан Сүлейменнің асы. Ас беруші – Сүлейменнің ұлы Қанағат болыс еді. Аста 300 ат шауып, 40 атқа бәйге берілген. Асқа орыстың оязы, Қытайдың дутыңы қонақ болып қатысқан. Аста тәртіп сақтау үшін, Бақты шекарасындағы орыс әскері мен Қытайдың Шәуешектегі шерігі жалданған. Аста Әбділдабек болыс балуанға түскен. Асты басқарушы Қытай жеріндегі Қаракерей Мәмбетке 30 жыл үкірдай болған Жалғабай өзі Әбділдабекті артына мінгестіріп әкеліп, майданға Қаракерей атынан салтанатпен түсірген. Құжқара атанған Жетісу балуанын іштен шалып, оның ұршық сүйегін шығарып жіберген. Осы астан соң Әбділдабектің “балуанға түскен болыс”, “Әбділдабек балуан” аты үш жүзге жайылған.

Сүлеймен асында “Әсет пен Кәрібай” айтысы дүниеге келген. Айтыста Әсетті Кәрібай жеңген.

Сүлейменнің асына қазақта тұңғыш гимназия салдырған, романға бәйге жариялап, “Бақытсыз Жамал”, “Қамар сұлу”, “Қалың мал” сынды әдебиетіміз тарихындағы төл басы романдарының тууына игілік жасаған, “қазақ Нобелі” руы Матай, Мамай Тұрысбек барған. Барғанда – қара нарға қалы кілем жауып, саба артып, жібек қоржынға тоғыз-тоғыздан қара жамбы, жанат ішік бастатқан сиыт салдырып, сойысқа үйірлі жылқы айдатып, ақын, әнші, күйшісімен, бақсы-балгер, сыншысымен, қолына қыран құс қондырған, жүйрік тазы ерткен, бәйге ат жетелеген, балуан, мерген, сал-серісімен, салтанатты көшпен пәуеске-күймеге мініп барған. Бұлардың ішінде қазақтың болашақ ақыны, 12-13 жасар Ілияс Жансүгіров та болған. Ілияс осы аста атқа шапқан, Сүлейменнің асы бала Ілиястың ұлттық мақтанышын, махабатын оятқан.

Сүлейменнің асына арбаға тиіп, түйеге теңдеп, есекке артып Құлжа, Шәуешек, Семей саудагерлері қант пен шай, өрік-мейіз, тана-моншақ, жіп-су, ыдыс-аяқ, айна-тарақ, киім-кешек тасып, жайма базар-жәрмеңке ашып, бүкіл Бұғыбай жазығын жайнатып тастаған-ды [13, 11 б.].

Ас басталардан бір күн бұрын, қазандарды орналастыру үшін шұңқырлар қазылып жатқан кезде, “ошақ майлар” деп аталатын кіші-гірім ат бәйгесі ұйымдастырылады [14, 56 б.].

Басқа өңірдегілердей “жеті шелпек”, қырық шелпек” істеп тарататын садақа беру ғұрпы атқарылмайды. Сондай-ақ “аруаққа арналып ас-тағам берілетін кезде аруақтың негізгі асы – бауырсақ-шелпексіз өтсе, онда аруақтар аш қалады “залалы тиюі мүмкін. Аруақ асы бауырсақтың өзі емес, одан шығатын иіс. Оның иісі тамақ болып қана қоймай, жын-періні де қуады” – деген түсінік отырықшы халықтарға тән [15, 64 б.].

Қорыта келгенде, Шығыс Қазақстан қазақтарындағы өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрып, салт-жоралардында дәстүрлі мәдениет элементтері әлі де жалғасын тауып келе жатыр деуге болады. Шығыс Қазақстанның әр аймағының өзіндік ерекшеліктері бар екендігіне зерттеу барысында көз жеткізуге болады.

1 Штернберг Л.Я. *Первобытная религия в свете этнографии*. - Л., 1936. - 204 с.

2 Потанин Г.Н. *Очерки Северо-Западной Монголии*. - СПб., 1881. - Вып.2. - 181 с.

3 П. *Обычай казахов Семипалатинской области // Русский вестник*. - 1878. - №9. - С.23-46.

4 Арғынбаев Х. *Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек)*. - Алматы: Ғылым, 1996. - 288 б.

5 Кон Ф. *Предварительный отчет по экспедиции в Урянхайскую землю // Известия Восточно Сибирского отдела ИРГО*. - 1903. - №1. - С. 56-64.

6 Аджигалиев С.И. *Основные особенности погребально-поминальной обрядности казахов Жетысу // Жетісу тарихы мен мәдениеті*. Ғылыми баяндамалар жинағы. - Талдықорған, 1992. - 94-109 бб.

7 Толеубаев А.Т. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- нач. XX в.)*. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 213 с.

8 Ескекбаев Д.Б. *Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні*. Мақалалар жинағы. - Алматы, 2001. - 51-58 бб.

9 Грум-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край*. - Л., 1926. - Т. 3. - 895 с.

10 Кастанье И.А. *Надгробные сооружения киргизских степей // Труды ОУАК*. - СПб., 1911. - Вып. 26. - С. 51-56.

11 Қатран Д. *Моңғолия қазақтарының дәстүрлі тамақтану жүйесі*. Тарих ғыл.канд.дис. - Алматы, 1996 - 151 б.

12 Сиверс И., Фальк И.П. *Письма из Сибири*. - Алматы: Ғылым, 1999. - 136 с.

13 Жақытов А. *Сүлейменнің асы // Қазақ әдебиеті*. - 2001. - 3 қыркүйек.

14 Руденко С.И. *Очерк быта северо-восточных казаков / Казаки: Сборник статей* - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 1-62.

15 Снесарев Г.П. *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. - М.: Наука, 1969. - 336 с.

ӘӘЖ 286

САРЫАРҚАНЫҢ ДОҢҒАЛ КЕЗЕҢІНІҢ ҚОНЫСТАРЫ (б.з.д. IX-VIII ғғ.)

А.Е. Касеналин – *Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Алматы, PhD-докторант*

Қ.Қайполлоұлы – *Берлин еркіндік университеті, Берлин, PhD-докторант*

В статье рассматриваются вопросы поселений раннего железного века Сарыарки донгальского периода. Проанализированы устоявшиеся понятия на сегодняшний день относительно донгальского периода. Также автор статьи обращает внимание на то, что до сегодняшнего дня данная проблема малоизучена, тем не менее, изучены материалы раскопок последних лет и приведены их результаты.

Ключевые слова: Сарыарка, понятие, памятники, поселение, археолог

The article considers early Iron Age settlements of Saryarka dongals period. Established notions analyzed to date regarding dongals period. Excavation materials studied in recent years and given their results. The questions of settlements of early ferrous century of Сарыарки of донгальского периода are examined in the article. Withstand concepts are analysed to date relatively dongals period. Also the author of the article turns that to today this problem is insufficiently known, nevertheless, materials of excavations of the last years are studied and their results over are brought.

Key words: Saryarka, concept, monuments, settlement, archaeologi

Қазақстанның орталық аймақтарын қамтып жатқан кең байтақ өлкені ежелден бері «Арқа» деп атау дәстүрі қалыптасқан. Оның баламасы ретінде «Сарыарқа» деген сөз де пайдаланылады. Бұл өлкенің қай уақыттан бастап, қандай себептерге байланысты бұлай аталатынын нақты ешкім басып айта алмайды. Аталмыш тақырып төңірегінде, яғни «Арқа» деген түсініктің барлық қырын ашып беретін арнайы зерттеу шаралары ешқашан жүргізілмеген. Алайда, ғалымдармен «Арқаның» әр қырын сипаттауға байланысты жарияланған азды-көпті еңбектер ішінен, анағұрлым молырақ ақпарат беретін, тарихи сараптама жасалған жалғыз еңбекті атап өтуге болады [1, с. 178-186]. А.З. Бейсеновтың пікіріне сүйенсек, «Арқа» деген түсініктің қазіргі таңда қалыптасқан екі анықтамасы бар: біріншісі – ғылыми, екіншісі – халықтық түсінік.

Ғылыми түсініктің қалыптасуына, А.З. Бейсеновтың ойынша, негізінен геолог-геоморфологтардың ықпалы зор болған. Геолог-геоморфологтармен Қазақстанның орталығындағы қатпарлы өлкені немесе Қазақ ұсақшоқылығын «Сарыарқа» деп атау керек деген ұсыныс айтылған болатын және ХХ ғасырдың ортасынан бастып бұл атау ғылыми әдебиеттерге етене еніп, басқа ғылым салаларына кеңінен тарала бастаған. Бірақ та, Қазақ ұсақшоқылығын ғана «Арқа» деп атау халықтық тұрғыда сын көтермейтін қателік болып саналатын. Себебі, «Арқа» түсінігінің ауқымы Қазақ ұсақшоқылығынан әлдеқайда кеңірек еді. Сондықтан болар, халықтық түсінікті саралай келе ғалым «Арқа» түсінігіне тарихи «көзбен» қарап, «Арқа» деген түсінік аясына кіретін жерлердің шекараларын анықтауда кеңістікті белгілеу шарттарынан емес, тарих қойнауында қалған нақты үдерістермен байланыстыру қажеттігін айтады.

Қалай дегенмен, бүгінгі күнгі әкімшілік жер бөлінісі бойынша «Арқа» атауын қамтитын жерлердің қатарына Солтүстік пен Орталық Қазақстан, Шығыс Қазақстан жерлерінің негізгі бөлігі және Ақтөбе облысының шығыс аудандары кіреді. Дәл осы атырап халықтық «Арқа» атауының территориялық шекараларын межелейді.

Бағзы заманнан бері мыңдаған қауымға берекелі мекен болған Арқа жерінде көне дәуір тарихынан сыр шертетін жәдігерлердің санын есептеу мүмкін емес. Адамзат тарихының әр түрлі тарихи белестерін қамтитын жәдігерлердің ішінде Арқаның әлемге аты мәшһүр Қарқаралы өңіріндегі Қызылкент сайына кіреберіс тұсында орналасқан көне Доңғал қонысы ерекше назар аудартады. Қоныста Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ ұстаздар қауымымен ХХ ғасырдың 80-шы жылдары атқарған зерттеу жұмыстары барысында қонысты мекен еткен тұрғындардан қалған көптеген құнды заттай деректер кешені табылған болатын [2, с. 507]. Соның ішінде қыш ыдыс қалдықтарын зертханалық тұрғыда, тиянақты талдау барысында ғылыми айналымға жаңа ұғым, яғни «доңғал тұрпаттас» қыш ыдыс деген түсінік қолданысқа енгізілген болатын [3, с. 115]. Доңғал тұрпаттас қыш ыдыстың басты ерекшелігіне ыдыстың ернеуге жақын жерінде және ыдыстың орта тұстары көлбеу, кертілген белдеулермен әшейкейленуінде, сонымен қатар қыш ыдыс дайындау әдісінің өзіндік ерекшелігінде екені анықталды. Бұл ыдыстардың пайдаланылған уақытын анықтау ісі сол уақытта ғылымда белгілі Еділ бойындағы нұр тұрпаттас қыш ыдыстармен салыстыру арқасында және доңғалдық қыштадың Кент қонысындағы кейінгі қола дәуірінің мәдени қабатынан жоғары деңгейде болуы негізінде б.з.д. VIII ғ. мерзімделген болатын.

Ғылымның қай саласы болмасын, егер де оның бір жүйеге келген, әбден қалыптасқан атаулар жүйесі немесе терминдер кешені болмаса, онда ол белгілі бір жерлерде, құбылыстарды өз атауымен атауға, я болмаса қайсыбір нақты атаудың астарында қандай мағыналық салмақ жатқанын ашып беруде қиындықтар туғызатыны анық. Осындай сипаттағы түсініспеушілік «доңғалға» тиесілі ғылыми жазбаларда етек алған.

Мәселен, қазіргі таңда доңғалға қатысты ұғымдардың бірнеше санаты бар. Оның алғашқысы – «доңғал кезеңі». Бұл түсінік алғашқы рет доңғал тұрпаттас қыш ыдысты жариялау кезінде қолданылған болатын. Аталмыш түсініктің негізгі мазмұны доңғал уақытын қола мен ерте темір дәуірлері арасындағы өтпелі кезең екендігін сипаттау [3, с. 128].

Екінші ұғым – «доңғал сатысы». Бұл ұғым негізінен қола дәуірі бойынша зерттеу жұмыстарын атқаратын ғалымдармен пайдаланылады. Алғашқы рет Сарыарқаның қола дәуірінің өлкелік кезеңдемесін жасау барысында қолданылған. Бұл желі бойынша жүрер болсақ Сарыарқаның қола дәуірі үш сатыдан тұрады: біріншісі – кентке дейінгі саты, екіншісі – кент сатысы, үшіншісі – доңғал сатысы. Демек, доңғал – ол қола дәуірін аяқтайтын саты ретінде қарастырылады [4, с. 18].

Үшінші ұғымға «доңғал мәдениеті» жатады. Доңғал тұрпаттас қыш ыдысты ғылыми айналымға енгізе салысымен іле-шала артынан бұл уақыт тұрғындарының мәдениетін «Доңғал мәдениеті» деп атауымыз керек деген тезис жарыққа шықты [5, с. 101]. Тезис авторының ойынша, доңғал мәдениеті Қазақ ұсақшоқылығы мен Шығыс Қазақстан жерлеріне тарайды және б.з.д. VIII-VII ғғ. мерзімделеді.

Төртінші ұғым «нұр-доңғал кезеңі». Өтпелі кезең ескерткіштерінің зерттелуі Еділ мен Ертіс арасындағы жерлерде аталған уақытта өмір сүрген тайпа мәдениеттері өзара ұқсас болғандықтан, олардың жеке мәден қабат ретінде қарастыру керек деген пікір айтылды. Өтпелі кезеңнің батыс, яғни қола дәуірінің хвалынь мәдениетінің негізінде, «нұр» мәдени кешендері, ал, шығыс бөлік, андронов тарихи-мәдени қауымдастық жерлерінде «доңғал» мәдени кешендерімен ұштастыру керек [6, с. 44].

Қазіргі таңда ғылыми айналымнан алынған тағы бір түсінік, ол – «доңғал-кеңөткел» сөз тіркесі.

Солтүстік Қазақстан жеріндегі ерте темір дәуірінің қоныстық ескерткіштерін зерттеуші М.К. Хабдулина өтпелі кезеңге қатысты «доңғал-кеңөткел мәдени қабаты» ұғымын ұсынған болатын. Алайда кейіннен ерте темір дәуірінің жаңадан көптеген қоныстарының ашылуына байланысты бұл түсінік мазмұндық тұрғыда онша дұрыс емес екендігін мойындаған болатын [7, с. 196].

Сарыарқаның «өтпелі кезең» түсінігінің қалыптасу тарихына зер салар болсақ, бұл кезең бізге көбінесе сол дәуірде өмір сүрген қауымдардың қоныстарымен белгілі екенін байқаймыз. Көп жылғы зерттеулер нәтижесінде Сарыарқа жерінде бұл кезеңнің деректер кешені кездесетін оннан астам қоныстары ашылған болатын. 1998 жылдан бастап Қарағанды облысының Ақтоғай, Қарқаралы аудандарында тыңғылықты түрде зерттеу жұмыстарын атқарып жүрген Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сарыарқа экспедициясы (жетекшісі т.ғ.к. А.З. Бейсенов) және қарағандылық археологтар Орталық Қазақстанның көне ескерткіштерін зерттеуде қомақты нәтижелерге қол жеткізді. Экспедиция мүшелерімен әр жылдары соңғы қола мен ерте темір дәуірлеріне қарасты көптеген ескерткіштер зерттелді. Солардың ішінде доңғал кезеңіне қатысты деректері бар Бұғылы-1, Доңғал, Бақыбұлақ, Қаратал-2, Едірей-2 қоныстары нысандарға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Төменде зерттеу жұмыстарына қысқаша шолу беріледі:

Бұғылы қонысы – Қарағанды облысы, Шет ауданы, Шопа ауылынан 12 шақырым жерде орналасқан. ОҚАЭ далалық зерттеу жұмыстары барысында ашылып, зерттелген. Екі қоныс, үш зираттан тұратын Бұғылы археологиялық кешенінің бір бөлігі. 1956 жылы Ө.Х. Марғұлан қоныстағы тұрғын үйлерге шурфтық қазба салған. Барлау қазбасынан қонысты мерзімдейтін табылымдар алынған.

1998 жылы қоныстың солтүстік бөлігінде орналасқан нысанға жаңа қазба жүргізілді. Қазба жұмыстарына дейін нысан СШ-ОБ бағытты бойлай, бір-біріне жанаса орналасқан үш ойыс ретінде байқалған. Қазба орталық бөліктегі ойысқа, жалпы аумағы 372 шаршы метр ауданда салынды. Қазба барысында квадрат тәріздес тұрғын үй қабырғалары аршылды. Үйдің ішкі өлшемдері 9,5×10 метр. Үй қабырғаларының солтүстік және шығыс қабырғалары жақсы сақталып, оңтүстік және батыс қабырғалары жартылай сақталған. Үй еденінен ошақ, 6 дінгек шұңқыры және 2 шаруашылық шұңқыры анықталды. Заттай табылымдарға тас, сүйектен жасалған құралдар, қыш қалдықтары жатады. Қыштың 116 дана сынақтары табылған. Оның 72% бітімі анықталған, солардың ішінде 80-і көзе (горшок) және 4 өрнектелмеген құтылар (банка). Ыдыстар бір қатар көлденең зигзаг, штрихталған үшбұрыш, көлденең сызықтар, «шырша», жапсырылған немесе батырылып шығарылған «маржандар», тырнақпен, ұшы дөңгелек таяқшамен бастырылған өрнектермен безендірілген. Қыш сынықтарына технико-типологиялық анализ жасалынған. Тас құралдар мен заттарға трасологиялық, минералогиялық анықтамадан өткізілген. Бұғылы-1 қонысы б.з.д. IX-VIII мерзімделеді.

Доңғал қонысы – 15 жылдық үзілістен кейін 1998 ж. аумағы 157 шаршы метр жаңа бір тұрғын үй қазылды. Құрылыстың пішіні сәл дөңгеленген тікбұрыш тәріздес, аумағы 9,5×8 м. Қабырғалар ұзынша тас плиталардан қаланған. Үйдің ортасында жылу ошағы қырымен орнатылған ұзынша тастардан алты бұрышты пішінде жасалған. Есік шығыс қабырғадан шығарылған және бұл сипаты бойынша неғұрлым күрделі құрылымдық шешім тапқан деуге болады. Доңғал үйінің есігі «дәліз» немесе «Г» әрпі тәріздес тұрпатта болуымен ерекшеленеді, мұның ұзындағы 2,5 метр шамасында, ені 0,6-0,7 метр, қабырғалары плиталардан қаланып, ішінен үйдегі секілді тік плиталы тас жабынды өтеді. Үйдің ішкі табаны қазіргі жер бетінің деңгейінен 0,5-0,6 метр төмен. Бұнда табылған шұңқырлардың бірнешеуі шаруашылық мәнде болса, сонымен қатар көп мөлшердегі дінгек орындары да анықталды. Ескерткіш б.з.д. IX-VIII мерзімделді [8, 56].

Едірей-2 қонысы – Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Едірей ауылынан ООШ қарай 3,7 км қашықтықта орналасқан. Ескерткіштің сақталу деңгейі нашар. Қазіргі жер бетінде доңғал формадағы ойыстың ғана орны жақсы сақталған. Зерттеу жұмыстары 2002 жылы жүргізіліп, жалпы ауданы 188 шаршы метрді қамтитын қазба салынды. Қазба барысында қосалқы шаруашылық құрылысы бар үй орны анықталды. Сақталған тас қабырғалардың орналасуына қарап үй ұзындығы шамамен 10 метр, ені шамамен 5 метр болған. Үй іргесі ені 1-1,3 метр болатын 1-3 қабаттан тұратын тастардан қаланған. Үйдің ортаңғы бөлігінен өлшемдері 0,9×0,85 метр тастардан құралған төртбұрышты формадағы ошақ сақталған. Қоныс ауданынан 11 дінгек орны, ошақтан солтүстік-шығысқа орналасқан шаруашылық шұңқыр орны аршылды. Негізгі үй нысанының оңтүстік жағынан қосалқы құрылыс салынған. Құрылыстың ауданынан онша терең емес котлован байқалады. Едені негізгі үй құрылысымен салыстырғанда 0,05-0,08 метрге төмен. Қосалқы құрылыстың аумағынан 9 дінгек орны, 1 шаруашылық шұңқыр орны аршылды. Заттай табылымдарды қыш сынықтары, 38 тас құрал, тесігі бар сүйек дискі, қоладан жасалған шегетәріздес тескіш құрайды. Тас құралдар: 13 кетпен, 2 дәнүккіш, 15 қырғыш, пест және дискі. Кемінде 62 ыдыстың қалдықтары табылған. Олардың ішінде 32 көзе мен 9 құты бар.

Ыдыстардың 21,9% ернеу астында белдеулері бар. Белеуден басқа ыдыстар көлденен сызықтармен, штрихталған үшбұрыштармен, іштен басылып шығарылған «маржандармен» т.б. өрнектермен әшекейленген. Табылған тас құралдарға трасологиялық, минралогиалық анализдер жүргізілген. Табылған деректер бойынша қоныс б.з.д. VIII-VII ғғ. мерзімделеді.

Бақыбұлақ қонысы – Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Нұркен ауылынан ООШ қарай 15 км жерде орналасқан. Қоныс 10 000 шаршы метр аумақты қамтиды. Ескерткіш ауданына көктемгі уақыттарда қар суының жинақталуы, нысанды сақталуына зиянын тигізуде. Қоныс 2001-2002 жж. далалық маусымдарда зерттелді. Алғашқы қазба 500 шаршы метр, келесі қазба алғашқысының оңтүстігінен жалғастырылып 351 шаршы метр қамтыды. Салынған 851 шаршы метр қазбадан 2 үй орны, 2 шаруашы-ық құрылыстар және дәліз тәріздес қосалқы құрылыс орындары аршылды. Бірінші құрылыстың бұрыштары дөңгеленген төртбұрышты тәріздес формада, тастан қаланған қабырғалары бар. Ұзындығы 13 метр, ені шамамен 6,5 метр. Оңтүстік-шығыс қабырға тұсынан жиектері тастан тұрғызылған төртбұрышты ошақ аршылды. Қоныс еденінен 15 дңгек орны анықталды. Қоныс аумағынан екі жерлеу орны табылды.

Екінші үй 6×7,5 метр төртбұрышты формада. Ошақ құрылыстың солтүстік-шығыс бөлігінде, жартылай сақталған тас құрылыс ретінде белгілі. Ошақ көлемі 0,7×0,7 метр. Құрылыс ішінен 9 дңгек орындары аршылды.

Заттай деректерге қола орақ, 58 тас құрал (кетпен, дәнүккіш, пест, қырғыш, қайрақ), сүйектен жасалған заттар жатады. Кемінде 160 ыдыстың қыш сынықтары табылған. Қыш кешені екі мәдени-хронологиялық топқа бөлінеді. Біріншісі нұра мәдениетіне, екіншісі (20 ыдыс) доңғалдық қыш үлгісінде және кейбір ыдыстар ерте темір дәуірінің қыштарына ұқсайды. Қыш кешенінің екінші тобының 8 ыдысында ернеу астында жабыстырмалы немесе «формаланған» белдеу бар. Екі белдеуден басқасының барлығы әр түрлі тырнақпен, саусақпен бастырылған ойықтармен, «шырша» өрнектерімен безендірілген. Қоныстан алынған тас құралданға трасологиялық, минралогиалық сараптама жасалынған. Антропологиялық, палеозоологиялық анализдер жасалынған.

Қаратал-2 қонысы – Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы, Беғазы ауылынан оңтүстікке қарай 1 км жерде орналасқан. Қоныс аумағынан 13 дөңгелек, доғал формадағы ойыстар байқалған. 2004 жылғы далалық маусымда 222 шаршы метрді қамтитын қазба 2-ші ойысқа салынды. Қазба ауданынан тұрғын жайдың бір бөлігі зерттелді. Үй еденінен 56 дңгек орны мен 2 шаруашылық шұңқыр аршылды. Алынған мәліметтер негізінде Қаратал-2 қонысы екі мәрте қоныстанғандығы туралы айтуға болады. Алғашқысы – андронов кезеңімен сәйкессе (нұра), екіншісі соңғы қола дәуірімен мерзімделеді. Бірінші кезеңнің жалпы 17 ыдыс сынықтары табылса, екінші топқа 80 ыдыстың сынықтары жатқызылды. Соңғысының 77,5% көзе формасында, 5% құты тәріздес пішімге ие. Қалғаны 17,5% сынықтардың ұсақтығына байланысты анықтауға жарамаған. Қыш сынықтарын технико-типологиялық сараптама жүргізілген. Қаратал-2 қонысының доңғал қабаты б.з.д. VIII ғасырмен мерзімделеді [9].

Қарастырылған қоныстардан доңғалдықтардың тұрғын-жайларды салу мен қоныстарды орналастыруда келесідей ерекшеліктерге мән берген екендігін байқаймыз:

Қоныстардың орналастыру кезінде доңғалдықтар екі түрлі жерлерді пайдаланған: 1 – ашық алаңқай жерлерде, су көздеріне жақын тұстарда тұрғызылады, көп жағдайда орта немесе кейінгі қола дәуірінде немесе басқаша сөзбен айтар болсақ, мерзімдемелік тұрғыда ертерек өмір сүрген қауымдардан қалған қоныстардың орындарына тұрғызған (Қаратал, Кент, Бақыбұлақ, Бұғылы); 2 – тау қуыстарына жақындау тұстарда, су көзіне онша алыс емес жерде (Тағыбайбұлақ, Едірей-2).

Үй тұрғызу әдістері қоныстың орналастыруға таңдалған жерлерден байланысты болған. Негізі қолданыста екі түрлі әдіс кең етек алған: 1 – жертөле. Бұл көбінесе доңғалдықтармен ескі жұрттың орнын пайдаланған кезде кездеседі; 2 – жер бетіне қабырға іргелерін таспен 1-3 қатар етіп қалап шығару. Бұл әдіс кейіннен сақтардың үй тұрғызу әдістеріне айналған.

Қоныстардың орналастырылуы мен құрылыс техникасын сараптайтын болсақ, онда аталған ерекшеліктердің астарында үлкен мән жатқандығын аңғарамыз. Қоныстарды орналастыру жерлерін таңдау, біріншіден, өлке табиғатының ерекшелігінен байланысты болса, екінші жағынан, қоныстардың мерзімдемелік сипатын ашықтайтын сыңайлы.

Қазіргі таңда Сарыарқа жерінен тыс доңғал тұрпаттас қыш ыдыс кешені бар қоныстар Жетісу мен Алтай жерлерінде кездеседі [10, 112; 11, 109]. Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстан үшін доғалдық сипат бар қаржантау тұрпаттас қыш кешенді айтуымызға болады [10, с. 19]. Жалпы анық доңғалдық сипаты бар қыш Қырғызстан жерінен де табылған болатын [МИА ... Табл. XXX-XXXII].

Бүгінгі күнге дейін доңғал қоныстарына қатысты арнайы зерттеу жұмыстары атқарылмағандықтан бұл тақырып әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Доңғал кезеңінің ғана қоныстарыны, яғни жалғыз мәдени қабаттан тұратын қоныстарды зерттеу үлкен мәнге ие. Негізгі мәселелер қатарына қоныстық ескерткіш-

терден алынатын доңғалдықтардың шаруашылық сипатын, еңбек құрал-жабдықтарын зерттеу өзекті болмақ. Алайда бұл мәселелер жана қазба деректерісіз атқарылмайтының анық.

1 Бейсенов А.З. «Арка»: значение историко-археологического аспекта в выяснении сущности казахского народного термина // *Вестник КазГУ. – Серия историческая, №12. – Алматы: Казак университеті, 1999. – С. 178-186.*

2 Евдокимов В.В. *Исследования в Карагандинской области. Археологические открытия 1983 г. - М., 1985. - С.507.*

3 Ломан В.Г. *Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 1987. – С. 115-129.*

4 Варфоломеев В.В. *Сарыарка в конце бронзовой эпохи: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Алма-ата, 1991 – 21 с.*

5 Евдокимов В.В. *О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане // Материалы научной конференций по проблеме Степной Евразий. – Кемеров, 1987. – С. 101-103.*

6 Евдокимов В.В. *Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. – Алматы, 2000. – 140 с.*

7 Хабдулина М.К. *Поселения раннесакского времени на реке Селеты // Степная цивилизация Восточной Евразии. – Астана, 2003. – Т. 1. – С. 189-214.*

8 Бейсенов А.З., Ломан В.Г. *Новые материалы переходного времени от эпохи бронзы к раннежелезному веку из Центрального Казахстана // XIV Уральское археологическое совещание. – Челябинск, 1999. – С. 56-57.*

9 Бейсенов А.З., Ломан В.Г. *Древние поселения Центрального Казахстана. – Алматы, 2009. – 264 с.*

10 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. *Поселения эпохи бронзы в верховьях ущелья Тургень и на плато Асы // История и*

археология Семиречья. – Алматы, 2001. – Вып. 2. – С.112-122.

11 Ситников С.М. Относительная хронология поселений с валиковой керамикой Алтая // Древняя и традиционная культура Казахстана в исследованиях молодых ученых. – Караганды, 2004. – С. 109-114.

12 Байтанаев Б.А. Древности Бургулюка. – Алматы, 2011. – 224 с.

13 Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина. Экспедиция 1938-41 гг. – М.-Л., 1950. – 158 с.

УДК 379

ORNAMENT IN KAZAKHS' HISTORY

G.A. Kapenkova – *doctor of historical sciences, professor, Director of «Scientist's union» Almaty region*

History of Kazakh ornament originates from ancient times. Millennium BC population, living on the territory of Kazakhstan, has received a high level of development of productive forces can be engaged pottery, jewelry making, weaving and other crafts. In those days the various tribes and peoples have mastered the production of polymetallic and gold, learned to bake pottery. Jewelry was made from copper, silver and gold. Ornament was an integral element of all products.

Key words: history, Kazakhs, art, ornament, pottery, jewelry

История казахского орнамента берет начало с древних времен. Тысячелетия до нашей эры населением, проживавшим на территории Казахстана, был достигнут высокий уровень развития производительных сил позволявший заниматься гончарным, ювелирным делом, ткачеством и другими промыслами. В те далекие времена различные племена и народности освоили производство полиметаллов и золота, научились обжигать глиняную посуду. Из меди, серебра и золота делали украшения. Орнаменты были неотъемлемым элементом всех изделий.

Ключевые слова: история, казахи, искусство, орнамент, гончарные изделия, ювелирные украшения

History of Kazakh ornament originates from found on the ancient Stone Age pottery debris which served for cooking, food storage and holding ritual ceremonies. Proto dwellings in all regions of Kazakhstan: on the northeastern shore of the Aral Sea, around the lakes between Kustanaj and Thurgau, along the banks of rivers Tobol, Ishim, Irtysh, Emba and the Seven Rivers.

Complex and anciently common motif Braids known since Paleolithic times, and in all probability obtained by indentation in the clay form ropes. The outer surface, the bottom of all shapes and purpose vessels characterized by geometric patterns, which was applied with a bone or wooden stamp.

Certainly of interest geometrical signs, subsequently became elements of ornament. It circles, ovals circles with dots inside circles with crosses, crosses, squares, dots - depressions wavy lines found in the petroglyphs of Central and Southern Kazakhstan.

Millennium BC population living on the territory of Kazakhstan was a high level of development of productive forces can be engaged pottery, jewelry making, weaving and other crafts. The Bronze Age is famous because while mastered the production of polymetallic and gold, learned to bake pottery [1].

On shaping the future of Kazakh ornament greatly influenced Andronovo culture. Metal products, ceramics

were decorated with geometric ornament: zigzags, meanders, parallel stripes, triangles and diamonds. In the view of the Kazakhs diamond represents fertility, protects the reproductive functions. This magical symbol of vested property to protect the family, according to popular belief, the eye and the word has magical powers of protection or destruction. This element is found at the base of the curb, which borders the edge of the product. In the early fragmentary artifacts he subsequently drawing occupies a significant surface of the product and is becoming more and more diverse. Rhombus with hooks offered understood as a symbol of the fruit-bearing mother earth, hooks while depict growing plants, and composition with a diamond in the center of the space creates a sophisticated overview - the universe. The emergence of this sign refers to the epoch of producing economy. Traditional colors: red, brown, black, blue [2].

Universal idea of the four sides of the world in different cultures embodied in different ways, but basically it lay close concepts due to the unity of the animated world of mankind. Sacredness of the center and four corners transmitted as symbolic images, signs expressing this idea in various aspects.

Mythological world picture conveyed to the memory of the people of our day - Baiterek - Mighty Poplar growing on top of the central mountains, rectangular land, which stand at the corners of the tower or trees grow.

Ceramics presented moldings, great attention was paid corolla or fringe product that decorate geometric figures - broken lines, zigzags, oblique parallel stripes, oblique triangles and isosceles, rectangles, rhombi chain. For example, ornament - "Irek", "Irek su" is present in many products, it consists of broken lines, which can be applied indefinitely. Later this pattern was widely used in jewelry, felt and other products.

The bottom of the ceramic piece metilos "pearl" ornament parallel zigzags, lines around the triangle pointing upwards.

Ceramic tableware, leather and bronze depicting sunlight started tribes Andronov culture, were found during excavations in the vast territory of the Central, Northern and Western Kazakhstan. Interesting group of Late Bronze Age monuments in Central Kazakhstan sangria I was opened in 1955 in the upper reaches of Atasu, at the foot of the picturesque mountains of sangria. There, found Phillips plate with rounded edges shaped somewhat like a socket, which is found in the compositions of Kazakh felt carpets. Other products met the astral motifs circle - a symbol of the heavenly bodies, fire and sky - the supreme deity Kok Tengri on popular beliefs of Guardian man.

In the mountains in the northern Balkhash Itmurundy detected scene image attacks on horned animals with packs of dogs curled tails. Their feature is the unusual arrangement of the figures on the plane - they are suspended as if in a provisional space, which do not apply the laws of gravity, and therefore there is no bottom or top. Pursued by dogs and deer argali with their dendritic and spiral horns - obviously can not escape his fate, and as a result have become victims of a monster with a huge mouth. AG Medoev attributes the composition to IV-III century BC, including its iconic version astral cosmogonic myth. This is one of the earliest images of argali, whose role, along with the mountain goat, subsequently became the exclusive art of Kazakhstan.

Thus, we can conclude that in the popular folk ornaments Kazakhs and other Turkic peoples socket type "myyiz" and its numerous variants carried a certain sense, we were under the influence of time.

In ancient ornament attached ritual significance. Bronze and silver charms with solar astral circles were symbols of the sun, moon, sky, endowed with magical powers, spoke about the welfare, happiness, and reflect local religious ideas. Related to this is the emergence of various amulets. Amulets triangular shape - preservatives that protect against the evil eye, worn by people, they are attached to the tent, dressed to the neck of animals. Amulet in the form of an animal as a mascot was given to children to wear. Among the amulet - talisman include "demon tanba" - "five characters." It - Crossings, schematic representation of the four cardinal, it is invisibly present the fifth element - the sky.

In Kazakhstan inhabitants often used in ornament triangle image of mountain, the sign has many meanings, one of which is: a triangle on the square is home to the ground, and putting on caftan and "bass Kihim" we symbolically declare: "You are master of the house." The vertex of the triangle can be turned up or down, depending on the direction changing its meaning. Triangle looking to edge up symbolizes the ascent of the spirit of the matter, and, conversely, point downward triangle symbolizes the descent of spirit into matter. Periodic alternation of these elements - one of the best preserved of Kazakh ornament motives, often used in tablecloths, crockery decoration, decoration of the house. We - owners of the house, and let us in the house will grace.

Always believed that amulets - "tumarsha" worn around the neck, prevent, protect against damage, evil eye trouble. People believed in the unusual properties of the amulet. Subsequently jewelers produced his silver in the form of a triangle, which was attached to a thin chain. Amulet known as "tumarsha" is widely used in bordering tekemets, carpets, felt mats. One of the ways to protect against evil spirits was "tumar". As "tumar" used ulna which guarded against wolves and thieves. Lewis protects against the evil eye and rheumatism, head, feet and

feathers of an eagle owl from evil spirits, and stones "Ishaq – tas" benefited from the gossip and evil spirits.

In Bronze Age was developed bone carving. Bone artifacts from the settlement Shortandy – Bulak in Karkaralinsk steppe had carvings of geometric and astral forms and shapes: polished button hemispherical shape, the plate of two rows of triangles and a circle in the center of the solar tubular bone horse – diamonds and triangles. Occurrences of unique compass that marks ornament. At the edges of the tool is threaded in the form of two rows of triangles alternating peaks going up and down.

By this time, the type of meanders, preserved Kazakhs called sirge gul. Pattern in the form of a comma alshy, alshym bar – happiness, prosperity, good luck present in ancient wall carpet, clothing, coats, scarves.

To decorate rugs terminals, tuskiiz, clothes and weapons used ornament – "egiz zhup."

Pattern "egiz zhup" – "Twins" is known peoples of the East, it laid the philosophical sense – pattern indicates that each phenomenon and object has its second half – pair, double, in the natural environment and social environment. Day – night, man – woman, good – evil, and even a person casts a shadow.

At the turn of the beginning of the II- I millennium BC in the steppes of our ancient art blossomed Sakas, Huns and Uysun. This period marked the emergence of the era of early nomads who have created their own world, unlike other worlds – a "culture of nomadic civilization."

"There is reason to believe that the Kazakh folk art is a genetic connection with the art of Saks, Usuns Huns and others who inhabited the ancient territory of Kazakhstan. They had similar household characteristics and form of economy. Led a nomadic life, engaged in cattle breeding", – says AH Margulan in their works [3, 4, 5]. Many customs and traditions Saks preserved to this day. For example, horse-riding game "kөk-bөр" – "Grey Wolf". Later it became known as "kөk pairs." Known custom of premarital match boys and girls at Saks. Only beating Woman, youth can take it in his power. Vivid description of the rite has Marco Polo, who happened to see him in the Semirechie in the XIII century. In our time, it is a tradition continues in the form of a horse game "Kizkuu" – "catch the girl."

Saka tribes' epoch was the breakthrough of the century bronze from the world of the Aryans in the Iron Age Scythian-Saka tribes. Saka tribes was established animal style – zoomorphic which is connected with the history of proto ornament. In animal style decorated with many art objects found in burial mounds – Saks burials. Struck by its beauty ornamented ancient plaques products, weapons and household objects: shells, linings quivers, scabbards, sword handles, details set bridle, harness. No one can remain indifferent to women's jewelry: bracelets, hryvnia, buckles, mirrors. The main raw material for the Scythian- Saka products is gold, silver, iron and bronze. High technology of their production: forging, stamping, molding, stamping and carving – allowed the ancient masters to depict objects and products deer, elk, goat, bird of prey, fantastic animals and other figures. It was not just a mechanical display of the animal world, but most likely it was due to the images of totemic ancestors. In Saka time totems equated various spirits. They seemed like magic formulas. Totems animals, birds of prey symbolized courage, agility, strength ancient warrior is perhaps why the animals depicted in the dynamics, with facing the enemy head.

Saki use of animal parts in the ornament, using curls and "commas": beaks, claws, horns, eyes, ears. Images of animals, their dominant front inherent form of S-shaped figures. This form is sought to convey the dynamics of meandering, twirled depicting movement of the animal's body. The idea of opposites in fight scenes animistic images transmitted through abstracted, dynamic forms symbolize this struggle. Zoomorphic ornaments – the highest level ornamentalistiki Saka tribes. Masters of applied art, handicrafts tribes (Alans, Usuns, Huns) and the ancient Turks turned in his compositions to fragments or individual animal figures.

Through zoomorphic patterns associated communications ancient herdsmen and farmers with art and mythology. In one of the barrow were found felted cloth with appliqué decoration of harness in a variety of shapes – head leopard, wolf, sheep, eagle, hawk, horse. Colorful pieces of material master gave figures of fantastic birds, riders on winged horses [6].

In mound Shibe River Ursula discovered felt rugs that resemble in technique Kazakh "tuskiiz" and "syrmak." Such monuments are Shibe decorations seat of horny plates with gold-plated wooden decorations in the form of the head of a predator, a bird's beak and legs. In the crypt Shibe found woman's headdress decorated with plaques that have different forms: Hemisphere, rhombus, triangle, trefoil, and quatrefoil.

Saki style images of animals found in the ornamentation and items "Golden Warrior" found in Issyk barrow. Clothed warrior present images of animals: leopard, arhali, tiger, elk, horses. Highest sample Saka "animal" style dagger is decorated with curved bodies of animals and their heads are so intertwined that they form a «winding stem." On both sides of the dagger – ақинақ - on a gold plate is an image of a snake, wolf, antelope, saiga, foxes, mountain sheep, rabbits and others. In total there are 21 picture of an animal.

Headdress decorated with 70 cm high figures sewed leopard mountain backdrop. Symbolic composition headdress plate swept up in the form of bird wings, raised plaques in the form of tigers, birds. As part of the

forehead - an image of two winged horses with horns. Saka warrior was buried with a gold torque with tips in the form of tiger heads. Images of horses, flying birds, mountain goats, decorate the golden plates and plaques.

Warrior Clothing - cloth shirt, coat, boots - all of them are ornamented with metal plates are rectangular with images muzzle predator feline.

In Saka works occupy a significant place cosmogony and floral motifs. In the art world the idea of Saks preserved wood using a belt ornament, sockets, meaning traffic example is Pazyryk carpet of the mound. Element of the plant world - bud or petal spiral process, curl in subsequent periods became a major formative in the Kazakh ornamentation. In various combinational constructions this pattern appears in the traveling wave «cy өнегі» in twining stems ... These motifs have been widely used in the plots of Saka art: application of felt, leather, carpets, small plastics, wood carving and jewelry.

The basis of the color scheme of products based on the principle of unity of tone: red hues with related combinations of orange, yellow and whitish- cream shades , blue and dark blue color with numerous tints, green tone. The red color was almost 90% in pile carpets Saks. Location of color spots in the patterns stored delicate balance of all shades of red. Scene drawings decorated carpets Sakas, Huns and Uysun. It should be noted that the samples of modern Kazakh carpet saved principles and motives of the time.

Cosmological ornament - is the result of reflection of the natural environment in the inner world of man, and through his own "I" - the ego, transformed into a social world. Symbols of the heavenly bodies, the solar circle were the subject of worship of the ancient nomads and settled within this circle swastika - a world in motion. Analogy of this pattern can be found in the later folk- applied products.

Pictures of animals in the valley Taldybay in Balkhash, consisting of two argali spirally twisted horns and pursuing their predator, the crowned circle, which is a solar sign. Often found a wavy line, perhaps depicting a snake on the petroglyph in mountains Khantau in southwestern Balkhash. Snake, as a representative of «the underworld», which has a relationship with the world of the dead , at an early stage led to the sacralization of its image. Zigzag in early peoples symbolized not only the snake but also water, due to the fact that the snake lives in water or crawls underground where there is water. Snake with a resemblance to lightning and thunder and lightning through time and space associated with the rain. Snake, like lightning, which has the form of a zigzag, is the personification of heavenly elements. This pattern covers the surface of ceramic vessels found by archaeologists near the village Zheleznovka in northeastern Kazakhstan [7].

Saka meaning "animal style" was to the dominance of animism, which translates from the Latin «anima» - soul. This is no accident. In life proto animistic beliefs were widespread, the whole nature and things around seemed to them animate. Animal style Saka tribes underscore their belief in the existence of souls in animals. Scenes agony predators ungulates in ornamentalistike Saka- Massagetae consider acts of sacrifice to the gods and the expression of struggle of opposites. In all the works of Saks and Scythians dynamic twisting shape associated with this idea. Animal style inherent rhythmic arrangement of the shapes of animals. Style fascinates with its beauty , composition, the highest craftsmanship. Saka wizard largely created reality by zoomorphic ornaments. Account when designing the outside world pays special element - an animal in motion, in an animal fight. His image inspired ancient artists and craftsmen to create zoomorphic patterns - "stop a moment." One of the ancient zoomorphic ornaments symbolizes "muyiz" - horn . Ornamentation for products from wood, horn and bone used small hornlike patterns, requiring fine processing and jewelry work. Horny ornaments larger sizes used in architecture, decorating with rugs, alasha, symmaki, tekemets .

Ornament "muyiz" - the horn was the basis for the establishment of a number of horn patterns "koshkar muyiz" -; "kos muyiz" - double horns "synar muyiz" - single horn ; "kyryk muyiz" - forty horns ; "synyk muyiz" - broken other horns .

Of zoomorphic ornaments there is a group of patterns associated with such animals as the camel, vintage artists who inspired him to capture the patterns of «orkesh" - camel hump - ; "tye taban" - Camel trail. These patterns are used in carpet formulations in combination with wavy and dotted lines. The dotted line in ornamentalistike called "tyshkan Ig" - mouse trail.

On ornamental elements "koshkar muyiz" very similar pattern "arhar muyiz" - arhali horns , but it's more twisted and branched .

Zoomorphic motifs developed and transformed into compositions and variations with floral and geometric motifs. They were present in the Saka clothing: soft leather boots, long pants, jacket, coat and deerstalker cap peaked - all this abundantly decorated with signs and symbols which give us strength, prosperity and Ward. Persepolis reliefs on the palace and tomb at Pasargadae in long coats and peaked caps depicted saki. Costumes inhabitants of the early Middle Ages, described in Chinese sources , in form similar to the Saka, such as military cloak. The Kazakhs like cloak called kebenek. Peaked winter fur hat Kazakhs "tymak" , the back of which is the widest and longest , covering the head, neck and upper back , like a peaked cap, found in Pazarykskih mounds .

There is such a headdress Kazakhs Mangishlak and Aktobe region.

Among the jewelry tribes Uysun striking in its beauty ornamented headsets rich woman, consisting of three hundred gold objects: gold plaque geometric shapes (round, triangular, heart-shaped), with a picture of a camel rings, earring with pendant depicting a boar, suspension as a stylized figure of a bird.

In the women's jewelry is often found diadem. Kargalinskiy tiara treasure includes 40 cm long, 5 cm wide, in a complex composite solutions: dragons, birds, animals, floral motifs, etc. Electrum diadem in the mound near the village of Chulak -Tau has a rectangular shape with heart-shaped pockets with gems and beading. Skirting tiara ornamented as "Christmas trees." "In the mound with the "whiskers" in the village ... Қанаттас found diadem of an alloy of silver and gold (III-V cc.). Diadem on a number of casts with inserts gems, surrounded by triangles of grain. Similar diadem found in the burial in the village of Chulak-Tau Zhambulskoy area and the lake Burabai."

"Saks had their writing, their mythology and outstanding art world standard in the literature as the art of" animal style. "Basis of his stories were beasts of prey and herbivores, and the struggle between them. Saka masterpieces of art, made of gold and bronze, decorated with exposure to many museums of the world."

About yurts wrote many ancient travelers and historians. In "Prometheus Bound" by Aeschylus tells the Scythians - Saks, who live on high carts with wheels under the chaise wicker. According to the description of Strabo, nomads tent "made of felt and prikpleply to carts on which they live." "The smallest of them - wrote Hippocrates, - there are four- and six-wheeled other, they closed circle of felt and arranged like home alone with two others with three compartments. They are not permeable or water (rain), nor light, nor for the winds. These carts harnessed to two or three pairs of hornless cattle, followed by a flock of sheep, cows, herds of horses. At one point, they remain as long as enough grass for the herd, and when it ends, move to another location."

Transporter, such as mobile home through the entire history of nomads herders. These carts were Sakas, Usuns Kangly in Turkic time and today adorn colorful yurt dzhaylyau, national holidays.

Shoshana ancient prototype yurt, a circular room with a single chamber conical or spherical vault. Its shape is similar to a yurt, dated IV century BC. Shoshana were made of stone, wood and brick. In Kazakhstan, they remained known as "melon", "Uytas."

Our modern yurt in design is one with yurts kipchakov XIII-XV centuries. In addition to the Kipchak type Semirechie preserved Kalmyk type yurt with the canonical set of apparently more ancient in origin [8].

Skeleton yurt consists of three main elements: sliding lattice basis kerege, dome poles uyk, circular frame navershenie shanyrak. Reshetki yurt outside obkladyvayutsya mats PWM shi.V yurt was not a single product out of felt, leather, wooden objects without surface ornamentation. Carpeted floor felt craft "tekemets", "symaki." Batts decorated symmetrically cut pieces of black and red cloth. Hung on the walls of the yurt "tyškiiz" - colorful rugs. Ornamented chests covered with felt covers. Code of yurts, felt closed with various ornaments. Outside and inside the yurt - strip "baskyr" multicolored ribbon with fringe "bau" track "beldeu" encircled the tent, colorful carpets "takyr kilem", "Alash" pile carpets "tykti kilem", "torsyk" - the storage tank kumys "ayak қap" - cover for cookware and other. "Surrounding reality peculiar poeticized in scale patterns. Utensils, dishes, weapons, clothes - all lovingly covered with ornament."

Mysterious relationship with the ornamental range universal mystery and beauty lies in the Kazakh carpets - "tekemets" with a large pattern of spiral curls vnakatku "symaki" made in the mosaic technique, "tyškiiz" with a thin patterned applique, carpets and others. Different color palettes many different colorful batts "ayak қap" - bags for storing utensils, "zhastyқ қap" - tires on the pillows, "sandyқ қap" - covers chests.

With the needs of the nomadic lifestyle was associated production of wood such as household utensils, coasters Bale felt mats, carpets and beds, headrests, bowls and whorls for stirring kumys; shovels, cases for cups, furniture - beds, wardrobes, clothes hangers and horse harness, frame tent, its doors and jambs, trunks: for storage of food, clothing, lingerie. They are decorated with paintings, sculpted plates of bone and metal, as well as thread.

Ornaments used on wood products, characterized by simplicity, clarity, identity and background rote patterns and their elements: horn-shaped curls, diamonds, S-shaped signs, circles, squares, vortex outlet.

The literature reports that in addition to ranching and irrigated agriculture in these centuries was an important part of the economy, mining and processing of iron, gold and silver [9]. The first reports on the production of iron are 40th century V data. In the Chinese annals say that Turks mined for iron Jujan. Instead of taxes they were required to produce iron. Zhuzhansky Khan called them "my unwitting founder." According to Byzantine sources in the VI century Turkic Khanate, who owned iron ore mines, based on the union contract to sell part of the iron of the Byzantine Empire. Main place of extraction of gold and iron were in the Central, North - East Kazakhstan and in the Seven Rivers. These places are the Chinese called Gin - Fan - "gold country." Many mines have survived. Employment in mining and metallurgy has facilitated handicraft labor, separating it from agriculture and the development of trade and crafts. Processing of precious metals and precious stones during the Turkic

Khanate reached a high level .

During this period, the high level of different carving and bone. In architectural decoration was widely used stone carving. Very interesting and beautiful products Kүдырге different monuments . Bone lining the pommel of the saddle decorated with hunting scenes depicting archers and various animals : Asiatic wild asses , deer, tigers. "From the bones made cheekpieces as deer and other animals, birds, bees, butterflies (құрай) and fish (Pavlodar region) , the whip handle in the form of an animal head with a spiral pattern ... By bone carving technique was close to engraving on metal. Major in bone carving and engraving on metal were geometric : linear, spiral , interest circles, vegetable motifs and zoomorfornye posted strictly symmetrical."

These kinds of patterns in the future took place in art Kipchak Kangly, the Karluk, Naiman and other ethnic groups.

In the early Middle Ages while there is weak expression "zoomorphic" jewelry. Less common are stories of struggle and torment animals. Images of animals used as a decorative motif. Departure from the animal style motifs associated with changes in people's minds . In early Turkic states worshiped monotheistic Tengrianism. For them, the main deity was Tengri Көк Tengri Fat - Tengri.

1 Nomad. Kazakhstan. Иллюстрированный журнал. №2(38) – Алматы, 2011.

2 Байрақов К.М., Капекова Г.А., Воуакин Д.А., МARYASHEV A. Treasure of ancient and medieval Taraz and Zhambyl region. – Taraz, 2011.

3 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1. – Алма-Ата, 1986.

4 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 2. – Алма-Ата, 1987.

5 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 3. – Алматы, 1994.

6 Байпаков К.М., Капекова Г.А., Проскурин В., Верецагина В.С., Байгабатова Н.К., Шлембаев Е.Т. Летопись Алматинской области с древних времен. Книга 1. – Алматы, 2009.

7 Капекова Г.А. О древних городах и поселениях Семиречья. – Талдықорган, 1991.

8 Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001.

9 Капекова Г.А. Опыт исследования древней истории Семиречья. – Талдықорган, 1991.

УДК 069.001.12

ЭКСПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ЭКСКУРСИЯ ІСІНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т.Е. Картаева – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.к.,*
Ә.Төлегенова – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының 2 курс магистранты*

В статье рассматриваются актуальные проблемы внедрения информационных технологий в экскурсионном деле. Авторы статьи дают описание характеру в использовании современных технологий в экскурсии, как аудиогид, аудиобук, радиогид, радиосистема. Современный музей не может быть современным, если в его арсенале помимо традиционных способов показа нет информационных технологий. Музей, действительно, может претендовать на такое звание как современный интерактивный мультимедийный музей. Преодолеть барьер между экспонатами и посетителем помогут современные музейные технологии. Они предоставляют возможность взаимодействовать с экспонатами, самостоятельно получать о каждом из них информацию и строить собственный план перемещения по музею. Музейные интерактивные технологии направлены и на популяризацию информации о традиционных объектах.

Ключевые слова: Экскурсия, 3D проекция, аудиогид, радиогид, интерактивный стол, электронный экскурс

The article discusses the current problems the introduction of information technology in the tour excursion. Authors of the article gives a description of the nature of the use of modern technology in the excursion as audioguide audiobuk , radiogid , radiosistem. Modern museum can not be modern , if in his arsenal in addition to traditional methods show no information technology. Museum , indeed, can claim this title as a modern interactive multimedia museum. Bridge the gap between exhibits and the museum visitor to help modern technology. They provide the opportunity to interact with the exhibits themselves getting on each of them to build their own information and plan to relocate the museum. Museums and interactive technologies aimed at popularization of information on traditional sites.

Key words: Tour, 3D projection, audio guide radiogid, interactive table, electronic excursion

Заманауи музейлердегі мультимедиялық және презентациялық техникасының қарқынды дамуының бір бағыты бүгінгі таңда музей саласында кеңінен қолданылуынан көрінеді, сонымен қатар көрмелерде және арнайы арт-инсталляцияларда кездестіруге болады. Бұлардың қатарына мультимедиялық проекторлар, сұйықкристалды панельдер, интерактивті тактайшалар, арнайы жарық түсіруші экрандар, 3D кондырғылар, интерактивті столдар, аудио-видео стол кітаптар, аудиогид, сенсорлы киосктер, смартфон-

дар т.б. жаңа ақпараттық технологиялар жатады. Бұлардың диапазондық мінездемелік көрсеткіштері кең ауқымды болғандықтан оны пайдалануда ыңғайлы екенін байқаймыз, бұл технологиялар үлкен бөлме немесе шағым бөлме болмасын оның қаншалықты жарық, не қараңғылығына қарамастан қолданылады [1; 2, с. 27-29; Сурет 1-5].

Музей ісіндегі ақпараттық технологияларды енгізудегі басты мақсат техниканың көмегі арқылы халыққа үздіксіз білім беру, музей коммуникациясын қазіргі заман талабына сай бейімдеу болып табылады. Қазіргі заманғы музей технологиясында сенсорлы ақпараттық киоскілерді қолдануға енгізудің музей үшін де, тұтынушы үшін де маңызы зор. Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологиялардың дамуы, музей саласына цифрлі жүйелерді енгізуге әкеліп, музей өзінің келермендеріне қажетті ақпаратты осы технологиялар арқылы ұсынады.

Жаңа технологиялар экспозициялауды көркемдеп, әрбір экспонатқа қосымша мәтіндік және суреттік түсініктеме беріп, виртуалды көрме ұйымдастыруға және қордағы экспонаттар жайлы толық мәлімет алуға мүмкіндік береді. Қазіргі заман музейлерінде сенсорлы ақпараттық киоскілер экспозиция мазмұнын ашатын электронды көмекші немесе ақпарат беру жүйесі қызметін атқарады. Музейлік статистикалық зерттеу барысында ең көп музей технологиялары АҚШ музейлерінде пайдаланылатыны белгілі болды. Екінші орында Таиланд орналасты. Бұл мемлекеттің барлық музейлерінде келермендерге қызмет көрсететін сенсорлы киоскілер орналасқан. Олардың қатарында: Ауыл шаруашылық музейі, Қайық құрылысы музейі, Су асты әлемі музейі және тағы басқа музейлер бар. Киоскілер келермендерге дыбыстық артқы фонмен безендірілген мультимедиялық жобаны көруге мүмкіндік береді [3, с. 40-60; 5, с. 51-53; Сурет 7].

АҚШ-тың, Еуропаның және Ресейдің көптеген музейлерінде сенсорлы киоскілер экспозициядан тыс, яғни экспозиция тақырыбына сай музей қорындағы құндылықтарға саяхат жасататын электронды көмекші құрал қызметін атқарады. Олардың арасында ең танымалдары: Тарих және ғылым музейі (Техас), Ғылым және технология музейі болып саналады. Наппа қаласындағы өлкетану музейі басшылығы барлық топтағы адамдардың (балалар, ересектер, мүмкіндігі шектеулі адамдар) музейге деген қызығушылығын тудыру және келермендер санын көбейту мәселесін шешу жолдарын іздестірген. Музей басшылығы музейге тек оқушылар мен студенттер келсе, халықтың мәдени дамуы төмен болатынын білген. Мәселені шешудің ең тиімді жолы музейге сенсорлы киоскілер енгізу болды. Киосктер экспозиция залдарында орналасып, келермендер қордағы, яғни жабық экспозициядағы экспонаттарды толық көре алды. Сенсорлы киоскті пайдаланған келермен экспонаттарды көру, толық ақпарат алу мүмкіндігіне ие болады. Ақпарат беру дыбысы бар мультимедиялық жоба ретінде ұйымдастырылған. Мұндай жаңа технология жайлы естіген әр түрлі жастағы қала тұрғындары музейге көптеп келе бастайды.

Әлемдегі ерекше қолданысы бар киоскілердің бірі Флоренциядағы Давид мүсінінің жанындағы сенсорлы киоск болып саналады. Бұл Микеланджело Буороноттидің жасаған шедеврі болғандықтан, киоскіні қолданушылардың саны өте көп. Мүсіннің биіктігі 5,5 метр болғандықтан, орта және қысқа бойлы адам мүсінді толық көре алмайды. Сондықтан сенсорлы киоскті мүсіннің жанында орналасуы, шедевр жайлы толық мәлімет алуға мүмкіндік береді. Сенсорлы киосктің алғаш орналасуы мүсінге реставрация жасалу кезінде болғандықтан, киосктен ақпарат алушылар саны көп болған.

Сиднейдің тарихи музейінде келермендер киосктің көмегімен, материктің тарихымен, аборигендер заманынан бастап, қазіргі кезеңдегі Австралия жайлы толық мәлімет алуға мүмкіндіктері бар. Сонымен қоса киосктің көмегімен, белгілі объекті картаға орналастыру арқылы көптеген жылдар бұрынғы осы жерде не орналасқанын, яғни геоархеологиясымен танысуға болады.

Ченектади музейі барлық қала халқының тарихын сақтаушы музей ретінде әлемге танымал. Музей киосктері камерамен жабдықталғандықтан әр бір келермен өзі жайлы бірнеше минуттық бейнеролик түсіре алады. Ролик әртүрлі ақпараттық технологияларға жазылып, мұрағатқа өткізіледі. Бұл музейге келерменнің ақпараттық технологияны қолдану шеберлігін шыңдауға және шығармашылық қабілетін жетілдіруге, өз мүмкіндігін танып білуіне көмектеседі.

Атланта тарихы музейінде сенсорлы киосктердің озық үлгілері «Мезозой дәуірі гигантары» экспозициясына арналған. Бұл киосктер миллиондаған жыл бұрынғы тіршілік және бұл дәуірде өмір сүрген ірі жануарлардың қаңқасының құрылысы жайлы танымдық мәлімет береді. Киосктер басқа экспозициялар мазмұнын да қамтиды, сондай-ақ музей жаңалықтарын насихаттайды.

Британ музейінің залдарында сенсорлы терминалдар Ежелгі Египет тарихы экспозициясына арналған. Сенсорлы киосктер мектеп жасындағы балаларға білім беруші және қызыққан сұрақтарына жауа беретін құрылғы қызметін де атқарады.

Лувр музейінде Шығыс тарихы экспозициясына арналған сенсорлы киосктар көмегімен келермендер 1000 жылдық тарих беттеріне саяхат жасай алады. Адамзаттың пайда болуынан алтын ғасырға, ислам

дәуіріне саяхат жасайды. Мұнда 6000-нан астам фотоқұжаттар және 400-ден астам түсіндірме мәтіндер (француз, ағылшын, итальян, неміс, қытай, жапон тілдерінде), карталар және диаграммалар орналасқан. Сонымен қоса мультимедиалық жоба келермендерге экспозиция жайлы толық мәлімет береді.

Мичиган штатындағы радио музейінде сенсорлы киосктер танымал радиолардың шығу тегі жайлы мәлімет береді. Сонымен қоса музейде интернет арқылы виртуалды саяхат жасау арқылы музейдің барлық экспонаттарымен танысуға болады. Экскурсия ұзақ уақытқа созылатын үлкен музейлерде мұндай киосктер келермендер тынығып алуы үшін қолайлы орындықтармен жабдықталған. Сенсорлы киоск қызметін «электронды ашық қор экспозициясы» немесе «вертуалды экспозиция» деуге болады, әрі музей қорларының құндылықтарын цифрлау арқылы әрбір экспонатты жоғары сапалы өңделген форматта танысуға болады [4].

Аудиогид – музей экспозициясы, көрме және қоршаған өлкемен жеке танысуға арналған фонограмма-лық құрылғы, яғни экскурсоводсыз саяхат жүргізуші немесе электронды жолсерік (путеводитель). Аудиогид бірнеше аудио фрагменттерден тұрады. Фрагменттер нөмірленеді және сызбаға орналастырылады. Егер аудиогид фрагменттер жайлы толық мәлімет берсе, онда оны аудиоэкскурсия деп атайды. Жаңа шығарылымдағы аудиогидтер компьютерлік бағдарламалар кешеніне негізделіп, тек есту ғана емес мәтін мен суретті көрсетеді. GPS және RFID технологиялары қондырылған аудиогидтер экспонаттың орналасқан жері және нысанды тез анықтайтын құрылғы болып саналады, аудиогид жолсерік қызметін атқарумен қатар, арнайы магнитті сезгіш белгілер арқылы экспозицияны қабылдайды да, келермен қай экспозицияда тұрса, сол тақырыпта экскурсия жүргізеді.

Қазіргі таңда Лувр дәстүрлі аудиогидтердің орнына Nintendo және Air компанияларының 3DS портативті консолиін қолданысқа енгізген [7, с. 22]. Луврға келуші туристердің 70% алғаш келушілер болғандықтан, олар Лувр залдары мен өтпелі дәліздерінде адасады, бұл қондырғы магнитті сезгіштер арқылы келушінің тұрған жерін анықтайды. Консолиге 700-ден астам әңгіме енгізілген, бұл келушілерге мәдени-тарихи құндылықты жайында жан-жақты ақпарат берумен қатар, оны әр қырынан, экспозициядағы түпнұсқасынан бөлек вертуалды және гарафикалық жаңғыртпаларын ұсына алады. Мысалы, Ника Самофракийская мүсінінің бастапқы қалпын, табылған орнын т.б. ғылыми-танымдық ақпарат береді. Бұл заманауи қондырғы алғаш Жапония музейлерінен тестілеуден өткен. Консолий аудиогидпен сенсорлы киосктер қызметін біріктіре атқарады. Алғашқы аудиогидтердің сиымдылығы мен пішіні қарапайым болса, қазіргі аудиогидтер неғұрлым жетілген, пішіні де инновацияланған және бірнеше халықаралық тілдегі нұсқаны қамтиды. Мысалы, Лувр консолиі ағылшын, француз, итальян, қытай, корей, испан, жапон тілдерінде бағдарланған [10; Сурет 6].

Музей және қала экскурсиясында неміс инженерлері қолданысқа енгізген Rievnox фирмасының аудиогидтары мен радиогидтары кең қолданылады. Радиогидтер немесе қалталық радиоқабылдағыштар қала, өзен, теңіз экскурсияларында да кең қолданысқа ие. Радиогидтің аудиогидтен айырмашылығы экскурсоводқа саяхат кезінде көмекші құрал ролін атқарады, экскурсовод сөзін көпшілікті және шулы ортада таза тыңдауға, тіпті жазып алып, кейін асықпай қайта тыңдауға көмектеседі. Басқару тетіктері де қарапайым, экскурсовод мәтінін микрофон арқылы айтады, саяхатшылардың әрқайсысы сезгіш дыбыс тартқыштар арқылы құлаққа салып тыңдайды, өзінен бірнеше қадам алыс тұрған экскурсовод даусын анық естиді [6, с. 17]. Сондай-ақ, қала экскурсиясын оңтайландыру мақсатында алдын-ала, кейін және сырттай танысатын бір академиялық сағатқа негізделген немесе көп сериялы (1-3 ке дейін) диск тасымалдағыш түріндегі аудиокітаптар, аудиогидтер, видео-аудиогидтер қолданысқа енгізілген.

Лувр музейі Nintendo видеоойындар қоюшы компаниясымен серіктесік негізінде музейге келуші балалар мен жастар үшін экспонаттардың 3D проекциясын енгізген, 3D пульт арқылы басқарылатын 3D-гид француз, ағылшын, неміс, испан, итальян, корей, жапон сияқты 7 тілде 700 астам түсініктеме береді. Сондай-ақ Луврда «Негізгілердің негізі», «Шедеврлар», «Египет» атты арнайы бағыттардағы 3D проекция жұмыс істейді [10].

Голландияның Амстердам қаласында орналасқан «Берлаг Биржасы» музейі қабырғасында Foursquare, YouTube және голландық Feest.je. стартапының бірлескен акциясы негізінде 3D инсталляция көрсетілген [11].

Испанияның Баса қаласы Археологиялық музейі археологиялық артефактілерді 3D проекция арқылы көрсетуден озық тәжірибе қалыптастырған. Музейдің ортасында Басаның Cerro del Santuario көне діни кешенінің 155 жерлеу орнынан табылған б.э. 4 ғасырына саятын Дама де Баса (Dama de Baza) ибериялық әйел мүсіні орналасқан. Музейде Дама де Басаның жерлеу сәтін көрсететін видеореконструкция, яғни стереокөшірмелік инсталляция көрсетіледі. Бұл келушілерді Дама де Басаны жерлеу рәсіміне қатыстырады. Бұл аудиовизуалды эпизодты Espai-Visual инсталлятор компаниясының Christie Mirage DS+6K-M

проекторын және Charmex Internacional компаниясы компьютерлерін орнату арқылы жасаған. Christie Mirage DS+6K-M – қосымша оптикалық фильтрмен жабдықталған, түрлі-түсті ақпаратты сапалы көрсетуді қамтамасыз ететін 6300 ANSI люмен жарықтықтағы 3 чипты DLP-проектор. Музейге күніне орта есеппен 200, демалыс күндері 500 адам келеді [13; Сурет 5].

Германияның оңтүстігіндегі Зинсхайм қаласында орналасқан автомобилдер мен техника музейінде келушілер IMAX 3D-кинотеатрында орналасқан 22 x 27 м. өлшемдегі алып экраннан музей экспонаттарының шынайы қозғалыстық әрекетін көреді [14].

Қытайдың Гугун музейі (Император сарайы) 3D-модельдеу технологиясының интерактивтілігімен және виртуалдандырылуымен музей ісіндегі жоғарғы деңгейге жарты ғасыр бұрын қол жеткізген. Мемлекет тарапынан мәдени мұраны сақтауға деген қызығушылық технологияларды пайдалануға рұқсат берген. Бірнеше жылдар бұрын музейде 3D-модельдеу технологиясымен жұмыс жасайтын мультимедиялық галерея ашылған. Бағдарламаның өзегі болып «Император сарайындағы Қытайлық кескіндеменің шебер туындылары» атты фильмі алынған. Үлкен экрандарда көрсетілгендей, көрушілер көптеген бағалы жұмыстармен танысады, жабық қордағы коллекцияларды галереяда көре алады. «Император сарайының әйгілі полотно музейлерінің ерекшелігі» – бұл HD DVD – бағдарламаларының жоғарылығы, ол экранда 150 дюймге дейін көруге рұқсат етілген. Диктордың дауысы көрушілердің композицияға, тушь, техникалық түсіне, гравировкасы мен поэзиясына, эмблемасы мен таңбасына назарын аудартады. «Бағалы кескіндеме және каллиграфия», «Кескіндеме мен каллиграфия жәннаты» атты 2 мультимедиялық интерактивті компьютерлі бағдарламалар презентацияны толықтырады. Бұнда музей коллекциясындағы керемет туындылар туралы айтылады. Сонымен қатар, Ақпараттық орталық электронды жариялымдарды бірнеше тілдерге аудару кезінде қатысқан: мысалы, «Император сарайындағы музей», «Император сарайындағы қытай каллиграфиясы мен кескіндеме туындылары» және «Фарфордан жасалынған бұйымдар». Техникалық жаңартулар мен мәдениеттің дамуы байланыса отырып, император сарайының музейі жаңа баспалдаққа көтерілді, әлемнің барлық адамдары қытай өнерінің туындыларын өзара бағалай алады [8, с. 43-44].

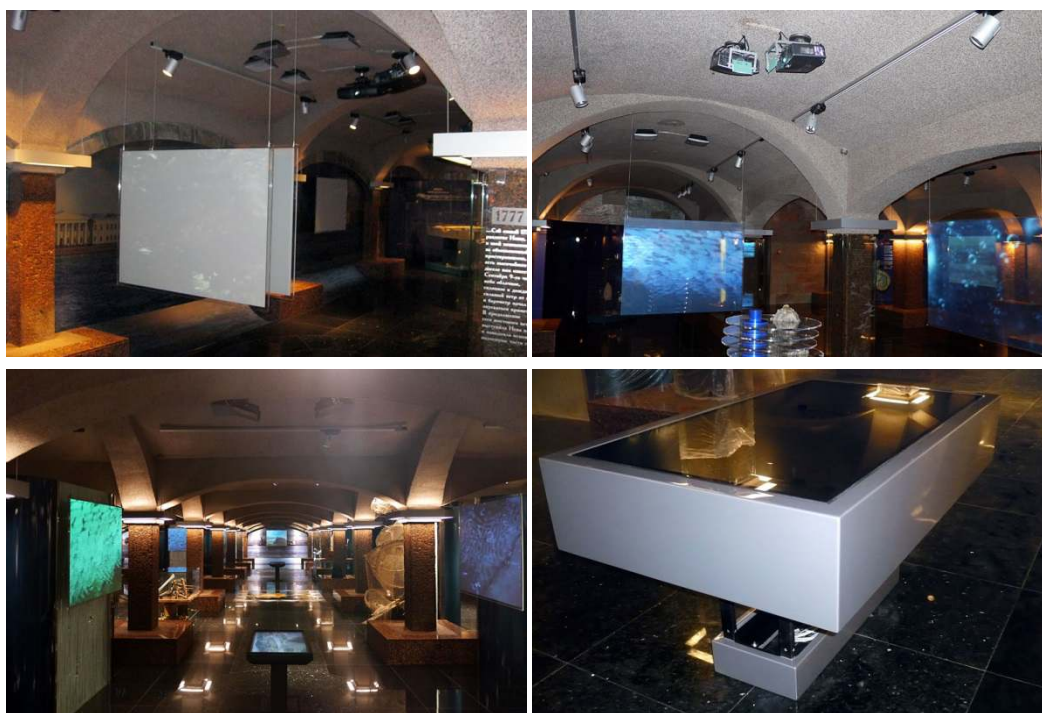
Ресейдің «Бородино шайқасы» панорама-музейінде Франц Руб полотнаны 2 есе үлкейтілген көлемде көре алады, полотно жанында орналасқан смартфон көмегімен қосымша тарихи ақпарат алатын QR-код орналасқан [12].

Мультимедиялық және презентациялық техникаларды музейлерде пайдалану тек жоғарыда айтылған жолдармен шектелмей қалмай сонымен қатар, соңғы кездері жаңа формалары кең өріс алуда. Қазіргі таңдағы қоғам өмірінде музейлердің ролін артық бағалау қиындыққа соғады. Музей ендігі кезде тақырыптық жиынтық (коллекция) немесе экспонаттар жиынтығы бар жер болып, тек қана бағалаушылары бар орталық болуын тоқтатуда. Заманауи музей – бұл мәдени және демалатын, барынша және өз коллекцияларының мүмкіндіктерінің қадыр қасиеттерін көрсету орталығына, коммуникативті орталықтарға айналу-да. Музей коллекциясы тек қана заттардың уақытша не болмаса әр дайымғы экспозиция болып қана қоймай, сонымен қоса құнды ақпараттарға фондтары толы және басқа да құрылымдарында сақталып тұрған мекеме болғандықтан, базасындағы ақпараттарға қол жетімді етіп ұйымдастыру жұмыстарын қалыптастырып, бұған арнайы инфоқұрылымды жүзеге асыруда. Заманауи музейлер осыған орай жаңа үлгідегі ғаламторы бар компьютерлерді, музейлік жетілген бағдарламаларды өз жүйесіне енгізу, оны оңтайлы іске асыру үшін, музейлік бағдарламалар жобасын жүзеге асырушы компаниялармен серіктестік жұмысын жолға қояды [9].

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда мәдени құндылықтарды сақтап, насихаттайтын музейлердің болуы адамдарды толық қағаттандырмайды, дәстүрлі музейлермен қатар адам дамуы индексіне әсер ететін, таным көкжиегін кеңейтетін музейлерді қоса қабат дамыту керектігін заман талабы дәлелдеп отыр. Қазіргі заманда жаңа көзқарастарды жүзеге асыру жолына түскен музейлер дәстүрлі идентификация, консервация және ағартушылық міндеттері көлемінен шығып, қоғам мен қоршаған орта өміріне қызу араласып, өз аясын кешенді ақпараттық бағдарламаларды жүзеге асырумен кеңейту керек. Қазіргі әлемдік ақпараттық кеңістікте музей құндылықтарының интерпретациялануы және интеграциялануы маңызды болып табылады. Қоғамның білім мен ғылымға деген қажеттіліктері жаңа ақпараттық технологияларды музей саласына енгізуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңдағы ғылыми-теориялық қарекет музей ісіне басқаша көзқарастың болуын, яғни қазіргі өскелең қоғамның талаптарына сай биімделуін, музей ісін ұйымдастыруда түбегейлі бетбұрыстардың болуын, жаңа методологиялық көзқарастың болуын, музейлердің ғылыми-техникалық базасын қалыптастыруды, оны практикамен ұштастыруды талап етеді.

Сурет 1 - Мультитач-стол интерактивті қондырғысы

Сурет 2 - Санкт-Петербург «Вселенная воды» музей. Интерактивті экспозиция

Сурет 3 - Екатеринбург тарихы музейі, 3D кинотеатр

Сурет 4 - Екатеринбург тарихы музейі, аудиокітап интерактивті столы

Сурет 5 - Испанияның Баса қаласы Археологиялық музейіндегі 3D проекция

Сурет 6 - Аудиогид экскурсиясы

Сурет 7 - Сенсорлы киосктер

1 Будко А. Модернизация. Схематизация опыта. «Мир музея». 2010, - №4, - С. 34-37.

2 Какабаев Б. Формы экспозиционно-выставочных работ в современных условиях // Труды Центрального музея. – Алматы: Ғылым, 2004.

3 Музей и новые технологии / под ред. Никишина Н.А. – М., 1999.

4 Музейная экспозиция. На пути к музею 21 века. – М., 1997.

5 Ноль Я.Л. Информационные технологии в деятельности музея. – СПб., 2007.

6 Новиков В.С. Инновационная деятельность и перспективы развития туризма. // Инновации и инвестиции. – №8, 2008.

7 Свиаренко А. Развитие сферы услуг в условиях активизации инновационной деятельности // Наука и промышленность России, 2007. - №8.

8 Сокровища музея императорского дворца. Гугун. – М.: Издательство «Наталис» Рипол Классик, 2007.

9 <http://www.ascreen.ru/projects/release/section.php?id=2>

10 <http://travel.obozrevatel.com/tourism/03816-muzej-luvr-ustanovil-3d-proektsiyu.htm>

11 <http://yvision.kz/post/49934>

12 http://www.intmedia.ru/installations.asp?ob_no=15553

13 www.christiedigital.co.uk

13 <http://sinsheim.technik-museum.de/ru>

УДК 930.9(5)

СОПЫЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ ЖӨНІНДЕ

Е.Т. Қартабаева – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры,

Е.М. Рақимжанов – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ, тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты

В статье рассматриваются проблема об исторических предпосылках формирования суфизма, как течения внутри ислама. В историографии по суфизму до сих пор нет единого мнения об идейных истоках суфизма. Существует большое количество разнообразных, порой противоречивых мнений. Многие исследователи придерживаются взглядов, что суфизм возник под влиянием других религий, другие утверждают об его самобытности и оригинальности. В результате анализа различных научных концепций и источников авторы статьи приходят к выводу, что

возникновению суфизма способствовали объективные условия развития арабского халифата и ислама, как идеологии этого государства. Однако и не отрицается определенное влияние мистических идей и других религий, особенно буддизма и христианства, так как в результате арабских завоеваний регионы с этими развитыми религиозными традициями вошли в состав мусульманской империи – Арабского халифата.

Ключевые слова: ислам, суфизм, мистицизм, тарикат, предпосылки

Article considers the formation of the problem of the preconditions of Sufism as a current within Islam. In the historiography of Sufism is still no consensus about the ideological origins of Sufism. There are many diverse and sometimes contradictory opinions. Many researchers uphold the views that Sufism originated under the influence of other religions, others argue about its identity and originality. An analysis of various scientific concepts and sources, the author concludes that the emergence of Sufism contributed to objective conditions for the development of the Arab Caliphate, and Islam, as the ideology of the state. However, do not deny a certain influence and mystical ideas of other religions, especially Buddhism and Christianity, as a result of the Arab conquest of the region developed with these religious traditions became part of the Muslim empire – Arab Caliphate.

Key words: islam, sufism, mysticism, tarikat, prerequisites

Екі ғасыр, екі мыңжылдық аралығында әлемде орын алған көптеген ғаламдық өзгерістер өткенімізді қайта қарап, қайта бағалауға деген қажеттілікті туындатып отыр. Ескі қатынастар мен мекемелер қирап, жаңасы қалыптасып жатқан өтпелі кезеңде қоғамда ең алдымен, рухани ізденістер жасалатыны белгілі, яғни ескі идеяларға сенім жойылып, жаңасы іздестіріле бастайды. Соңғы уақытта басқа да әлем елдеріндегі тәрізді Қазақстан қоғамында діннің ролінің артуын осындай жағдайлармен байланыстыруға болады. Оның үстіне Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта Отандық тарих ғылымында бұрын назардан тыс қалып келген ақтандақтардың қатарында ғасырлар бойы рухани өмірімізді анықтаған ислам діні, оның Орталық Азия халықтарына тарауында маңызды рөл атқарған сопылықтың тарихына деген қызығушылық күн санап артып отыр.

Сопылықтың тарихы, оның идеялық негіздері әлемдік шығыстану ғылымында айтарлықтай зерттелген. Бұл мәселені зерттелуіне атақты шығыстанушылар Э.Массэ, И.Гольдциер, Л.Массиньон, Дж.С. Тримингэм, Э.Роузентал, кеңес-орыс ғалымдары – А.Д. Кныш, О.Б. Фролова, И.М. Фильштинский, К.Казанский, Е.Э. Бертельс, И.П. Петрушевский, В.А. Жуковский және т.б. үлес қосты. Алайда суфизмнің зерттелуінде негізінен, оның діни-философиялық, этикалық ілімдері басты зерттеу нысанына алынды. Жоғарыда көрсетілген авторлардың ішінде тек Дж.С. Тримингэм ғана сопылық ілімнің тарауына ықпал еткен ұйымдық құрылымдар ретіндегі сопылық бауырластықтардың тарихына алғаш рет қалам тартып, әр түрлі тарикаттарды салыстырмалы зерттеуге тырысқан болатын [1]. Сондықтан да осы бағыттағы зертеулерді дамытып, сопылықтың өзіндік бір аймақтық типтеріндей болған әртүрлі сопылық мектептер мен бауырластықтардың тарихының зерттелуіне күш салу қазіргі таңдағы шығыстану ғылымының алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Бұл бағытта отандық тарихшылар да соңғы уақытта терең зерттеулер жүргізіп, түркілер арасында пайда болып, өркен жайған Йассауя сопылық мектебінің тарихы жөніндегі бірқатар еңбектер жарық көрді. Аталмыш мәселемен айналысып жүрген қазақстандық зерттеушілердің қатарында А.Әбуов, К.Бегалинова, Ә.Муминов, З.Жандарбек, Н.Нұртазина және т.б. ерекше атап көрсетуге болады. Алайда бұл еңбектерде Орталық Азияда пайда болып, қазіргі күнге дейін әрекет етіп отырған, осы аймақ халықтарының рухани болмысын анықтаған, және қоғамдық дамуына орасан зор ықпал еткен сопылық тарихының барлық мәселелері жан-жақты қарастырылып болды деуге болмайды. Бұл бағыттағы ізденістерді әлі де тереңдете түсуіміз қажет.

Сопылық, мән-мазмұны бойынша көне замандардан келе жатқан рухани ағым болып табылады, оның дәл қай уақытта пайда болғандығын дәп басып айту мүмкін емес. Діни-идеялық негіздері бойынша сопылыққа ұқсас ағымдарды басқа да діндерден кездестіруге болады. Сопылыққа тән аскетизм, тақуалық пен альтруизм, сондай-ақ мистицизм индуизм, буддизм, христиандық пен иудаизм діндерінде де бар. Тарихнамада бұл діндер арасындағы осы ұқсастықты түсіндіруде уақыт жағынан ерте пайда болған діндерден сопылыққа енген элементтер деп анықтауға бейімділік байқалады.

Қазіргі шығыстану ғылымында, жалпы мұсылмандық философияның генезисі жөнінде үш негізгі концепция бар, ол исламның – үнділік, ирандық және христиандық (неоплотониктік) идеялық негіздері жөніндегі тұжырымдамалар. Мұсылман философиясына буддизм және индуизм ықпалы туралы мәселе бойынша ғылымда бірауызды пікір жоқ. Мысалы, М.Хортен, И.Гольдциер және басқа да бірқатар ғалымдар араб-мұсылман философиясын буддизмнен шығарады. И.Гольдциер сопылықтағы фана концепциясы (адамның Құдаймен бірлесіп, жоқ болып кетуі) буддизмдегі нирвана ілімімен бір, ал VIII ғасырда өмір сүрген атақты сопы Ибрагим ибн-Адхамның өмірі мен қызметі туралы аңыз Будданың өмірі туралы

аңызбен толық сәйкес келеді, деп тұжырымдайды [2, 148].

Бұл пікірді орыс ғалымы И.Петрушевский және басқа да бірқатар ғалымдар жоққа шығарады. Атап айтқанда, И.Петрушевский буддизмнің мұсылмандық мистицизмге ықпалын жоққа шығара отырып, сопылықтағы фана мен буддизмдегі нирвана ілімдері арасындағы ұқсастық тек сырт қарағанда ғана. Суфизмнен ерекше, буддизм жаратушы бір Құдай туралы идеяны білмейді. Әлем мен Құдайдың нұры (эманация) туралы, адамның Құдаймен ерікті түрде қайта бірігуі туралы сопылық ілім буддизмге жат. Ал сопылыққа нирвананың негізінде жатқан сансарадан (бірнеше мәрте қайта туылу шеңбері) құтылу идеясы жат екендігін көрсетеді зерттеуші [3, 163]. Сондай-ақ ол «суфизм ислам негізінде, феодалдық қоғам жағдайында, ислам дінінің дамуы нәтижесінде пайда болды. Исламдық емес, мистикалық идеологиялар суфизмге әкелген жоқ, бірақ кейінірек оның дамуына, әсіресе неоплотонизм едәуір әсерін тигізді», – дей отырып, ары қарай «ортағасырлық ислам қоғамында суфизмнің пайда болып, тарауына ең алдымен, сол қоғамның әлеуметтік негізі ықпал етті, сондықтан да бұл құбылыс 1200 жыл ішінде өз өмір сүру қабылетін жоғалтпай отыр», – деп жалғастырады [4, 315].

Әрине, халифат құрамына кірген елдердің, соның ішінде үнді халқының діни дәстүрлерінің исламға белгілі дәрежедегі ықпалын мүлде жоққа шығаруға болмайды. Дәлел ретінде айтсақ, арабтар ислам дінін таратып қана қоймай, өздерінің қол астындағы және көршілес елдерден: үнді, парсы, грек т.б. халықтардың мәдениетін жатсынбай, қажетінше бойына сіңіре білгені көпшілікке мәлім. Ежелгі үнді ойшылдарының еңбектері, әсіресе халиф әл-Мамун тұсында араб тіліне қарқынды түрде аударылып, араб философияларының қолына түскен.

Сопылық дүниетанымның қалыптасуына, сондай-ақ иран діндерінің (зороастризм, манихейлік) ықпалын ғалымдар баса көрсетеді. Бұл діндерге тән дуализм, жаратылыстың қарама-қайшылығы мен жалғандығы туралы ойлар мұсылман философиясының екі бағытына да – рационалистік және мистикалық бағыттарының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Өзбек зерттеушісі Г.М. Каримованың пікірінше суфизмге, әсіресе оның пантеизм іліміне христиандыққа қарағанда парсылық діндердің ықпалы анағұрлым күшті болды [5, 10].

А.Крымский мұсылман философиясының пайда болуында екі бастаудың – арабтық және үнді-парсылық бастаулардың болғандығын көрсетеді. «Бірінші бастау, негізінен батыстық, ол бұрын христиан діні үстем болған елдерде байқалады, ал екіншісі – шығыстық, оның арнасы бұрын буддизмнің ықпалы басым болған елдер болып табылады... Батыс арнасы ортодоксалды партиямен қол ұстасса, шығыстық арна барған сайын батыл түрде ересікке қарай бет бұрып, пантеизмнің құшағына енді», – деп көрсетеді зерттеуші [6, 47-48].

Тек кейбір жекелеген зерттеулерде ғана исламға парсы ықпалы жоққа шығарылды. Мысалы, М.Т. Степанянц және басқа да бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде мұсылмандық мәдениетке үнділік және парсылық ықпалды жоққа шығара отырып, мұндай ықпалдың негізінен, эллинистік және христиандық сипатта болғандығын дәлелдеуге тырысады. Расында да, антикалық мәдениет пен философияның мұсылман ой-санасының дамуына қосқан үлесін ғалымдардың бәрі бірауыздан мойындайды. Бұған ықпал еткен бірқатар объективті факторлар бар. Христиан әлемімен салыстырғанда мұсылман әлемінде схоластика дамымады, философия құдай іліміне (теология) қатаң бағыныштылықта болған жоқ, соның арқасында араб-мұсылман ойы антикалық мәдениеттің рухани мұрасын еш кедергісіз игерді. Батыс Еуропада тек 1200 ж. ғана Аристотель философиясын қабылдауға мүмкіндік ашылды [7, 52].

Сонымен көріп отырғанымыздай, суфизмнің идеялық бастаулары жөнінде әдебиетте ортақ пікір жоқ: мұсылмандық ойдың басқа діндердің ықпалымен пайда болғандығын көрсететін тұжырымдардан бастап, бұл дінге басқа діндердің ықпалын жоққа шығару, оның дербестігін, қайталанбастығы мен өзіндік ерекшелігін көрсетуге дейінгі қайшылықты тұжырымдар орын алады. Мысалы, Р.Никольсон суфизмді автохтонды құбылыс, ол ислам негізінде ғана қалыптасты, деп көрсетеді. Ол, мұсылман мистицизмі исламда хижраның 1 ғасыры ішінде пайда болған аскеттік ағымдардың дамуы негізінде пайда болды деп санайды [8, 146-147]. Сондай-ақ Л.Массиньон да мұсылман философиясының, соның ішінде суфизмнің шығуының исламдық емес негізі туралы теорияны қатты сынға алады.

Зерттеушілердің сопылықтың пайда болуы жөніндегі көзқарастарына осылайша шолу жасағаннан кейін, бұл мәселедегі өз ойымызға келетін болсақ, тарихи құбылыстар мен процестер дамуының өзіндік ішкі заңдылықтары бар екенін мойындай отырып, ешқандай да құбылыс таза сыртқы ықпалдың нәтижесінде пайда болмайтындығы жөніндегі тұжырымға келеміз. Әрине, халықтар арасындағы мәдени ықпалдастық дамудың, прогрестің маңызды факторы болып табылады. Бірақ сыртқы мәдени ықпалды қабылдап, оны игеру үшін қоғамның өз ішінде де соған сәйкес мәдени даму деңгейі болуы шарт. Бір сөзбен айтқанда, бұл мәселеде К.Ясперстің «осьтік уақыт» концепциясындағы адамзаттың бірегей, біртұтас

рухани тамырлары жөніндегі көзқарасымен келісеміз. Яғни бірқатар діни ағымдарда кездесетін ортақ, ұқсас элементтер осы діндерді ұстанушы халықтардың ішкі рухани дамуының нәтижесі ретінде бір-бірінен дербес пайда болып, дамыған.

Сонымен, сопылық ислам аясында пайда болған бағыттардың бірі. Біртұтас ислам шеңберінде әртүрлі бағыттардың пайда болуына бірқатар объективті және субъективті тарихи жағдайлар ықпал етті. Кез келген тарихи құбылыс өз дамуы барысында әртүрлі кезеңдерді бастан кешірді, атап айтқанда ол пайда болады, өркендеп дамиды және бұдан кейін бірте-бірте құлдырап, жойылып кетіп те жатады. Орта ғасырлық араб қоғамының барлық салаларының өркендеп, дамуына ықпал еткен ислам дінінің дәстүрлі қағидаларын ендігі жерде қоғам дамуына сай одан әрі дамыту, жетілдіру қажеттігі туындады. Қоғамды ұйытушы, топтастырушы идеология ролін атқарған кез келген діннің тағдыры осылай қалыптасып отырды, бұл тарихи-диалектика заңдылығы.

Ислам діні негізінде құрылған Араб халифаты өз тарихында түрлі-түрлі кезеңдерді бастан кешірді. Соның ішінде алғашқы тақуа халифтер тұсындағы демократиялық басқару Омейядтар тұсында әулеттік, монархиялық билікке орын берді. Өз билігінің бастапқы кезеңінде мықты, орталықтанған саяси жүйе құрған омейядтардың, уақыт өте келе әлеуметтік базасы тарыла бастады. Осы әулет билігінің соңғы дәуірінде ішкі талас-тартыс, әлеуметтік-саяси қайшылықтар барынша шиеленісіп кетті. Ресми билікке оппозициялық пиғылдағы әртүрлі әлеуметтік, саяси топтар мен ағымдар пайда болып, олар қоғамның негізгі идеологиясы болып отырған исламды өзінше, өз мүддесіне орай түсіндіре бастады. Осындай негізде шииттер, хариджиттер, мутазилиттер, исмаилиттер, карматтар және т.б. ағымдар мен бағыттар пайда болды. Бұл аталған бағыттардан ерекше, сопылық исламның дәстүрлі, ортодоксалды қағидаларын жокқа шығармады. Ол ислам дінінің шарттарын қатаң ұстана отырып, оны рухани, моральдық-этикалық тұрғыдан одан әрі жетілдіруді мақсат етіп қойды.

Сопылықтың ерте тарихына көз жүгіртсек, оның алғаш рет халифаттың басқа аймақтары емес, дәл орталығында, Аравияда пайда болғандығын көреміз. Жоғарыда көрсетілген тарихи жағдайларда, өмір сүріп тұрған феодалдық-теократиялық билікке халықтық оппозиция аскеттік қозғалыстардың пайда болуы түрінде көрініс тапты. Дәл осы қозғалыс бірте-бірте сопылықтың қалыптасуына алып келген болатын. Беделді діни дерек көздері ретінде хадистерге сүйенетін болсақ, Мұхаммед пайғамбар аскеттік бағыт өкілдеріне құрметпен қараған, қанағатшылдықты ең бір Құдайға жағымды қасиет деп есептеген. Сопылықтың исламның өзінен шығатынын көрсететін көптеген дәлелдерді Ясауия сопылық мектебінің қазіргі Қазақстандағы өкілі Исмадулла Мақсұм өзінің «Жария зікірдің дәлелі» атты еңбегінде Құран аяттары мен хадистерден таратып көрсетеді [9].

Сонымен бірге, ислам дінінің әртүрлі халықтар арасына тарауы барысында сол халықтардың діни дәстүрлері мен рухани даму ерекшеліктерінің ықпалымен сопылықтың әр түрлі мектептері қалыптасқандығы да тарихи шындық. Мысалы, Орталық Азияның отырықшы және көшпелі халқы ортасында қалыптасқан бауырластықтар – Накшбандия мен Ясауия тариқаттары арасында өзара жауластыққа дейін барған қайшылықтар болғандығын зерттеуші З.Жандарбектің еңбегінен жақсы байқаймыз. «Өйткені, бұл тариқаттардың екеуі де өз бастауын Құран аяттары мен Пайғамбар хадистерінен алатын сопылық ілімге негіздегенімен, екі тариқат табиғаты бөлек екі халықтың, екі мәдениеттің, атап айтқанда – түркі мен соғды-иран халықтарының ортасында дүниеге келді» [10].

Сонымен, қорыта келгенде сопылықтың пайда болуының алғы шарттарына тоқтала отырып, оның ислам діні мен араб халифаты тарихының объективті жағдайларымен және халифат құрамына кірген халықтардың мәдени даму үрдістерімен тығыз байланыста қалыптасқандығына көз жеткіземіз.

1 Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ. - М., 1989.

2 Гольдциер И. Лекции об исламе. – СПб., 1912.

3 Петрушевский И.П. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. - Л., 1958.

4 Петрушевский И.П. Ислам в Иране. - Л., 1966.

5 Из истории суфизма: источники и социальная практика. - Ташкент, 1991.

6 Крымский А. Очерк развития суфизма до конца III в.х. - М., 1895.

7 Колесник А. Особенности средневековой философии. // Современные зарубежные исследования по средневековой философии. - М., 1979.

8 Гольдциер И. Лекции об исламе. – СПб., 1912.

9 Исмадулла Мақсұм. Жария зікірдің дәлелі. - А., 2006.

10 Жандарбек З. Ясауи жолы және қазақ қоғамы. - А., 2006.

ИСЛАМ ЖӘНЕ ДІНИ ТӨЗІМДІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Е.Т. Қартабаева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.к.*

Как известно, одной из составляющих культуры и основой духовности является религия. Начиная с последней трети XX в. в различных странах мира имеют место усиление религиозности населения и перманентная активизация религиозных движений и конфликтов на этой почве. Центральная Азия не стала исключением, столкнувшись с бурным процессом исламизации и как следствие, ростом религиозных движений, а также партий и сект, деятельность которых имеет как внутренний, так и международный характер. Тем самым, религиозный фактор является важной составляющей внешне и внутривнутриполитического развития государств региона. Однако, в деятельности не только различных сект, но и традиционных конфессий в последнее время наблюдается не присущие им ранее нетерпимость, в связи с чем актуализируется вопрос об отношении различных религии к толерантности. В связи со сложившемся в государствах Центральной Азии религиозным возрождением, а также нарастающими противоречиями на религиозной почве, в особенности все чаще проявляющимися конфликтами между отдельными направлениями и течениями ислама особую актуальность приобретает проблема изучения религиозной толерантности в исламе.

В данной статье на основе изучения источникового материала и специальных исследований рассматривается проблема религиозной толерантности. Автор статьи ставит цель изучить данную проблему и попытаться всесторонне раскрыть проблему отношения к толерантности в раннем исламе.

Ключевые слова: религия, ислам, толерантность, свободомыслие, фанатизм

Known as one of the components of culture and religion is the basis of spirituality. Since the last third of the twentieth century. in different countries there are increased religiosity and permanent activation of religious movements and conflicts in this soil. Central Asia is no exception, faced with the rapid process empowering Islam and as a consequence, the growth of religious movements and parties and sects, whose activity has both domestic and international. Thus, the religious factor is an important component of the external and internal political development of the region. In connection with the Central Asian states of religious revival, as well as the growing contradictions on religious grounds, in particular the increasingly appear conflicts between individual areas and currents of Islam especially important to study the issue of religious tolerance in Islam. In this article, based on a study of the source material and special studies devoted to the problem of religious tolerance. The author aims to study the problem and try to fully disclose the relationship to the problem of tolerance in early Islam. The author aims to study the problem and try to fully disclose the relationship to the problem of tolerance in early Islam.

Key words: religion, Islam, the tolerance, freethinking, fanaticism

Жапай ғаламдық дағдарысты бастан кешіріп отырған қазіргі таңда руханилық мәселесі ең бір өткір де өзекті мәселеге айналып отыр. А.Мальроның көрсетуінше XXI ғасыр руханилық ғасыры болады немесе ол тіпті болмайды [1, 35]. Техногенді өркениет жағдайындағы адамзат құндылықтарының барынша өзгеруі адам рухының негіздерін шайқалту қаупін туғызып отыр. Өз өмірін зорлық-зомбылық, қастандық пен құрту-жоюға бағыштағандардың саны күн санап көбеюде. Қалыптасып отырған дағдарыстан шығу мүмкін бе? Әлде, болашаққа бұрынғы, шектеулі күйімізде, шешілмей қалған міндеттерімізбен және мәселелерімізбен қадам баса береміз бе? Бүгінгі күні әрқайсымыз сезініп отырған ғаламдық дағдарыс бір нәрсені айқын көрсетіп отыр – бұл ең алдымен адам руханың дағдарысы, сондықтан да рухани дағдарыстан шықпайынша, яғни рух тазалығына қол жеткізбейінше қоғамның басқа салаларындағы дағдарыстан шығу мүмкін емес.

Руханилықтың шынайы бастауы дін екендігінде күмән жоқ. Алайда қазіргі діндер адамның рухымен жұмыс істеудің орнына, көп жағдайда руханилықтан мүлде алыс мәселелермен айналысып кеткендей ой туғызады. Соңғы кезде қаптап кеткен әр түрлі секталарды былай қойғанда, дәстүрлі діндердің өзі бір қоғамда өмір сүріп жатқан жекелеген адамдар мен бүтіндей ұлттарды бір-бірінен алшақтататын, тіпті қарсы қоятын әсіре ұлтшылдық немесе әсіре конфессияшылдық сияқты және басқа да саяси бағыттағы мәселелермен айналысуды өздерінің басты міндетіне айналдырып алған сыңайлы. Қазақстанның негізгі халқы ұстанатын ислам дінінің өз ішінде де шынайы руханилықтан гөрі, жалған діншілдік, ұраншылдық, өзі ұстанатын дін ғана ең дұрыс деп санайтын төзімсіздік және басқа да жағымсыз сипаттағы құбылыстар байқалады. Мұндай «діншілдер» халқымыз ғасырлар бойы ұстанып келген бірыңғай исламдық бағдар болып табылатын Әбу Ханифа тармағына жат қағидаларды жастардың санасына сіңіру үрдісін жүзеге асыруда. Кейде, сол исламды уағыздап жүрген мұсылмансымақтардың әрекеті исламға, шынайы ислами қағидаларға, исламның қайнар бұлағы болып табылатын Құран мен пайғамбар сүннетіне мүлде үйлеспейді десек артық болмайды.

Діннің негізгі қағидаларын терең түсініп, оны бойға сіңірмеген, белгілі бір тар көзқарастар мен догма-

лар шеңберінен аса алмай қалған адамдар, білместіктен жат пиғылды ағымдар мен топтардың мүддесіне қызмет етіп, тіпті өзінің жанын да солар үшін (Құдайдың ризашылығына ие болу деп түсініп) пидә етуге баруда. Бұған ХХ ғ. соңы мен қазіргі таңда әлемде болып жатқан жағдайлар куә.

2001 ж. 11 қыркүйек оқиғасы дінаралық қайшылықтың, төзімсіздік пен асырасілтеушіліктің өзіндік бір кульминациялық нүктесі болды десек артық айтпаймыз. «Ұшақтарды басып алған он тоғыз лаңкес ХХІ ғасыр парадокстарының бірін жасады: бейбітшілік діні деп саналған ислам енді кісі өлтірумен және заңсыздықпен байланыстырылатын болды» [2, 5]. Осы оқиғадан кейін қалыптасқан халықаралық жағдай қоғамдағы дін мәселесін қайта қарап, әсіресе дінаралық сұхбат мәселесіне ерекше көңіл бөлудің қажеттілігін анықтап отыр. Аталмыш бағыттағы іс жүзіндегі шараларды Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев алғашқылардың бірі болып қолға алып, 2003 ж. әлемдік және дәстүрлі діндердің съезін шақырғаны бәрімізге белгілі. Осы үлкен жиында сөйлеген сөзінде Елбасымыз: «Біртұтас діни кеңістік қалыптастыру мүмкін емес. Ұлы діндердің негізінде жатқан айырмашылықтарды жоюға да болмайды. Алайда тұрақты сұхбаттың құндылығы сонда, пікірлердің сануаландығына қарамастан алтын дінгек сақталады. Және ең бастысы – сұхбат бейбітшілік пен келісім территориясын, үйлесімділік пен ашықтық уақытын қалыптастырады. Діни сұхбаттың күмәнсіз құндылығын мен осыдан көремін», – деген болатын [1, 39]. Бүгінде біздің еліміз, әлемдік дін басшыларының құрылтайы өткізілетін мекенге айналды. Жай ғана барлық дін өкілдері емес, әлемнің жетекші теологтары бас қосатын дәл осындай екінші жер ғалам-шардың өзге жерінде жоқ.

Дінаралық сұхбатты іс жүзіне асырудың нақты тетіктерінің бірі сол діндердің негіздерін тарихи тұрғыдан тереңінен зерттеу болып табылады. Әсіресе, қазіргі әлемде лаңкестік пен төзімсіздіктің ошағы ретінде қарастырылып отырған ислам дінінің негіздерін, өкінішке орай, мұсылмандардың өздері де, мұсылман еместер де жете біле бермейді. Батыс елдеріндегі исламофобияның (ислам алдындағы үрей мен қорқыныш) басты себебі де осында жатса керек. Сондықтан да исламды түсіндіру қажеттілігі мешіттердің шегінен шығып, әрбір отбасының, білім ордаларының, әсіресе ғалымдар мен тарихшылардың міндетіне айналуы тиіс. Мақалада осы бір өзекті мәселені тағы да бір көтеріп, соның ішінде, әсіресе ислам дініндегі толеранттылық пен дінаралық сұхбат мәселесін арнайы қарастыруды жөн көрдік.

Қазіргі таңда бүкіл әлемді, соның ішінде Батыс елдерінің құтын қашырып, үрейін алып отырған ислам діні шынында да фанатизмге белшесінен батқан, соғысқұмар, төзімсіз дін бе? Міне осы сұраққа исламның негіздерін қарастыра отырып жауап беруге тырысып көрейік.

Ислам тарихына көз жүгіртіп, оның догматтық негіздері мен ұйымдық құрылымына назар аударар болсақ, бұл діннің төзімсіздікпен үш қайнатса сорпасы қосылмайтын, керісінше, өзінің ерекше төзімділігімен және еркін ойшылдығымен ерекшеленгендігін байқау қиын емес. Ислам пайда болған кезінен бастап, басқалардың сеніміне құрметпен қарап, тәкаппарлықтан, асырасілтеушіліктен, менмендіктен, бөлінушіліктен барынша аулақ болуға шақырды. Исламның қасиетті бастаулары болып табылатын Құран мен Суннада діни төзімділік барынша айқын көрініс тапқан. Атап айтқанда, Қасиетті Құранның Ниса сүресінің 1-ші аятында «Әй адам баласы! Сендерді бір кісіден (Адам атадан) жаратқан және оның жұбайын (Хауа ананы) жаратып, ол екеуінен көптеген ер, әйелді таратқан Раббыларыңнан қорқыңдар», ал 48-ші аятта: «... Сендердің әрқайсысыңа Біз заң мен жол тағайындадық. Алла қаласа, сендерді бір қауым етер еді, алайда Ол сендерді Өз игіліктермен сынау үшін бөлді. Игі істерде өзара жарысыңдар. Сендердің барлығың Аллаға қайтасыңдар, және Ол сендерге неде пікірлерің ажыратылғанын айтып беретін болады» [3]. Бұл аяттардан көретініміздей бастапқыда адам баласын біртұтас қауым етіп жаратқан Алла Тағаланың кейін оларды әр түрлі ұлттар мен діндерге бөлудегі мақсаты адам баласының шынайы мақсаты болып табылатын Алланы тануында оларға ерік-жігер және таңдау еркіндігін беруінде деп түсінуге болады. Өзінің ең соңғы мақсатына жеткен кез келген адам баласы Алла Тағалада өзара қайта бірігетін болады. Яғни адам баласының әр түрлі қауымдарға бөлінуі уақытша жағдай. Дүниедегі тіршіліктің салыстырмалылығын өз кезінде, ғылыми негізде А.Эйнштейн дәлелдеп берген болатын. Физика саласындағы бұл ашылым да адамзат баласының рухани әлемде бірігуінің қажеттілігін дәлелдей түседі.

Ібрахим пайғамбардан бастау алатын діндер, яғни иудаизм мен христиан дінін «Кітап адамдары» деп қарастырған ислам бұл діндерді ұстаушыларға өз дінінде қалу мүмкіндігін беріп қана қоймай, оларды «зимми» деп жариялап, яғни өз қамқорлығына алғандығы да тарихтың бұлтартпас айғағы.

Исламдағы төзімділік Мұхаммед пайғамбардың діни-саяси қызметінде ерекше көрініс тапты. Пайғамбарымыз, бір жағынан ерекше қасиет дарыған, яғни Құдаймен тілдескен мистикалық тұлға болса, екінші жағынан ол, үлкен ақыл-парасат иесі, саяси және дипломатиялық дарынға ие, өз діни идеясына толық берілген харизматикалық тұлға болды, сол идеялар үшін құрбандықтарға да бара алды. Бірақ ол ешқашан көрсоқыр, фанатик болған емес, оның өмірге көзқарасы кең еді. Мұның өзі оның өзіне дейінгі болған барлық пайғамбарларды мойындауына және ислам тарихының белгілі дәуірінде Құрандағы «Кітап

адамдарының» бірі – Медине иудейлерімен бір қауымбыз деп жариялауына ықпал етті. Мұхаммед достарына адал, қателігін мойындаған жауларына кешірімді, саяси жауларына келгенде аяусыз, алайда саяси бітімгершілік жасауға да барып отырған ақыл-парасат иесі болды.

Сонымен бірге, Мұхаммед пайғамбардың мұсылмандарды ғылым-білімге шақыруының өзі исламдағы еркіншілдік пен діни төзімділікке бастаған негіздердің бірі болды. Пайғамбарымыздың «Ғылымды Қытайда болса да ізде» деген атақты хадисі діни фанатизм, көрсоқырлық немесе томаға-тұйықтықпен еш жанаспайтын сөздер. Қатаң монотеистік дін ретіндегі ислам тұрғысынан алғанда нағыз пұтқа табынушылықтың ордасы болған буддизм елі - Қытайдан білім үйренуге шақыру нағыз еркіншілдік пен діни төзімділіктің шыңы деп бағалауға болады.

Исламда көрсоқыр догматизмнің жоқтығын оның тарихының өн бойында әр түрлі, христиан тілімен айтқанда, еретикалық идеялық ағымдардың ислам шеңберінде бейбіт қатар өмір сүргені де дәлелдей түседі. Исламның басты бағыты суннизмге ең ірі оппозициялық ағымдар – мутазилизм мен исмаилизм болды. Мутазилизм Алланың абсолютті бірлігіне және абсолютті әділеттілігіне негізделді. Алланың бірлігі оның антропоморфтық атрибуттарының болуын жоққа шығарды. Сондықтан да Аллаға сөйлеу атрибуты тән болмағандықтан Құран Құдай сөзі бола алмайды, оны мутазилиттер кәдімгі әдеби шығарма деп қарастыруға дейін барды. Бұл ағым халиф әл-Мамун тұсында ресми бағыт болғандығы тарихтан белгілі.

Исмаилиттер Құдай сөзінің сыртқы, экзотерикалық және ішкі, эзотерикалық мағынасын ажыратты. Исмаилиттердің пайымдауынша, сауатсыз, білімсіз бұқара халық үшін жасалған Құран түсіндірмелеріндегі сыртқы мағына Қасиетті жазбаның ішкі құпия мәнін түсінуге мүмкіндік бермейді. Оны тек рухани көсемдер – имамдар ғана түсіндіре алады. Имамдар адам жанын дәстүрлі діндердің догмаларына көрсоқырлықпен сенуден құтқарушылар болды. Имамдар инициация арқылы жаны дертке шалдыққан адамдарды Қасиетті жазбаның эзотерикалық мәнін ашу арқылы емдеп жазып отырған. Исмаилиттік имамдар философия мен жаратылыстану ғылымдарымен айналысты. Олардың атақты «Тазалық бауырлары» энциклопедиясы антика және Шығыстың діни-философиялық ойының және сондай-ақ Араб халифатындағы философия саласындағы жетістіктердің синтезі болды. Олар да мутазилиттер тәрізді Алланың антропоморфты белгілерін жоққа шығарды, Құранның мәңгілік емес, кейіннен пайда болғаны жөніндегі тезисті жақтады және адамның жазмыш алдындағы еркіндігі туралы қағиданы ұстанды.

Ерте исламда орын алған діни-философиялық негіздегі бұл ағымдар Алланы рационалды жолмен танудың жолдарын әліптеген болса, ислам шеңберінде қалыптасқан өзіндік бір мистикалық бағыт – сопылық Жаратушы иені рационалды жолмен тану мүмкіндігін жоққа шығарып, оны түйсік (интуиция) арқылы, яғни жүрек арқылы ғана тануға болады деп жариялады. Жариялап қана қойған жоқ, Алланы танудың, яғни Алламен бірлесудің адамның рухани жетілуі арқылы іске асатын нақты жолдарын көрсетіп те берді. Өзінің Құдайды рухани, түйсік арқылы тануында сопылар адамның моральдық жағынан өзін-өзі жетілдіруін, сондай-ақ надандықты жойып, Құдай нұры – білімге ұмтылушылықты насихаттады. Сопылық өз жүйесіне буддизм элементтерін (адамның Құдаймен бірігуі – фана, буддизмде – нирвана), неоплатонизм (эманация), зароастризм (Құдайдың күн мен отта бірігуі) элементтерін және халықтық наным-сенімдерді (үлкенге құрмет, адалдық, рухты жетілдіру) синтездеді. Тар ойлы, шектеулі діндарлар өз дінінің ғана Қасиетті жазбасына, пайғамбарына немесе басқа да «әулиелеріне» сенсе, сопы үшін кім айтқаны маңызды емес, не айтқаны маңызды болды. Ол Христосты да, Інжілді де қабылдайды, ақиқат Құранда да, Ведантада да бар деп есептейді. Барлық құбылыстан ол Алланы көреді, барлық формалардан бір ғана Ақиқатты іздейді. Сопы діндердің ешқайсысын жатсынбайды. Кез келген ғибадатханадан ол Жалғыз Жаратушыны көреді. Сонымен бірге оның шынайы ғибадатханасы Сүйікті Жаратушысы мәңгілік мекендейтін оның өз жүрегі болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, сопылар дінаралық және мәдениетаралық сұхбаттың нағыз ізашарлары болды десек артық айтпаймыз.

Әр түрлі мәдениеттер, діндер мен тілдер бір ғана Ақиқатты әр түрлі жеткізетін формалар ғана екендігі әсіресе атақты сопы ғұламаларының бірі Жалал ад-дин Румидің шығармашылығында ерекше көрініс тапқан. Оның «Жүзім туралы әңгімесінде» түрік, парсы, араб пен гректің арасындағы дау-жанжал олардың жүзімді өз тілдерінде әр түрлі атауынан ғана туындағанын мысалға келтіре отырып, адамзатқа үлкен ой тастайды, түсініспестіктен туындаған қайшылықтарды жойып, өзара бірігуге шақырады.

Сонымен, еркіншілдікті негізге алған исламның аталмыш ағымдары бейбіт қатар өмір сүрді. Араб халифаты дәуірінде орта ғасырлардағы христиандық Батыстағыдай шіркеу үстемдігі, шіркеу соборлары бекіткен барлық христиандарға міндетті болған діни догмалар, осы догмалардан ауытқығандарды жазалайтын инквизиция соты деген ұғымдар болған жоқ. Исламда ұйымдасқан табыну орны немесе христиан шіркеуіндегідей иерархиялық түрде орналасқан дінбасылары, даулы мәселелерді шешіп беретін шіркеу жиындары болған жоқ. Дүниетаным мәселелері бойынша пікір-таластар арнайы ашылған медреселерде өтіп отырды. Синодтар немесе шіркеу соборлары сияқты жиындар болмағандықтан дүниетаным-

дық мәселелер фикх (құқықтану) аясында қарастырылып отырылды. Осы негізде төрт заңдық жүйе қалыптасты: ханафиттік, шафииттік, маликиттік және ханбалиттік. Егер маликиттер мен ханбалиттер көбіне заңның сыртқы формасын ұстанса, ал шафииттер мен ханифиттер заңның ішкі өзегіне мән берді. Уақыт, қоғам талабына сай жеке пікірге негізделетін рай ұстанымы ханифиттер жүйесіндегі іргелі ұстаным болса, ханбалиттер де оны ұстанудан бас тартпады. Қасиетті Жазба, яғни Құран метафораларға, теңеулерге толы болғандықтан, оны дұрыс түсіну үшін жекелеген ғұламалардың пікірі (рай) және мұсылман қауымының ортақ пікірі (иджма) да қажет болды. Міне осылайша, мұсылмандық құқықтану (фикх) Құдай заңына сәйкес дамыды, және еркіншілдік пен төзімділік заңдық негізге ие болды.

Сонымен, ислам тарихы көрсетіп отырғандай, ислам діні басқалардың сеніміне құрметпен карауға шақырады. Исламның осы ерекшелігін қазіргі таңда әрбір мұсылман түсініп, өз өмірінде басшылыққа алуы тиіс. Жалпы алғанда, тек ислам ғана емес, кез келген діни тағылымдардан адамзатты бір-бірімен табыстыратын бастауларды іздеген абзал. Барлық сенімдерге парасаттылықпен қарап, төзімділік таныту үшін әрбір дін өкілі ең алдымен, өзі ұстанатын дінді толық меңгеруі қажет, өйткені діни төзімділік қағидасы кез келген сенімде бар. Басқаша болуы мүмкін емес. Өйткені, руханилықтың қайнар көзі болып табылатын діннің ең басты міндеті адамзатты рухани құндылықтармен өмір сүруге, соның ішінде, ең алдымен бейбітшілік пен татулыққа шақыру екені сөзсіз.

1 Саттаров Ф.Ф. Религия как форма духовности. // Материалы международной научно-практической конференции «Новые религиозные движения в Евразии». - Астана, 2010.

2 Кэрролл Дж. Диалог цивилизаций. - Алматы, 2009.

3 Құран Кәрім. Қазақша мағынасы және түсінігі. Аударған Халифа Алтай. - Алматы, 2000.

УДК: 391(574)

ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ МУЖСКИЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

М.З. Мусаханова – КазНАИ им. Т.Жургенова, к.и.н., доцент факультета «Искусствоведение»,

Ж.М. Мусаханова – КазНАИ им. Т. Жургенова, студент 5 курса факультета «Театральное искусство»

Қазіргі заманда жаңа көркемсурет-конструкторлық және технологиялық шешімдер заманауи киім үлгілері жасау үшін материал, пішін, конструкция, декор, техника және жасау әдісі, дәстүрлі технология шығармашылық идея болып табылған, ұлттық киім сарқылмас шабыт көзіне айналады.

Шығармашылық идеядан жобалық шешіміне дейін өндіріс топтаманың қысқартуы киім жобалауының методология зерттемесінің негізгі бағыты болып табылады

Тарихи мұраны терең зерттеу барысында ерлер бас киімі костюмнің маңызды бөлігі екендігі, аталмыш тақырып қазіргі заман сәнінің контекстінде өзекті болып табылатыны айқын. Зерттеу нәтижелері қазақ дәстүрлі ер киімінің элементінің көпшілікке таратуына көмектесіп және жастардың ұлтжандық сезімін арттыратыны күмәнсіз.

Тірек сөздер: деректер, музей жәдігерлері, бейнелеу-сурет материалдары, мұрағат материалдары, этнографиялық суреттер, фотосуреттер, киім-кешек, бас киім

At present national costume has become one of the inexhaustible sources of inspiration, in which the material, shape, design, decor, equipment and manner of execution and traditional technology are considered as a creative idea to create an entirely new art-design models and technological solutions of modern clothing.

The main direction of development of a methodology of designing clothes is to reduce the production cycle, from the source of creativity to development of design documentation of project solutions.

A deep study of the rich historical heritage leads to the conviction that the male headdress is an important part of the costume, hence, the chosen theme of this study is relevant in the context of contemporary fashion. Results of the study will help to popularize the elements of traditional Kazakhs menswear and to increase patriotism among young people.

Key words: sources, museum exhibits, fine-illustrative material, archival materials, ethnographic drawings, photographs, costume, headdress

Независимый Казахстан – многонациональное государство, на территории которого проживают

представители около 130 национальностей, каждый из которых имеет свою историю, обычаи, обряды и традиции, частично сохранившиеся в элементах традиционного национального костюма.

В настоящее время национальный костюм превратился в один из неиссякаемых источников, в котором материал, форма, конструкция, декор, техника и способ исполнения, традиционная технология являются творческой идеей для создания совершенно новых художественно-конструкторских и технологических решений моделей современной одежды [1].

У потребителей возрос интерес к национальной одежде, которая выступает в роли этнического, родоплеменного и территориального показателя, а также несёт в себе семантическую составляющую. В связи с этим, вектор развития отечественной промышленности направлен на расширение ассортимента современных изделий на базе традиционного национального костюма, с учетом его функций, так они непосредственно передают ту художественную выразительность и оригинальность, которая веками была воплощена народом в традиционном казахском костюме, на основе культуры народа. Все в большей степени в направляющих коллекциях современного костюма заметно обращение к богатому народному наследию. Наряду с этим в изделиях современной одежды наблюдается сочетание элементов традиционного костюма разных народов, культур в стиле «эklekтика». В настоящее время значительно возросла доля выпуска современной национальной одежды в общем объеме производства, что подтверждается созданием специализированных предприятий малого и среднего бизнеса по выпуску национальной одежды, таких как Республиканский центр моды «Сымбат», «Макпал», «Ерке-Нур» и другие.

Как показал анализ существующих методов проектирования одежды, одним из основных направлений расширения ассортимента одежды на современном этапе является, создание проектных решений на основе традиционного костюма. Основным направлением разработки методологии проектирования одежды является сокращение производственного цикла, начиная от возникновения творческого источника до разработки проектно-конструкторской документации проектного решения. Первой в мировой практике к моделированию одежды на основе традиционного национального костюма обратилась Н.П. Ламанова, которая разработала основные принципы проектирования современной одежды. В настоящее время известен ряд работ, выполненных в области проектирования национальной одежды и трансформации её в процессе проектирования современной. Так, например, Нуржасаровой А.М. в процессе исследования формирования национального костюма была разработана методика проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма [2].

Головные уборы во многих отношениях наиболее интересный элемент всего комплекса национального костюма. Именно в них сильнее всего проявляются его своеобразие и традиционные черты. Головной убор в наибольшей степени сохраняет следы влияния социального и идеологического факторов [3].

К этой теме в той или иной степени не раз обращались исследователи разных периодов: Джовани Плато Карпини (1182 -1252), Гильом Де Рубрук (1220-1293), Фазлаллах Рузбихан (1457-1530), Сейфи Челеби (1582-...).

Однако вплоть до конца XVIII века попытки провести научный анализ одежды казахов, в особенности мужского головного убора, не предпринимались.

Этнографическое описание казахов можно найти в трудах исследователей XVIII-XIX вв. Большое значение для изучения Казахстана имело созданное в 1845 году Русское географическое общество. На местах появляются корреспонденты, которые печатали свои статьи и заметки в местных «ведомостях». О казахах писали П.И. Лерх, П.В. Маковецкий, Н.М. Ядринцев, Е.П. Ковалевский, А.И. Якоби, Э.Ю. Петри, П.П. Свинын, Г.И. Спасский, А.Янушкевич, С.Большой, С.Б. Броневский, М.И. Минаев, И.Ф. Русанов, П.Медведский, Д.Львович (Иванов), Г.Н. Потанин и многие другие. В начале XIX в. были написаны этнографические работы Г.Н. Потаниным, И.Г. Георги, А.И. Левшином, Ч.Ч. Валихановым, В.Бартольдом (казахское прикладное искусство, костюм, головные уборы). Однако, эти значимые исследования, в то же время, носят описательный характер: они дают характеристику видов, форм, кроя, особенностей декора, изготовления традиционного костюма, но практически не раскрывают его семантику. Вопросы символики и генезиса различных элементов одежды проводились С.И. Руденко, Л.Н. Гумилевым, С.М. Ахинжановым. Уникальные реконструкции средневекового костюма Центральной Азии и Казахстана выполнены М.В. Гореликом, комплекс воинских доспехов детально воссоздан Л.А. Бобровым, Ю.С. Худяковым.

Универсальным головным убором казахов можно считать тюбетейку – «такия». Ее носили и стар и млад, мужчины, женщины и даже дети. Тюбетейку надевали непосредственно на голову, а поверх нее – другие головные уборы. Шили «такия» из совершенно различных материй, плотных хлопчатобумажных или мягких дорогих: шелка, бархата, сукна, одноцветных и даже полосатых. Изготавливали их на тканой

основе, простеганной вместе с верхом. Для придания твердости, тюбетейку прошивали частой строчкой или закладывали в околыш и верхушку картон или плотную бумагу. Основным декором тюбетейки издавна служила ручная вышивка узорными строчками. Тюбетейки детей и юношей расшивали шелком, золотыми и серебряными нитями, размещали на куполе с четырех сторон узоры – «шұғла» (луч), «гүл» (цветок). Этот головной убор имел широкое распространение. Обычно их шили из сатина. Для нарядных тюбетеек использовался бархат, они украшались цветной строчкой [4].

Верхние головные уборы у казахов были разнообразны. Летом носили шапку с меховой опушкой – «бөрік» или легкую войлочную шляпу – «қалпақ» зимой надевали шапки особого покроя – «тымақ», выполненные из меха [5].

Мужские верхние головные уборы отличались пестротой и разнообразием. Особой популярностью, среди мужчин всех сословий пользовалась войлочная шляпа – «қалпақ». Это летняя, легкая шляпа из тонкого белого войлока конусообразной формы, с узкой высокой тульей и закругленной или остроконечной макушкой, которую обычно сшивали из двух совершенно одинаковых половин. Нижние части отгибались, образуя широкие поля. Их обшивали полосой черной или красной материи. Знатным людям «қалпақ» расшивали шелком и канителью, нередко его делали из бархата, а верх украшали кисточкой [4].

«Айыр қалпақ» – высокий колпак с изогнутыми кверху полями, отороченный изнутри тонким войлоком или плотной тканью, снаружи отделан из особого дорогого материала. Поверх ткани позументами из золотой нити расшиты узоры в виде растений. В основном его носили на пиршества ханы, султаны.

Старинной формой головного убора у казахов Среднего и Младшего жузов является башлык («күләпара»). Их шили из верблюжьего сукна, плотных бумажных тканей, чаще темного цвета, на подкладке из легкой бумажной материи. Башлык делали из двух одинаковых половин, шов проходил продольно. Выкраивались части так: спереди был небольшой полукруглый выступ, с боков – наушники, сзади выдавалась довольно длинная полукруглая лопасть. Делали их обязательно из черной ткани. К XX веку башлык стал постепенно исчезать [5].

Во второй половине XIX начале XX вв. «бөрік» шили из четырех остроконечных клиньев, которые выкраивались в виде вытянутой узкой трапеции, верх которой имел форму равнобедренного треугольника: такой покрой клина придавал шапке особую форму, подчеркиваемую твердым войлочным каркасом – четырехугольным с квадратной плоской макушкой. Такие шапки были гораздо ниже, так что туля облегла голову.

В покрое головных уборов наблюдались значительные локальные и племенные различия. Так, по форме «тымақ» не трудно было узнать племенную принадлежность или место его обитания. У аргынов они были сплошной узкой тульей, у найманов, наоборот, – с широкой, так как надевались обычно поверх другой шапки «бөрік» [6].

В своих трудах к теме исследования обращались следующие авторы: Сухарева О.А., Есова С., Маргулан А.Х., Аргынбаев Х.А., Жанибеков У.Ж., Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., Рассохина Э.А., Яценко С.А., Асанова С., Птицина А., Есмаханов А., Ибраева А.Б., Володева Н.А.

В трудах казахстанских ученых А.Маргулана, У.Джанибекова одежда изучена в комплексном варианте. Также детальное исследование комплекса казахского национального костюма проведено И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой. Семантику казахского национального костюма рассматривает в своей монографии Н.Ж. Шаханова, символическое значение отдельных элементов структуры казахского национального костюма раскрыто и в работе Б.А. Ибраева, Ш.Ж. Тохтабаевой: раскрыты семантические особенности казахского национального костюма, выявлена знаковая функция его отдельных элементов. В трудах К.Т. Ибраевой, М.Ш. Омирбековой изучена орнаментика казахского декоративно-прикладного искусства в целом и костюма в частности [7].

Однако, в этих исследованиях недостаточно освещен генезис традиционных казахских мужских головных уборов. Кроме того, следует заметить, что к данной теме в своем творчестве обращаются единицы из числа отечественных дизайнеров (С.Баймухамедова, М.Жумагалиев, Б.Асанова). В то же время нет ни одного аналитического исследования творчества современных дизайнеров одежды, не выявлены тенденции и не определено общее направление развития отечественного дизайна. В создавшейся ситуации данное исследование является актуальным и несомненно внесет свой вклад.

Источниками нашего исследования явились музейные экспонаты, изобразительно-иллюстративный материал, труды ученых-этнографов, записки путешественников, архивные материалы и данные археологических исследований. Особую ценность как источники представляют этнографические рисунки, фотографии, выполненные художниками, побывавшими в Казахстане. Ориенталист И. Клапрот зафиксировал в рисунках обычаи и народные праздники казахов, где отчетливо прослеживаются головные уборы. В Го-

сударственном историческом Музее (г. Москва) хранятся альбомы художников Е.Корнеева и Орловского из рисунков, выполненных в 1807-1821 годах, посвященных быту казахов долины реки Урал. На рисунках в альбоме П.Свиньина «Путешествие по России» показаны убранство коня, мужская меховая высокая шапка – «құндыз бөрік» и оружие. В XV-XVI главах труда английского художника-путешественника Томаса Аткинсона «*Oriental and Western Siberia*» детально воспроизведен быт казахов, убранство юрты, костюм и утварь. Продолжают список источников рисунки художников А.Ф. Чернышева, Х.Г. Гейслера, А.Мартынова, фотографии в собраниях Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (г. Санкт-Петербург) А.Л. Куна, В.В. Верещагина, В.Козловского, И.С. Полякова, Н.К. Зейдлица, Ф.Орде, Н.А. Ермолина, К.Н. де-Лазари, С.М. Дудина, К.В. Шенникова, А.А. Ворониной-Уткиной, М.А. Круковского.

Большое значение имеют работы Ч.Ч. Валиханова, в частности, его портреты, содержащие информацию о костюме: кобызисты первой половины XIX в. Канкожа Валиханов и Досжан (в наброске карандашом и пером зафиксирована мантия из лебяжьего пуха и высокая островерхая шапка баксы); молодые пастухи (один из них в шубе и войлочной шляпе, другой – в халате); юноша в богатом чекмене и островерхой конической шапке. В парадных костюмах Ч. Валиханов нарисовал представителей казахской знати – султанов Тезека (в старинном кафтане и большой круглой шапке, украшенный пером цапли или фазана), Мамырхана Рустемова (в пестром шелковом халате с пояском и тюрбетейке с коническим верхом), и др. По своей выразительности выделяется групповой портрет «Казахи Большой Орды». Они также одеты в кафтаны, халаты с поясами, остроконечные войлочные шляпы [8].

Богатый иллюстративный материал содержат картины художников Н.Г. Хлудова, А.Кастеева, Т.Г. Шевченко, А.Галимбаевой. Список источников продолжают образцы одежды и головных уборов («бөрік», «такия», «тымак», «қалпак», «айырқалпак») – материалы этнографических экспедиций, организованных Институтом истории и этнографии им.Ч.Ч. Валиханова за период с 1955 по 1980 годы (под руководством А.Маргулана, Х.Аргынбаева, с участием И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой), составившие впоследствии коллекцию фонда Центрального Государственного музея РК. Образцы казахской традиционной одежды и головных уборов широко представлены в музеях Казахстана и России (ГМИ им. А.Кастеева, областные историко-краеведческие, этнографические музеи республики, Государственный музей Востока (г. Москва), Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, Российский этнографический музей (г. Санкт-Петербург), Омский областной краеведческий музей).

Кроме того, источниками послужили оригиналы и фотографии моделей, видеозаписи fashion-показов коллекций казахстанских дизайнеров. В частности, это коллекции Домов моды «Сымбат», «Ерке Нур», «Kuralai», авторские работы М.Жумагалиева, С.Баймухамедовой, Б.Асановой, С.Бапановой и других. Таким образом, глубокое изучение вышеперечисленного богатого исторического наследия приводит к убеждению, что мужской головной убор является важной частью костюма, следовательно, выбранная тема исследования является актуальной в контексте современной моды.

Отсутствие научно-обоснованных методов проектирования современной одежды на основе традиционного казахского мужского головного убора часто ведет к производству важной части костюма, без учёта информационных свойств о первоисточнике и основных функциях элементов, что оказывает отрицательное влияние на качество одежды и соответственно покупательскую способность. Сравнительный анализ по Центральноазиатскому региону показал популярность мужских головных уборов в Казахстане – 5-10% (среди сельского населения), в Узбекистане – 80% (среди взрослого населения), в Кыргызстане, в Таджикистане, в Туркменистане – 50 % (среди взрослого населения). Из этого следует необходимость популяризации традиционного мужского головного убора среди городского населения и молодежи. Решение этой задачи можно достичь путем создания объектов современного дизайна, привлечением к маркетинговой компании кумиров молодежи Казахстана, тем самым добиться ношения традиционного мужского головного убора в повседневной жизни.

Такия

Бөрік

Айыр қалпақ Қалпақ

Тері құлақшын Малақай

Тымақ

Күләпара (башлык)

Мұрақ

1 Мусаханова М.З. Этнический стиль в современном казахском костюме. // Материалы XVI Международной научной конференции «Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии». - СПб.: ФГБОУ ВПО «СПГУТД», РЭМ, 28-31.05.2013. - С. 410-414.

2 Нуржасарова М.А. Теоретические и методологические принципы проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма. - Алматы, 2005.

3 Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. // *Среднеазиатский этнографический сборник, т. I, - М.: АН СССР, 1954 – С. 330-353.*

4 *Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры. - Алматы, 2008. – С. 35.*

5 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. *Казахская национальная одежда XIX - начала XX века - Алма-Ата, 1964. - С. 60.*

6 *Народы Средней Азии и Казахстана. Т.2. - М.: АН СССР, 1963. – С. 421.*

7 Володева Н.А. *Художественные традиции казахского национального костюма в современной практике дизайна одежды // «Простор». - Алматы, 2009. - №10. – С. 178-183.*

8 Валиханов Ч.Ч. *Собрание сочинений в пяти томах. Том I. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 432.*

9 *Традиционная одежда казахов. Научный каталог. - Алматы, 2009. – С. 24-27, 37-45, 49-65.*

УДК: 902(574) «634»

КАМЕННАЯ ИНДУСТРИЯ АРАЛ-8

Ғ.Т. Искаков – т.ғ.к., доцент м.а., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

С.А. Сулеева – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бұл мақалада Арал теңізі бойынан табылған жаңа тас дәуіріне жататын маусымдық тұрақ тас құралдары жиынтығының шикі зат құрамы сонымен қатар, тас қарулар индустриясы бейнеленеді және суреттеп жазылады. Тас қаруларды археологиялық тұрғыдан бейнелеп жазу барысында алыс-жақын шетелдік зерттеушілердің әдістемесі негізге алынды.

1986 ж. Аралдың солтүстік жағалауынан офицер В.И. Колосов бірнеше неолит дәуірінің маусымдық тұрақтарының тауып ашқан болатын. Арал-8 ескерткішінің тас құралдар жиынтығы ерекшелігі жағынан айқындылығы басым болып саналады. Тас құралдар жасалған шикізат ашық сұр түсті құм тас және шақпақтастың бірнеше түрлеріне жатады. Негізінен көңіл аударатын жай ол тілікшелер және өңделген тас тілікшелері яғни оларды қару есебінде де қабылдауға болады. Болжам бойынша бұл артефактілердің жасалу уақыты кейінгі жаңа тас дәуірі болып есептелінеді. Ескерткіштегі археологиялық материалдар тас қару жасаудың алғашқы жаңқалаудан бастап еңбек қаруын жасау сатысына дейін толық қамтылған. Негізінен көңіл бөлетін жай еңбек қаруларының сақталу деңгейінің сан алуандығы. Олардың форма-пішінінде де өзгешеліктер бар. Сондай-ақ, артефактілер бір серияға жатпайды негізінен жаңа тас дәуірінің кейінгі сатысына тиесілі.

Түйін сөздер: жаңа тас дәуірі, артефакт, маусымдық тұрақ

В этой статье рассматриваются коллекция каменных артефактов из сезонных стоянок Приаралья, а также дается описание каменной индустрии памятника. При археологическом описании каменных орудий использовалась методика исследователей дальнего и ближнего зарубежья.

В 1986 г. офицером В.И. Колосовым на северном побережье Аральского моря было обнаружено несколько неолитических сезонных стоянок. Наиболее выразительная коллекция получена на памятнике Арал-8. Исходное сырье – песчаник светло-серого цвета и кремневые породы с разными цветовыми вариациями. Особого внимания заслуживают пластины и обработанные изделия, которые можно рассматривать и как орудия. Предварительно эти материалы были датированы поздним неолитом.

Находящиеся на них археологические материалы отражают весь цикл обработки камня от первичного расщепления до подготовки орудийных форм. Особого внимания заслуживает число обработанных орудий с различной степенью сохранности поверхности. Наблюдаются различия в форме этих изделий, их размерах. По всей вероятности, они не составляют единой серии, а относятся к поздним этапам неолита.

Ключевые слова: неолит, артефакт, сезонная стоянка

In this article the collection of stone artifacts from seasonal sites of Aral Sea region and stone industries of the site are considered. Archaeological description of the stone tools it was used a technique of researchers of the foreign and neighboring countries.

Few Neolithic seasonal sites were revealed by the officer V.I. Kolosov in 1986 on the Northern coast of Aral Sea. The most expressive collection was received on the site Aral-8. Initial raw materials – sandstone of light gray color and siliceous breeds with different color variations. The special attention is deserved plates and the processed products which can be considered as tools. Previously these materials were dated as the Late Neolithic Era.

The archaeological materials which originated from these sites reflect all operation cycle of a stone from primary splitting before preparation of cannon forms. The special attention is deserved by number of the processed tools with various extent of safety of the surface. Distinctions in the form of these products, their sizes are observed. Most likely, they don't make a uniform series, and belong to the Late Stages of the Neolithic Era.

Key words: Neolith, artifact, seasonal site

Памятник расположен на территории Аральского района Кызыл-Ординской области (К сожалению, точных координат памятника нет). Сбор артефактов производил офицер В.И. Колосов в 1986 г.

Коллекция представлена 208 изделиями из камня. Для их изготовления использовалась кремневая порода разных цветов – 98 экз., тонкозернистый – 43 экз., сильно окварцованный – 30 экз. и окварцованный – 13 экз. песчаник, яшма – 23 экз.

Первичное расщепление. Характеризуется нуклеусом, пластинами и отщепами без видимых следов использования. *Нуклеус* пирамидальный с круговым фронтом скалывания (рисунок 24, 5). Ширина негативов пластинчатых снятий составляет 5 мм. *Пластин-отходов* – 102 экз. Среди них одна целая, остальные сломанные: неполных пластин – 64 экз. (рисунок 1, 5, 9, 14, 15, 19), проксимальных частей – 29 экз. (рисунок 1, 3, 4), дистальных – 8 экз. Длина целой пластины 33 мм. По ширине пластины распределяются следующим образом: от 5 до 10 мм – 63 экз., от 10 до 15 мм – 32 экз., свыше 15 мм – 7 экз. Сечение пластин трапецевидное – 60 экз., треугольное – 33 экз., аморфное – 9 экз. Профиль пластин прямой – 67 экз., изогнутый – 27 экз., неопределим – 8 экз. Края пластин параллельные – 70 экз., конвергентные – 23 экз. и дивергентные – экз. *Отщепов-отходов* 30 экз. Размеры их колеблются от 16 до 25 мм.

Орудийный набор. Эта часть коллекции насчитывает 75 экз.

Пластины с ретушью – 13 экз. Все изделия сломаны (без обоих концов).

По ширине пластины распределяются следующим образом: от 5 до 10 мм – 6 экз., от 10 до 15 мм – 6 экз., свыше 15 мм – 1 экз. Сечение пластин трапецевидное (8 экз.), треугольное (5 экз.). Профиль пластин прямой (10 экз.), изогнутый (3 экз.). Пластины с ретушью по одному краю с дорсала (3 экз.) обработаны полукрутой ретушью (рисунок 1, 3).

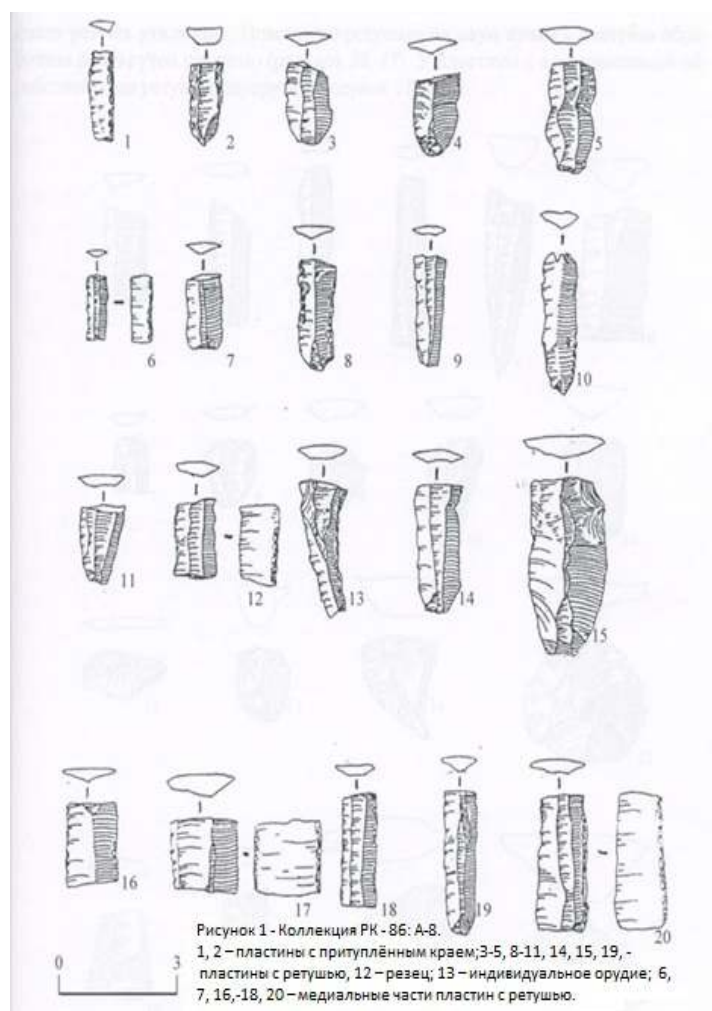

Рисунок 1 - Коллекция РК - 86: А-8.
1, 2 – пластины с притупленным краем; 3-5, 8-11, 14, 15, 19, - пластины с ретушью, 12 – резец; 13 – индивидуальное орудие; 6, 7, 16, 18, 20 – медиальные части пластин с ретушью.

Пластины с ретушью по двум краям с дорсала (3 экз.) обработаны крутой ретушью (рисунок 2 2-4). Пластины с ретушью по одному краю с вентрала (5 экз.) обработаны полукрутой ретушью (4 экз.) (рисунок 1, б); у одного артефакта ретушь утилизации. Пластина с ретушью по двум краям с вентрала обработана полукрутой ретушью (рисунок 1, 17). У пластины с альтернативной обработкой края ретушь полукрутая (рисунок 1, 20).

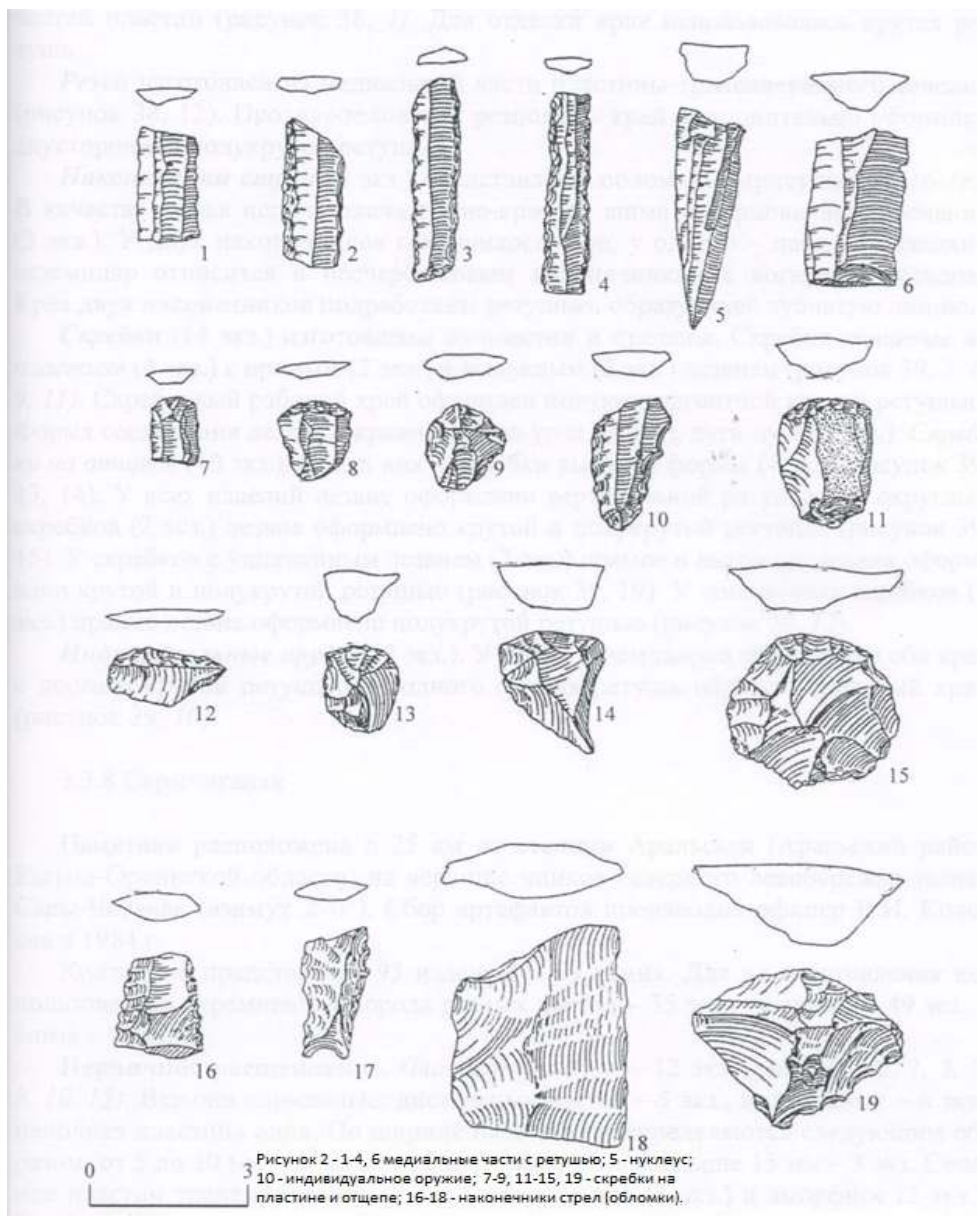

Рисунок 2 - 1-4, 6 медиальные части с ретушью; 5 - нуклеус; 10 - индивидуальное оружие; 7-9, 11-15, 19 - скребки на пластине и отщепе; 16-18 - наконечники стрел (обломки).

Медиальных частей пластин с ретушью утилизации - 2 экз. (рисунок 1, 16, 18; 39, 1, 6).

Пластинки с притуплённым краем (2 экз.) изготовлены из медиальных частей пластин (рисунок 1, 1). Для отделки края использовалась крутая ретушь.

Резец изготовлен из медиальной части пластины трапециевидного сечения (рисунок 1, 12). Противоположный резцовому краю дополнительно оформлен двусторонней полукрутой ретушью.

Наконечники стрел (4 экз.) представлены обломками (рисунок 2, 16-18). В качестве сырья использована темно-красная яшма окварцованный песчаник (3 экз.). У двух наконечников сохранилось тело, у одного – насад. Последний экземпляр относится к бесчерешковым наконечникам с вогнутым насадом. Края двух наконечников подработаны ретушью, образующей зубчатую линию.

Скребки (14 экз.) изготовлены из пластин и отщепов. Скребки *концевые на пластине* (4 экз.) с прямым (2 экз.) и выпуклым (2 экз.) лезвием (рисунок 2, 7, 8, 9, 11). Скребковый рабочий край оформлен полуконвергентной крутой ретушью. Форма соединения лезвия с краями – угол-угол (2 экз.), дуга-дуга (2 экз.). *Скребки на отщепе* (10 экз.). Среди них – скребки высокой формы (4 экз.) (рисунок 2, 13, 14). У всех изделий лезвие оформлено вертикальной ретушью. У округлых скребков (2 экз.) лезвие оформлено крутой и полукрутой ретушью (рисунок 2, 15). У скребков с удлиненным лезвием (2 экз.) прямое и выпуклое лезвие оформлено крутой и полукрутой ретушью (рисунок 2, 19). У поперечных скребков (2 экз.) прямое лезвие оформлено полукрутой ретушью (рисунок 2, 12).

Индивидуальные орудия (2 экз.). У обоих экземпляров обработаны оба края с дорсала крутой ретушью. У одного орудия ретушь образует зубчатый край (рисунок 39, 10).

ҚАЗАҚСТАН МЕН МОНГОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ӨЗАРА ҮНДЕСТІК

А.М. Шланова – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан*

В статье автором подробно рассматривается сходство семейно-брачных отношений между казахами Казахстана и Монголии. Семейно-брачные отношения стояли у казахов на первом месте. Об этом свидетельствуют свод законов «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Өз Тәукенің жеті жарғысы» в которых права и обязанности супругов детально описаны. В статье рассмотрены вопросы о формировании и воспитании казахских девушек их роли в семье, в обществе и политической сфере. Подробно обсуждается казахские обычаи и традиции казахов Монголии, которые не подверглись изменению и придерживаются этих правил до сегодняшнего дня.

Для сравнения сходств и различий прав и обязанностей, автор использовал труды – Аргынбаева Х.А. «Семейные традиции казаха», И.Кабышулы «История казахов Монголии», А.В. Коновалова «Казахи Южного Алтая», Н.Мешелкызы «Традиционные привычки в трудовом цикле казахов Монголии», в которых подробно описаны семейно-брачные традиции и локализации казахских семей в Монголии.

Ключевые слова: диаспора, интеграция, брак, семья, традиция, сватовство

In this article discusses the author similarities family marital relations between Kazakhs in Kazakhstan and Mongolia. Family marital relations were among the Kazakhs in the first place, this is testified to a set of laws «Qasym khannyn qasqa zholy», «Esim khannyn eski zholy», «Az Taukenin Zheti zhargysy», family marital relations were described in detail. The questions about the formation and education of Kazakh girls their role in the family, society and the political sphere. Detailed discussion of Kazakh customs and traditions of the Kazakhs of Mongolia who have not undergone change and adhere to these rules to the present day.

In the course of writing this article to clarify the similarities marital family against the Kazakhs of Mongolia and Kazakhstan, the author used several works of authors such as: H.A. Argybaev «Family traditions of Kazakh», I.Kabyshuly «History Kazakhs in Mongolia», A.V. Konovalov «Southern Altay Kazakhs», N.Meshelkyzy «Traditional habits in the labor cycle kazakh Mongolia», gave a detailed report about family customs and localization Kazakh families in Mongolia.

Key words: diaspora, integration, marriage, family, tradition, matchmaking

Отбасы – кішігірім мемлекет. Қазақ халқы «Отан – отбасынан басталады» демекші, адам баласының тұлғалық қалыптасуында отбасының атқарар ролі өте жоғары. Отбасында әкенің қанымен, ананың сүтімен берілген ұлттық тәрбие ешқашан ұмтылмайды. Отбасы іргетасының өте жоғары деңгейде берік қалануы – қазақ елінің болашағының жарқын екендігін дәйектейді. Әрбір қазақ отбасы жеке кішігірім мемлекет болып табылатындықтан отбасы ұғымының ішіне барлығы сыятыны анық. Атап айтқанда отбасы мен неке формалары, некелік қарым-қатынас түрлері, бала тәрбиесі, ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптар, тіл мен діл, дін мен мәдениет т.с.с ұлтқа тән келелі мәселелердің барлығын жатқызуымызға болады. Соның неке және некелік қарым-қатынастар мәселесі қазіргі таңда өзекті болып отыр. Қазақ халқы неке және некелік қарым-қатынастарға зор көңіл бөлген. Ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей келе жатқан өзіндік ерекшеліктері бар. Тарихта белгілі себептермен өз отанынан басқа елге көшіп барып, бүгінгі күнге дейін өмір сүріп жатқан көпұлттар белгілі. XVIII ғасырдың орта шенінен бастап үдере көшкен қазақтардың бір тобы – Моңғолия қазақтары. Олар XVIII ғасырдағы қазақтың қаймағы бұзылмаған рухани құндылықтарын, салт-сана, дәстүрін айтарлықтай қаз қалпында бүгінгі күнге дейін жеткізе білді [1, 21 б]. Әлемнің әртүрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан қазақ диаспорасының өкілдері өздерінің ұлттық құндылықтары мен негіздерін ешқашан ұмытқан емес. Дүниежүзінің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің біртұтас интеграцияға ұшырап, жаппай жаһандану процесі жүріп жатқанда Қазақстандағы қазақтар да, шетелдердегі қандастарымыз да өзіндік этникалық келбетін және ұлттық бірлігін жоғалтпаудың жолдарын іздеуде. Мұндай әрекет барлық халықтар үшін маңызды болып тұр. Әрине, қазақ диаспорасы үшін өздері өмір сүретін жерлердегі басым үрдістердің екпініне шыдай қою да оңай шаруа емес. Дегенмен, Моңғолиялық қазақтар тілі мен салт-дәстүрін біршама таза сақтаған, рухы биік екенін мақтанышпен айта аламыз. Тұрмысы мен рухани өмірінде қаншама өзгерістер болып, тілі аздап шұбарланып, жан дүниесі жаңарғанымен моңғолиядағы ат төбеліндей қазақ қаймағы бұзылмай қазақ күйінде қалып отыр. Байырғы қазақ ахуалы мен дәстүрін, кәдуілгі қазақ тілі мен салт-санасының көптеген сырларын бүгінгі моңғолиядағы қазақтарының өмірінен кездестіруге болады. Бұл турасында Моңғолиядағы қазақтың бүгінгі ұрпағының күллі қазақ қауымы алдында беті ұялатын ештеңесі жоқ [2, 96

б.] Себебі, Моңғолия қазақтары қазаққа тән барлық дәстүр мен ғұрыптарды орындаудан кенде қалып отырған жоқ.

Отбасылық және некелік қарым-қатынастардың өз дәрежесінде сақталғандығы өткен тарихтан белгілі. Қазақ хандары отбалық құқықты заман талабына сай өзгертіп, оларға өзіндік сипат беріп отырған. Мәселен, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Өз Тәукенің жеті жарғысы» сынды заңдардың барлығында дерлік отбасы мәселесі үнемі алғашқы орында тұрады. Қазақ халқының тарихында өзіндік өшпес із қалдырып, қара қылды қақ жарған айтулы би-шешендері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің басшылығымен жасалған Тәуке ханның «Жеті жарғы» атты заңдар жинағынан көптеген тәрбиелік мәні зор мағлұматтар алуымызға болады. Хан Тәукенің тұсында ер адам он бес, қыз бала он алты жасында некелесуге ерікті болған екен. Қыз бала отбасындағы барлық тұрмыс-тіршіліктің ауыртпалығын тартатын болғандықтан, қыз баланың тұрмысқа кеш шығуын қалаған. Уақыт өте келе бұл үдеріс өз күшін жойып, тіпті некелесуге жас мөлшері жағынан шек қойылмайтын да бола бастады. Бұрынғы кезеңде некелесу дәстүрінің барлық қыр-сырын отбасындағы ата-анасы немесе сол рудың ақсақалдары шешіп отырған болатын. Күйеу жігіт пен қалыңдық тек қана ата-анасының рұқсатымен ғана некелесе алған. Көбінесе қыз бен жігітті бесікте жатқанда-ақ атастырып қоятын болған. Алдымен, қыз бен жігіттің ата-анасы құдаласуға бел буып, қалың мал жөнінде сөйлесіп, күйеу жігіттің әкесі құдалықтың нышаны ретінде қалыңдыққа үкі тағады. Егер қыздың әкесі құдалықтық келісімді қабылдағысы келмесе, үкісін қайтарып береді, сонымен қатар үстіне айып-пұл төлейді. Ал бұл келісімді жігіт жағы бұзған жағдайда үкі қайтарылмайды. Бұл шарттан соң заңды құдаласу басталады. Жігіттің әкесі руының сыйлы адамдарынан құда сайлап, қалыңдықтың ауылына аттандырады. Қалыңдық жағы құдаларын сый құрметпен қарсы алып, қалыңдықтың әкесі «ақ қой сойып, бата жасап, «құда түсер» рәсімін жасайды. Күту барысында құрт қатқан сорпаға салынған құйрық-бауыр тартады. Құдаларына құйрық-бауыр тартудың мәні өте зор. Бауыр – күллі бауыр, құда-жекжаттықтың, жақын-туыстықтың нышаны болса, құйрық- ежелден дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін молшылықтың белгісін білдірген. Қайтарында құдаларына киіт кигізеді. «Киіт кигізу» дәстүрі құдалардың жас ерекшеліктеріне, беделіне қарай берілген. Ең бағалы киіт күйеу жігіттің әкесіне беріледі. Қазақ халқы құдаласуды қыз бен жігіттің некелесуі деп қана емес, жалпы екі отбасының туыстасуы деп санайды, яғни күйеу жігіт пен қалыңдықтың біреуі қайтыс болған жағдайдың өзінде құдалық бұзылмаған. «Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» деген асыл сөз осыдан шыққан деген қорытынды да жасауымызға болады. Сондай-ақ қазақ халқында әменгерлік дәстүрі де жақсы сақталған. Әменгерлік, яғни, күйеуі қайтыс болған жағдайда қалыңдық оның бойдақ бауырына тұрмысқа шығады, егерде күйеу жігіттің бірге туған бауыры жоқ болған жағдайда, күйеу жігіттің жақын туысына тұрмысқа шығады. Бұл дәстүрдің өзінен өз әулетінің ұрпағын бөтен біреудің жетегінде жібермегендігін аңғаруымызға болады. Қазақ халқында дәстүр екі жақта бірдей жоғары деңгейде жүргізілетін болғандығын байқауымызға болады. Күйеудің әкесі жас келініне қалың малын төлеуге қандай міндетті болса, қалыңдықтың әкесі де қызына жасау беруге сондай міндетті болған. Дегенмен қалыңдыққа берілетін қалың мал мен жасаудың мөлшері жөнінде арнайы қағида жоқ. Әйтсе де, қалыңдықтың әкесі қалың малдың мөлшеріне қарай жасау да соған лайықтап сол дәрежеде әзірлеп беретін болған. Қалыңдық жасауы киім-кешек, көрпе-жастық, ыдыс-аяқ, үй жабдықтарынан тұрады. Дәстүр бойынша сәукеле мен қымбат әшекейден басқа қалыңдық киімі әрқайсысы тоғыз-тоғыздан берілген. Қалыңдықтың жасауы дайын болғанға дейінгі аралықта күйеу жігіт қалыңдығына тек қана ұрын барып жүре алған. Жасауы толығымен толықтырылып, қалыңдық ұзатылуға толықтай әзір болғанда ғана күйеу жігіт жолдас-жораларымен бірге қалыңдықтың ауылына аттана алған. Қалыңдықтың ауылы қалыңдыққа арнап отыз күн ойынын, қырық күн ұзатылу тойын ұйымдастырып берген. Осыдан кейін қыз жеңгелері қалыңдықтың үстіне бар жақсысын кигіздіріп атқа мінгізіп, әке-шешесімен қоштасуға алып барады. Қалыңдық әке-шешесі отырған үйге кіріп, сынсу айтып жылап қоштаса бастайды. Сынсу үстінде қыздың жеңгелері күйеу жігіттің нөкерлеріне қалыңдықтың бар жасауын жайып салады. Олар жасауды көріп, көрімдігін берген соң жүк буылып-түйіліп түйелерге артылады. Әке-шеше, ағайын-туыстарымен жеке-жеке қоштасып болған соң қалыңдық үйден шығар тұста әкесі оған «соңғы бұйымтайыңды айт, қимас затыңды ата дейді» дейді. Қалыңдықтың бұйымтайының ауыр, жеңіліне қарамай міндетті түрде орындалады. Жастар жолға жиылған сәтте күйеу жігіт пен қалыңдықтың некелері қиылады. Ең алдымен, күйеу жігіт пен қалыңдық отау үйге кіріп, әрқайсысы өз шымылдығына кіреді. Күйеу жігіттің шымылдығы түріліп, қалыңдықтың шымылдығы түсіріледі. Үйде күйеу жігіт пен қалыңдықтың әке-шешесі, екі жақтан екі куәгер және неке қиюшы молда қалады. Неке қиярға ішіне күміс, інжу-маржан салынған «неке суы» әкелінеді. Неке суынан күйеу жігіт пен қалыңдық, сондай-ақ, некеге қатысушылар ұрттайды. Молда батасын оқып, тілегін айтып, некеленушілердің ризашылығымен некесін қияды. Неке қиярдан кейін

қалыңдық отау үйге кіріп, қыз киімін шешіп, келіншектің киімін киеді. Басына жаулық салып, сәукеле киіп, желек жамылады. Сосын жас келіншек анасын ертіп күйеуінің ауылына аттанады. Келіншегі мен енесінің көші ауылдан ұзаған соң күйеу қайын атасымен арнайы барып қоштасып, көш соңынан жөнеледі. Келіннің көші жігіт ауылының шетіне жеткенде күйеудің жеңге, қарындастары көш алдынан жүгіріп шығып, келіннің жасауы теңделген түйелердің бұйдасын ұстап, «түйе мұрындық» сұрайды. Әдетте «түйе мұрындық» бешпент, камзол түрінде өтеледі. Ырымын алып, көңілдері көншіген қыз-келіншектер жас келінді жан-жағынан қаумалап, «жар-жар» айтып, үйге алып кіреді. Үйдің табалдырығын оң аяғымен аттап кірген жас келін іште отырғандарға иіліп сәлем береді. Күйеудің нөкерлерінің ішінен біреуі шығып беташар айтып, келіннің бетін ашады. Күйеудің әкесі, қайын ағалары келіннің бетін ашқан адамға, келіннің өзіне, келінді қолтықтаған қыз-келіншектердің әрқайсысына жеке-жеке көрімдік береді. Бұл көрімдік «келін көрімдік» деп аталады [3, 67 б.]. Беташар жасалып аяқталған соң келін түсіру тойы басталады. Ол той ертеңінде құда күту тойына ұласып, келіннің анасы мен туған-туыстарына сый-сияпат көрсетіліп, киіт кигізіледі. Той тарқағаннан кейін қыздың анасы мен туыстарын бүкіл ауыл жиналып, қошеметтеп шығарып салады. Келін болып түскен күннен бастап ол қайын атасының, қайын ағаларының, тіпті қайныларының бетіне тіке қарамауға және алдынан кесе-көлденең өтпеуге тиіс. Сондай-ақ қазақ халқының дәстүрінде әйел адам еш уақытта ер адамнан асып сөз сөйлемеген. Қазақ халқының тұрмысында ажырасу деген өте сирек болған жайт. Себебі, қазақ халқы неке тазалығын, отбасының бүтіндігін барлық мәселеден жоғары қойып, оның ешуақытта шайқалуына жол бермеген. Ұзатқанға дейін қызын қашанда жат жұрттық деп, жас күнінен отбасының сенімді серігі, қара қазанның иесі, отбасының ұйытқысы, қонақ ретінде тәрбиелеген ата-бабамыз некенің бұзылып, отбасының шайқалуын әрқашанда «маскара іс» ретінде бағалаған. Ал, имандылық пен адамгершілікке бай ислам дінінде ажырасу мәселесі «талақ» деп аталады. Пайғамбарымыз хадисінде: «Жаратқан Алла әйелдермен сыпайы сөйлесуді бұйырды, себебі әйел – анаңыз, қызыңыз, әжеңіз» деп келтіреді. Бұл хадистен жүрегінде иманы бекінген ата-бабаларымыздың әйел затын әрдайым жоғары бағалағанын көреміз. Ұлттың ұлт болып қалыптасуы, қоғамның ілгері дамуы, мемлекеттің шарықтап дамып өркендеуі сынды барлық мәселелер болашақ ана болар қыздарымыздың тәлім-тәрбиесімен өте тығыз байланысты. Отбасы құрылымының тарихи дамуы Монғолия қазақтарында XIX-XX ғасыр аралығында қазақ халқына тән отбасы түрі – әке, шеше және үйленбеген балалардан тұратын дара шағын отбасы болды [4, 75 б.].

Монғолия қазақтарының некелесуінің ең негізгі түрі – қалыңдықты қалың мал төлеп сатып алуға негізделген құдалық арқылы неке құру болды. Айттыру арқылы қосылған ерлі-зайыптылардың жас ерекшелігі кейде керісінше болды, яғни әйелінің жасы ерінен әжептәуір үлкен болады. Монғолиядағы қазақтар бүгінгі күнге дейін балаларының барлығына отау көтеріп енші бөліп беруді парыз санайды. Ал, балалары әке-шешесі көтеріп берген отауды «ордаға» бөліп берген енші малын өсіріп, ата дәулетін арттыра түсуге талпынады, егер бөліп берген еншісін дұрыс игере алмаса үлкен сын болып саналады [5, 24 б.]. Көп балалы ата-аналар ержеткен балаларын мезгілінде үйлендіріп, оларға енші беріп, бөлек шығарып отырады. Әдетте, кенже бала ержетіп үйленгенше, кейде тіпті шаруашылыққа әбден қартайғанша әкенің өзі басшылық етеді. Халық дәстүрі бойынша кенже інісі үйленіп, шаруашылықты өз қолына алғанша қартайған әке-шешесінің шаруасына үлкен бала мен келін көмектесу керек. Мұндай жағдайда әкенің басшылығымен бір отбасы болып үш ұрпақ, әке-шеше, үйленген бала әйелімен және немерелері бірге тұрады. Бұл отбасында әкенің үйленбеген інілері мен кіші балалары да бірге тұруы ықтимал. Міне осы жағдайлардың бәрі бір уақытта үстем болған үлкен патриархалды отбасының сарқыншағы деуге болады. Монғолия қазақтарында мұндай патриархалды отбасы XX ғасырдың 50-ші жылдарына дейін сақталған. Оны В.А. Коноваловтың «Казахи Южного Алтая» деген еңбегінде нақты келтірген [6, 106 б.]. Балаларына енші беріп бөлек шығару әдеті негізінен олардың үйленуіне байланысты болады. Жаңа түскен келін әдетте 1-2 жыл ата-енесімен бірге тұрып, әр нәрсеге үйреніп, өз бетінше үй болуға дағдыланған соң өз алдына отау болып бөлінетін де, еншісін алатын. Әке шаңырағынан бөлінген жаңа отауға туған-туыстары өз әлінше мал мен мүлік қосады, оны халық тілінде «жылу», «тамыздық», «немеурін» деп атайды. Ал, Монғолия қазақтары мұны жылу дейді.

Қазіргі таңда рухани құндылықтарымызды екінші орынға қоюымыздың салдарынан отбасы мәселесін жоғарғы орнынан сәлде болсын кейінгі орынға ысыра бастадық. Сонымен қатар, қоғамда некенің бірнеше түрі орын ала бастады. Мәселен, үлгілі де өнегелі жанұя құратын болашақ әке мен ана болар жастарымыздың көпшілігінің көңілі дәстүрлі некеге отырудан гөрі азаматтық некеге отыруды құптайды. Сондай-ақ, кейбір білімді де білікті жастарымыздың өзі заңды түрде некеге отырғанды, Алла Тағала алдында некеге отырумен шатыстырып жатады. Бұл жайттардың қоғамда көптеп орын алуы өз салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымызды толық білмеуіміздің салдарынан деп ойлаймын. Керісінше, ақпараттық технологиялар белең

алған жаһандану заманында отбасы мәселесін жоғарғы орынға қоюымыз қажет. Әйтсе де көпке топырақ шаша беруімізге де болмас. Қазақ жастарының арасынан қазақы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты сол күйінде бұлжытпай орындап келе жатқан иманды жастарымыз да бар. Лайым ата-баба дәстүрін жалғастыратын жастарымыздың саны күннен-күнге көбейе берсін демекпін. Моңғолиядағы қазақ отбасыларының отбасылық жөн-жоралғысы орнымен жүргізілген. Ұлыларын ұлықтап, салт-дәстүрін дамытқан халқымыздың үлкенді аға тұтқан, кішіге қамқор болған қазақы қалпын бойға сіңіріп, елдік қасиетін қастерлеп өту – әрбір Моңғолиялық қазақтың өмірлік ұстанымы.

1 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы, – 2001. – 320 б.

2 Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. – Астана, Елорда, – 2007.

3 Арғынбаев Х.А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы, – 2005-216 б.

4 Ислам Қабышұлы Моңғолия қазақтарының тарихы. – Өлгий, – 1980. – 242 б.

5 Нұрсәуле Мешелқызы. Моңғолия дағы қазақтардың тіршілік цикліне байланысты әдет-ғұрыптары - Алматы, 2006. – 64 б.

6 Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. Алма – Ата, – 1986. – 144 с.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

УДК 378

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТАРИХТЫ ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ КУРСТАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Г.Б. Бақауова – аға оқытушы, магистр, Абай атындағы ҚазҰПУ

Бұл мақалада болашақ ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі-маңызды мәселелер туралы жазылған. Жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеуде білім беру ісінің инновациялық дамуына көңіл аударған жөн. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білім-дар ұстаздарды көптеп дайындауды қажет етеді.

Түйін сөздер: Студенттердің ақпараттық технологияға арқылы белсенділігін арттыру жаңашыл әдісті кеңінен дамыту

Следует обратить внимание на инновационное развитие в сфере образования. Это создает условия на интерактивные способы и новые технологии в процессе обучения и это требует высококвалифицированных. В воспитании нового поколения казахстанцев следует обратить внимание на использование инновационных методов обучения в образовании. Это способствует широкому использованию интерактивных методов и новейших технологий в обучении, также подготовки педагогов которые могут обучить нынешнее поколение с использованием новейших технологий обучения.

Ключевые слова: Посредством инновационных технологий, развиваются новаторские навыки у студентов

We should convert attention to innovation development in education sphere. That creates conventions to interactive moduses and new technologies in education processes, and that demands high qualified teachers. In education of new generation of Kazakhstan note should be taken on the use of innovative methods of educating in education. It assists deployment of interactive methods and newest technologies in educating, also preparations of teachers that can teach present generation with the use of the newest technologies of educating.

Key words: By means of innovative technologies, innovative skills develop for students

Мемлекетімізді нығайтудағы, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын айқындады. Қазір еліміз дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Соңғы 20 жылда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу тарихында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Сонымен қатар алда атқарылатын істер де ауқымды. Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2012 жылғы Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» деген атпен жарияланды [1].

Елбасы Жолдауда еліміздің ішкі және сыртқы саясаттың ең маңызды 10 жаңа стратегиялық бағытын анықтап берді. 2012 жылы Елбасы Қазақстан халқына жыл сайынғы дәстүрлі Жолдауында Қазақстан дамуының жаңа кезеңі – экономиканы нығайту, халықтың әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты екенін атап өтті. Мемлекет басшысы: «...Алдымызға қойылып отырған міндеттер жылдан жылға артып келеді. Сондықтан еліміздің тәуелсіздігін нығайту жолында халықтың және сіздер мен біздің істеп жатқан шаруамыздың барлығы мемлекетіміздің нығаюы, тәуелсіздіктің мықтылығы, халықтың әл-ауқатының артуы үшін жасалуда» – деп атап көрсетті [2]. Осы ауқымды міндеттер Қазақстан дамуының жаңа кезеңдегі стратегиясы болып табылады. Оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдар ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог мамандар даярлауда студент жастарды оқытудың жаңашыл әдістемесімен, мұғалімдердің озат тәжірибелерімен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге септігін тигізеді. Стратегиялық басымдылықтың бірі – жастардың патриотизмі, парасаттылығы, ұлтаралық келісім мен толеранттылығы, заңға мойынұсынушылық сезімін тәрбиелеу елімізді дамытудың, нығайтудың негізгі факторы болып табылады.

Жас өскелең ұрпақ бойында отаншылдық, ізгілік сезімдерді сіңіруде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауларын, жастарға арналған лекциялары мен баяндамаларын ЖОО-дары, орта білім беретін оқу орындары мен мектепте оқып-үйренудің орны ерекше. Елбасының жыл сайынғы Жолдауы мен баяндамаларымен таныстыра отырып, студент-жастарға елінің өркендеп дамуы үшін адал еңбек ету, жақсы оқу еліміздің әрбір азаматының басты мақсаты екенін түсін-

діруге басты назар аударылады. Қазақстанның әлемдегі табысы жоғары елдердің қатарына қосылу міндеттерін іске асыруда қазақстандықтар, әсіресе жастардың жасампаз еңбектері, күш-жігері мен білімдері қажет.

Елбасы: «Біздің жастар елеспен өмір сүрмеуге тиіс. Қазақстаннан тыс жерде жұмақ жоқ. Еш жерде, әлемнің ешбір елінде бәріне бірден ие болу мүмкін емес. Ол үшін мемлекет барлық жағдайлар жасауда және одан әрі де жасай беретін болады» деп ерекше тоқталды. Бүгінгі таңда Қазақстанның өскелең дамуына бағытталған барлық істерге жастар қолдау көрсетіп, белсене қатысып, дербес өмірге, бастамшыл еңбекке бейімделуі тиіс. Демек, өскелең жас ұрпақ өз елін сүйетін патриот, бәсекеге қабілетті болуы қажет. Міне, осындай аса маңызды міндеттерді жастарға түсіндіруде ЖОО-нда оқытылатын Қазақстан тарихы мен тарихты оқыту әдістемесі пәнінің маңызы зор.

Елбасының жыл сайынғы Жолдауларымен студенттерді жан-жақты таныстыру, Отанымыздың күш-қуатын нығайту, экономиканы дамыту, әлеуметтік проблемаларды шешу, қазіргі жастар үлесінде екендігін түсіндіру, жастардың мемлекеттің болашағы екендігін сезіндіруге себін тигізеді.

Мемлекет басшысы: «Қазір еліміз дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Біз бүгінде бәсекеге қабілетті, әлеуеті зор, экономикасы қуатты ел құрадамыз», – деді [1]. Олай болса, әрбір қазақстандықты өз елінің өркендеп дамуына қандай үлес қостым, деген сауал ойландыруы тиіс.

Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық 20 тапсырмада еліміздің әлеуметтік дамуының басым бағыттарын, алда атқарылар ауқымды қадамдар мен міндеттерді айқындап берді. Елбасы баршамызды ел игілігі жолында бар қиындықты жеңдіретін жемісті еңбекке шақырады.

Н.Ә. Назарбаев еңбек шешуші фактор ретінде, бірінші орында болу керек деген Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы идеясына негізделген Қазақстанды дамытудың тұжырымдамасын ұсынды. «...Жаһандық дауылдарға қарсы тұра алу үшін жаһандық тұрақтылық жағдайында, жаңа ғасыр жағдайында, Қазақстан қоғамы қандай болуы керек деген сұрақтарға жауапты талап етеді... Сондықтан біздің әлеуметтік саясат бәсекеге қабілетті және күшті жалпыға ортақ еңбек қоғамын құруға бағытталуы тиіс. Шындықты мойындайық, болашақта ХХІ ғасырда тек еңбек қана барлық қазақстандықтардың әл-ауқатқа және жаңа өмір сапасына қол жеткізуін қамтамасыз ете алады», – деп атап көрсетті [3].

Елбасы Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыртуда үлес қосатындай жастардың білімді, талантты, саналы азаматтары болып өсу қажеттігін негіздеді.

Биылғы Жолдауда Қазақстан даму жолының жаңа кезеңінде он бағыт бойынша міндеттерді жүзеге асыру көзделді.

Біздің елімізде жастардың сапалы білім алуын, денсаулық жағдайын жақсартуын, тұрғын үйге ие болуын, біліміне сәйкес қызмет атқаруын қамтамасыз ету сияқты өзекті мәселелер бар. Осы мәселелерді шешу бірнеше бағдарлама аясында қарастырылады. Мәселен, «Болашақ» бағдарламасы бойынша білімді, талапты жастардың шетелдің ең таңдаулы жоғары оқу орындарында мемлекет есебінен тегін оқуын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ Үкімет отырысында «Мемлекеттік жастар саясаты бойынша қабылданған заңдарға өзгерістер мен түзетулер енгізу туралы» заң жобасында жастарға деген қамқорлықты одан әрі күшейте түсудің жаңа мүмкіндіктері қарастырылды.

Бағдарламаның бағыттары жұмыссыз адамдарды жақсы дамып келе жатқан өңірлерде ашыла бастаған жаңа жұмыс орындарына орналастыруға және ауылда жұмыссыз жүрген, қолдарында ештеңесі жоқ жастар проблемасын шешуге бағытталған.

Жастар – елдің келешегі. Қазіргі жастардың білімділігі, оқу мен еңбекке деген ынтасы, олардың отаншылдығы мен парасаттылығы, этносаралық келісім мен төзушілік қасиеті болашақта ел тағдырын айқындайтыны белгілі. Қазақстан жастарының 11 съезінде қабылданған «Жастар саясаты» жөніндегі стратегия жастарды Отанының патриоты болуға үндейтін, олардың қоғамдық өмірден өз орнын табуына бағыт беретін маңызды құжат болып табылады.

«Қазақстан білім қоғамы жолында» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Назарбаев университетінде» оқыған лекциясында: «Жастар мәселесімен мемлекеттік тұрғыда айналыса бастаған елдердің бірі Қазақстан болып табылады. Қазірдің өзінде Жастар істері жөніндегі комитет құрылған. Барлық өңірлерде жастар істері жөніндегі басқармалар жасақталуда. 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Жастар саясатының жаңа тұжырымдамасын жасау жүріп жатыр. Жас қазақстандықтар азамат дегеніміз – бұл тек құқық қана емес, бірінші кезекте өзі, өзінің отбасы және біздің Отанымыз үшін ұлы жауапкершілік екенін есте ұстаулары тиіс», – деп атап көрсетті [4].

Елбасы: «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында біз үшін келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор. *«Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу;*

Екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор; *Үшіншіден*, біліктілікті бекітудің тәуелсіз жүйесін құру қажет; *Төртіншіден*, мемлекет-жеке меншік әріптестігі, ауылдық жерлерден және аз қамтамасыз етілген отбасылардан шыққан жастардың жол жүруі мен өмір сүруін субсидиялау, жатақханалар желісін дамыту тетіктері арқылы білім берудің қолжетімділігін кеңейту қажет; *Бесіншіден*, оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйретуі тиіс; *Алтыншыдан*, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет; Олар – патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылықтың қолжетімділігін кеңейту туралы мәселені шешуді тапсырамын»–деп атап көрсетті [1].

Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық 11-12-13 тапсырмаларында білім беру жүйесін жаңғырту жөніндегі төмендегідей қадамдарға назар аударды. «... ЖОО оңтайландыру үдерісін жүргізу маңызды. Қазақстанда 146 жоғары оқу орны бар. Олардың талайы маман тәрбиелеп шығарудың қажетті сапасын қамтамасыз ете алмайды.

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінде оқу үдерісінің практикалық жағына жеткілікті көңіл бөлінбейді, оқушылардың жеке ерекшеліктері нашар ескеріледі.

Іс-жүзінде бүкіл оқу-тәрбие үдерісі ескірген әдістемелерге негізделген. Оқу-тәрбие үдерісінің тарихи білім сынды маңызды ісі жеке тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасуы міндеттерін шешуге атымен бейімделмеген.

...Сондықтан, бүгінгі таңда оқу-тәрбие үдерісін түбірінен өзгерту маңызды...

- 2013-2014 оқу жылынан бастап жалпы білім беретін мектептердегі оқу үдерісінде білім берудің интерактивті түрлерін пайдалануды кеңейтуді және онлайн оқытудың арнаулы оқу бағдарламаларын енгізуді көзделсін;

- Қазақстан тарихы бойынша оқу жоспарларын, оқулықтар мен оқу құралдарын талдаудан өткізсін, оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудың мазмұны мен пішінін өзгерту жөнінде іс-шараларды жүзеге асырсын», – деген маңызды тапсырмалар берді [3].

Жаңа онжылдықта елді жаңғыртудың басты нысананың бірі сапалы білімге қол жеткізу, бәсекеге қабілетті мамандар даярлау болып табылады.

Қазақстанда орта білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі-2020 жылға қарай жалпы білім беретін мектептерде 12 жылдық оқыту үлгісіне көшу және оны табысты жүзеге асыру. Республиканың жүзден аса мектебінде эксперимент ретінде іске асырылып жатқан бұл жүйе бойынша *оқушының тек білім, білік және дағдыға қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес кәсіби біліктілікке-ақпаратты өзі іздеп табу, талдау, ұтымды қолдану, тез өзгеріп отырған дүниеге лайықты өмір сүру және жұмыс істеу талап етіледі.* Бұл әлемдік тәжірибеде бар, оңды үрдіс. Мектеп оқушысы несиелік жүйенің элементтерін мектепте жүріп игеріп келеді, сөйтіп ЖОО-да сапалы білім алуға, өзіндік жұмысты орындауға мүмкіншілік жасалады. Басты мәселе, мектептегі білім сапасының артатындығы мен оқушының дербес өздігінше жұмыс істеуге дағдылануы, оны өз өмір тәжірибесінде пайдалана алуы болып табылады. Кредиттік технология студенттерді әр пән бойынша қажетті әдебиеттермен, баспасөз материалдармен, ақпараттық оқыту технологиясы көздерімен, электронды оқулықпен, интернетпен, интерактивті тақтамен, оқу-әдістемелік кешендермен және кәсіби білікті профессорлық-оқытушылар құрамымен қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл жүйе студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталып, өздігінше білім алуға үйретумен қатар, алған теориялық білімдерін өмірлік тәжірибелерінде пайдаланып, білікті маман даярлауға көмектеседі. Кредиттік жүйе негізінде кез-келген студент алдымен белгілі бір ғылым саласы бойынша жалпылама жоғары білім алады, содан кейін нарық сұранымына қарай нақты мамандықты меңгеруге мүмкіндік туады. Сондай-ақ оқытушылардан ақпарат легін дұрыс пайдалана отырып, заман талабына сай ақпараттық технологияларды, замануи әдістемелерді ұтымды қолданып, кәсіби біліктіліктерін одан әрі жетілдіріп тұруды қажет етеді. Елбасы: «Алтыншыдан, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар – патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық», – деп айтты (1). Бұл құндылықтарды жастарға баулу маңызды, сондықтан барлық оқу орындарында студенттердің бойына осындай қасиеттер сіңірілуіне баса назар аударды. Осындай маңызды міндеттердің бірі – Қазақстанның болашағының өркениет жолымен үздіксіз алға жылжуының басты кепілі саналатын – жастар бойында қазақстандық патриотизм сезімін тәрбиелеу болып табылады. Бүгінгі жастар – ертеңгі ел тізгінін ұстайтын, мемлекеттің өркендеуіне үлес қосатын саналы азаматтар. Жастар келешегінен қоғам мол үміт күтеді. Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің тамыры терең, халқымыздың сонау көне заманнан бүгінге дейінгі

сандаған ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақылы мен ойының, санасы мен парасатының, салты мен дәстүрінің көрінісі іспеттес. Келешек жас ұрпақта патриоттық тәрбиені ойдағыдай қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік-кескен жерін, күш-қайраты мен қажырлы еңбегін жұмсамай, отансүйгіш азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес.

«Патриотизм» – грек тілінен аударғанда «*patriotes-Отандас, patrio – Отан, туған жер*» деген мағынаны білдіреді. Қазақ ұлттық энциклопедиясында: «Патриотизм-Отаншылдық, отансүйгіштік, адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүріне, мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі», – деп анықтама берілген. Патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы бар күш-қуатын, ерік-жігерін Отан игілігі мен мүддесіне аямай жұмсау, туған жерін, қасиетті ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеу – деп санаймыз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелдерде білім алған жастардың алдында сөйлеген сөзінде: жастар «мемлекеттік басқару мен бизнес саласын жетік меңгерген мамандар болуы қажет. ХХІ ғасырда қалай жұмыс істеу керектігін білетін мамандар Отанының мақсат-мүддесін алдыңғы орынға қоятын патриоттар болып қалыптасады. Оның үстіне олар менеджменттің де қыр-сырын білетін болуы керек. Жаңа идеяларға бастамашы болулары шарт. Өйткені, біз мемлекеттік басқаруға білімді, жан-жақты дайындығы бар, тәжірибелі мамандарды тартамыз», – деді [6]. Елімізде кемелдіктің тұтқасын ұстайтын білімді де білікті, іскер, қоғам ісіне белсене қатысатын, оның болашағына жауапты, елжанды ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Жас өскелең ұрпақ бойында елжандылық және адамгершілік сезімдерді сіңіруде, өз ұлтының құндылықтарын меңгертуде, жоғары мәдениеттілікке тәрбиелеуде жоғары оқу орындарында сапалы бәсекеге қабілетті білім беру мен оқыту процесінің инновациялық дамуына жол ашудың орны ерекше. «Халықты халықпен, елді елмен теңестіретін – білім» – деп атақты жазушы М.Әуезов айтқандай, еліміздің жанарып, жаңа әлемнен лайықты орын алуы үшін отандық мамандарымыз мықты болуы шарт.

Ұрпақ бойына қаншалықты асыл қасиеттерімізді сіңіре алсақ, жылдар өте, соның жемісін көреміз. Ұрпақ тәрбиелеу ісінің жауапкершілігі, күрделілігі мен маңыздылығы да осында. Ұлтжандылық, отан – сүйгіштік, адамгершілік қасиеттер адам бойына ұлттық рухымыздан нәр алып, ұрпақтан ұрпаққа сіңеді. Ол – Отан тарихы пен әдебиеті, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, тілі, ділі мен діні. Осылар біздің нәр алатын-терең тамырымыз. Жолдауда айтылған жастар тәрбиесі, білімді, білікті жастарды мемлекеттік қызметтерге тарту мәселесі олардың қоғамдық өмірге белсене араласып, келешекке деген сенім қалыптастыруына негіз болады. Бұл озық білімді, адамгершілік қасиеті жоғары, ойлы қазақстандықтардың жаңа буынын қалыптастырудың негізіне айналмақ. Бәсекеге қабілеттіліктің әлемдік стандартқа сай кәсіби білімділікке қол жеткізгенде ғана бой көрсетіп, сомдалатыны белгілі. Қай жерде болмасын біздің мамандарымыз үлкен сұранысқа ие болуы тиіс. Ендігі мақсат-әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру, «парасатты экономика» негіздерін қалыптастыру үшін жоғары білікті және бәсекеге қабілетті кадрларды даярлаудың сапасын арттыру, білім беру саласындағы оқулықтардың, оқу құралдарын, әдістерін, бағалау тетігін жетілдіру, оқытудың озық педагогикалық технологияларын пайдалану, білім мазмұнын жаңарту – бүгінгі таңда білім беру саласының алдында тұрған өзекті мәселелер.

Жас ұрпақты тәрбиелеудің аса маңызды *міндеттері*:

- ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика негізінде жеке адамды қалыптастыру; «азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кезкелген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу; белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;

Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу т.б.» болып саналады (7);

Тарих пәнінің әдістемесі мен оқыту технологиясының мазмұнымен таныстыру арқылы, студенттерге елінің жарқын болашағы үшін адал еңбек ету, жақсы оқу еліміздің әрбір азаматының басты мақсаты екенін түсіндіруімізге мүмкіндік туады. Отанымыздың күш-қуатын нығайту, көркейту, ғылымды ілгерлету, экономиканы дамыту, әлеуметтік проблемаларды шешу, еліміздің қазіргі жетістіктерін одан әрі арттыру бүгінгі жастар үлесінде екені баса айтылады. Жастардың озық ойы, жасампаз ісі, табанды да қажырлы тіршілігі біліммен ұштасқан біліктің арқасында биік шыңдарға жеткізе алатындығына көз жеткізуге мүмкіндік жасалады.

Жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеуде білім беру ісінің инновациялық дамуына көңіл аударған жөн. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға

жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдар ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог мамандар даярлауда студент жастарды оқытудың жаңашыл әдістемесімен, мұғалімдердің озат тәжірибелерімен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге септігін тигізеді. Осы орайда, тарихты оқыту әдістемесі мен тарихты оқытудағы ақпараттық технология курстарының қыр-сырын терең меңгеру, алған білімдерін күнделікті сабақта өз тәжірибесінде пайдалана білудің маңызы зор.

Студенттер алғашқы оқу жылдары Қазақстан тарихы пәнімен жан жақты танысады. Бұл пәнді оқып-үйрену студенттерге еліміздің басынан өткізген сан қилы аумалы-төкпелі кезеңдерден, қазіргі егемендікке қол жеткізген кездегі бүгінгі еркін тыныс-тіршілігінен өте бай мәліметтер береді.

Отан тарихын оқу барысында студенттердің көз алдынан сонау ерте заманнан осы күнге дейінгі тарихтағы: қайшылықтар, қаһармандық, жасампаздық істер мен қайғылы оқиғалар, әр алуан, адамзат тарихы тұтас күйінде, толық өтіледі.

Студенттер Қазақстан тарихын оқып үйрену барысында алған теориялық білімдерін тарихты оқыту әдістемесі мен оқыту технологиясы пәндерімен тереңірек танысқанда және педагогикалық практика кезінде іс жүзінде пайдалануға мүмкіндік туады.

Тарихты оқыту әдістемесі пәні оқытудың мақсатын, мазмұнын, формасын, әдістерін, тәсілдерін, талаптарын, оқыту құралдарын анықтайтын ғылыми педагогикалық пән. Әдістеме пәні негізгі практикалық мәселелерге: *не үшін оқыту керек (оқытудың мақсаты), неге үйрету керек (оқытудың мазмұны), қалай оқыту керек* деген сауалдарға жауап береді.

Кредиттік жүйе негізінде Тарихты оқыту әдістемесі мен ақпараттық технология курстарының дәрістерінде, семинарлар мен өздік жұмыстарында «Қазақстан тарихын оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуы», «Тарихты оқытуда белсенді және инновациялық әдістерді қолдану», «Педагогикалық технологиялар», «Тарихты оқытудағы ақпараттық технология» және басқа тақырыптардың мазмұнын ашып көрсету арқылы тарихты оқыту әдістемесі пәнінің мәні, оқытудың едеуір тиімді әдістері мен тәсілдері, жаңа технологиялардың түрлерімен танысып қоймайды, сонымен қатар шығармашыл мұғалімдер тәжірибесіндегі сабақ үлгілері талданып, оны студенттердің практикада пайдалануына мүмкіншіліктер жасалады «Қазақ тарихы әлемдік тарихтың құрамды бөлігі, оның әлемдік дамуға қосқан үлесі, ол-адамзат баласының мақтанышы, болашақ дамуы, шарықтау бақыты. Біз тәуелсіз елдің перзенті, Отан тарихын мақтан ете аламыз, ұлттық саналылыққа одан нәр ала аламыз. Қиялымызға серпін, ісімізге екпін, рухымызға күш-қуат берер Отан тарихы-өркеніет перзенті, ағайын" – деп жазды академик М.Қозыбаев [8].

Қазақстан тарихы, тарихты оқыту әдістемесі мен оқыту технологиясы пәндерін оқып үйрену барысында адамзат жинаған құндылықтар, рухани және адамгершілік тәжірибелер туралы материалдар студенттерді елжандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуге, шығармашылығын дамытуға үлес қосады.

1 Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2012 жыл 28 қаңтар // Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 28 қаңтар.

2 Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан «Қазақстан-2030» стратегиясы Қазақстан дамуының жаңа кезеңінде. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. 2007 жылы 28 ақпан. – Алматы, 2007. - 72 б.

3 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам // Егемен Қазақстан, 2012, 10 шілде.

4 Назарбаев Н. Қазақстан білім қоғамы жолында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Назарбаев университетінде» оқыған лекциясы // Егемен Қазақстан, 2012, 6 қыркүйек.

5 Әліпбай С. Жұмыспен қамту: жаңа стратегия // Егемен Қазақстан, 2012 жыл, ақпан.

6 Елбасы ел туралы ой толғайды Қазақстан Республикасы Президентінің Интернет конференциясы // Егемен Қазақстан, 2007, 8 маусым.

7 Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы». - Алматы, 2007.

8 Қозыбаев М.Қ. Қазақ тарихы-Дала өркениетінің құрамды бөлігі // Отан тарихы, 1998, - №1. - Б. 19-25.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Г.К. Кенжебаев – Проректор по учебно-методической работе КазНПУ им. Абая, д.и.н.,
С.Т. Орумбаев – Начальник учебно-методического отдела КазНПУ им. Абая, д.и.н., профессор

Мақалада әртүрлі пәндерді оқыту барысында пайдаланылатын инновациялық технологиялар мен студенттерді интерактивті оқыту әдістері қарастырылады. Студенттерді интерактивті технологиямен оқытуда электронды құралдарды пайдаланудың әдістемелік және әдіснамалық нұсқаулары беріледі. Инновациялық әдістер дәстүрлі түрде, сонымен қатар қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша электронды мультимедиялық оқулықтар мен оқу құралдары бойынша іске асады. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің студенттерінің таным белсенділігіне қарай алдыңғы қатарлы технологияларды электрондық оқу құралдарын, соның ішінде: «іскерлік және ролдік ойындар», «миға шабуыл», «кейс-әдіс», «онлайн-бағдарламалар», ««тренингтер», «дөңгелек стол», пікірталас және де басқа әдістерді пайдаланады. Мақалада студенттерді оқытуда, алдыңғы қатарлы әдістерді меңгеру мақсатында, университетіміздің профессор-оқытушылар құрамынан семинар-тренингтер өткізіп тұру керектігі туралы айтылады.

Кілт сөздері: Инновациялық технологиялар, интерактивті әдістер, семинар-тренингтер

В статье рассматриваются инновационные технологии и интерактивные методы обучения студентов, которые могут быть использованы в преподавании различных учебных дисциплин. Даются методологические и методические рекомендации по применению интерактивных технологий обучения студентов с использованием электронных средств. Инновационные методы могут реализовываться как в традиционной форме, так и в связи с *дистанционной технологией* обучения с применением электронных мультимедийных учебников и учебных пособий. Предлагаются некоторые передовые технологии по активизации познавательной деятельности студентов в КазНПУ им. Абая с использованием электронных обучающих средств, среди которых «деловые» и ролевые игры, «мозговой штурм», кейс-метод, онлайн-программы, тренинги, «круглые столы», дискуссии и другие. В целях овладения передовыми методами обучения студентов в статье говорится о необходимости обучающих семинаров-тренингов для профессорско-преподавательского состава университета.

Ключевые слова: Инновационные технологии, интерактивные методы, семинары-тренинги

The article discusses innovative technology and interactive teaching methods of students that can be used in teaching different disciplines. Methodological and methodical guidelines are given for the use of interactive learning technologies students through electronic means. Innovative methods can be implemented as in the traditional form, and in connection with distance learning technologies using electronic multimedia textbooks and manuals. Offers some advanced technologies to enhance the students' cognitive activity in Kazakh National Teacher Training University after Abai using electronic learning tools, including "business" and role-playing games, "brainstorming", the case method, online -programmers, training, and "round tables" , discussions and more. In order to gain advanced methods of teaching students in the article refers to the need of educational training seminars for all members of the University.

The key words: Innovational technology, the interactive method, seminars-trainings

Современный этап развития казахстанского общества характеризуется преобразованиями во всех сферах жизнедеятельности социальных институтов и организаций, в том числе и института образования. Сегодня образовательная система Казахстана находится в поисковом режиме, обусловленном отходом от традиционных методов обучения и переходом к инновационным и исследовательским парадигмам в связи с тем, что в студенческой среде происходит ломка устоявшихся стереотипов на процессы образования и воспитания.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в Послании народу Казахстана от 17 января 2014 года «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» конкретизировал новые задачи перед страной по вхождению в число 30-ти наиболее развитых государств мира, в том числе в сфере образования. В частности, он отметил, что все развитые страны имеют уникальные качественные образовательные системы. Нам предстоит большая работа по улучшению качества всех звеньев национального образования [1].

За прошедшее десятилетие казахстанская система высшего образования претерпела существенные структурные преобразования: вузы получили большую степень автономности в управлении своей деятельностью, большую свободу в определении образовательной политики, изменилась направленность специализации деятельности вузов, создана конкурентная среда.

Однако повышение требований общества к качеству высшего образования, углубление диспропорций между предложением образовательных услуг и потребностями рынка труда, неэффективное использование ресурсов общества, направленных в систему высшего образования, возникающее вследствие отсут-

ствия механизмов согласования целей и результатов деятельности учреждений высшего образования с потребностями государства и общества, кардинальное обновление технологий обучения, изменение организационно-экономических механизмов управления образовательными учреждениями, обострение конкуренции на рынке образовательных услуг, создают необходимость вести поиск новых стратегических подходов в управлении высшим образованием.

Инновационные образовательные технологии современного вуза – это технологии, основанные на нововведениях: организационных (связанных с оптимизацией условий образовательной деятельности), методических (направленных на обновление содержания образования и повышение его качества) и управленческих. Так, к инновационным методикам обучения относятся интерактивные и компьютерные технологии. Интерактивные технологии включают лекции (научные, социальные, профессиональные, интегративные и др.) и семинары (диспуты, учебные дискуссии, мозговые атаки и др.). Компьютерные технологии обучения предполагают сбор, переработку, хранение и передачу информации от обучающего обучаемому, и наоборот.

Сегодня в Казахстане появился новый бренд в системе образования – «Назарбаев Университет» как отечественное воплощение модели инновационно-исследовательского учебного заведения. Он уникален не только по форме, но и по содержанию, в котором воплотился мировой опыт ведущих университетов. Сам факт того, что университету присвоено имя Лидера Нации – Президента Республики Казахстан говорит о важности образования для молодого независимого государства, особенно в условиях высоких информационных технологий, порожденных процессами глобализации.

Открытие этого уникального учебного заведения является важным шагом в модернизации отечественной системы образования. Это новая модель, при которой мы адаптируем у себя лучшие мировые образцы образования, но с учетом нашей специфики. Дальнейшую модернизацию отечественной системы образования по западным стандартам поддерживают почти 75% респондентов. В целом же в пользу проекта «Назарбаев Университет» говорит имя его основателя – Лидера Нации [2]. Университет призван стать национальным брендом Казахстана, гармонично сочетающим преимущества национальной системы образования и лучшую мировую научно-образовательную практику.

В настоящее время разработан комплекс мер по распространению опыта АО «Назарбаев Университет» в системе высшего образования и превращения Казахстана в центр знаний мирового уровня. Создаются исследовательские университеты и вузы, ориентированные на инновационную деятельность. В национальных и государственных вузах внедряется система управления по типу «Назарбаев университета» (попечительские советы), которые позволят реализовать принцип социальной ответственности и прозрачности деятельности государственных вузов.

Сегодня необходима целенаправленная и комплексная подготовка специалиста, включающая широкий спектр не только информационных знаний, умений и навыков, но и информационных компетенций, связанных с поиском, извлечением и критическим анализом информации, способностью самостоятельно добывать и производить новые знания. Иными словами, речь идет о формировании информационной культуры будущего специалиста.

Наряду с использованием различных инновационных технологий необходимо активное применение в образовательном процессе вуза методов обучения, стимулирующих познавательную деятельность обучающихся, строящихся в основном на диалоге, предполагающем свободный обмен мнениями о путях разрешения той или иной проблемы, характеризующихся высоким уровнем активности учащихся. К числу приемов обучения, отвечающих перечисленным требованиям, относятся эвристическое обучение, «мозговой штурм», проблемное обучение, дебаты, перекрестная дискуссия, проектный метод, ролевые и «деловые» игры и т. д.

Инновационные технологии позволяют студентам эффективно использовать учебно-методическую литературу и материалы; усваивать профессиональные знания; развивать проблемно-поисковое мышление; формировать профессиональное суждение; активизировать научно-исследовательскую работу; расширить возможности самоконтроля полученных знаний; преподавателям - оперативно обновлять учебно-методическую литературу; внедрять модульные технологии обучения; использовать имитационные технологии обучения; расширить возможности контроля знаний студентов; в целом – совершенствовать качество существующих технологий подготовки специалистов. Инновационные технологии обеспечивают повышение качества образования и, следовательно, конкурентоспособности вуза на рынке образовательных услуг.

Инновационные методы могут реализовываться как в традиционной форме, так и в связи с дистанционной технологией обучения с применением электронных мультимедийных учебников и учебных

пособий. Инновационные методы предполагают: возрастание роли обучаемого в учебном процессе, смещение акцентов учебного процесса от преподавателя к студенту; усиление функции поддержки студента, помощи ему в организации индивидуального учебного процесса; возможность обратной связи преподавателя с каждым обучающимся при использовании новых коммуникационных технологий.

В настоящее время в целях активизации познавательной деятельности студентов в КазНПУ им. Абая постепенно в учебный процесс внедряются инновационные технологии и интерактивные методы обучения с использованием электронных обучающих средств. Среди них: «деловые» и ролевые игры, «мозговой штурм», кейс-метод, онлайн-программы, тренинги, «круглые столы», дискуссии и другие.

Вместе с тем необходимо отметить, несмотря на постепенное насыщение институтов современными электронными средствами обучения студентов, все еще большинство преподавателей, особенно возрастных, не владеют в должной мере инновационными технологиями и с техникой на «вы», что приводит к пустой трате средств и низкому коэффициенту полезного действия (КПД). Нужно в полной мере использовать уже имеющуюся технику, поскольку интерактивный метод обучения студентов заключается не только в применении интерактивной доски, но и других электронных обучающих средств таких, как компьютеров, ноутбуков, планшетов, мультимедийных проекторов и прочего позволяющих выходить на образовательные Интернет-сайты, т.е. обучать в режиме онлайн.

В этой связи, в целях повышения квалификации и педагогического мастерства ППС учебно-методическими структурами университета организуются обучающие семинары-тренинги по интерактивным методам и инновационным технологиям обучения студентов с использованием электронных обучающих средств. В частности, первые семинары-тренинги были посвящены практике применения и использования интерактивных досок, их функциональным и программным возможностям в демонстрации учебных материалов: слайдов, графиков, рисунков, схем и пр. Последующие семинары отражают современные достижения в методологических и методических инновациях учебного процесса вуза.

Указанные обучающие семинары-тренинги организованы на перманентной основе во всех институтах университета с целью максимального охвата ППС инновационными технологиями обучения студентов. Так же практикуется привлечение к тренингам для ППС университета зарубежных специалистов-методистов, прибывающих в рамках академической мобильности. Выступая перед аудиторией, они делятся передовым опытом педагогического мастерства, инновационными технологиями и интерактивными методами обучения студентов в ведущих зарубежных университетах мира, участниках Болонского процесса.

Представляется, что подобные, а также другие общеуниверситетские и внутри институтские мероприятия с привлечением наших и известных ученых-новаторов из дальнего и ближнего зарубежья, будут способствовать максимальному приближению учебного процесса к передовым инновационным технологиям обучения студентов и магистрантов, на что ориентирует педагогическую общественность Глава государства.

1 http://www.akorda.kz/ru/page/page_215750_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodukazakhstan-17-yanvarya-2014-g.

2 *Эффективность Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития глазами населения (по результатам социологического исследования / отв. ред. Б.К. Султанов. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. - С. 23-30; 35-36.*

ӘОЖ 378.16

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА АРНАЙЫ КУРСТЫҢ РӨЛІ

А.О. Мухаметжанова – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Ж.Е. Алшынбаева – педагогика және психология магистрі

Қарастырылып отырған мақалада білім беру сапасын көтеру, болашақ мұғалімді даярлау мәселесі айтылған. Аталмыш мәселеде педагогикалық инновацияны пайдалану проблемасы болашақ педагогтерін даярлаудың аспектісі ретінде алынды. Сондықтан, болашақ мұғалімдерді даярлауда педагогикалық инновацияны пайдалану ерекшелігін қарастыру керек. Болашақ мұғалімдерді даярлауда арнайы курстың маңыздылығы көрсетіледі. Болашақ мұғалімдерді даярлауда педагогикалық инновацияны пайдалану жөнінде арнайы курстың мазмұны, мақсат, міндеттері, құрылымы ұсынылады. Оқу процесінде енгізілген арнайы курстың нәтижелері талданады.

Кілт сөздер: педагогикалық инновация, болашақ маманды даярлау, арнайы курс, ауыл мектебі

В статье освещаются проблемы повышения качества, образования школы, подготовка будущих учителей. В данной ситуации применение педагогической инновации рассматривается как один из аспектов в подготовке

будущих учителей. Рассматривается роль спецкурса в подготовке будущих учителей. Описывается содержание, цель, задачи и структура спецкурса к использованию педагогической инновации в подготовке будущих учителей. Представлены результаты внедрения спецкурса в учебный процесс.

Ключевые слова: педагогическая инновация, подготовка будущего педагога, спецкурс, сельская школа

In the article highlights the problems of improving the quality of school education and the training of future teachers. In this situation, use of the pedagogical innovation is regarded as one of the aspects in the training of future teachers. In the article examines the role of a special course in training of future teachers. Describes the content, purpose, objectives and structure of a special course to use of the pedagogical innovations in training of future teachers. Presented results of introduction a special course in the learning process.

Key words: pedagogical innovation, the training of the future pedagogues, a special course, the rural school

Білім саясатының өзекті мәселелері – кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана білу.

Сонымен қатар бүгінгі таңда ауыл мектептерінде болып жатқан инновациялық процестер экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және өзге де аса маңызды мәселелерді шешу қажеттілігіне бағытталып, ауыл оқушыларын білім беріп тәрбиелеуде, олардың ой-өрісін дамытуда және мәдениетін қалыптастыруда жаңа мүмкіндіктер беруде.

Білім беру жүйесіне қатысты болып жатқан жаңалықтардың нәтижесінде ауыл мектебінде маңызды орынға ие, осыған орай, білім сапасындағы өзгерістер айтуға тұрарлық.

«Ауыл», «мектеп» тақырыбы әрқашан да тек қоғам қайраткерлері мен ағартушылардың іс-әрекеттерінің нысаны болып қана қоймай, ғылым саласында да көкейкесті мәселе ретінде ғалымдардың назарынан тыс қалмаған емес.

Ауыл мектебінің құрылуы мен дамуы, тыныс-тіршілігін және оның қоршаған ортамен, қоғаммен байланысын Ы.Алтынсарин, Ф.Е. Брэдке, А.Г. Заболоцкий, И.Г. Песталоцци, С.А. Рачинский, В.Н. Татищев, Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады.

Аталмыш проблеманың ғылыми тұрғыдан дамып, қалыптасуына қазақстандық ғалымдардың да қосқан үлесі ерекше. Атап айтсақ, Ш.М. Абеуова, Г.Е. Нурмуханова, Е.А. Өтебаева өз еңбектерін ауыл мектебінде оқушылардың агроэкологиялық мәдениетін, шығармашылық дербестігін қалыптастыруға, адамгершілік, экономикалық тәрбие беруге арнаған.

Бүгінгі күні ауыл мектебінің мұғалімдерін даярлау мәселесі де ресейлік (Е.В. Бондаревская, Л.В. Левчук, Н.С. Жбанкова, З.Г. Найденова, Н.Д. Неустроев, Т.Г. Савинов т.б.), отандық (Ш.К. Беркімбаева, Е.А. Битабаров, Т.Б. Машенбаев, Б.А. Нұрмағанбетова, Р.М. Шерайзина т.б.) бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, шешімін тауып келеді.

Нақты айтқанда, ауыл мектеп мұғалімін даярлаудағы жалпы ерекшеліктері (П.А. Жильцов, А.Е. Кондратенков, А.Н. Чалов және т.б.), тәрбие қызметін жүзеге асыру (Л.С. Дровалева, О.А. Краснова, В.Г. Максимов, П.П. Пивненко т.б.), ауыл мектептегі педагогикалық процесті ұйымдастыру (И.И. Августевич, А.Ф. Иванов, В.Г. Разумовский] және т.б.), шағын комплектілі мектебінің мәселелері (Г.У. Уразамбетова, Г.З. Әділғазин) қарастырылған.

ЖОО-да оқып жүрген студенттердің 80 пайызы ауыл балалары, олар университетті аяқтағаннан кейін өз ауылдарына, өз мектептеріне барады, сондықтан оларға ауыл жағдайында педагогикалық инновацияны пайдалана білуге үйрету біздің міндетіміз.

Болашақ мұғалімдердің әдістемелік, теориялық, кәсіби даярлығының сапасын арттыруда арнайы курстардың маңызы зор. Әсіресе, қоғамдағы өзгерістер білім беру саласына да айтарлықтай өзгеріс әкеліп отырған заманда күнделікті болып жатқан жаңалықтан хабардар болу, педагогика саласындағы, оның ішінде әр мұғалімнің өзі оқытып жүрген пәні төңірегіндегі жаңа әдіс-тәсілдерді, инновациялық іс-әрекетті бақылап отыру мұғалімге өте қажет. Сондықтан, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда «**Ауыл мектептерінің бастауыш сыныптарында педагогикалық инновацияны пайдалану**» атты арнайы курсының енгізудің қажеттілігі төмендегідей болды:

- педагогиканың жоғарғы оқу орындарында оқытылып жүрген негізгі курсы педагогикалық қызметтің дәстүрлі тәжірибелеріне сүйенеді. Ал, қазіргі мектептер педагогикалық жаңалықтарды өз тәжірибелеріне енгізуге бет бұруда. Сондықтан, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерге университет қабырғасында инновациялық іс-әрекетке бағыттау өте пайдалы болмақ;

- педагогикалық инновацияны, педагогикалық технологияларды оқып-үйрену болашақ бастауыш сынып мұғалімдердің шығармашылық ойлауын дамытудың ең тиімді факторы;

- ұсынылып отырған арнайы курс студенттердің болашақта өзінің кәсіби білімін, шеберлігін жетілдіріп, үнемі ізденіс үстінде жүруге жол ашады, дағдыландырады;

- инновациялық іс-әрекетпен танысу, студенттердің болашақта өз бағыт-бағдарын анықтап, өзіндік пікір қалыптастыруға, өзінің іс-тәжірибесін жинақтауына, өзіндік инновациялық іс-әрекеттің қалыптасуына көмектеседі;

- арнайы курс, сонымен қатар, жаңалыққа деген біржақты көзқарасты жояды, яғни барлық мұғалімнің өз пәнінің ерекшелігін ескеріп, соған байланысты педагогикалық инновацияны пайдалана білуге, инновациялық іс-әрекетке бағыттауды үйретеді;

- педагогикалық инновацияны пайдалану арқылы студенттердің ұстаздық мамандыққа деген қызығушылығы, сүйіспеншілігі артады.

Ұсынылып отырған арнайы курс белгілі бір жаңалықты, технологияларды таңып, үйретуді өзіне мақсат етпейді, ол тек студенттерге жаңалыққа ұмтылудың, жаңалықты іздеудің жолдарын көрсетіп, бағыт-бағдар сілтейді, олардың өз бетінше іздеуіне, жан-жағына ойлы көзқараспен қарай білуге үйретеді, педагогика саласындағы негізгі тұжырымдар, ережелер, идеялар мен оқытудың жаңа принциптері мен заңдылықтарымен таңыстырады.

Аталмыш «Ауыл мектептерінің бастауыш сыныптарында педагогикалық инновацияны пайдалану» арнайы курс (студенттер үшін) оқу процесіне енгізілді. Оқу бағдарламасының мазмұнына жасалған қосымшалар оқып-үйреніліп, осы пәндер бойынша ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалану жөнінде білім берілгеннен кейін алынған бақылау нәтижесінде студенттердің басым көпшілігі бастауыш ауыл мектебіне дербес пәндер әдістемесінен мазмұнын жаңашылдық тұрғысынан меңгергендіктерін байқатты. Алайда студенттердің жартысынан көбінің педагогикалық инновация туралы хабары болғанымен, оларды нақты ауыл мектептерінде пайдалану әдістемесінен білімдерінің саяздығы аңғарылды. Олардың теориялық даярлықтары жеткілікті деңгейде болмағандықтан, біз «Ауыл мектептерінің бастауыш сыныптарында педагогикалық инновацияны пайдалану» атты арнайы курс бағдарламасын жасадық.

Арнайы курстың негізін білім беру саласындағы, жаңашылдыққа шығармашылықпен қарау, жеке тұлғаны қалыптастыру процесіне іс-әрекет тұрғысынан келу, бастауыш мектептің оқу-тәрбие жандандыру идеялары құрайды.

Бұл курсты жалпы кәсіптік және арнайы пәндерден кейін оқыту көзделеді. Себебі ол, біріншіден, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлауға бағытталған жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие процесі құрылымында негізгі пән болып табылады, екіншіден, кәсіптік және арнайы пәндердің өзіндік жалғасы болады, студенттер арнайы курсты оқып-үйрену барысында алған білімдеріне сүйенеді, үшіншіден, арнайы курс студенттердің педагогикалық практикасында жалғасын табуы керек.

Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, жастардың шығармашылық потенциалын дамытуды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді.

Осыған орай, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ауыл мектептерінде жаңа жағдайда жұмыс атқаруға, педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлау – заманның ең маңызды талаптарының бірі.

Біздің ойымызша, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалануды даярлауда арнайы курстың орны ерекше.

Арнайы курстың мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалану жөнінде теориялық біліммен қаруландыру және сол алған білімдерін мектептердегі оқыту процесінде нәтижелі пайдалана білу біліктерін қалыптастыруды қамтамасыз ету.

Бұл мақсатқа жету төмендегі міндеттерді шешумен байланысты:

1. «Инновация», «педагогикалық инновация» ұғымдарына түсініктеме беру.

2. Ауыл мектебінің ерекшеліктерін, педагогикалық инновацияны меңгеру жолдарын тереңірек үйрету.

3. Болашақ маманның педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлығын, педагогикалық қабілеттілігін, танымдық қызығушылығын өздігінен білім алу дербестігін қамтамасыз ету арқылы қалыптастыру.

4. Жалпы ғылымилық және кәсіптік дайындығында білім берудің экономикалық, ақпараттық және технологиялық жақтарын терең меңгеруін қалыптастыру.

Бағдарламада арнайы курстың негізгі сабақ түрлерін өткізудің тақырыптық жоспары беріледі: лекциялар 16 сағат, семинарлар 14 сағат, СӨЖ 14 сағат (Кесте 1).

Семинар сабақтарында бағдарламадағы кейбір тақырыптардың мазмұнына енетін негізгі мәселелер талқыланады, пікірталастар өткізіледі, студенттердің баяндамалары мен ғылыми хабарлары тыңдалады, бастауыш сынып мұғалімнің педагогикалық инновацияны дұрыс пайдалануды даярлауға байланысты дөңгелек үстел, іскерлік ойындар ұйымдастырылады.

Кесте 1 – «Ауыл мектептерінің бастауыш сыныптарында педагогикалық инновацияны пайдалану» атты арнайы курстың жоспары

№	Тақырыптары	Сағаттар саны		
		Лекция	Семинар	СОӨЖ
1	Арнайы курсты оқытудың пәні, міндеттері және мазмұны	2		
2	Педагогикалық инновация мәні, түрлері	2	2	2
3	Инновациялық педагогикалық технологиялар жіктелімі және олардың мазмұндық сипаттамасы	2	2	2
4	Ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны таңдап алу шарттары	4	2	2
5	Ауыл мектептерінде оқу-тәрбие процесінде педагогикалық инновацияны пайдалану ерекшеліктері	2	2	2
6	Ауыл мектептерінде бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық іс-әрекетінің мазмұны	2	2	2
7	Ауыл мектебінің бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық іс-әрекетін іске асыру технологиясы	2	2	2
8	Ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалану нәтижелерінің мониторингі		2	2
	Барлығы	16	14	14

Арнайы курс мазмұнына мұғалімнің іс-әрекеті, инновациялық іс-әрекеті, «инновация», «инновациялық іс-әрекет» ұғымдары және оны меңгерудің теориясы, педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлығының диагностикалық әдістері, инновациялық іс-әрекетке даярлауда аудиториядан тыс жұмыстардың тиімді жолдары, баспасөзде жарияланып, көпшілік қолдауына ие болған жаңа технологияларды, педагогикалық жаңалықтарды меңгеру әдістемесі, жаңашыл педагог идеялары мен тәжірибелері алынды.

Әр тарау өз ерекшелігіне қарай лекция, семинар, практикалық сабақ, студенттердің өзіндік жұмыстары, іскерлік ойындар, пікір талас, бейне таспадағы жазбаларды көріп пікірлесу, жаңашыл мұғалімдердің сабақтарына қатысу, интернетпен жұмыс жасау, компьютерлік оқыту жұмыстары қарастырылады.

Арнайы курс аяқталғаннан кейін, сауалнама жүргізіліп, студенттер әр түрлі нұсқада есеп берді. Мысалы: реферат жазып қорғау, әр түрлі жаңалықтарды жүзеге асырып жүрген мұғалім туралы буклет дайындау немесе бастауыш сынып мұғалімінің ауыл мектебінде педагогикалық инновацияны пайдаланудың диагностикалық картасын жасау т.б.

Арнайы курс бағдарламасы даярлық сапасына нәтижелі ықпал ететіндігін байқауда студенттер арасында алдын-ала даярланған сұрақтар бойынша сауалнама жүргізілді.

Сұралған студенттердің 93%-ы аталған курстың міндетті түрде оқытылуын құптады, ал 3%-ы құптағанымен, тапсырмаларды міндетті түрде орындаудың қажеттілігін жоққа шығарды, ал 4%-ы даярлықты арнайы курссыз да жетілдіруге болады деп түсінді.

Арнайы курсты сынақтан өткізу барысында болашақ мұғалімдерімен мынадай жұмыс түрлері мен әдістері қолданылды. Жеке және топтармен жұмыс түрлері, студенттердің өз бетімен іс-әрекеттерін ұйымдасу, педагогикалық-психологиялық әдебиеттермен, электронды оқу құралдарымен жұмыс, интернет желісімен жұмыс, вебинар ұйымдастыру, WEB-сайт желісін құру, шығармашылық тапсырмалар орындау, педагогикалық міндеттер мен әр түрлі жағдайларды шешу, студенттермен реферат тақырыптары мен ғылыми хабарламалар дайындау, мектептегі өткізілетін сабақтарға және іс-шараларға жоспар жасау, мұғалімдердің озық іс-тәжірибелерімен танысу.

Сонымен, студенттердің берген жауаптары арнайы курс бағдарламасының тиімділігін дәлелдеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің педагогикалық инновацияны пайдалануы мынадай ретпен жүзеге асырылады:

- білім берудегі жаңашылдықпен танысып, талдау;
- оны өз іс-әрекетінде қолдану туралы шешім қабылдау;
- жаңашылдықты өз тәжірибесінде қолдану мақсаттарын белгілеу;
- эксперименттік жұмыс кезеңдерін жоспарлау;
- болашақта кездесетін қиыншылықтарды алдын ала болжау;
- жаңашылдықты педагогикалық процеске енгізу;
- инновациялық іс-әрекеттің нәтижелерін қорытындылап, бағалау және талдау.

Студенттердің берген жауаптарына жасалған талдау біз ұсынып отырған арнайы курстың тиімділігін көрсетті. Дегенмен болашақ мұғалімдердің даярлығы толығымен шешімін тапты деуге болмайды. Сондықтан студенттердің осы алған білімдерін практикада, ғылыми-әдістемелік әрекеттерде біліктілікпен пайдалана білу және өздігінен білімін жетілдіру дағдысын қалыптастыру мақсатында оқудан тыс іс-әрекет түрлері жүзеге асырылады. Бұл айтылғандардың нәтижелі жүзеге асуы мұғалімнің осы саладағы даярлық деңгейіне байланысты.

Сонымен, алынған нәтиже «Ауыл мектептерінің бастауыш сыныптарында педагогикалық инновацияны пайдалану» атты арнайы курсының болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда маңызы зор екендігін көрсетті.

1 Нұрмұханова Г.Е. Қазіргі кезеңде ауыл мектептерінде оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру: пед. ғыл. канд. ... автореф.: 02.12.06. - Түркістан: Нұрлы Бейне, 2006. - 30 б.

2 Өтебаева Ә.Т. Ауыл мектебі оқушыларын рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд. .... автореф.: 11.05.2007. - Алматы, 2007. – 24 б.

3 Машенбаев Т.Б. Қызметін жаңа бастаған ауыл мектебі мұғалімінің кәсіби бейімделуінің педагогикалық жағдайлары: пед. ғыл. канд. ... дисс.: - Алматы, 2004. – 28 б.

4 Мухаметжанова А.О. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлау: пед. ғыл. канд. ... автореф. - Қарағанды, 2010. – 30 б.

ӘӘЖ 74 (16)

САПАЛЫ БІЛІММЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ АУЫЛ МЕКТЕПТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕСІ

**А.О. Мухаметжанова – Кәсіптік оқыту кафедрасының доценті, п.ғ.к.,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті**

Бұл мақалада ауыл мектебін, жалпы ауыл мәдениетін көтеру үшін мемлекет тарапынан көптеген шаралардың өткізгендігін қарастыра отырып, ауыл тек ауыл жұртшылығының ғана мәселесі емес, бүкіл қоғамның көкейкесті мәселесіне айналуы жөнінде айтылады. Қала мен ауыл мектебінің ерекшеліктерін талдайды және ауыл мектебінде жаңаша жұмыс істеу, педагогикалық инновацияны пайдаланудың аздығы жөнінде сөз қозғап, ауыл мектеп мұғалімін педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлаудың қажеттілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: мектеп, білім, оқу, тәрбие, стратегиялық бағыт, жеке тұлға

В статье освещаются проблемы сельской школы, рассматривается проведение определенных мероприятий со стороны государства для развития сельской культуры, а также говорится, что проблема сельской местности не только проблема жителей населения, но это и актуальная проблема всего общества. В статье проведен анализ особенностей городских и сельских школ и работ в сельских школах, при этом было подчеркнуто использование педагогических инноваций по меньшей мере, необходимость подготовки учителей сельских школ к использованию педагогических инноваций.

Ключевые слова: школа, знания, воспитание, стратегическое направление, личность

The article highlights the problems of rural schools, considered conduct certain activities on the part of the state for the development of rural culture, and also says that the problem of rural residents not only a problem of the population, but it is an actual problem of the whole society. The article analyzes the features of urban and rural schools and work in rural schools, it was stressed the use of pedagogical innovations at least the need for teachers in rural schools to use pedagogical innovation.

Keywords: school, knowledge, education, strategic direction, personality

Бүгінгі күні егемен елімізде оқыту технологияларының жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие процесіндегі елеулі өзгерістермен байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Білім беру жүйесінде болып жатқан жаңалықтардың нәтижесінде ауыл мектебінің маңызы да сапалы өзгеруде.

Ауыл мектебін, жалпы ауыл мәдениетін көтеру үшін мемлекет тарапынан көптеген іс-шаралар жоспарланып жүзеге асырылуда.

Қазіргі жағдайда ауыл мектебінің мақсаты – жеке тұлғаны жалпы азаматты және ұлттық рухани құндылықтар негізінде тәрбиелеу, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына және әлеуметтік жағынан өзін тануына тиімді жағдайлар туғызу. Бұл мақсаттарды жүзеге асыру үшін ауыл мектептерінде мынадай міндеттер орындалуы тиіс:

– өз бойында жеке басы мен қоғамдық мүдделерді дұрыс үйлестіре алатын жеке тұлғаның ақыл-ойын, адамгершілік және дене тұрпатын дамытудың негіздерін қалау;

– жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуін, өздігінен дамуы, білім алуын қамтамасыз ету, жүйелі оқуға деген тұрақты тілегі мен іскерлігін қалыптастыру, өз білімін үнемі жетілдіріп, тереңдетіп отыруына мүмкіндік беру;

– оқытудың практикалық бағытын күшейте отырып, оқушыларда «адам», «табиғат», «қоғам» туралы базалық білімін қалыптастыру;

– оқушылардың білімі мен білік, дағдыларын толық меңгеруінен, олардың талдау, жинақтау, логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған саралап, даралап оқыту принциптерін қолдану;

– оқушылардың бойында ұлтаралық қатынас мәдениетін, басқа халықтардың тілі мен дәстүрін сыйлауын дарыту;

– оқушылардың бойында ұлттық рухты қалыптастыру, ұлттық мақтаныш сезімін, өз халқының және басқа халықтардың мәдениетіне, тіліне, тарихына құрметпен қарауын қамтамасыз ету.

Ауыл мектебі дамуының стратегиялық бағыттары тіршілік әрекетінің мәдени-білім беру дәстүрлеріне, тарихи тәжірибелерге, ауыл мектебін қазіргі білім беру жүйесіндегі базалық құбылыс ретінде тануға және оқушылардың жеке тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін ашық мәдени педагогикалық дамушы ортаға негізделуі қажет.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Кез келген ұлттың түп-тамыры ауылда жатқандығын естен шығармауға тиіспіз» – деген сөзін биік мәртебелі ұғым және бұл ұлттық ұлықтаған, халқын қадірлеген, тегін түгендеген адамға бағыт-бағдар деп санаймыз (1).

Өркениетке бет алған әр халық немесе ел өзін-өзі терең танып білуі керек. Тарихты тану деген сөз – адамды тану, өзіміздің ежелгі ата-тегімізді тану деген сөз.

Ұлттық тарихтың соңғы он бес жылының ұлттық санаға өшпестей болып түскен өзіндік ізі бар. «Бұл кезең құқықтық, экономикалық және саяси жаңалықтарға қоса, ұлт психологиясына түбегейлі өзгерістер енгізіп, тарихтағы орнын танып – білу сезімін орнықтырады», – дейді Н.Ә. Назарбаев (2). Ол – қазақ даласының мәдениетін мейлінше терең дәстүрі бар аса күрделі және көп қыртысты құбылысқа теңейді. Мұның өзі қазақтың ұлттық тұтастығын, мемлекеттік дербестігін сақтап-дамытудың кепілі екендігі сөзсіз.

Олай болса, ауыл тек ауыл жұртшылығының ғана мәселесі емес, бүкіл қоғамның көкейкесті мәселесіне айналуы қажет. Қоғамның дамуын жалпы ұлттық дәрежеде алып қарасақ, қоғамды қалыптастыратын ауыл және қала қауымдастықтарын бір-бірімен тікелей қарым-қатынасымен байланыстыруға болады.

Қазақстанда ауыл мектебінің қалыптасуын, оның ауыл халқының өміріндегі рөлі жөнінде жасалған талдаулардан кенттену процестеріне, халықтың көшіп-қонуына, демографиялық процестерге қарамастан жаңа мыңжылдықта ауыл мектебі-ауыл оқушыларын әлеуметтендіру институты, ауылдағы мәдениет ошағы болып табылады.

Ауылдағы ізгілікті өзгерістерді жүзеге асыруда, біздің ойымызша, ауыл мектебі негізгі рөл атқарады. Ауыл мектебі – ғылыми зерттеулердің дербес объектісі, бұл жайында барлық қоғамдық ғылым өкілдері: педагогтар, әлеуметтанушылар, экономистер және т.б. – бірлесіп кешенді және жүйелі зерттеулер жүргізуде. Ауыл мектептерінде оқушыларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту барысында жасалған талдаулар нәтижесі ғасырлар тоғысында үздіксіз өзгеріп жатқан өмірдің үдемелі өсіп отырған талаптары мен қазіргі ауыл оқушыларының өмірге, білім алуды жалғастыруға, өз бетінше білім алуға дайындық деңгейлерінің сәйкеспейтіндігін көрсетіп отыр.

Ауыл мектебі – қазіргі кездегі ауыл дамуының негізі, оқушылар мен ауыл тұрғындарының мүдделері мен қажеттіліктерін есепке алатын, ауыл тұрғындарының рухани құндылықтарын, дәстүрін, әдет-ғұрпын және тұрмыстарын сақтап, дамытатын білім беру жүйесі.

Осыған орай ауыл мектебінің ең маңызды мақсаты – өсіп келе жатқан жас ұрпаққа өмірлік іс-әрекетінің жаңа түрін үйрету, рухани қажеттіліктерін дамыту, қалыптастыруға өмір концепциясын сезіндіру. Ал бұл мектептердің қызметі оқушылармен субъект-субъект ретінде қарым-қатынас жасаумен, оларды қоғамдық ортамен, табиғатпен байланыстыра отырып, шығармашылықпен жұмыс жасауға үйрету.

Қалалық мектептерге қарағанда ауыл мектептері әрбір адам, отбасы, ауыл қоғамдастықтары өмірінде маңызды рөл атқарады.

Ауыл мектептерін дамытудың басты мәселелері мынада: оның халықтық бірегей рухы және тіршілік әрекетінің қоғамдық сипаты арасындағы қарама-қайшылығы; социум ашықтығы және оның іс-әрекетінің ресми мазмұны, мектептердегі бір ізге салуға бағытталған басқарудың мемлекеттік сипаты. Бұл қарама-қайшылықты кейде ауыл мектебі жеңе алмайды. Ауыл мектебінің қалыптасып, өздігінен даму процесі мұғалім, оқушылар, ата-аналар және ауыл қоғамдастықтарының оның құндылықтарын түсінуге жәрдем жасауы, яғни оның қызметі халықтық мәдени-тарихи өмірі үлгісін жасауға бағытталған.

Ауыл мектебі туралы ғалымдар Л.Ф. Стирлин мен Е.С. Зайцев, М.П. Гурьянова, Ә.Т. Өтебаева және

т.б. «ауыл мектебі – оқушыға білім беретін ошағы ғана емес, ауылдың бүкіл мәдени өміріне қан жүгіртетін, рухани өсуіне ықпал ететін ордасы» деп сипаттама береді.

Келесі анықтаманы М.П. Гурьянова береді: «Бұл – ауыл аумағында орналасқан жалпы білім беру ұйымдар түрлерінің жиынтығы, олардың территориялық орналасуы, әлеуметтік ортасы, ұлттық құрылымы әр түрлі, оқушылардың білім және еңбек дайындығының ерекше міндетін орындауға және балалардың білім талаптарын қанағаттандыруға тырысады» (3,58).

Ә.Т. Өтебаева ауыл мектебін: «Жас ұрпақтың ой-өрісін дамытып, оларға қазіргі заман талабына сай білім беру және халықтық педагогиканың негізінде мол мұраларын пайдалана отырып, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу орталығы» – деп оқу-тәрбие процесінің қалалық ортадан ерекше менталитет артықшылығы, халықтық тұрмысы мен өндірісі, қызметінің шартталған ортасында өтетінін түсіндіреді (4,9).

Қазақ ғалымдарынан ауыл мектебі оқушыларының мәдениеті мен тәрбиесі, шығармашылық дербестігін қалыптастыру мәселесімен Ш.М. Абеуова, Г.Е. Нұрмуханова, Ә.Т. Өтебаева, А.С. Мустояпова, Ж.А. Жүнісбекова, Б.А. Нұрмағамбетова, В.Н. Қайырбекова айналысқан.

Г.Е. Нұрмуханова ауыл мектептерінде жоғары сынып оқушыларының шығармашылық дербестігінің бүгінгі жағдайы және өзіндік ерекшеліктері, оны қалыптастырудың мүмкіндіктеріне талдау жасалған. Ауыл мектептерінде жоғары сынып оқушыларының оқу-тәрбие процесін талдап және олардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру механизмін, оқушылардың жоғары деңгейдегі дербестігіне ықпал ететін принциптер жүйесін жасайды. Ауыл мектептерінде жоғары сынып оқушыларының шығармашылық дербестігін қалыптастыруда шығармашылық сабақтардың мәнін, ерекшелігін ашып көрсетеді (5).

Ауыл мектептеріндегі оқу-тәрбие процесі оқушылардың өздігінен дамуы мен шығармашылық деңгейінің артуы, қызығушылығы мен сұраныстарына қарай ұйымдастырылып, ауыл тіршілігімен байланыстырыла жүргізілсе, сабақта және сабақтан тыс жұмыстарға ата-аналар қатыстырылып отырылса, ересектер мен балалардың шығармашылық ұжымдарын ұйымдастыру үшін мұғалімдермен қатар жергілікті мамандар тартылып отырылса, ауыл мектебіндегі оқушының ақылы, ой-өрісі дамып, педагогикалық инновацияны игерту бағытында білімі жоғары, бәсекеге қабілетті жеке тұлға қалыптасары анық.

Ауыл оқушыларының оқу-тәрбие жұмысына қалалық ортадан ерекше менталитет артықшылығы ықпал етіп, халықтың тұрмысы мен өндірісі, қызметтің шартталған ортасында өтеді.

Т.Ә. Қоңыратбай өзінің «Ауыл мектебі мәдени-инновациялық ортаның тұғыры» атты мақаласында (6, 310) ауыл мектебінің менталдық кеңістігіне мән бере отырып, ауыл мен қала мектебіне салыстырмалы түрде анализ және синтез жасайды (Кесте 1).

Кесте 1 – Ауыл мен қала мектебіне салыстырмалы түрде анализ және синтез

<i>Мектептер</i>	<i>Ауыл мектебінің менталдық кеңістігі</i>	<i>Қала мектебінің менталдық кеңістігі</i>
Географиялық орны	Шалғай аудандарда орналасуы, қоғамдық қарым-қатынастардың тұйықталуы	Мегаполисте, ірі қалаларда орналасуы, қоғамдық қатынастардың кеңдігі
Әлеуметтік экономикалық жағдайы	Мемлекет тарапынан қамқорлықтың кемшілігі	Қаржылық және техникалық жабдықталу артықшылығы
Материалды техникалық, мамандармен қамтамасыздандыру	Ақпарат құралдармен толық қамтамасыз етілмеуі, мамандардың жетіспеуі, ғалым-педагогтардың мектепте мүлде болмауы	Ақпарат құралдарымен толық қамтамасыз етілуі, мамандардың көптігі, жиі ауысып отыруы, оқу жүктемесінің жетіспеуі, ғалым-педагогтардың оқу процесіне қатысуы
Инновациялық сипаты	Ақпараттық көздердің жетімсіздігі, инновациялық мектептердің аздығы, жаңа талап пен шығармашылық потенциал мүмкіндіктері арасындағы кереғарлық, педагогикалық технологиялардың баяу, кешеуілдеп игерілуі мен таралуы, ұлттық менталитеттің орнықтылығы: ұлттық тәрбие дағдыларының табиғилығы, ұлттық қадір-қасиеттердің басыңқылығы, ұлттық рухтың, идеяның көтеріңкілігі, ізгіліктілік сипатының басымдылығы, субъектілердің иманжүзділігі, ауылдық ортаның мұсылмандығы	Ақпараттық көздердің шектен тыс көптігі мен ықпалдылығы, инновациялық мектептердің молдығы, инновациялық технологиялардың ендірілуі және таралу жылдамдығы, орыстану, еуропалану ықпалының әсерінде кетуі, ұлттық менталитеті көмескілігі, рухтың әлсіздігі
Интергациялық қызметі	Ғылыми-мәдени ірі орталықтармен байланысының сиректігі, ғаламдастырудан тысқары қалуы	Ірі ғылыми, мәдени орталықтармен шығармашылық байланыста болуы, ғаламдастырудың өтінде тұруы

Бұл мақалада берген материалды талдау біздің қарастырып отырған мәселені негіздеуге мүмкіндік берді, яғни автордың ауыл мен қала мектебіне берген салыстырмалы талдауынан мынадай қорытынды жасауға болады: ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалану білімінің жоқтығы, жаңа талап пен шығармашылық потенциал мүмкіндіктері арасындағы алшақтық, ақпарат көздерінің жетімсіздігі, инновациялық технологияларды ендіру және таралуы жылдамдығының төмендігі, оған қызығушылықтың жеткіліксіздігі. Осы жасаған қорытындының негізінде біз зерттеп отырған проблема бүгінгі күні ауыл мектептерінің білім сапасын арттыру, болашақ мұғалімдердің кәсіби шеберлігін, ауыл мектептерінде педагогикалық жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану білігін қалыптастырудың шешім күттірмейтін, көкейкесті проблема екенін дәлелдеп отыр.

Бүгінде ауыл мәселесі, ауыл мектебінің білім сапасын көтеру, ауыл мектеп мұғалімін даярлау мәселесі күн тәртібінен түспей келеді. Ауыл мектебі ауылдағы қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-руханияттық мәселелерді шешуде маңызды роль атқарады. Сондықтан ауыл мектептерінің оқу-тәрбие процесінің білім сапасын көтеру әлеуметтік-экономикалық және педагогикалық маңызы зор мәселе болып табылады.

Бұл жағдайдың шешімін табуы ауыл мектеп мұғалімін даярлаудың мазмұнын, әдістері мен формаларының түрлі болуын талап етеді.

Ғылыми зерттеулерді оқып-үйрену және талдау педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерін даярлау мәселесінің педагогика ғылымының теориясында өз алдына дербес проблема ретінде анықталғанын және ол үнемі жетілдіріліп отыруды қажет екендігін көруге мүмкіндік берді.

Осы жоғарыда айтылғандарға қорытынды жасау арқылы болашақ мұғалімдерінің ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны, жаңа технологияларды, вебинар технологиясын, интербелсенді оқыту әдістерін пайдалануға даярлау ерекше мәнге ие болып отырғандығын байқаймыз.

Біздің мамандықта оқып жүрген студенттердің 80 пайызы ауыл балалары, олар университетті аяқтағаннан кейін өз ауылдарына, өз мектептеріне барады, сондықтан оларға ауыл жағдайында педагогикалық инновацияны пайдалана білуге үйрету біздің міндетіміз.

Осы міндеттердің шешімін табу мақсатында дәріс алатын болашақ мұғалімдеріне педагогикалық инновация оқыту процесінде қолданылады. Оқыту процесіндегі педагогикалық инновацияға шығармашылықпен қарау және тұлғаны қалыптастыру процесіне іс-әрекет тұрғысынан келу, мектептің оқу-тәрбие процесін ізгілендіру мәселелері қарастырылады. Мұғалім оқытуды ұйымдастыру лекция, семинар, практикалық сабақ, іскерлік ойындар, тренинг, вебинар, конференция сабағы түрінде жүзеге асырылады.

Осыған орай оқу процесінде біз дайындаған электронды оқулықтар, автоматты оқу бағдарламалар, әртүрлі мультимедиялық құралдар, вебинар технологиясы іске асырылуда:

– *«Мұғалімдерді ауыл мектебінде педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлау»*(зияткерлік меншік объектісін мемлекеттік тіркеу куәлігі №578, 22 желтоқсан 2008 ж.);

– *«Болашақ мамандарды даярлаудағы педагогикалық инновациялар»* (зияткерлік меншік объектісін мемлекеттік тіркеу куәлігі №487. 19 сәуір 2010 ж.);

– *«Жалпы педагогика»* – мультимедиялық электрондық оқыту басылымы (сертификат №3957, 17 қыркүйек 2012 ж.)

– *«Тәрбие жұмысының әдістемесі және технологиясы»* - мультимедиялық электрондық оқыту басылымы (сертификат № 3958, 17 қыркүйек 2012ж.);

– *«Мектептегі тәрбие жұмысының әдістемесі»*– электрондық оқулық (Авторлық құқық объектісіне құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы куәлігі № 1305. 12.11.2012 ж.)

Қорыта келгенде, теория мен практикада оқытушының оқыту іс-әрекетінен студенттің инновациялық іс-әрекетіне назар аударылады. Осыдан келіп студенттердің оқу жұмысын белсендіру, олардың оқып-үйренуге деген талпынысы, өзін-өзі кәсіби белсенділік қағидасын іске асыру талаптары туындайды. Білім беру жүйесінің белсенді оқыту тәжірибесі көрсеткендей, оның формалары, әдістері мен құралдары көмегімен дәстүрлі оқыту жүйесінде қол жеткізілуі қиын болған бірқатар міндеттерді нәтижелі түрде шешуге болады. Мәселен, тек танымдық қана емес, сондай-ақ кәсіби мотивтер мен мүдделерді қалыптастыру, мамандық жүйелі ойлауға тәрбиелеу, оған табиғат пен қоғамдағы ғана емес, сондай-ақ өзін, дүниедегі өз орнын тұтас ретте түсіну енеді: кәсіби іс-әрекет пен оның ірі үзінділері туралы тұтас түсінік беру, ұжымдық ойлау мен практикалық жұмысқа үйрету, өзара әрекет ету мен қарым-қатынас жасаудың, жеке және біріге отырып шешім қабылдаудың біліктері мен дағдыларын қалыптастыру, жұмысқа әлеуметтік құндылықтар мен кәсіби ұжым, қоғам қондырғыларына деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеу, модельдеу әдістерін меңгеру. Болашақ мұғалімдерін ауыл мектептерінде педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлаудың ерекшеліктерін анықтап, қазіргі жағдайын сараптаудың маңыздылығы арта түседі.

1 Назарбаев Н. *«Ішкі және сыртқы саясаттың 2003 жылғы негізгі бағыттары туралы» Президенттің Қазақстан халқына Жолдауда ауылға айрықша назар аудару // Егеменді Қазақстан. - 2002. №96(22998).*

2 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.*

3 Гурьянова М.П. *Российская сельская школа как социокультурный феномен // Педагогика, 1999.-№7. - С. 58-61.*

4 Өтебаева Ә.Т. *Ауыл мектебі оқушыларын рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің педагогикалық шарттары: пед. ғыл. кан. .... автореф.: 11.05.2007. - Алматы, 2007. – 24 б.*

5 Нұрмұханова Г.Е. *Қазіргі кезеңде ауыл мектептерінде оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру: пед. ғыл. канд. ... автореф.: 02.12.06. - Түркістан: Нұрлы Бейне, 2006. - 30 б.*

6 Қоңыратбай Т.Ә. *Ауыл мектебі мәдени-инновациялық ортаның тұғыры. // Қазақ мектебі: бүгінгі жайы мен даму болашағы. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары – Алматы, РОНД, - 2002. - Б. 310-312.*

УДК 378:004

INFORMATIONAL – COMMUNICATIONAL TECHNOLOGY AND PROBLEMS OF EDUCATION

F.M. Sultanova – *Abay Kazakh National Pedagogical University, Department of World History, Candidate of Historical Sciences, Associated Professor,*

G.M. Sultanova – *Gerasimovskaiy school, Alakol district, Almatinskaiy region*

Қазіргі кезде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру саласында қолдану өзекті мәселенің бірі болып табылады. Заманауи оқушылар, студенттер «ақпараттық» жаһандану кезеңінде. Ақпараттық тапсырмалар өз ішінде өзге тапсырмаларға қарағанда ролі өте жоғары, заманауи адамға осыны шешуге тура келеді.

Негізгі сөздер: ақпарат, технология, білім беру, оқушы, студент, коммуникациялар, компьютер, ғалам тор

Проблема использования информационно-коммуникационных технологий в современном образовании является одной из актуальных. Современные учащиеся, студенты находятся в условиях «информационной» цивилизации. Роль информационных задач – очень велика среди задач, которые приходится решать современному человеку.

Ключевые слова: информация, технология, образование, учащийся, студент, коммуникации, компьютер, интернет

The problem of the use of information – communication technologies in modern education is one of the most urgent. Modern students are in terms of "information" civilization. The role of information problems - very high among the tasks that must be addressed to modern man.

Key words: information, technology, education, student, communication, computer, internet

In modern conditions, the main task of education is not only the students with the knowledge, but also the formation of independent skills acquisition. In my lectures and seminars I have been actively using the computer's capabilities, accumulated a certain didactic material – multimedia presentations, training scenarios, collection sites, etc.

The problem of the use of information – communication technologies in modern education is one of the most urgent. Modern students are in terms of "information» civilization. Among the tasks that must be addressed to modern man, the proportion of information problems is very high. Successful orientation of a person in today's world is directly related to the ability to work with information. The University is one of the links in mastering information technology. Using information and communication technology allows also building educational - educational process in class competency-based approach. In modern literature, information and communication technology competencies determine how an individual's ability to solve educational, personal and professional problems using information and communication technologies. Experience shows that students who are actively working with the computer generated a higher level of self-education skills.

Strategic course of the international community to build knowledge societies innovative economies are not in doubt. The new paradigm puts forward the main and most effective factor in successful economic, social, political and cultural development of human capital. Intelligence, knowledge, health and quality of life of the population, especially its creative artistic elite, are crucial for the establishment of an effective innovation economy, high labor quality and meet the diverse needs of society [1].

There is no doubt that the basis of qualitative and quantitative growth of human capital is primarily a creative man himself, his talent and creativity, as well as education, science and tools of intellectual and managerial work, including high-performance information and communication infrastructure.

What should be the formation of the era of the knowledge society, a person is open to all the possibilities for self-expression and full development of his individual abilities? What knowledge is needed in the knowledge society? What and how to teach, to ensure a comfortable life of people and get satisfaction from the creative work? What is the role and function of the teacher education system in the new knowledge society? These questions are still no definitive answers, and no single strategy and tactics balanced development of information and communication of the educational system of the knowledge society.

However, it is clear that the basis for a new person-oriented educational system should make information and communication technologies to create, transfer and development of knowledge, including multimedia educational products.

One of the main problems of creating new information and communication system of education was the need for direct integration of several previously existing relatively independent spheres of activity of pedagogy, psychology, areas of information computer technology, media, telecommunications, and others.

However, different approaches and different schools have become such a serious problem of integration "humanities" and "technicians" that this problem has moved into the category of general and affects not only education, but also the entire innovation economy.

Teachers overwhelmingly rather poorly versed in the intricacies of modern multimedia information and communication technologies, as, respectively, and multimedia professionals and IT-sphere does not differ deep knowledge in pedagogy and psychology. So who and how should create and implement innovative multimedia educational products and information technology, and what should be the information and communication infrastructure of the education system today is also one of the most important problems of modern education system.

And it is all-powerful Internet and is there anything better for the organization of high-quality multimedia information and communication education?

This problem is also insufficiently explored and is one of the most important for modern education. In general you should do to multimedia educational products and educational information and communication technologies have become in education and did bring the benefit that they potentially incorporated [2].

The most important ideas and the principles of the national automated system multilingual multimedia information and communication education are also:

- Systemic application in the educational process of progressive educational information and communication technology transfer, development, improvement and creation of new knowledge.

- Creating and systemic application as basic educational information and communication products universal international multilingual multimedia educational products - complex targeted educational information about objects, items, events, processes and events of the objective world, which is expressed by means of multimedia as a set of logically interrelated two- and three-dimensional static and dynamic graphics, text, animation, real and imaginary images, video and sound, integrated into a single container object with software controlled content and, in general, is represent able is as standalone e-learning materials and logically complete training sessions - multimedia lectures, lessons, workshops, training, tests, virtual simulators, practical, laboratory and other classes that implement specific training goals and objectives.

- Organization of automated information and communication learning process, optimal centralized, local and individual transfer and development of knowledge, skills and competencies through training multimedia products and effective interchange of various educational, scientific and other electronic information.

- Systemic application of centralized and autonomous local primary integral-differential feed new knowledge through linear multimedia educational information and communications products and integrated information and communication education network.

- Creating an optimal organizational and technical conditions for the system integration of the creative and technical capacities of research and educational centers, educational institutions and their professionals – teachers, psychologists, specialists in the field of multimedia and telecommunications for the development of optimal collective creative multimedia educational information and communication products and their subsequent effective use and maintenance.

- Creating specialized federal and territorial administrative science and technology centers to develop training multimedia products.

- Optimization of the organizational structure of educational institutions, including in their composition units and specialists provide multimedia information and communication education.

- Modernization of material and technical and technological base of educational institutions with equipment and instruments necessary to ensure the implementation of multimedia information and communication technology education and full access to the resources of a single computer-aided educational space.

- Creating school and administrative-territorial centers of creativity of children and young people for effective diagnosis and development of the reproductive and creative abilities of individuals.

- Optimal harmonization and standardization of tools, techniques and technologies of information and communication education.

- Integrated application of terrestrial and satellite telecommunications facilities and systems and their resources for optimum national or international integrated information and communications education network.

- Organization of effective management of information and communication education and coordination of educational activities educational institutions through an automated control system.

- Organization of a single automated dynamic consideration of the quality of education quality of education,

knowledge, skills, qualifications, competencies, as well as scientific, practical and other creative achievements of the person during the period of his education and work experience through the introduction of electronic educational certificate.

- Creating an effective automated system dynamic accounting quality of education, as well as qualitative and quantitative level of national human capital. Establishment of a national human capital services (NSCHK).

- Organization of effective integration of all subsystems of national education based on the unity of strategic goals and objectives and personal education through a single automated information and communication educational space.

- Organization effective mutually vertical and horizontal cooperation among general education, secondary and higher education institutions, research and education, research centers and institutions, and the sphere of production and services on the basis of mutual scientific, business, creative, commercial and other interests, using information and communication resources countries.

The general structure of the automated system of universal multimedia multilingual information and communication education includes:

- National and regional research and education (SEC), and scientific and technical centers (STC);

- Modernized schools with scientific and technical centers of higher and secondary specialized educational institutions and centers of multimedia and telecommunications (ICC) general education and vocational schools;

- Universal integrated information and communication educational infrastructure of the Republic of Kazakhstan;

- Automated system for managing information and communication with relevant education centers and automated management of a specialized search system of the country.

Basis of universal integrated information and communication infrastructure must be single integrated information and communications Education Network-integrated unified data network, including terrestrial and satellite data transmission system, including educational network of digital broadcasting and the Internet, the main and zonal training centers broadcasting and telecommunications, as well as geographically distributed automated control centers and specialized electronic repository of multimedia educational products, educational, scientific and other relevant information library, banks and knowledge database [3].

Today this market is dominated by mostly American products and technologies. They, like many other Western educational information and communications products and technologies focused exclusively on the Internet [4]. But, as the results of studies of the Internet in the educational plan, primarily multimedia learning is severely limited and depends directly on the quality of branching and capacity of national telecommunications networks.

The creation of a global comprehensive international educational information and communication networks, which will be the basis of satellite telecommunications – digital television and data services, including Satellite Internet segment provides seamless high-speed delivery of educational products, i.e. transfer of knowledge anywhere in the world, and almost irrespective of the state of the national telecommunications networks.

Having available as a powerful and highly scientific and industrial base for the development of educational products can be in a few days after the appearance anywhere new knowledge based upon it high international multilingual multimedia educational products and corny speaking, just to sell them worldwide [5]. And deliver them can literally be at home, "colors and colors" – a multi-faceted and multi-media presentation in any language through a single integrated information and communications education network.

Today, every state strives to develop national education; clearly realizing that without effective education will be no quality of human capital, or the innovation economy. The cost of a quality education and investing in is growing each year. However, true prophecy known scientists J.K. Galbraith and A.Toffler that the source of power moves from capital to organized knowledge "control over knowledge (their production, distribution and use, auth.) Is the essence of the battle for the future world power in all institutions of mankind!". Therefore, the global market for educational products, technologies and services inflames invisible, but a fierce battle for control of knowledge and their pathways. Becomes not so important where and by whom the creation of new knowledge and technologies. More important is the range, scope and effectiveness of their use in the economy of various countries. Only those nations of the world who are able to organize the effective application of the maximum innovation and create a dynamic competitive innovation economy can ensure their successful socio-economic development and a high standard of living.

1 Шилова О.Н., Лебедева М.Б. Что такое ИКТ компетентность. // *Информация и образование*. 2004, - №3.

2 Ксезонова Г.Ю. Перспективные образовательные технологии. – М., 2002.

3 Ксезонова Г.Ю. Информационные технологии обучения. – М., 2005.

4 <http://idos.ru>

<http://www.encyclopedia.ru>

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

ӘӘЖ 85 (064)

С.ЛАПИННИҢ ТҮРКІСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ

Ә.Ж. Әзіретбергенова – Абай атындағы ҚазҰПУ

В данной статье говорится об участии С.Лапина на IV краевом съезде мусульман, прошедшего 26 ноября 1917 года в городе Коканд, а также о проведенных им работах на данном съезде.

Несмотря на то, что С.Лапин с самого начала поддерживал провозглашенную на IV чрезвычайном краевом съезде мусульман Туркестанского края автономию Туркестана, и активно участвовал в его деятельности, в дальнейшем он разорвал все связи с ним, начал действовать самостоятельно. Поскольку С.Лапин переживал за то, что двойная власть в Туркестанском крае в скором времени приведет к кровопролитию, к тяжелым последствиям для народных масс, и он решил проводить совместную с Советской властью политику, призывал их к компромиссу. Хотя С.Лапин и пытался предотвратить кровопролитие между национальными силами и Советской властью, известно, что он не учел насколько опасны действия большевиков, которые использовали разногласия между политическими течениями мусульман в своих интересах. Его дальнейшие действия по освобождению Туркестана от большевиков говорят о его желании получить независимость народа. Все эти вопросы разносторонне анализируются и исследуются в данной статье.

Ключевые слова: С.Лапин. “Шуро-и-уламо”. “Шуро-и-ислам” Туркестанский Мухтарият IV-й Чрезвычайный краевой мусульманский съезд

In this article it is spoken about S.Lapin's participation at the IV regional congress of the Muslims, passed on November 26, 1917 in the city of Kokand, and also about the works carried out by it at this congress.

In spite of the fact that S.Lapin from the very beginning supported proclaimed at the IV extraordinary regional congress of Muslims of Turkestani edge an autonomy of Turkestan, and actively participated in its activity, further it broke all links with it, started working independently. As S.Lapin worried about that the double power in the Turkestani region will shortly lead to bloodshed, to serious consequences for a people at large, and he decided to pursue joint policy with the Soviet power, called them for a compromise. Though S.Lapin also tried to prevent bloodshed between national forces and the Soviet power, it is known that he didn't consider actions of Bolsheviks which exploited disagreements between political trends of Muslims are how dangerous. Its further actions on liberation of Turkestan from Bolsheviks speak about his desire to gain independence of the people. All these questions are versatily analyzed and investigated in this article.

Key words: S.Lapin “Shuro-i-ulame”, “Shuroi-islam”. Turkestan Muhtariat IV Emergency regional moslem convention. Turkestan autonomy

Серәлі Мұңайтпасұлы Лапин 1868 жылы Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария облысының Перовск уезіндегі Кеңтүп болыстығының 4-ауылында (қазіргі Қызылорда облысы Сырдария ауданы Қоғалы көл ауылында) дүниеге келді.

С.Лапин – өзі өмір сүрген тұста әр қырынан көрініп, өзінің қайраткерлігімен тарихта қалған тұлға. Бүгінгі мақалада С.Лапиннің Түркістан тәуелсіздігі жолындағы күресінің бір парасына тоқталмақпын.

Түркістан өлкесі мұсылмандары орталық кеңесінің ұйымдастыруымен 1917 ж. 26 қарашада Қокан қаласында IV төтенше өлкелік мұсылмандар съезі жұмысын бастады. Сол тұста Қокан қаласында почта-телеграф қызметкерлерінің ереуілі болуы себепті көптеген делегаттар съезге дер кезінде жетіп үлгермеді. Осы ереуілдің салдарынан съезд қарашаның 25 күні емес, 26-на ашылды. Съезге Ферғана облысынан 150, Сырдария облысынан 22, Самарқанд облысынан 21, Закаспий облысынан 1, Бұқар әмірлігінен 4 адам қатысты. Жиналған делегаттардың саны 250 адамға жетті. Бұдан бөлек съезге “Шуро-и-уламо”, “Шуро-и-ислам” секілді мұсылмандық қоғамдық-саяси ұйымдардың, мұсылман әскерилер кеңесінің және еврейлердің өлкелік “Паолей-Сион” ұйымының өкілдері де қатысты [1].

Төралқасы құрамына М.Шоқай, У.Қожаев, Ю.Агаев, С.Ақаев, С.А.Герцфельд, О.Мақмұдов, И.Шагиахмедов секілді қайраткерлермен бірге С.Лапин да енген съездің күн тәртібіне Түркістанды басқару формасы, Түркістанның “Оңтүстік-шығыс одаққа” қатысы, атқару комитеттеріне сайлау, Түркістан өлкелік Құрылтай жиналысы, милиция құру, қаржы және т.б. мәселелер қойылды.

Съезді кіріспе сөзбен М.Шоқай ашты. Ол өз сөзінде: “Орталықта болып жатқан бүлікшілік шет аймақтардағы халықтарды өз басын арашалау және зор ұлттық төңкеріс берген жемістерді қорғау үшін өз беттерінше әрекет жасауға итермелеп отыр. Енді октябрь қантөгісін басынан өткізген Ресей түгелдей және Түркістан өз келешегін өздері ойлауы керек. Өлкедегі ауыр жағдайды ашаршылыққа ұласуы ықтимал азық-түлік тапшылығы терендете түсуде. Ал енді осы жағдайдан қайтсек аман-есен шығамыз?” деп сауал

тастап, одан ары М.Шоқай өлкеде орнаған кеңес билігіне жеткізген жолдың күнәсіз құрбандардың қанына боялғандығына, оған Ташкентте құрамында мұсылмандар өкілдері жоқ үкіметтің құрылуы себепші болғандығына, төңкерістен кейін де жаңа билік басшыларының келісіп жұмыс істеуге ықылас танытпай отырғандығына тоқталды [2].

Түркістанды басқару формасы туралы мәселені талқылау барысында сөз алғандардың барлығы дерлік түркістандық большевиктердің ұстанған саясатын сынға алып, олардың жергілікті халықтардың ішкі істеріне араласуы ешқандай сын көтермейді деп бағалады.

Съезге қатысушылар Түркістанның саяси құрылысы мәселесінде бір шешімге келіп, 27 қараша күні ол жөнінде қабылданған қаулыда былай делінді: “Аса арнаулы болып жасалған Түркістан аймағы мұсылмандарының төртінші жалпы съезі Русиядағы ұлы өзгеріс салып берген жолмен һәр жұрт өзін өзі басқаруға ықтиярлы болсын деп еркіндікті қалайтын Түркістан аймағындағы барлық халықтардың қалауы бойынша Түркістан аймағын Русия демократиялық республикасымен бірлікте болып, бөлек жасауға ерікті территориялық автономиясы қылып жариялайды. Бұл автономияның қай түрде болуы жақын арада шақырылмақшы болған Түркістан аймағының өз Учредительный собраниясінің ықтиярына беріледі. Съезд өз атынан Түркістан аймағында саны аз ұлттардың құқықтарына қиянат қылмай, оларды да қорғайды” [3].

Түркістан аймағын Ресей федеративті республикасымен ынтымағы бір территориялық автономия деп жарияланған қаулының қабылдануы кезінде С.Лапин бастаған “Шуро-и-уламо” ұйымы мүшелері Түркістан автономиясын жариялауға әлі ертерек, оны орыс революциялық демократиясы өкілдерімен келісе отырып жариялау керек деген пікір білдірген болатын. Олардың мұндай пікір білдіруі съезд делегаттарының наразылығын туғызды. Тіпті, делегаттардың талап етуімен “Шуро-и-уламо” өкілдері съезден шығарып жіберілді. Бірақ бұл дау-дамай келіссөз нәтижесінде шешіліп, С.Лапин бастаған “Шуро-и-уламо” өкілдері съезге қайта жіберілді [4].

Дегенмен съезге С.Лапин мынандай шарттар қойды:

1. Өлкедегі билікті іс жүзінде қолына алған орыс демократиясының өкілдеріне қарсы дұшпандық іс-қимылдар жасалмасын.

2. Түркістан автономиялы республикасының Уақытша үкіметі өз қызметін барлық жағынан шариат қағидаларына үйлестіріп жүргізісін.

3. Автономияны жүзеге асыру бейбіт түрде жүрсін, қантөгіске жол берілмесін” [5].

С.Лапин Түркістан автономиясының жариялануын ертерек деп санағанымен оның жариялануына еш қарсылығы жоқ екенін съезде мәлімдеді. Ол өзінің жоғарыдағы ұсыныстарын съезд қолдайтын болса Түркістан автономиясы нағыз әділетті мұсылмандық мемлекеттік құрылым болып, халықтың сеніміне ие болады деп санады.

С.Лапиннің бұл ұсыныстарына делегаттардың бір бөлігі қолдаушылық танытып, Түркістан автономиясының халқының 98 пайызы мұсылмандар болатын аймақта жарияланып отырғанын, сондықтан автономияның ислам дінінің қорғаушысы болуы керектігін алға тартты. Сонымен қатар Түркістан автономиясының аяғынан тік тұруы С.Лапин ұсынғандай бейбіт өмір жағдайында ғана нәтижелі болатындығын, сондықтан кеңестермен келіссөздер жүргізу арқылы Түркістан автономиясын қантөгіссіз құру керектігін делегаттар қолдап шықты [6].

Съездің 28 қараша күнгі мәжілісінде жаңадан құрылған мемлекеттік құрылымды Түркістан мұхтарияты деп атау жөнінде шешім қабылданды. Түркістан мұхтариятындағы билік өлкелік Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін Түркістан Уақытша кеңесі мен Түркістан халықтық (ұлттық) жиналысына сайланған мына депутаттардың: М.Шоқай, И.Шагиахмедов, М.Тынышбаев, Ғ.Қожаев, Ә.Оразаев, С.Герцфельд, Қ.Қожықов, Т.Нарботабеков, С.Лапин, С.Миржалилов, Ю.Агаев, У.Дербісалин, М.Ақчурин, М.Бехбуди, И.Дәулетшин, Т.Мұсабаев, С.Юсуфов, Ғ.Абдуллин, М.Мырзахметов, С.Саидов, Г.Құшбегиев, Ғ.Махмұдов, О.Омаров, Ж.Қарабеков, Х.Ширинский, Ғ.Ғабдулсалимов, М.Мансуров, Т.Қожаев, К.Рахманбердиев, Н.Төреев, Ә.Шәкірхантөреев және С.Қожаевтардың қолына өтті. Сөйтіп Түркістан халықтық кеңесі (Уақытша ұлттық кеңес) құрамына сайланғандардың бел ортасында С.Лапин да болды [7].

Уақытша ұлттық кеңеске сайланғандардың арасында негізгі тұрғындары қазақтар Сырдария және Жетісу облыстарынан 11 өкіл бар болатын. Кеңес құрамында, сондай-ақ мұсылмандар съезі сайлаған өкілдермен бірге, қаланың өзін-өзі басқару ұйымдарының 4 өкілі, түрлі “еуропалық” ұйымдардың 18 өкілі бар болатын. Басқаша айтқанда, кеңестегі барлық орынның үштен бірі сол тұстағы Түркістан халқының мардымсыз бөлігін құраған жергілікті емес, еуропалық тұрғындардың үлесіне тиген [8]. Ұлттық-мемлекеттік құрылымның басшылары Түркістадағы өзге ұлт өкілдерін де билік құрылымдарына тарту, болашақта еруге тиіс өзге ұлт өкілдеріне арнайы орын бөлуі арқылы Ташкенттегі большевиктер жасақтаған үкіметтен моральдық тұрғыда жоғары тұрған саяси мәдениеттің үлгісін таныта алды.

Уақытша ұлттық кеңес 12 орыннан тұрған Түркістан мұхтариатының Уақытша үкіметін бекітті. Оның құрамына съезде мына 8 қайраткер сайланды: М.Тынышбаев (Премьер-министр, ішкі істер министрі), И.Шагиахмедов (Премьер-министр орынбасары), М.Шоқай (Сыртқы істер министрі), У.Қожаев (Соғыс министрі), Ю.Агаев (Жер шаруашылығы және су ресурстары министрі), О.Махмұдов (Азық-түлік министрі), Ә.Оразаев (Ішкі істер министрінің орынбасары), С.Герцфельд (Қаржы министрі). Қалған төрт орын Түркістанның еуропалық нәсілдегі тұрғындарының үлесіне қалдырылды [9].

Съездің шешімімен Түркістан мұхтариаты үкіметі атынан халыққа жолданатын үндеудің мәтінін әзірлеу Уақытша ұлттық кеңеске жүктелді. Үндеуді әзірлейтін топтың құрамына Уақытша ұлттық кеңестің М.Бехбуди, Қ.Қожықов, Т.Нарботабеков, С.Юсуфов секілді т.б. мүшелерімен бірге С.Лапин да енді. Олардың әзірлеген үндеу мәтініне съездің талқысынан кейін біршама өзгерістер енгізілді. Сөйтіп, халыққа Түркістан мұхтариаты атынан жолданған үндеуде былай делінді: “Революциялық демократия ала келген бостандық пен халықтардың өзін-өзі билеу негіздерін жүзеге асыру мақсатында, көпмиллионды Түркістан халқының еркімен санаса отырып, өлкелік төтенше жалпымұсылмандық съезд Түркістанды Ресей федеративтік демократиялық республикасының құрамындағы автономиялық бөлігі деп жариялады.

Түркістанда ұйымдасқан барлық күштердің бастан өткеріп отырған ахуал кезіндегі мақсаттарының маңызды, әрі жауапкершілікті екенін өлкелік съезд толық ескеріп, жан-жақты тәртіпті орнықтыруға талпынып, Түркістандағы барлық халықтардың ынтымағын, әл-ауқатын және мәдени дамуын қамтамасыз ету үшін Уақытша Түркістан ұлттық кеңесін сайлады. Ол өз кезегінде тез арада Түркістан құрылтай жиналысын шақыру, тұрғындарды азық-түлікпен және күнделікті тұтынатын тауарлармен қамтамасыз ету, қаржы істерін ретке түсіру, халық милициясын ұйымдастыру және барлық халықтар мен ұлттардың құқығын қорғау міндеті жүктелген Түркістан мұхтариатының Уақытша үкіметін құрды.

Ресей революциясының теңдік, бостандық және туыскандық ұрандарының шынайы екендігін негіздей отырып, Түркістанның барлық азаматтарын, өлкеде тұратын барлық халықтар мен ұлттарды, қалалық, земстволық өзін-өзі басқару мекемелерін, саяси, қоғамдық және кәсіптік ұйымдарды, мемлекеттік, қоғамдық және жеке меншік мекемелерді съезд Түркістандағы халық өкіметі төңірегінде топтасуға, оның алдына қойылған ауыр міндеттерді жүзеге асыруға жан-жақты көмек көрсетуге шақырады.

Әлемде өртше шарпыған соғыстың бұрын-соңды болмаған дүрсілі астында барлық халықтар өз тағдырын өздері шешуге ұмтылуда. Жерді қанмен бояған соғыстан шаршаған халықтың қанды қылышын көтеруге дәрменсіздік танытатын күн де таяп қалды. Жер бетінде ұзақ күттірген бейбітшіліктің орнайтынына, әлем халықтары қиранды өмірлерін қайта жандандыратынына кәміл сенеміз. Өзінің тарихи тағдырына сәйкес біздің Түркістан халқы қақтығыстан тыс қалды.

Бұғаудан босаған түркістандықтардың өз жерінің толық қожайындары ретінде өз тарихын өздері жасайтын сәт туды. Біз алдымызда тұрған міндеттердің ауқымды екендігін, біздің ісіміздің дұрыстығын сезініп, Алланың рахымшылығымен өз жұмысымызға кірістік” [10].

1917 ж. 2 қарашада Дон казактары инициативасымен кеңестер билігіне қарсы күресу мақсатында Владикавказда құрылып, Қырым мен Әзірбайжан үкіметімен және Украинаның Орталық Радасымен байланыс орнатып үлгерген “Оңтүстік-шығыс одағына” (“Казак әскерлері, кавказдықтар мен ерікті дала халықтарының оңтүстік-шығыс одағына”) Түркістан мұсылман-дарының қатынасы мәселесі съезде қызу талқыланды. Бұл одаққа қосылуға делегаттардың басым көпшілігі наразылық танытты. Ол жөнінде сөйлегендер “Оңтүстік-шығыс одағының” құрылтайшысы болып табылатын казактар патша өкіметінің сойылын соғушылар ретінде танылғанын алға тарта отырып: “Дон казактарына Корнилов, Краснов, Каледин, Караулов секілді монархистер жетекшілік етеді... Олар бізді өздеріне шақырғанда бізді өз мүдделеріне пайдаланбақшы. Сондықтан біз олармен бірге бола алмаймыз” деп мәлімдеді [11].

Осы мәселе төңірегінде өрбіген пікірталас барысында С.Лапин “Оңтүстік-шығыс одағына” қосылу, не қосылмау мәселесін шешуге асығыстық танытпауды ұсынып: “Егер біз, мұсылмандар бейтараптық жағдайдан шығатын болсақ жөнсіз зардапқа ұшырап қалуымыз мүмкін. Қажетсіз қантөгістен құтылу үшін бейтараптық жағдайды сақтап, биліктің бейбіт түрде толығымен халықтың қолына көшуін күтейік. Сонан соң ғана басқа халықтармен келісімдер жасауға болады” деген өз пікірін білдірді [12].

С.Лапиннің және өзге де бірқатар делегаттардың ұсынысын ескере отырып, съезд “Оңтүстік-шығыс одағына” Түркістан мұсылмандарының қатынасы жайында мынандай мазмұндағы қаулы қабылдады: “1. Іс жүргізіп тұратын бір комитет сайлап шығарып “Юго-восточный союзбен” (“Оңтүстік-шығыс одағы”) Түркістан арасында ынтымақ қандай шарттармен болатынын анықтап білу үшін саяси өкілдер жіберу сол комитетке тапсырылсын.

2. Ол союзға кіру, не кірмеу еркіндігін айқындау үшін Түркістан халықтарының Учредительное собраниясын тез жию міндеті сол іс жүргізетін комитетке тапсырылсын.

3. Жұрт шаруасы күйзеліп кетіп, бұған шара союзға қосылу ғана болып қалған болса іс жүргізетін комитеттің Учредительное собрание ашылғанша уақытша шарт жасасып, уақытша қосыла тұруға ықтияры бар” [13].

Қабылданған бұл қаулы мәтіні телеграф арқылы “Оңтүстік-шығыс одағының” төрағасы атаман Дутовтың атына жолданды. Көп ұзамай атаман Дутовтан Орынбор казак әскері бөлімдеріне Түркістан өлкесіне қару-жарақ жеткізуге тапсырма бергені және өзінің Түркістан мұхтариятына қолдау көрсететіні жөнінде жеделхат келіп түсті [14].

Съезде Түркістан мұхтарияты атынан Сібір автономиясы үкіметінің төрағасы Потанинге “Сібір автономиясын құттықтай отырып, Түркістан өз автономиясын жариялағанын хабарлаймыз. Автономиялы Түркістанның Уақытша үкіметі Сібір мен Түркістанның жуық арада Ресей Федеративті республикасының тең құқықтағы мүшелері ретінде тығыз қарым-қатынаста болады деген үмітте екендіктерін білдіреді” [15] деген жеделхат жолдады.

Қоқан қаласында жүріп жатқан почта-телеграф қызметкерлерінің ереуілін тоқтату мақсатында съезд атынан почта-телеграф қызметкерлері одағына үндеу жолдады. Онда: “Өлкелік жалпымұсылман съезі Түркістан Құрылтай жиналысын тез арада шақыруды ұйғарып отыр. Соған орай почта-телеграф жұмысының қалыпты жүруі керек. Почта-телеграф одағы ереуілді доғарудың тәсілін табуы тиіс” деп, ереуілге шыққан почта-телеграф қызметкерлерін көпмиллионды Түркістан халқымен бірге Түркістан мұхтариятына қолдау танытуға шақырды [16].

Съезде Ташкент большевиктерінің халыққа жасап жатқан зорлық-зомбылығына қарсы шаралар қолдану мәселесі де көтерілді. Бұл мәселе бойынша сөз алған С.Лапин большевиктердің Ташкентте тінту жүргізулері, негізсіз тұтқындаулары қалыпты жағдайға айналғанын, сөйтіп Ресей революциясы жариялаған жеке адамдардың құқығына қол сұғуға болмайды деген принциптің бұзылып отырғанын алға тартты. Ол Ташкент большевиктері негізсіз тұтқындалғандарды тез арада босатуы керектігін, азаматтардың жеке бастарының және мүліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, тінту жүргізулерді доғаруды, жарияланған сөз және баспасөз бостандығына тосқауыл қоймауды талап еткен қаулы қабылдауды ұсынды. Оның бұл ұсынысы съезге қатысушылар тарапынан қолдау тапты [17].

Осылайша Ташкенттегі Түркістан Халық комиссарлары кеңесіне балама Қоқанда Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметі құрылып, өз қызметін бастады. Бұл Түркістан өлкесінде қос биліктің орнауы болатын. Осы арада мынаны айта кеткен жөн: Түркістан тарихында терең із қалдырған 1917 жылдың саяси оқиғаларында қазақ интеллигенциясы аса үлкен рөл атқарды. Олар IV өлкелік мұсылмандар съезін даярлап өткізуге белсенді түрде атсалысып қана қойған жоқ, сонымен бірге осы съез құрған өлкелік биліктің құрамына еніп, жетекшілік орындарды иемденді [18].

Мәселеге айқындық беру үшін Түрккомиссияның мүшесі Г.Сафаров Түркістан Мұхтарияты үкіметін құруда қазақ зиялылары белсенді рөл атқарғандығын атап көрсетеді. Оның «қазан оқиғаларынан соң кеңеске қарсы автономиялық қозғалыстың басшылығы ұлттық буржуазиялық өзін-өзі басқару еркін білдірген алдыңғы қатарлы зиялылардың қолына шоғырлануы реакциялық-феодалдық «Улемамен» байланысы жоқ қырғыз (қазақ деп оқыңыз – авт.) зиялыларының алдыңғы шепке шығуына» [19] алып келді деген пікіріне тоқталған орынды болар. Шындығында 1917 ж ақпан төңкерісіне дейін Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қалың ортасында жүрген, Түркістан Мұхтариятын құруға және оның қызметіне белсене араласқан М.Тынышбаев, М.Шоқай, С.Лапин, Ә.Оразаев, С.Ақаев, Қ.Қожықов сияқты этноэлита өкілдері европалық білім алған, Ресейдің демократиялық қозғалыстарына араласқан саяси дайындығы мол тұлғалар еді. Содан да олар 1917-1918 жж. Түркістандағы тарихи оқиғалардың алдыңғы сапында болды.

Кеңестік тарих ғылымында Түркістандағы кеңестер билігін жергілікті халық бірден қуана қарсы алды, ал Ташкенттегі Халық комиссарлары кеңесіне балама ретінде өмірге келген Түркістан мұхтариятының уақытша үкіметі жергілікті халықтан ешқандай да қолдау тапқан жоқ, сондықтан Түркістан мұхтарияты тез арада құлап қалады деген асығыс тұжырымдар жасалған. Дегенмен, бұл мәселеге қатысты сол кезеңнің тарихи құжаттарымен жә»не деректермен танысу, оларды соңғы зерттеу тәсілдерімен талдау мұндай біржақты тұжырымдардың шындыққа жанаспайтындығына көз жеткізеді.

Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезінің Түркістан мұхтариятын жариялауын және мемлекеттік құрылымды қалыптастыру жолында жасаған қадамын “Улуғ Туркистон” газеті жоғары бағалай отырып, “тіпті большевиктер үкіметінің көсемі Ленин өзінің жуырдағы декретінде Ресейдің барлық халықтарына, соның ішінде қазақтар мен Түркістан мұсылмандарына да өз қалауларына автономия құруларына ерікті екендігін мәлімдеді. Осы хабарламаға сәйкес съездің Түркістан мұхтариятын жариялауы халықтың тілегіне және орталық үкіметтің ұйғарымына еш қайшы келмейді” [20] деп жазды.

1917 жылдың 30 қараша күні Қоқан қаласында мұсылмандардың Түркістан мұхтариятын қолдаған манифестациясы болды. Мыңнан астам адамның қатысуымен өткен бұл манифестацияда халық Ақпан революциясы берген бостандық негіздерін қорғауға және Түркістан мұхтариятына барынша қолдау көрсетуге ант берді. Олар “Түркістанның жері біздің тәніміз, суы - қанымыз. Кімде-кім тиетін болса, ол біздің қанымызды төккенмен бара-бар” [21] деп мәлімдеді.

Мұның артынша 1 желтоқсан күні Наманган уезінде Түркістан мұхтариаты үкіметін қуаттап-қолдауға арналған митингі өтті. Бұл митингіге 100 мыңнан астам адам қатынасты. Наманган көшелеріне лық толған адамдар “Жасасын Түркістан мұхтариаты мен оның үкіметі!” деген плакаттарды алып жүрді [22].

Ташкент қаласында С.Лапин мен Мұнауар Қаридің ұйымдастыруымен Түркістан мұхтариатына қолдау көрсету мақсатында 6 желтоқсан күні митингі өтті. 60 мыңнан астам адамның қатысуымен қаладағы Жұма мешіті жанына жиналған халықтың алдына шығып сөйлегендердің қатарында С.Лапин да болды. С.Лапин өз сөзінде халықтың құқығын қорғауды Түркістан мұхтарияты қамтамасыз ете алатындығын, сондықтан оған кәміл сену керектігін алға тарта отырып, митингі атынан мынандай мазмұндағы қаулы қабылдауды ұсынды: “Біздер, халықтың барлық топтарының мұсылмандары Түркістанның автономия болып жариялануын қуаттаймыз және Қоқандағы төтенше съезд ұсынған Түркістан халық үкіметін құру туралы қарарға толық қосыламыз. Ресейдің ұлы революциясы (Ақпан революциясы) паш еткен халықтық басқару принциптерінің салтанаты үшін ұйымдасқан ресейлік демократия Түркістан өлкесінің барлық мұсылман халықтарының еркін үніне бірауыздан қолдау жасайды және біздің тәуелсіздік пен мұсылмандардың өзін-өзі басқару жолына түсулеріне көмектеседі деп берік сенеміз. Осындай сеніммен барлық мұсылмандарды автономиялық Түркістан үкіметінің айналасына тығыз топтасуға және азамат соғысының, сондай-ақ, қазіргі азат Түркістанның туысқан халықтарының жазықсыз қандары төгілуін алдын алу үшін барлық қолайлы бейбіт әдістермен өлкені автономияландыруды нақты, әрі жедел жүзеге асыруға шақырамыз” [23].

Осы митингіде сөйлеушілер Халық комиссарлар кеңесінің қалалық думаны таратып, оның орнына жұмысшы-солдат депутаттары кеңестері өкілдерінің енгізуіне халықтық қарсылық таныту керек деушілер де болды. Бірақ “Шуро-и-уламо” ұйымы мүшелері осы күні өтіп жатқан қалалық думаның мәжілісіне мұсылмандық ұйымдар атынан өкілдер жіберейік, онда олар Түркістан мұхтариятына жұмысшы-солдат депутаттары кеңестерінің назарын аударуға күш салсын деген ұсыныс жасады. Митингіге қатысушылар мұндай ұсынысты орынды деп тауып, қалалық думаның мәжілісіне С.Лапин бастаған “Шуро-и-уламо” ұйымының И.Есенбаев, С.Мақдум секілді бірнеше мүшелерінің қатысуына қолдаушылық білдірді.

“Шуро-и-уламо” ұйымы мүшелері қатысқан Ташкент қалалық думасының мәжілісінде социал-революционерлер (эсерлер) мен социал-демократтар (большевиктер) арасында Түркістан мұхтариятына қатысты қызу пікірталас жүрді. Эсерлер Түркістан мұхтариятына ізгіниетте екендіктерін, егер оған көмек керек болса қол ұштарын созуға әзір екендіктерін танытты. Ал большевиктер болса, Түркістан мұхтариятын мойындамайтындықтарын білдірді. Мәжілістің барысында “Шуро-и-уламо” ұйымы мүшелері эсерлердің пікірлері орынды екендіктерін айтып, оларға ризашылық танытты. Сөйтіп, осы мәжілісте С.Лапин жетекшілік еткен “Шуро-и-уламо” ұйымы эсерлер партиясының Түркістан автономиясына оң көзқараста екендігіне көз жеткізді [24].

1 Аъзамхуджаев С. *Туркистон мұхтарияти*. – Ташкент: Маънавият, 2000. – 126-б.

2 Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы*. – Алматы: Санат, 1995. – 342-б.

3 Бірлік туы. 1917. 12 желтоқсан.

4 ӨРООМ. 39-қ., 1-т., 11-іс, 3-п.

5 *Туркестан в начале XX века ... с. 83.*

6 ӨРООМ. 39-қ., 1-т., 11-іс, 4-п.

7 ӨРООМ. 39-қ., 1-т., 11-іс 5-п.

8 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс, 18-п.

9 Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы*. – Алматы: Санат, 1995. – 343-б.

10 Исхаков С.М. *Российские мусульмане и төңкеріс (весна 1917 г. – лето 1918 г.)... с. 313.*

11 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс, 26-п.

12 Ауанасова А.М. *Национальная интеллигенция Туркестана в первой четверти XX века... с. 132.*

13 *Свободный Туркестан. 1918. 15 февраля.*

14 Бірлік туы. 1917. 12 желтоқсан.

15 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс, 23-п.

16 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс 24-п.

17 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс. 21-п.

18 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1632-іс. 20-п.

19 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы... 344-б.

20 Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). - М.: Госиздат. 1921. - 147 с. 119

21 Улуғ Туркестон. 1917. 3 желтоқсан.

22 Мингноров А. Туркестонда 1917-1918 жылдардағы миллий сиесий ташиқлотлар... 46-б.

23 Туркестанский вестник. 1918. 9 декабря

24 Улуғ Туркестон. 1917. 16 желтоқсан

ӘӨЖ 263.17

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ САЯСИ КӨСЕМІ

А.Ә. Бекіш, К.Т. Сантаева – *І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Гуманитарлық факультетінің 1 курс магистранты, Талдықорған, Қазақстан*

В статье А.Н. Бокейханов определяется как один из ученых основоположников национальной казахской науки, изучивший все стороны казахского быта, историю края, его культуру, хозяйство и природные богатства. А.Н. Бокейханов первый казах который окончил Санкт-Петербургский лесной императорский институт по специальности «Ученый лесовод». Принимал участие в научных экспедициях, которые были направлены царским правительством в Казахстан в XX веке. Он стал автором нескольких научных работ, десятков научных очерков, статьей и записей.

Целью А.Бокейханова являлось объединение казахского народа в свободное общество, и для достижения этой цели он использовал весь свой ум, талант, волю, смелость и посвятил всю свою сознательную жизнь для этой цели. Если бы его целью была личная выгода, то он давно мог бы достичь ее, но он выбрал тернистый путь своего народа и шел по нему до конца.

Ключевые слова: А.Бокейханов, национальность, ученный, общество, государство, карьерист, царь, научные очерки, монография, научная экспедиция

This article of A.N. Bokeikhanov is determined as one of the scientist of founder national Kazakh science, studying all parties of the Kazakh way of life, history of country its culture, economy and natural resources. A.N. Bokeikhanov is the first Kazakh that graduated Saint Petersburg forest emperor's institute on specialty "Scientist specialist" in forestry. He took part in scientific expeditions that were directed by tsar's government to Kazakhstan in XX century. He became the author of a few scientific studies, ten of scientific essays, article and records.

The aim of A.Bokeikhanovwasto associatesKazakh people in free society, and for the achievement of this aim he used all his mind, talent, will and devoted all this life for this aim. If his aim was the personal benefit, then he would attain her a long ago, but he chose thorny of his people and went on this way to the end.

Keywords: A.Bokeikhanov, nationality, scientist, society, state, social climber, tsar, scientific essays, monograph, scientific expedition

Алаш қозғалысы саяси ұйым ретінде 1917 жылғы шілдеде өткен I жалпықазақ съезінде құрылған «Алаш» партиясы болды. Осы жалпыұлттық, саяси ұйымды құру үшін XX ғасыр басындағы ұлттық-демократиялық қазақ интеллигенциясының жұрт таныған жетекшілері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышпаев, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов сияқты ондаған қайраткер 12 жыл бойы (1905-1917 жылдар аралығында) қажырлы еңбек етті. Осы партияның бағдарламалық мақсат-міндеттеріне сай 1917 жылғы желтоқсанда өткен II жалпықазақ съезі Алаш автономиясының немесе қазақ мемлекеттігінің құрылғандығын жариялап, оның өкіметі – Алашорданы сайлап, жаңадан құрылған мемлекеттіктің қарулы күштерінің негізі болуға тиісті халық милициясын жасақтау туралы шешім қабылдады. Бұл қозғалыстың Әлихан Бөкейханов төңірегіне топтасқан жетекшілері «Алаш» партиясын құрып, Алашорда өкіметін сайлағанда, тіпті өздері саяси күрес сахнасына шыққан кезден бастап аса маңызды үш ұлттық мақсат-мүддені атап айтқанда, отарлық кезеңде жойылып кеткен ұлттық мемлекетті XX ғасыр басындағы геосаяси жағдайда қалпына келтіруді, оның шаңырағының астына халқымыздың атақонысын, яғни этникалық территориясын біріктіруде осылардың негізінде халқымызды отарлық езгіден құтқаруды және реформа жолымен қазақ қауымын өркениетті елдер қатарына жеткізуді өздеріне басты міндет деп белгіледі. Бөкейханов Санкт-Петербурдағы орман шаруашылығы институтында оқып жүрген кезінде студенттік толқуларға қатысқан деген пікір бар...

Әлихан өмірінің студенттік кезеңі оның саяси көзқарасының қалыптасуында айтарлықтай орын алды. Ал 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы кезеңінде ол патшалық мемлекет жүйесіне оппозицияда болған Ресейдің конституциялық демократтар (кадеттер) партиясының бағдарламалық ұстанымда

рына ден қойды және осы партияның орталық комитетіне мүше болып сайланды. Сол уақытта ол кадеттер үлгісімен қазақтың ұлттық-либералдық саяси ұйымын құруды ойластырды. Әлихан Бөкейханов пен оның серіктестерінің 1905-1917 жылдардағы көзқарас эволюциясы 1917 жылғы шілдеде, жоғарыда айтылғандай, оларды ұлттық-демократиялық мақсат-мүдделерді көздейтін «Алаш» партиясын құруға алып келді. Оны құру қарсаңында [1]. Әлекең кадет партиясынан оның мемлекеттік құрылыс, жер және дін мәселелері жөніндегі саясатымен келіспейтіндігін мәлімдеп, оның қатарынан өз еркімен шықты.

Әлихан ағамыз «Қазақ» газетінде қызмет етіп жүргенде «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен әртүрлі тақырыпта мақалаларын жариялағаны белгілі. Экономист-публицист ретінде сол кезде қазаққа отырықшылықтың тиімді тұстарын насихаттаған болатын. Әлихан Бөкейханов тек қана «Қазақ» газеті емес, басқа да қазақтілді басылымдарда, мәселен, «Темірқазық», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Жас қазақ» тағы басқа газет-журналдарда түрлі тақырыптардағы мақалаларын «Қыр баласы» [2], «Ғали хан» деген бүркеншік аттармен жарияласа, орыстілді басылымдарда «Туземец», «Киргиз-степняк», «А.Б», «Сын степей» дегендей жасырын аттарды пайдаланды. Осы басылымдарда жарияланған мақалалары мен орыс тілінде жазылған «Киргизы» (қазақтар – К.Н.), «Исторические судьбы киргизского (казахского – К.Н.) края и культурные успехи», «Овцеводство в Степном крае» сияқты іргелі еңбектерінде ол аса ірі ғалым-экономист ретінде Қазақстанның шаруашылық өмірінің басқа қырларымен қатар, көшпелі және жартылай көшпелі қазақтарды отырықшыландыру мәселелерін жан-жақты қарастырды, отырықшылық өмір салтының тиімді тұстарын насихаттады [3]. Ол отырықшылыққа көшу ісін елдегі жер мәселесін әділ шешу қажеттілігімен тығыз байланыста қарастырды. Және де Қазақстанның Ресей империясының отарына айналу барысында халқымыздың атақонысының, сулы да нулы өлкелерінің (жалпы көлемі – 40 млн десятина) Орталық Ресейден келген келімсектердің қолына көшкенін жақсы білді және осындай жағдайда қазақты отырықшыландыру аса қиын мәселе екендігін түсінді [4]. Сондықтан оның жетекшілік етуімен дайындалған және «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы санында жарияланған «Алаш» партиясы программасының жобасында» жер мәселесін шешу ісіне үлкен мән берілді. Осы құжаттың «Жер мәселесі» атты 10-бабында «Қазақ жер сыбағасын алғанша қазақ жеріне мұжықтардың (яғни орыстардың – К.Н.) келмеуі, бұрын алынған (отаршылар пайдасына – К.Н.) жерлердің мұжық отырмағандары қазаққа қайтарылуы... жер сыбағасы бөлінгенде ол жердің топырақ құнарлығы ескерілуі... Түркістанда жермен бірге су сыбағасының да кесілуі... жердің сатылмай мемлекеттік меншік болып жариялануы талап етілді. Бөкейханов сонымен қатар отырықшылыққа көшуден бұрын оның қажетті материалдық, техникалық, психологиялық т.б. алғышарттарын дайындау қажеттігін, бұл істе асығыс әрекеттерге жол берілмеуін баса көрсетті. Мұндай алдын ала дайындықсыз зорлап отырықшыландырудың 1930 жылдар басында халқымызды жаппай ашаршылыққа ұшыратып, соның нәтижесінде оның жартысына жуығын қырғынға ұшыратқаны бұл күндері күллі әлемге белгілі.

Ә.Бөкейхановтың қазақ халқының тарихына, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты жариялаған еңбектерінде қазақтың дәстүрлі шаруашылығының өзекті мәселелері маңызды орын алды. Дәстүрлі қазақшаруашылығының даму заңдылықтары мен ерекшеліктерінің «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи», «Киргизы», «Овцеводство в Степном крае», «Русские поселения в глубине Степного края», «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Казакки Адаевского уезда» және т.б. еңбектерінде қарастырылады. Ә.Бөкейхановтың 1896-1901 жылдары Ф.А. Щербина бастаған экспедицияның мүшесі ретінде далалық облыстарды статистикалық тұрғыда зерттеуге қатысуы барысындағы тәжірибесі мен соның нәтижесінде жинақталған деректік материалдары қазақ халқының шаруашылық жүйесіне қатысты айтылған ғылыми пікірлері мен қорытындыларына негіз болды.

Ә.Бөкейханов экономист-ғалым ретінде қазақтардың шаруашылық жүйесін олардың мекен еткен ортасының ерекшеліктерімен тығыз байланыстыра зерттейді. Яғни көшпелі мал шаруашылығының заңдылықтары мен Қазақ даласының табиғи-географиялық ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасай отырып, далалық облыстардың табиғи-климаттық жағдайы мен топырақ қабатының сапалық қасиеттері бұл аумақтарда кең көлемде егін шаруашылығын жүргізуге қолайсыздығын әрі оның экономикалық-экологиялық тұрғыда тиімсіздігін ғылыми тұрғыда дәлелдеп бергенді. «Русские поселения в глубине Степного края» атты еңбегінде Ә.Бөкейханов: «... форма хозяйства не меняется по циркуляру, а является неизбежным продуктом природы данной местности и культуры, киргизской или крестьянской – все равно. В Киргизской степи пресс на хозяйство естественных условий громадный – и усилию человека остается ограниченное поле для приложения. Здесь царит господство стихии. Если где не следуют идти против природы, а нужно разумно к ней приспособляться, то это необходимо соблюдать в Киргизской степи по отношению к форме хозяйства» /5/. Ә.Бөкейханов өзінің қоғамдық-саяси қызметі арқылы тек қазақ халқы мен жерінің мүддесі үшін күрес жүргізіп, ғылыми еңбектері арқылы елінің тарихы мен

мәдениетін зерттеп-зерделеген жоқ, сонымен бірге қазақтың төрт түлігінің де қасиеттерін терең бағалап, қазақы малдарға қатысты айтылған сыңаржақ пікірлерді жоққа шығарады. Мысалы, кейбір ғалымдар қойларда ешбір «интеллект» болмайтындығын атап көрсетсе, Ә.Бөкейханов қазақы қойлардағы «интеллектінің» жоғары екендігін ерекше атап көрсетеді: «...нужно заметить, что киргизская овца, не говаря уже о козлах, не может принять на свой счет установившееся мнение о классической глупости барана. Киргизская овца отличается прекрасною памятью пространства; ягнята возвращаются с новой стоянки за 10-15, иногда 20 верст на старую; старые овцы помнят на осенних и зимних пастбищах участки их с более вкусными травами: этим ее знанием местакиргизы пользуются в трудные зимы, когда приходится расчищать снега, следуя при этом указаниям овцы. Киргизская овца имеет острое чутье, которое обнаруживается всякий раз, когда угрожает опасность стаду от исконного врага его – волка; его овцы чувят по запаху и дают об этом знать, топя ногами, фыркая и убегая от него в поле к пастуху, ночью под защиту юрт аула. Отшатнувшаяся от своего и захваченная чужим стадом овца не успокоится до тех пор, пока не отыщет собственное стадо. Вожаки стада – «еркеккой» – в сметливости несколько не уступают козам – «серке». Киргизская овца, находясь на подножном корме, скитаясь по степи зимою и летом и ведя за существование стала сметливее и умнее культурной овцы» /6/.

Қорыта айтатын болсақ, Әлихан Бөкейхановты ұлт-азаттық қозғалысының теориялық негізін қалаушы ғана деп тану жеткіліксіз. Ол ХХ ғасыр басында қалыптасқан геосаяси жағдайда ұлт-азаттық күрестің жаңа, сапалы формасын, яғни оның саяси түрін қалыптастырып, күрестің осы түрі негізінде елімізді тәуелсіздікке жеткізудің мақсат-мүдделерін айқындап, нақтылауда қажымас қайрат көрсеткен халқымыздың саяси көсемі болды десек, артық айтқандық болмайды. Қазақ даласындағы көшпелі мал шаруашылығының заңдылықтарын ескерусіз жүргізілген аграрлық саясатының шаруашылыққа зиян әкелетіндігіне патша үкіметіне көрсетіп беру болатын. Ғалымның қазақ даласындағы мал шаруашылығы туралы жазылған еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдары қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы мал шаруашылығын дамытуда тәжірибелік маңызға ие болып табылады.

1 "Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ" журналы №20(32) 2011 жыл.

2 Бөкейхан, Ә. Таңдамалы. - Алматы: «Қазақэнциклопедиясы» 1995 ж.

3 Бөкейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – Б. 162.

4 Бөкейханов Ә. Жауап хат //«Қазақ» газеті/ Құраст. Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.

5 Бөкейханов А. Русские поселения в глубине Степного края // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – 237 б.

6 Бөкейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – Б. 162

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

УДК 23 (594)

L.N. GUMILEV'S COURSE OF LIFE

S.Y. Akilbekova – master degree student of Kazakh State Women Teacher Training Pedagogical University

Бұл мақалада Лев Гумилевтың дүниеге келген сәтінен бастап өмірінің соңына дейінгі ғылыми ғұмырнамасы, ғалымның шығу тегі, ғылым жолындағы қиыншылықтары, қуғын-сүргінге ұшырауы, лагерлер қабырғасында өткізген күндері, ғылым саласында үлкен жаңалықтар мен қызығушылықтар әкелген еңбектерінің дүниеге келуі баяндалады. Және ең бастысы еуразия халықтарына жүргізген жан-жақты зерттеулері, көшпенділер туралы жасаған тұжырымдары қарастырылған.

Ғалымның көшпелі халықтарға зерттеулер жүргізе отырып, арнаған еңбектері бүгінгі біздің тәуелсіз еліміз үшін аса маңызды болып табылады. Соның ішінде Л.Н. Гумилевтың еуразияшылдық идеясы қазіргі кезде жан-жақты қолдау тауып, еуразия территориясында орналасқан елдер үшін ынтымақтастық, бейбітшілік, достастық идеясына айналып та үлгерді. Сондықтан да еуразия идеясын жаңа қырынан түсіндіріп, мән-мағынасын кеңінен ашқан ғалымның ғұмырлық жолын баяндау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Ахматовтар әулеті, Омбы лагері, түркілер гениологиясы, тәртіптік стереотип, ғұндар, ежелгі түркілер, еуразия халықтары, еуразияшылдық

В данной статье рассматривается имя и наследие, научная биография Льва Николаевича Гумилева с момента рождения до окончания жизни, также род происхождения ученого, о его трудностях в научном пути, и научные исследования ученого о кочевниках и народов евразии.

Научные труды Л.Н. Гумилева стали прорывом к новым горизонтам исторического познания. Его научное творчество вызывает в последние годы огромный интерес и в Казахстане. Ему принадлежит идея позитивной этнической и культурной «комплиментарности» тюркских, славянских и финно-угорских народов Евразии. Он является одним из тех ученых, кто призывал к сохранению национально-культурного наследия всех народов, этносов мира. Таким образом, история и культура народов Евразии в изложении Л.Н. Гумилева - это не только этнологическая ретроспектива, но, и, по сути, научная перспектива, интеллектуальная предпосылка и идейно-практическая основа современных тенденций в интеграции евразийских государств. Поэтому изучение этой темы является актуальным на сегодняшний день.

Ключевые слова: род Ахматовых, Омская лагерь, гениология тюрков, стереотип поведения, хунну, древние тюрки, народы евразии, евразийство

L.N. Gumilev's life – at popularity of its main milestones – actually this is a insufficiently developed subject. Only three books which have been specially devoted to a course of life of the thinker are known: S.B. Lavrov "Lev Gumilev. Destiny and ideas" (M., 2000), A.I. Chistobayev "The ethnologists who have outstripped time: to L.N. Gumilev's 90 anniversary and K.P. Ivanov's 50 anniversary (to SPb. 2002)" and T.Frolovskaya "the Euroasian Lev" (Semey, 2003). Therefore, attempt of L.N. Gumilev's full biography faces with difficulties while lighting both its human, and the scientific biography.

Proceeding from it, we made an attempt to look at Lev Nikolaevich's life through a prism of poetry and some memoirs, owning as it seems to us, despite on severity of an era, poetic character. Sources of it were concrete materials about the lives of the scientist collected with the help of the Petersburg colleagues in L.N. Gumilev's Office fund of the Euroasian national university.

The academician A.M. Panchenko who for many years was closely communicating with L.N. Gumilev, in the obituary, on the 40th day after L.N. death when the first pain of loss passed, told about the light moment of the birth of Lev so: "... And here on October 1, 1912 "young lady Ania" gave birth to the son. When in Slepnev, the news of the birth of the successor were received, owners of the estate called peasants and remitted them all debts, took out baskets of apples and gave all apples" [1]. Here little Lev's course of life began with this major note.

At aspiration to understand L.N. Gumilev's origin as the researcher for whom the East, Eurasia were always closer, than the West, is the influence of a maternal kin – Akhmatov' family. If to summarize Anna Andreevna Akhmatova's family legend on the basis of her notebooks and Lev Nikolaevich's memoirs, the following picture turns out.

The khan Akhmat, chingizid, was Anna Andreevna's distant ancestor, with him the Horde power ended in Russia in 1480. In 1733 the descendant of this khan received the Russian nobility. His son created the Tatar printing house in Petersburg. The last from Akhmatov' princesses, Praskoviya Egorovna, at the beginning of the

XIX century married the Siberian landowner Egor Motovilov. Their daughter, Anna Egorovna (Anna Andreevna's grandmother), married the colonel Erasmus Stogov. In her honor the granddaughter (future poetess) was named Anna [2].

Certainly, we can argue and doubt in accessory of ancestors of L.N. Gumilev on the maternal line to chingizid, but realness of presence of a Turkic branch in L.N. Gumilev's family tree doesn't raise doubts.

We will give a fragment of the interview given by L.N. Gumilev in 1992 to the known director E.E. Dilmukhamedova: "As whom do I have to consider myself – the Tatar or Russian? On a behavior stereotype, I, undoubtedly, Russian. But Tatar's features in me, obviously, remained. The interest to the people of Central Asia and Siberia at me existed since the childhood. ... It is the result of my scientific progress because I wrote about a subject which is close, expensive to me and which makes as though part of me" [3].

Here it – "the part of me" – According to L.N.'s main scientific interests, told at the end of life is beautiful and extremely important thought, a lot of things explaining in his many-sided creativity.

Lev went to Bezhetsk school, and these school days became also not the last factor in his further interest to world history. In Bezhetsk the teacher of history A.M. Pereslegin had essential impact on him. Thanks to A.M. Pereslegin, that young Lev decided to go to the university to study historical craft. And in 1934 L.N. arrives on the department of history of the Leningrad state university which has been just restored among faculties. However, who knew, that years of his study would extend that he would graduate from the university only after Patriotic war. In his diploma is written down: I entered the university in 1934, and I finished – in 1946. Between these dates L.N. destiny included different "universities" – both military, and prison.

From L.N. memoirs: "In August, 1935 I was arrested. In Leningrad persecution of talented scientists, students from intelligent families were accrued. I got to number of the first victims among students, historians also. ... Soon, all of us set free. and I was turned out from university. That winter I terribly starved. Nevertheless, I wasn't allowed to graduate from the university before war [4]. In March, 1938, I was taken from the fourth year, for a long time and strongly...

... The investigator more and more burned. At the end he at all didn't speak, and using foul language, shouted at me: "You love the father, a reptile! Get up to a wall!" He seized me by a collar of a shirt and began to beat. ... Handing over me on Lubyanka the resolution of Special meeting of People's Commissariat for Internal Affairs, the prosecutor declared: "You are dangerous because you are competent. Receive 10 years".

So in the conclusion Lev Gumilev's universities proceeded. L.N. Gumilev, by perfectly understanding the situation and prison "prospects", briefly and bitterly formulated: "The first time I sat for the father, and the second – for mother".

Creative movement of Gumilev's thought, "promised by nature" both united "and light air, and fire", continued the movement, "rushed, as a horse", even in the most difficult conditions of the prison in camp where the question was not about science, but about human life.

In Omsk camp (after Karaganda) L.N. Gumilev addressed to the prison administration: Whether " Can I write: to translate verses, to write the book about Huns" and in some days received the answer: "Huns it is possible, verses – it is impossible" [5].

Convicts brought to L.N. Gumilev scraps of bags from under cement, and he sewed from them self-made writing-books and with small handwriting wrote history of Eurasia. We often dream of any ideal conditions for occupations by science. And Lev Nikolaevich, despite circumstances, worked even in the prison. Whether it is the real scientific feat? Whether this testimony of original strength of mind?

Originals of these invaluable camp manuscripts are stored today in Moscow, at Natalya Viktorovna Gumileva. Among camp documents there is one, absolutely unique and amazing is Lev Nikolaevich's scientific will of March 25, 1954. It is told: "I wrote "History to Hunn" for own pleasure and a soul consolation. It is written as write books on the Stalin award, only is more live and, I hope, is more talented, than at my colleagues historians. Therefore, in case of my death, I ask the manuscript not to destroy, and to give to hand-written department of Institute of oriental studies of Academy of Sciences of the USSR, in Leningrad [6].

At editor's alterations the book can be printed; my authorship can be lowered; I love our science more, than own vanity. This book can meet a lack in science and partly heal the wounds put to our science with impudence and lack of talent of the doctor of historical sciences of A.N. Bernshtam. The doctor of historical sciences A.P. Okladnikov can be the best editor of the book, now. In case the book isn't published, allow students and graduate students to use a material without mention of my authorship, the science shouldn't suffer. Gothic cathedrals were under construction anonymous masters; I am ready to be the anonymous master of science". Here such will which doesn't have analogs, was made in camp by the candidate of science L.N. Gumilev.

He remained alive and in 1956, having released from Omsk prison, brought to Leningrad two capacious,

roughly hammered together their boards of a suitcase. In them there were those manuscripts of two books – "To Hunn. Median Asia in ancient times" and "Ancient Turkic peoples in the VI-VIII centuries". "Ancient Turkic peoples" became its doctoral dissertation on historical sciences. In 1961 he presented it with such gloss and force that in scientific community started to talk about him, as about the largest expert in history of the people of the Central Eurasia [7].

L.N. Gumilev's Euroasian orientation was made out in 30 – the 50th years, in parallel, but in essence independently, with activity of Eurasians from the Russian emigration. And we can't agree with some today's in any way attempts to tear off sense of creativity of L.N. Gumilev from heritage of Eurasians 20 – the 30th years.

Real confirmation of semantic communication of Eurasians and L.N. Gumileva is spirit of the Gumilev's historical works and his correspondence with P.N. Savitsky who as one of founders of eurasianism, certainly, supported the Euroasian tendencies in L.N. Gumilev's creativity, strengthened it on this way. In 1958 P.S. Savitsky wrote to L.N. Gumilev from Prague: "Ancient nomads are for us a great example of how it is necessary to battle and win, protect ourselves, to keep the life, the vital way, the originality". And further: "To the basis to break off to the West a horn of his arrogance – here a problem of our time. The science about nomads can be the result of it... [8]" It is told by P.N. Savitsky in private correspondence – and therefore bears in itself a charge of scientific and human frankness. Similar thoughts weren't for L.N. Gumilev any absolutely new approach. In fact, he thought so always, at least, from that student time as began to think of problems of history of the people of Eurasia.

Here, the scientific destiny of the scientist who has devoted all the life to the study of ethnic history of the people of Eurasia that was not so simply developed. And this Euroasian business, despite everything, became Lev Nikolaevich's main scientific merit. In the last interview, in 1992 L.N. Gumilev, summed up the result of the scientific biography: "The sense of my life partly was in glorifying and doing justice to the nomadic people of Eurasia with whom I sincerely fell in love" [10].

On this way L.N. Gumilev wasn't absolutely the first. At the end of the XIX century, long before performances of Eurasians of the 20th years, with an appeal to study the historical role of the tyurko-Mongolian people of Eurasia and their interrelations with the Slavic and European people, well known Russian researcher, as G. N. Potanin acted. But also he wasn't, of course, the first. We are convinced that sources of the Euroasian approach to history go to the depth of centuries, – to history of the Euroasian people.

In summary we will return to L.N. Gumilev's childhood. The opinion is sometimes expressed that emigration of mother with the son at the very beginning of the 20th years, right after execution of the father would be the only means to that L.N.'s life would be safely. However A.A. Akhmatova didn't want to leave the Homeland, she was the opponent of emigration. But, if it is made, and Lev still the teenager left the Fatherland: that would be so, in this externally financially safe life in the foreign land, would he be happy?

We don't know the answer to this question. But we know that L.N. Gumilev spoke about himself: "I am the happy person, I all life said that I wanted to see all my books published". Whether it is necessary to explain that each scientist dreams of it.

1 Chistobaev A.I. *Ethnologists, ahead of their time. (On the 90th anniversary of Lev Gumilev and the 50th anniversary of KP Ivanov)*. St. Petersburg . 2002. - 134.

2 Gumilev L.N. *Truth vs. myth of interviews and speeches* - Niva. 1995. 14. - S. 68-71.

3 Gumilev L.N. *"They call me ... Eurasians"* // *Our contemporary*. 1991. Number 1. - p. 132-141.

4 Gumilev L.N. *Remarks last Eurasian* // *Our Heritage*. - M., 1991. 13. - Pp. 19-26.

5 Savitsky P.N. *In the struggle for Eurasian* // *Thirties: Adoption Eurasians. Um, - Paris. 1931. Book. 7.*

6 Gumilev L.N. *Xiongnu. Prairie trilogy*. - St. Petersburg , 1993. - 224.

7 Gumilev L.N. *Ancient Turks*. – M., 1967. - 504.

8 Vernadsky G.V. *Mongol yoke in Russian history* // *Eurasian vremennik*. 1927. Book.

9 Gumilev L.N. *Ancient Rus and the Great Steppe*. M., 1989. *Gumilev LN Ethnogenesis and biosphere*. - M., 1990.

10 *Doctrine Gumilev and modern peoples of Eurasia. YI International Eurasian scientific forum. October 29, 2007. - Astana, 2007.*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ (30-Е – 60-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

С.Т. Абдрасилова – ЮКГУ имени М.Аэуезова, Шымкент, Казахстан

Оңтүстік Қазақстан облысында педагогикалық институтты ұйымдастыру жөніндегі мәселе мектеп жүйесінің айтарлықтай кеңеюімен, ауылдық жерлердегі жалпы міндетті жетіжылдық мектептердің ашылуымен және осыған орай тез қарқынмен көбейіп келе жатқан мектеп жүйесін білікті педагогикалық кадрлармен қамтамасыз ету қажеттілігімен тікелей байланысты болды.

1937 жылы екіжылдық мерзімде оқытатын Шымкент мұғалімдер институты дүниеге келді. Осы мұғалімдер институты оңтүстік өлкенің мәдени дамуы, экономикасы мен адам ресурстары тарихында орасан зор роль атқарды. 1954 жылдың 1 қыркүйегінен еліміздің жоғары білікті мамандарға деген сұранысының айтарлықтай өсуіне байланысты мұғалімдер институты Шымкент мемлекеттік педагогикалық институты болып қайта құрылды.

Институтта қазіргі заманғы ғылым жетістіктері мен педагогикалық практика пайдалану негізінде оқу үрдісін жоспарлау әрі ұйымдастыру мәселелері жетіле түсті. Оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып, басқару жақсарды, оқытушылардың педагогикалық шеберлігін арттыру және студенттердің белсенділік қабілетінің өсуі ісінде кафедралардың ролі өсті

Түйін сөздер: жоғары білім, педагогикалық маман, оқу үрдісі, студент

Вопрос об образовании педагогического института в Южно-Казахстанской области был вызван значительным расширением школьной сети, введением всеобщего обязательного семилетних школ в сельской местности и связанной с этим необходимостью обеспечить быстро растущую школьную сеть квалифицированными педагогическими кадрами.

Чимкентский учительский институт с двухгодичным сроком обучения был создан в 1937 году. Этот Учительский институт сыграл огромную роль в истории развития культуры, экономики и человеческого ресурса южного края. Учительский институт был преобразован в Чимкентский государственный педагогический институт в связи с значительным ростом потребностей страны в высококвалифицированных кадрах с 1 сентября 1954 года.

За годы существования в институте совершенствуется планирование и организация учебного процесса на основе использования современных достижений науки и педагогической практики. Улучшаются организация и управление учебно-воспитательной работой, усилена роль кафедр в деле повышения педагогического мастерства преподавателей, активизации познавательной деятельности студентов

Ключевые слова: высшее образование, педагогические кадры, учебный процесс, студент

Problem of the formation of the Pedagogical Institute in South Kazakhstan region was part of a significant expansion of the school network, it was connected with the creation of universal compulsory seven-year schools in rural areas, this was due to the need to provide the rapidly growing school system qualified teachers.

Two-year training Shymkent Teachers Institute was created in 1937. This Teachers' Institute has played a huge role in the history of culture, economy and human resources of the southern region. Teachers' Institute was transformed into Shymkent State Pedagogical Institute in connection with a significant increase in the country's needs for highly qualified personnel from 1 September 1954.

Planning and organization of the educational process through the use of modern science and teaching practice were improved during the existence of the institute.

Organization and management of educational performance were improved, the role of chairs strengthened role in improving pedagogical skills of teachers, enhancing students' cognitive activity.

Keywords: the higher education, pedagogical shots, educational process, student

В системе высшей школы Казахстана педагогические вузы являются многочисленным отрядом. С создания педвуза началось развитие высшего образования в республике. Им отводится главная роль в подготовке учительских кадров для общеобразовательных школ, имеющих большое значение для обучения основам наук и воспитания подрастающего поколения, открывающих им широкий доступ в мир знаний и культуры.

В Южно-Казахстанской области вопрос об образовании института был вызван значительным расширением школьной сети, введением всеобщего обязательного семилетних школ в сельской местности и связанной с этим необходимостью обеспечить быстро растущую школьную сеть квалифицированными педагогическими кадрами. Постановлением Совета Народных Комиссаров КазССР от 19 марта 1937 года № 203 был создан Чимкентский учительский институт с двухгодичным сроком обучения. Этот Учительский институт сыграл огромную роль в истории развития культуры, экономики и человеческого ресурса южного края.

В год организации в институте функционировали два факультета: исторический и казахского языка и литература, а также подготовительная группа.

В 1938 году был открыт физико-математический факультет с казахским и русским языком обучениями.

В 1938-1939 учебном году был открыт факультет русского языка и литературы. С его открытием в 1938-1939 учебном году в институте проводилась подготовка учителей на четырех факультетах:

- 1) Историческом (казахское и русское отделение)
- 2) Физико-математическом (казахское и русское отделение)
- 3) Русского языка и литературы
- 4) Казахского языка и литературы

Количество студентов в стационарного отделения в 1937-1938 учебном году составляло 115 человек, в т.ч. 77 казахов; в 1938-1939 учебном году – 221 человек; в т.ч. 110 казахов.

1939-1940 году число студентов снизилось до 117 в связи с мобилизацией студентов вторых курсов на работу в школы и переводом их на заочное отделение. Преподавательский состав в первом учебном году состоял из 8 человек [1].

В 1939-1942 учебных годах в институте имелись следующие кафедры: Основ марксизма-ленинизма; Педагогики и психологии; Казахского языка и литературы; Русского языка и литературы; Истории; Военно-физкультурных дисциплин [2].

С момента организации института до апреля 1946 года он подчинялся Народному Комиссариату просвещения Казахской ССР и Всесоюзному Комитету по делам Высшей школы при Совете Народных Комиссаров ССР.

С апреля 1946 года институт перешел в ведение Министерства просвещения Казахской ССР, к которому относился до 1959 года [3].

В момент открытия института был размещен в здании Казахской средней школы. В этом же здании было организовано общежитие для студентов, столовая, буфет, физкультурный зал, квартиры для преподавателей. В годы войны учетный корпус института был передан эвакуированному текстильному комбинату. Институт был переведен в здание бывшего педучилища по ул. Советская 38, где занимал 1/3 часть здания и размещался в нем до 1956 года. Общежитие размещалось по ул. Кирова 7, где институт занимал 7 комнат общей площадью 240 кв.м. [4].

С 1949-1950 учебного года в институте начало функционировать отделение русского языка по подготовке учителей русского языка для казахских школ. В соответствии с приказом Министерства высшего образования СССР от 13 июня 1951 г. № 978 историческое и отделение языка и литературы с нового 1951-1952 уч. года объединились в историко-филологическое отделение [5].

В 1952-1953 учебном году в институте работали следующие кафедры: Основ марксизма-ленинизма; Педагогики и психологии; Всеобщей истории; Казахского языка и литературы; Русского языка и литературы; Математики; Физики; Физвоспитания.

С 1 сентября 1954 года в связи с значительным ростом потребностей страны в высококвалифицированных кадрах учительский институт был преобразован в Государственный педагогический институт. В момент реорганизации в институте работало 40 преподавателей, в т.ч. 7 доцентов, обучалось 499 студентов, в т.ч. 266 казахов [6].

Институт стал одним из ведущих вузов Казахстана по подготовке педагогических кадров школ, училищ и техникумов. В 1956-1957 учебном году институт начал работу в новом здании. Общая площадь введенного в эксплуатацию учебного корпуса составляла 2226 кв.м. Институт имел помещение под общежитие по 9 человек, однако оно не удовлетворяло потребностей студентов в жилье. В этом учебном году в институте работал 71 преподавателей, обучалось 779 студентов.

С середины сентября 1954 года институт был переведен на 5-годичное обучение с введением подготовки учителей широкого профиля по следующим специальностям: 1. Русского языка и литературы, казахского языка и литературы; 2. Русского языка, литературы и истории; 3. Физики, основ производства и черчения; 4. Математики, физики и черчения [7].

Год работы по новому учебному плану показал, что подготовка специалистов широкого профиля невозможна по специальности «русский язык и литература, казахский язык и литература», т.к. поступающие на эту специальность либо слабо владели русским языком (окончившие казахские школы), либо плохо владели казахским языком (окончившие русские школы). В следующем учебном году подготовка учителей по этой специальности была прекращена [8].

В 1957-1958 учебном году в институте функционировали следующие факультеты: физико-математический и историко-филологический.

В 1959-1960 учебном году в институте обучалось 3423 студентов, из них на заочном отделении 2143 и дневная 1280 студентов, из них казахов 1928. В этом учебном году были открыты 2 отделения «Казахский язык, литература и история», «Русский язык и литература для национальных школ», а также был осуществлен перевод по специализации по отделению «Русский язык, литература и история» [9].

В 1959 году институт был передан в подчинение министерства высшего и среднего специального образования Казахской ССР которому подчинился до 1974 года.

В 1960 году в институте был открыт факультет педагогики и методика начального обучения и начато набор по новой специальности «Педагогика и методика начального образования» казахское отделение [10].

В 1960-1961 учебном году в институте имелись кафедры:

- 1) Марксизма-ленинизма
- 2) Педагогика и психология
- 3) Русского языка
- 4) Русской и зарубежной литературы
- 5) Казахского язык и литературы
- 6) Элементарной математики
- 7) Высшей математики
- 8) Физики
- 9) Физического воспитания и спецподготовки
- 10) Истории
- 11) Общетехнических дисциплин
- 12) Иностранных языков.

С 1961-1962 учебном году кафедра марксизма-ленинизма была разделена на 2 кафедры: кафедра истории КПСС и кафедр политэкономии и философии [11].

С каждым годом институт рос и набирал силы. В 1966 году был открыт факультет физвоспитания. В 1971 году разделился физико-математический факультет, в 1974 году открылся факультет педагогики и методика начального обучения, в 1976 году художественно-графический факультет.

За годы существования в институте совершенствуется планирование и организация учебного процесса на основе использования современных достижений науки и педагогической практики. Улучшаются организация и управление учебно-воспитательной работой, усилена роль кафедр в деле повышения педагогического мастерства преподавателей, активизации познавательной деятельности студентов.

Таким образом, Чимкентский государственный педагогический институт сыграл значительную роль в подготовке педагогических кадров из числа молодежи коренной национальности и в обеспечении учителями особенно отдаленных районов республики. Он решает важные задачи совершенствования учебно-воспитательного процесса, осуществляет комплекс мер по дальнейшему повышению качества подготовки специалистов в соответствии с требованиями времени.

В 1993 году постановлением Правительства Республики Казахстан институт был введен в состав вновь открытого Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави в качестве Шымкентского института им. М.О. Ауезова.

Но с 2011 года постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 июня № 722, институт вновь обретает свою самостоятельность и вновь создается как Южно-Казахстанский государственный педагогический институт. Данное решение Правительства обусловлено прежде всего острой необходимостью подготовки учителей новой формации. Сегодня предъявляются более высокие требования к педагогическим вузам в подготовке учителей в связи с проведением реформы школы. Они проводят значительную научно-исследовательскую работу по проблемам педагогики, психологии, обучения и воспитания молодежи.

1 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1, д. 1, л. 1-2.

2 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1 св. д. 7, л. 3 об.; д. 5, 29 об.; оп. 2, д. 3, л. 25.

3 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1, д. 13, л. 1,6,8.; д.16. л.15; д.114. л.1.; оп.2. д.5. л.9.

4 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1, д. 6, л. 130.; д. 14. л.22-23.

5 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 2. св.1, д. 1, л. 51.; л. 42, 60.

6 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 2. св.8. д. 16, л. 57 об.; оп.1. д. 84. л.3-4.

7 ЦГА РК Ф. 1236, оп. . св.8. д. 102, л. 1-5.

8 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1, д. 102, л. 6.

9 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 2, д. 102, л. 23.; д. 114. л.1-2.

10 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1. св.8. д. 115, л. 1.; д. 114. л. 2.

11 ЦГА РК Ф. 1236, оп. 1. св.9. д. 115, л. 5-6.

ПРИНЯТИЕ ХРИСТИАНСТВА НА РУСИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

А.М. Буздаев – *Магистрант 2-го курса Факультета Истории, Археологии и этнологии КазНУ имени Аль-Фараби*

2013 жылы Көне Русьтың христиандықты қабылдауының 1025 жыл толуына байланысты үлкен мерекелік шаралар аталып өтті.

Көне Русьтың тарихына деген ғылыми көзқарас, Көне Русьта христиандықтың қабылдануының маңызы зор болғандығының, оның салыстырмалы түрде, өте қысқа тарихи уақыт аралығында қабылдануының, Көне Русьтың әлеуметтік, зиялы мен рухани-өнегелі потенциалының құрылуына және көптеген ғасырларға, Көне Русьтың тарихи даму жолының ерекшелігі мен белгіленуіне байланысты.

Зерттеудің объектісі, X-XII ғасырлардағы Көне Русьтың христиандықты қабылдауы болды.

Зерттеудің тақырыбы, Көне Русьтың христиандықты қабылдауының нәтижесінде, X-XII ғасырларда көнеорыс мемлекетіндегі болған өзгерістердің тарихи маңызын анықтау және діннің әсері мен жігерлік бірлігін үйлестіретін жаңа категория – Орыс Православиясы пайда болған кездегі пұтқа табынушылық пен христиандықтың өзара қосылуындағы позициясын қарау болды.

Зерттеудің мақсаты, Көне Русьтың христиандықты қабылдауы Көне Русьтың ілгері дамуына ықпалын анықтау болды.

Көне Русьтың христиандықты қабылдауы Көне Русьтың ілгері дамуына өте үлкен ықпал еткендігі көрсетілген.

Түйін сөздер: Көне, Русь, христиандық, қабылдау, Византия, қосылу, пұт, табынушылық, Православие, ықпал, даму

In 2013 with big scope passed celebrations on the occasion of the 1025 anniversary of adoption of christianity in Ancient Russia.

Scientific interest to history of Ancient Russia, to value of adoption of christianity in Ancient Russia is caused by what in this, rather very short historical time piece occurred formation and development of social, intellectual, spiritual and moral potential of Ancient Russia, was defined the direction for many centuries and feature of a historical way of development of Russia.

Adoption of christianity in Ancient Russia at X-XII centuries was object of research.

Object of research were determination of historical value of transformations of Ancient Russian state which occurred as a result of adoption of Christianity in Ancient Russia and consideration of a position of mutual merge of paganism and Christianity which led to emergence of new category – the Russian Orthodoxy combining unity of religious feeling and activity at X-XII centuries.

Research objective was to find out influence of adoption of christianity in Ancient Russia on the subsequent development of Russia.

It is shown that adoption of christianity in Ancient Russia was of very great importance for further forward development of the country.

Key words: adoption, christianity, Ancient, Russia, Byzantium, merge, paganism, Orthodoxy, influence, development

Согласно летописной хронологии, данное событие относится к 988 году [1; с. 263].

Согласно «Повести временных лет», до крещения имело место «испытание вер». Предлагавшиеся ислам, иудаизм и латинство были отвергнуты.

Принятие христианства на Руси явилось результатом осознания, когда присутствие в качестве главных соседей Руси именно государств с христианским населением особенно явным: Северное Причерноморье, Византия, движение христиан по основным торговым путям, пересекавшим Русь с юга на север и с запада на восток все это уже знакомо.

Особенная роль принадлежала Болгарии. В дружинах Руси были представители разных стран и разных народов: скандинавы, немцы, сарацины, половцы, болгары и восточные славяне. Все русские князья, кем бы они ни были по крови и именам, на всем протяжении средних веков говорили и читали только на разговорном славянском языке. Язык церковной письменности, был литературным языком, принятым у болгар. И это делает несомненным громадное значение Болгарии принятии христианства. Болгария стояла на пути «из варяг в греки». Князь Владимир, перед тем как женился на Анне, принял решение креститься под влиянием самой умной из своих жен. Из всех жен Владимира единственной, которая была ему родственна по языку и могла его убедить, была болгарыня.

Владимир стремился идейно объединить славянские племена в единый союз при помощи общей для всех них религии.

С Византией в то время уже были тесные экономические отношения, она к тому близко по расположе-

нию. Владимир принимает свое решение еще и на том основании, что православная церковь, ее богослужения можно было вести на понятном для славян языке, в отличие от католического богослужения. В эпоху расцвета Византии там не умерла еще античная традиция – в ее школах изучали Гомера и других классиков древности, в философских диспутах продолжали жить Платон и Аристотель.

Русь и Византия предстоящее крещение не расценивали как чисто просто религиозный акт. Точка зрения Византии была следующей: поскольку Русь обращалась в православную веру и во главе православной церкви стоит византийский патриарх и император, следовательно, Русь становится вассалом Византии. Владимир и его окружения думают иначе. Крещение и заимствование византийской культуры и техники не лишит самостоятельности Русь. Русь должна превратиться в дружественное Византии и суверенное государство [2; сс. 219-220].

Христианизация Руси приводит к формированию нового типа государственности. Во главе государства князь – военный и законодательный предводитель, сборщик налогов и верховный судья.

Летопись о крещении Руси рассказывает, что радостью шли люди, говоря, что не приняли бы христианства князь и бояре «если бы не было это хорошим». Князь Владимир обращаясь к тем киевлянам, которые не пожелали креститься, говорил им, как пишется в Радзивилловской летописи – «противник мне будет» или даже, судя по Никоновской летописи – «не будет пощажен».

«Житие великого князя Владимира» гласит, что Владимир облагал большой данью не захотевших креститься.

Адекватно отвечали русские язычники. В Новгороде в 1066 году был удушен епископ Стефан. В Залесской Руси, в Ростове в XI-XII вв. епископы Феодор и Илларион – были изгнаны, Лаврентий – убит. На Вятке язычники убили монаха Кукшу, который «крестил Вятичей».

Население было знакомо с христианством: в городах существовали христианские общины со времени княжения Ольги. Князь Владимир выигрывал – теперь его властвование было освящено, «даровано богом». Перед купцами, кто занимался торговлей с Византией, религиозная реформа открывала новые, широкие возможности. Прежде на торговых площадях заморских стран они были «скифами» и «варварами», то сейчас в Византии и Европе они стали уважаемыми единоверцами.

Рядовые общинники особенно не страдали. Рабам христианство обещало свободу.

Теряли все языческие жрецы. Языческая духовная элита подвергалась репрессиям лишь в том случае, если выступала инициатором волнений, восстаний или сепаратизма.

Процесс христианизации протекал постепенно и занял более 100 лет [1; сс. 243-244].

Принятие христианства на Руси приобщило к уже христианскому миру обширную и самую отдаленную часть единого пространства – Восточную Европу.

До Перехода Киевской Руси от язычества к христианству обязательным элементом языческого культа славян, были человеческие жертвоприношения.

Крещение стало основанием для формирования у населения Древней Руси духовно-культурной и национальной идентичности.

Дело Владимира завершил Ярослав Мудрый [2; с. 281].

Сливаясь воедино, в русском миропонимании язычество касалось взаимоотношений человека с природой, с традициями, а христианство взаимоотношений между людьми [1; с. 309].

Важным было распространение кириллической письменности и книжной традиции после крещения Руси. Появилось гражданское законодательство и судопроизводство.

Русская средневековая культура, образование и воспитание развивались под воздействием симбиоза язычества и христианства. Язычество придавало специфические, присущие лишь русскому народу черты, в то время как христианство привнесло новшества в жизнь русичей. Церковь стимулировала развитие отдельных сфер культуры: письменности, архитектуры, живописи.

Православный вариант христианства допускал богослужение на национальных языках. Это создавало благоприятные условия для развития письменности на родном языке. Вместе с богослужебными книгами и богословской литературой на Русь из Болгарии, проник и первый межславянский язык, возникший на основе одного из диалектов древнеболгарского языка. Этот язык, именуемый обычно старославянским, стал языком культа и религиозной литературы. На местной восточнославянской основе сформировался древнерусский язык, обслуживавший различные сферы жизни. Вопреки сложившимся стереотипам все же письменность на Руси имеет дохристианскую историю. Еще до принятия христианства русичи использовали греческие и латинские буквы: в фундаменте церкви Выдубецкого монастыря в Киеве обнаружены «черты и резы».

Развитие письменности на родном языке привело к тому, что русская церковь с самого начала не стала

монополистом в сфере грамотности и образования. О распространении грамотности среди демократических слоев городского населения свидетельствуют берестяные грамоты. Это письма, памятные записки, владельческие записи, учебные упражнения. Письмо, таким образом, использовалось не только для создания книг, государственных и юридических актов, но и в быту. Нередко встречаются надписи на ремесленных изделиях. Простыми горожанами оставлены многочисленные надписи-граффити на стенах Церквей многих городов [2; сс. 302-303].

Монастыри, осуществляя свое социальное служение обществу, предоставляли возможность нуждающимся трудом зарабатывать средства к существованию. Опека и нравственное исправление нищих, а не содержание на собственные средства, – это было и остается одним из основных призваний монашествующих в деле социального служения. В средние века единственным местом, где человека обеспечивали всем необходимым и давали возможность заниматься науками, были монастыри. Они играли роль не только религиозных центров, но и своего рода академии наук и университетов. Здесь писались трактаты на и воспитывалось новое поколение образованных людей. Князья и цари ездили в монастыри не только для молитвы, но и для совета – ведь нередко тут были самые знающие соотечественники. Неудивительно, что при Ярославе возникает русское монашество, появляются русские монастыри. Описи XV-XVII веков показывают, что большинство книг монастырских библиотек носило не богослужебный, а иной характер.

В центре всех христианских обрядов стоит книга, где Слово воспринималось как носитель премудрости Божьей, а книга – как источник Слова. Христианизация по византийскому обряду потребовала от древне-киевского правительства организации «книжного дела», налаживания переводов церковной литературы на русский язык. С принятием христианства началось систематическое обучение правящей элиты. Христианство к X веку имело обширную литературу. На Русь завозилось много разнообразной религиозной литературы. В монастырях собирали книги, переводили и переписывали разные сочинения, вели летописание. Высокий уровень профессионального мастерства, с которым исполнены эти книги, свидетельствует о налаженном производстве рукописных книг.

Русское православное христианство в процессе развития стало отличаться от христианства католического и от христианства византийского образца. С одной стороны, оно заимствовало из славянского язычества отдельные его элементы. С другой стороны, именно православие считается истинной религией сохранившей в себе богословскую традицию в первоначальном виде: именно об этом говорит тот факт, что во всем мире православных называют «ортодоксами», а православная Церковь – переводится как «Ортодоксальная». Об истинности и не поврежденности православной веры говорят и такие факты: чин Литургии – главного богослужения остается без изменения с IV века. Русичи до такой степени сблизили свое христианство с язычеством, что Крещение Руси стало симбиозом двух родственных мироощущений. Православная Церковь приняла лишь те языческие традиции, которые не разрушали складывающуюся церковную иерархию. Между светской и церковной властью устанавливается тесная взаимосвязь, причем первая главенствует над второй.

Под влиянием язычества христианство становится все более «мирским», «обрядовым». Это дает возможность утверждать о появлении, в этих условиях, новой исторической категории – Русского Православия, особенностью которого явилось сочетание понятий «крест» и «совесть». Русское православие развивалось вместе с национальным сознанием и национальным духом русского человека. Прибывшее духовенство не только служит в новых храмах, но и готовит «национальные кадры» для церкви.

Началом становления школы как социального института принято считать период с 988 года, поскольку в «Повести временных лет» указано, что по приказу Владимира собирали детей из лучших семей и посылали их в школы в книжное учение. Дабы «посеять книжное слово в сердце верных людей». При Ярославе в Новгороде в учение уже было отдано 300 человек. В княжение Ярослава создана при дворе своеобразная средневековая академия.

Церковнославянский язык русского православия был доступен широким слоям населения Древней Руси. Следовательно, Русь с самого начала вступила на путь создания собственной оригинальной литературы [3; сс. 203-205]

Христианство позволяло использовать опыт резьбы по камню, росписи стен.

На Руси ранее не практиковалось каменное строительство. Приглашенные из Византии мастера строят каменные здания и храмы, расписывают их, украшают фресками, мозаикой, иконами, а рядом с ними работают русские, которые учатся неизвестному ранее мастерству.

Вводится летописание. Киевская Русь начинает чеканить золотую и серебряные монеты. На Руси появляется огородничество.

Православие ставит во главу угла требование, чтобы люди хорошо относились друг к другу, что

является основой в системе воспитания. На практике, в древнерусском государстве, дух христианского отношения проявлялся в институте милостыни, связанном с христианским культом. Причем милостыня была двоякого рода – по отношению к частным лицам и по отношению к общине, к которой христианин принадлежал. Складывающийся институт общины брал на себя выполнение социально значимых функций: в оказании помощи вдовам и сиротам, ее больным, слабым и неспособным к работе членам, а также учителям и должностным лицам общины. Крещение Руси оказало влияние на развитие благотворительности, которая при активном участии князей, монастырей, приходов все более превращалась в будущую систему социального служения. Появились учебные заведения, возросло общественное внимание к проблемам сиротства. Обычная щедрость становилась милосердием. Это различные акты, ибо акт добродеяния переносился с человека дающего на тех, кому давалось, а это и было христианским милосердием [4; сс. 252-253].

Крещение Руси повлекло за собой перемены, изменилась ментальность людей, их нравственность и устройство государственной жизни. Все это подтолкнуло Русь к бурному развитию культуры, искусства. Благодаря выбору Владимира на Руси сформировалась особая система нравственных и духовных ценностей [5; с. 18].

Русь объединилась в единое целое государство, объединенное новой и передовой по тому времени культурой, религией и писаными законами.

Русь окончательно расположилась вровень со всем цивилизованным миром. Она не уступала другим странам ни в культуре, ни в политике, ремеслах, военных делах. Введение христианства, стало идеологической основой единой феодальной государственности Древней Руси.

1 Рыбаков Б. *Язычество древней Руси*. - М.: Наука, 1988.

2 Прошин Г.Г. *Как была крещена Русь*. - М.: Политиздат, 1989.

3 Кузьмин А.Г. *Падение Перуна. Становление христианства на Руси*. - М.: Молодая Гвардия, 1988.

4 Лихачев Д.С. *Крещение Руси и государство Русь // Новый мир*. – 1988. - №6.

5 Янин В.Л. *День десятого века // Знание – сила*. – 1983. - №3.

ӘОЖ 9(571) 333.16

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛ (XIX Ғ.ІІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Г.С. Дуванбекова – *І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университетінің ІІ курс магистрі*

В статье рассматриваются проблемы переселенческой политики, проводимой в казахской степи колониальной царской властью. Негативные социально-экономические последствия переселенческой политики для казахского народа. В исторических источниках показаны колониальные цели в отношении казахских земель через переселение русских крестьян. Здесь показаны последствия Столыпинской аграрной реформы. Данные взяты из всенародной переписи населения проведенной Российской империей в Казахстане в 1897 году. Из этих данных видны прирост и уменьшение населения казахского народа. Динамика численности народа показана через различные таблицы. Содержатся достоверные сведения о социально-демографической ситуации Туркестанского края.

В целом, в статье, в виде статистики, проанализированы на основе архивного материала административно-политические реформы царского правительства второй половины XIX и начала XX века.

Ключевые слова: Туркестан, Жетісу, реформа, колония, переселение, демография, социальное положение, генерал-губернаторство

The article deals with the problems of resettlement policies in the Kazakh steppe colonial imperial authority. Negative social and economic impacts of resettlement policy for the Kazakh people. In the historical sources shows the colonial objectives for the Kazakh lands through the resettlement of Russian peasants. Theregiven the effects of the Stolypin agrarian reform. Data are from nationwide census carried out by the Russian Empire in 1897. From this data we can see increase and decrease of the population of the Kazakh people. The number of people shown in the various tables. Provides reliable information on the socio-demographic situation of Turkestan.

In General, the article, in the form of statistics, analyzed on the basis of archival material, administrative and political reforms of the imperial government in the second half of the 19th and beginning of the 20th century.

Keywords: Turkestan, Jetisy, reform, colonia, resettlement, demography, social, governor general

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында, соның ішінде Түркістан өлкесінде халық санының динамикасына ерекше мән беруге тұрарлық. Оның себебі XIX ғасырдың ортасынан бастап, Қазақстан жерін әскери отарлау, одан кейін осында мұжықтарды жаппай қоныстанды-

ру арқылы отарлау күшейе түсіп, кейінгі Столыпиндік аграрлық реформаның салдары өңірге де таралып, өңірге әртүрлі ұлт өкілдері қоныстанып, саны күрт өскен еді. Ал оның негізгісі орыстар еді. Қазақ елінің кең даласында көшіп-қонып жүрген халықты отырықшылыққа үйретіп, ал босаған өңірлерден өзге ұлттарға жер бөліп беру қарастырылған болатын. Сондай шаралардың бірі патша өкіметі өзі отарлап алған территорияларды әкімшілік-саяси реформалар жүргізу мен қатар ол аймақтық территориясының көлемін айқындаумен, халқының сандық құрамын анықтаумен айналысты. Ондағы мақсат отаршылдық саясат арқылы халықтан алынатын салықтың мөлшерін анықтау болатын. Ендігі тұста тағы бір мән берілетін жағдай ол ең алғашқы санақтың жүргізілуі болатын.

Түркістан өлкесінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының жүргізген отарлау саясатының тағы бір қыры – ол түземдер орналасқан аймақтағы құнарлы жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы тартып алып, оларға тек жақсы жақтарын қарастыру болатын. Сонымен қатар, патшалық билік мақтаны өсіретін аймақтарға кедергілерін тигізбеу мақсатында қоныстанушыларды ол жерлерден тыс өзге аймақтарға қоныстандыруға негізделген болатын. Осы жерде тағы тоқталып кететін бір жайт, қоныстанған 116 ауыл келімсектері 32,0% жалдамалы жұмысшылар есебін құраған. Ал соның есебі ретінде төмендегі кестеге назар аударсақ [1].

Жетісу		Шымкент уезінің 18 ауылы		Ташкент уезінің 3 ауылы		Облыстың жергілікті өңірлерінің 116 ауылы	
№ топ	% шар. атауы	№ топ	% шар. атауы	№ топ	% шар. атауы	№ топ	% шар. атауы
I	5,0	I	-	I	10,0	I	5,9
II	56,0	II	51,3	II	0,0	II	39,6
III	58,6	III	81,7	III	15,2	III	23,2
IV	68,8	IV	87,9	IV	24,2	IV	21,0
V	81,3	V	90,2	V	56,3	V	38,9
VI	90,8	VI	90,8	VI	72,6	VI	56,2
VII	95,1	VII	98,2	VII	74,1		
VIII	98,1	VIII	95,9				
IX	100,0						
	54,3		77,5		40,3		32,0

Ендігі кезекте қазақ даласына қоныс аударушылардың жалдамалы жұмысқа алынуы туралы мәлімет келтірсек [2]:

Облыстар	Негізінен кімдерді жалдады		
	Орыстар	Түземдер	Әскери-тұтқындағылар
Сыр-Дария	34	60	6
Ферғана	90	10	-
Самарқанд	38	62	-
Каспий жағалауы	43	57	-

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай негізінен жалдамалы жұмыстарда орыс қоныс аударушыларының қызмет атқарғандығын көруге болады. Сонымен қатар, тек Ферғана облысында ғана қоныс аударушылар тартылып, ал қалған облыстарда түземдіктерді жалдаған.

Ал келесі тұста жалдамалы жұмысқа 15 наурыздан 15 қарашаға дейінгі аралықта жұмысқа тартылып отырған. Қоныс аударушылардың түземдіктерге қатынасы өте ауыр болды. Үнемі қандай да бір жағдайда түземдіктер кінәлі болып шығатын еді. Ат, жылқы, қой ұрланса, бірден қоныстанушылар түземдіктерді кінәлады. Олай істеуінің себебі, орыс шаруаларын қоныстанушыларды патшалық билік қолдап отырған.

Сонымен қорытындылай келе, Түркістан өлкесіне қоныс аударылған орыс шаруалары осы өңірдің түзем халқын өздерінің жұмыстарына жалдап, қолданған болатын. Осылайша «кедей түземдерге» қарсы өңірде – «қоныс аударушы, қанаушылар» қарсы тұрған болатын. Ал бұндай көріністің барлығы қазақ даласында жүргізілген еді.

Бұл патшалық биліктің жасап отырған отарлау саясаты, жергілікті қазақ халқына қарсы қойылып, келімсектер, қоныс аударушыларды қазақ жерінде орыстандыру саясатын жүргізуге негізделгенін атап өтуге болады.

Түркістан өлкесіне халық санының динамикасын әр түрлі кестеде беруімізге болады және де әр кестеде белгілі бір өңірді атап, ондағы жылды көрсете отырсақ [3]:

Станицалардың атауы мен болыстықтардағы халықтың саны	Үйлердің саны, ондағы тұрғындар	Болыстықтағы ауылдар саны	Ер	Әйел	Барлығы
Лепсі және Лепсі станицасы	698	-	1942	1659	3602

Станица Саркан	300	-	1194	1166	2360
Сергиополь	182	-	593	423	1016
Үржар	234	-	511	458	1035
Қоныстар: Пополевикий	105	-	326	268	594
Басканский	10	-	33	26	59
Ауылдар: Константиновка	167	-	675	549	1224
Осиновское	107	-	460	392	852
Герасимовское	206	-	740	632	1372
Колпаковское	1800	-	888	724	1612
Үш-Арал	60	-	233	144	377
Захаровское	43	-	98	83	181
Хатын-су	16	-	51	46	97
Төменгі Лепсі	9	-	23	21	44
Қызыл-Қып	2	-	9	7	16
Барлығы:	3939	-	7776	6598	14441
Болыстықтар:					
Арғанаты	1958	10	3754	3416	7170
Ақшаулы	1962	9	4241	4107	8348
Аяғөз	2636	11	5022	4829	9851
Балқаш-Лепсі	2725	11	5672	4090	9762
Барлығы	9281	41	18689	16442	35131

Жоғарыда кестеде көрсетілгендей, әр станица мен болыстықтардағы ер азаматтардың көп үлесінің шығуы. Ал бұл дегеніміз қашан да қазақ жерінде ер азаматтарды жоғары қойып, оларға ерекше мән берілетіндігінен көруімізге болады. Сонымен қатар әр болыстықтардағы ауылдардың санының мүлдем кездеспеуі. Тек жалпы түрде ғана кездесетіндігін қарастыруымызға болады.

Төмендегі кестеден Түркістан өлкесіндегі әлеуметтік жағдайды, халықтың өз ішінде бөлінісін қарастырамыз [4].

Аймақ атауы	Жергілікті топтың атауы											
	Мұрагер дворяндар		Жеке дворяндар		Қала тап-Тары				А/ш таптары			
					Көпес		Мещан топтар		Шаруа		Отар хал.	
	ер	әйел	ер	әйел	Ер	әйел	ер	әй	Ер	әйел	Ер	Әйел
Жетісу облысы Сергиополь уезі	20	24	124	98	23	14	7	8	184	197	720	684

Жоғарыда аты аталған кестеден көріп отырғанымыздай қазақ ауылдарында тұрған халықтың үлкен пайызын орыс әскерлерінің алынуы. Ал бұдан шығатын негізгі дәлел қазақ жерінде, оның ішінде Түркістан өлкесінде орыстандыру және отарлау саясатының жүргізілгендігін атап өтпеуге болмайды.

1882 жылғы Сергиополь уезінің тұрғындарының діни көзқарасы бойынша демографиялық көрсеткіші [4].

Уездің атауы	Православиелер		Рим-католиктер		Мұсылмандар		Пұтқа табынушылар	
	Ер	әйел	ер	Әйел	ер	әйел	Ер	Әйел
Сергиополь уезді	7692	5874	12	5	61573	52948	43	19

Жоғарыда көрсетілген кестеде қазақ даласында негізгі тұрғындардан тыс өзге ұлт өкілдерінің де қоныстанғандығы көрініс табады. Солардың ішінен мұсылмандарға қарағанда православие өкілдерінің олардың біршама көбірек екенін көруге болады. Бұдан шығатын қорытынды, XIX ғасырдың аяғында қазақ даласында орыстардың көбірек қоныстанғандығын көруге болады. 1882 жылғы Верный уезіндегі халықтың орналасуы [5].

Сословие	Облыстық Верный қаласы		Верный уезі		Уезде барлығы		
	ер	әйел	ер	әйел	ер	әйел	екеуінен
Дворяндар: ата-баба	47	32	24	30	71	62	133
жеке	46	33	73	64	119	97	216
Діни қызметкерлер: қара	1				1		1
ақ	20	19	17	19	37	38	75

Жергілікті азаматтар: ата-баба жеке	-	-	-	-	-	-	-
	5	3	1		6	3	9
Азаматтық сословия: Көпестер	263	296	45	49	308	345	653
Мещанин	2989	2897	103	100	3092	2997	6089
Ауылдық сословие: Шаруалар			1642	1525	1642	1525	3167
Отарланушылар	-	-	-	-	-	-	-
Әскер: Инженер	22	5	-	-	22	5	27
Жаяу әскер	2462	384	-	-	2462	384	2846
Артиллерия	452	74	-	-	452	74	526
Казактар	535	33	-	-	535	33	568
Зейнеттегі әскери, күйеуі жоқтар және балалар	24	47	-	-	24	47	71
Телеграф ведомствасы	32	9	-	-	32	9	41
Пошта ведомствасы	37	20	-	-	37	20	57
Халық ағартушылық министрлігі	39	23	-	-	39	23	62
Қаржы министрлігі	7	9	-	-	7	9	16

Қарастырып отырғанымыздай Верный уезінде де өзара ішкі жікшілдікке бөлініп, солардың ішінде шаруалар мен көпестердің санының артып отырғанын көреміз.

Түркістан өлкесіндегі билік өзінің саяси қырынан әскери тұрғыда болды. Дәл осы әкімшілік аппарат өлкені отарлауға қызмет етті. 1888 жылы орыс қоныстанушыларын қаруландыру мәселесі туралы ең алғаш рет Гродеков мәлімдеді. Осы жылғы генерал-губернаторға жазған мәлімедемесінде қоныстанушыларға қаруды «аң аулау үшін қажет» деп мәлімдеген болатын [6, 85-88 бб.]. Алайда қоныстанушылардың қарулануы бұл казак отрядтарын қаруландыру идеясынан туындағанын айта кету керек. Орыс шарауларына қару беру арқылы патшалық әкімшілік отаршылдық саясатын астыртын жүргізгендігін естен шығармауымыз тиіс.

Сонымен, қорыта келгенде халықтың динамикасы өңірде патшалық биліктің тарапынан жасалған саясаттың негізінде өсіп отырды. Оның бірден-бір себебі, жоғарыда қарастырғанымыздай, орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру арқылы қазақ жерін отарлау болғандығын көптеген құжаттардан дәлелдеп көрсеттік.

Өзіміздің ғылыми мақалада қарастырып отырғанымыздай, өлкедегі отарлау саясатын екі жақты болып қарастырылса: біріншісі – өңірді патшалық биліктің кадрларымен толықтау болып қарастырылса, екіншіден – орыс саудасы және банктері арқылы отарлау. Ал енді осыған қосымша ретінде үшінші жағы отарлаудың, ол – шаруалардың қоныстандырылуы болып табылады.

Біз отарлау саясатының үш жақты процесс ретінде өрбігенін көріп отырмыз. Ендігі таңда осы процесстерді іске асыру үшін отарлау жүргізудің жалпы сипаттамасымен танысасқ. Отарлаудың басты бағыты көшіп-қонатын аймақтарға жасалған болатын. Қарастырылып отырған кезеңде Ресей территориясынан шаруаларды қоныс аудару тұсы болғандығын атап өту қажет. Олардың негізгі мақсаты Ресей территориясынан шаруалардың санын арттыру арқылы көшіріп, олардың жер иеленушілерге деген наразылықтарын басу көзделіп отырған.

Бұл жерден көретініміз орыстардың өз даласынан шаруаларды тек көтеріліс жасамау үшін қудалағаны емес, ал керісінше негізгі мәселе қазақ даласына орыс шаруаларының үлкен көлемін қоныстандыру арқылы қазақ даласында, соның ішінде Түркістан өлкесінде отарлау саясатын жүзеге асыру. Қазақ даласына жіберілген орыс шаруалары біріншіден – Ресей өкіметінің тірегі, «мұсылмандық» жиынға қарсы болу керек, ал екіншіден – мақта себілмейтін аудандарда бидай егумен айналысу қажет деген алдарына мақсат қойған болатын. Бұл қоныстанушылардың қазақ даласына қоныс аударуының алғашқы мәселесі ол, өз жерінде оларға жердің жетіспеуі, ығыстырылуы. Ал осыдан екінші мәселе туындайды, ол дегеніміз – қоныстандырылған шаруаларға үйлеріне берілетін қаражат, өңірдегі жерлердің орыс қоныстанушыларына жетпеуі.

Ендігі тұста Түркістан өлкесіне 1906 жыл мен 1913 жылдар аралығында орыс қоныстанушыларының саны 116 орыс ауылдарының құрылуы. Қоныстанушылар өз жерлерінде 10 десятина жер иемденгендерінің 18,1% көрсетеді, ал негізгі топты жерлері 10 десятинадан кем қоныстанушылар құрайды. Ал келесі топта небәрі 2-5 десятина жерлері бар келімсектер аталып, оларды «кедейлердің» қатарына жатқызатын болған. Сонымен қатар, осы уақыт аралығында қоныстанушылардың 23,3% мүлдем шаруалардың кедей санына түседі.

Сондықтанда Түркістан өлкесі өздеріне келіп жатқан келімсектер үшін қуанада алмады. Оның бірден-бір себебі олар тіпті орта тапта емес еді, тек кедейлерден шыққан бұратана халықтар еді.

Төмендегі кестеден қазақ өлкесіне қоныстанушылардың өздерімен алып келген жүгінің сипатын қарастыратын болсақ [7].

	Аталған ауылдарға қоныс аударушылардың келген дүние-мүлкі					
	Ірі қара саны	Қару-жарақ	Жерді өңдеу машиналары	Бидай пұттары	Үй мүлкінің пұты	Өздерімен алып келінген қаражат көлемі, сом
Шымкент уезінің 18 ауылы	2,33	0,12	0,02	0,91	7,74	133,18
Ташкент уезінің 3 ауылы	0,11	0,14	0,39	-	6,50	250,84
1906-1913 жылдары тұрғызылған 116 ауыл	1,59	0,59		Мәлімет жоқ		231,8

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай, мынадай тұжырым жасасақ: өлкеге қоныстанушылардың 36,7% еш мүліксіз келгендер және 60,9% ақшалары жоқ болып қоныс аударылғандар. Өлкеге қоныстандырылған шаруалардан ең бай ауылдарда тұратын етіп көтеру алдағы мақсаттарында тұрған еді.

Жоғарыда аты аталған ауылдарда әсіресе – Жетісу, Шымкент және Ташкент уездерінде қоныстанушылардың саны арта түсті. Бұл уездерде қоныстанушылар өздерінің әрине де шаруашылықтары мен айналысқан болатын. Бірақ олардың ішінде әсіресе Жетісу өңірінде шаруашылықтың дамуы өзіндік көрініс тапқан болатын. Бірақ бұлай дамуының себебі онда басқада шаруашылықтың даму түрлері енгізілген болатын.

Жоғары билік тарапынан қоныстанушылар, солардың ішінде орыстардың кедей тұратын халықтарын жермен қазақ даласынан қамтамасыз етіп, оларды қалай болса да байлар қатарына қосылуды қамтамасыз етуге негізделді.

Сондықтан да осы кезеңдегі халық санының динамикасы Түркістан өлкесінде келімсектердің келуімен күрт өзгеруі байқалған. Қадағалауда тұрған ауылдар орыс келімсектерінің келуімен бірден патшалық биліктің бақылауына алынған. Ал 1913 жылға қарай Түркістан өлкесіне Ресей территориясынан келген қоныстанушылардың саны алғашқыға қарағанда біршама өскендігін көреміз. Сонымен қатар олардың өмір сүруі, тұрмыс жағдайы да жақсарғандығын көруімізге болады.

Қоныстанушылардың негізгі мекендеген аймағы, ол өңірдің суармалы құнарлы жерлері болды. Бұрын қазақ халқы еркін көшіп жүрген аймақта енді, орыс келімсектерінің ауыл шаруашылықпен айналысып, сол жерде өз мұраларын көбейтіп отырған. Қоныстанушылардың негізгі мақсаты, ол жақсы, ауыл шаруашылығымен айналысатын құнарлы жерлерге орналасу болды. Ал ондай жерлерді қоныстанушыларға патша өкіметі түземдердің жерлерін алып беру арқылы қамтамасыз еткен болатын.

Түркістан өлкесінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының жүргізген отарлау саясатының тағы бір қыры – ол түземдер орналасқан аймақтағы құнарлы жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы тартып алып, оларға тек жақсы жақтарын қарастыру болатын. Сонымен қатар, патшалық билік мақтаны өсіретін аймақтарға кедергілерін тигізбеу мақсатында қоныстанушыларды ол жерлерден тыс өзге аймақтарға қоныстандыруға негізделген болатын.

Сонымен, қорыта келгенде халықтың динамикасы өңірде патшалық биліктің тарапынан жасалған саясаттың негізінде өсіп отырды. Оның бірден-бір себебі, жоғарыда қарастырғанымыздай, орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру арқылы қазақ жерін отарлау болғандығын көптеген құжаттардан дәлелдеп көрсеттік.

Патша өкіметінің қоныс аудару саясаты нәтижесінде «өлкеге келген орыс шаруаларынан қазақтар егін салуды, шөп шабуды үйренді, отырықшылық пайда болды, өлкедегі өндіріс күштерінің дамуы жеделдеді» деген кеңестік кезеңде айтылған біржақты пікірлерге келіспейміз. Себебі бұл қоныстандыру саясаты қазақ қоғамы экономикасының эволюциялық дамуына түрлі кедергілер тудырды. Яғни өлкеде аграрлық қатынастардың одан әрі шиеленісуіне өз септігін тигізді.

1897 жылы Ресей империясының Қазақстанда жүргізілген жалпы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда 4.147,7 мың адам, соның ішінде 3.392,7 мыңы-қазақтар(81.7%), 454,4 мыңы – орыстар (10.9%), 79.5 мыңы – украиндықтар (1.9%), 55.9 мыңы-ұйғырлар (1.34 %) және 29.5 мыңы (0.7%) – өзбектер өмір сүрді. Осылайша өлкедегі халықтың көп ұлттылығына қарамастан қазақ халқының XX ғасыр межесінде үздіксіз қысқарып, кейіннен өз территориясында ең аз ұлт өкілі есебінде қалды [8, 102-105 бб.].

XIX ғасырдың аяғында Ресейдегі қазақтардың саны жалпы империя көлемінде тек 3. 881,8 мың адамды, яғни империяның 3.02% ғана құрады. Олардың әр облыс көлеміндегі көрсеткішін талдасақ: Ақмола облысында 389.2 мың адам, Семей облысында 604.6 мыңы, Торғай – 410.9 мың, Орал облысында 460.2 мың, Жетісу облысында – 515 мың және Сырдария облысында 741.8 мың адам болды [9, 78-82 бб.].

Сонымен қорытындыласақ, Ресей империясы көлеңкесінде жүргізілген халық санағы нәтижесінде

Түркісан өлкесіндегі халық санының өсу немесе кему көрсеткішін айқындадық. Қазақ халқының санының азаюын Ресей империясының күшпен жүргізген қоныстандыру саясатының нәтижесі арқылы түсіндіруімізге болады. Себебі аталмыш саясаттың салдарынан халық санының өсу қарқыны тежеліп, керісінше орыс шаруаларының қазақ жерінде көбеюінен көрінді.

1 Жетісу облыстық басқармасы // ҚРОММ. 44-қ, 1-т, 15 том, 21533-іс. – 66-п.

2 Жетісу облыстық басқармасы // ҚРОММ. 44-қ, 1-т, 15 том, 21533-іс. – 67-п.

3 Жетісу облыстық басқармасы // ҚРОММ. 44-қ, 1-т, 15 том, 21533-іс. – 68-п.

4 Жетісу облыстық басқармасы // ҚРОММ. 44-қ, 1-т, 15 том, 21533-іс. – 72-п.

5 Жетісу облыстық басқармасы // ҚРОММ. 44-қ, 1-т, 15 том, 21533-іс. – 207-п.

6 Галузо П.Г. Вооружение русских переселенцев в Средней Азии. - Ташкент, 1925. - 221 с.

7 Сырдария облысындағы Қоныстандыру ісінің басқарушысы // ҚРОММ. 33-қ, 1-т., 40-іс.

8 Асылбеков М.-А.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алматы, 1991. – 188 б.

9 Асылбеков М.-А.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX – начале XX вв. (1897-1917 гг.). – А., 2001. – 190 б.

УДК:903.27(574) «05/07»

КӨНЕ ТҮРІКТІК ТАС МҮСІНДЕРДЕ БЕЙНЕЛЕНГЕН ҚАРУЛАР

А.С. Исакова – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2-курс магистранты*

Предлагаемая вниманию читателей статья является исследованием орудия каменных изваянии древне-тюркского периода, каменного века. Автор не только рассматривает каменные изваяния, но и исследует изображение орудия на этих изваяниях. В данной статье автор описывает каменные изваяния тюркского периода, опираясь на исследования. На сегодняшний день, на казахской земле зарегистрированы более трехсот древне-тюркских изваянии. Из вышеупомянутых каменных изваянии многие изображены только до поясницы (иногда изображены полностью). Тюркские изваянии, которые были вышеупомянутые, это в большинстве случаев виды оружия и посуды. Вместе с тем в статье отдельное внимание уделено также районам распространения каменных изваянии (виды оружия) и их исследовании.

Целью статьи является анализ изучения истории каменных изваянии древне-тюркского периода. Основное внимание в работе автор акцентирует на местонахождения орудия каменного века.

Данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований. Основное содержание исследования составляет описание орудия древне-тюркского периода.

Данная статья предназначена в первую очередь археологам, преподавателям по археологии, студентам и другим педагогическим работникам, которых интересует эта тема.

Ключевые слова: каменные изваяния, древне-тюркские, оружие

This article is a research of tools of stone sculptures of the ancient Turkic period, the Stone Age.

The author not only considers stone sculptures, but also investigates the image the tool on these sculptures.

In this article the author describes stone sculptures of the Turkic period, relying on researches. Today, on the Kazakh territory are registered more than three hundred ancient Turkic sculptures. Many of above-mentioned stone sculptures are represented only to a waist (sometimes are represented completely). Turkic sculptures which were above-mentioned, in most cases are types of weapon and ware. At the same time in article the separate attention is paid also to areas of distribution stone sculptures (types of weapon) and their research.

The purpose of article is the analysis of studying of history stone a sculpture of the ancient Turkic period. In work the author focuses the main attention to locations of tools of the Stone Age.

This problem is studied a little and demands further researches. The main content of research makes the description of tools of the ancient Turkic period.

This article is first of all for archeologists, teachers of archeology, students and other pedagogical workers whom this subject interests.

Key words: stone sculptures, ancient Turkic, weapon

Бүгінгі таңға дейін қазақ жерінде көне түріктік тас мүсіндердің 300-ге жуығы тіркелген. Осы аталған тас мүсіндердің көп даналары тек беліне дейін бейнеленген (кейбір жағдайларда толық бейнеленген). Кеуде тұсында, оң қолында ыдыс бейнеленген, ал сол қолымен белбеуге ілінген қаруды ұстап бейнеленген. Кейбір жағдайларда тас мүсіндердің сол қолдары белбеуге ілінген қаруды ұстамай, тек үстіңгі жағында бүгүлі тұрады. Сол қолдың білезігі (кисть) оң қолдың білезігінен төмен орналасады. Тек, сирек жағдайларда сол қолдың үлкен саусағы ыдыстың төменгі бөлігіне тигізіліп бейнеленген. Сол қол оң қолдың деңгейінде де бірдей бейнеленген тас мүсіндер кездеседі.

Қазақстан жерінде екі тас мүсінде ыдысы бейнеленбеген, керісінше қаруы жақсы бейнеленген. Тас

мүсіннің біріншісінде, оң қолы кеуде тұсына бүгіліп бейнеленген, екіншісінде, белбеу тұсындағы сол қолдың деңгейінде бейнеленген. Қаруы бар тас мүсіннің оң қолының білек тұсында, кеуде деңгейінде құс бейнеленген [1,107]. Тас мүсіндердің қаруы бар бес данасында аяқтары бейнеленген. Төрт жағдайда аяқтары айқасқан тас мүсіндер тіркелеген. Үш жағдайда оң аяғы сол аяғының үстіне айқастырылып, төртінші бейне «көшпенділер» тәрізді отырған ер адам тас мүсіні. Осында, бір тас мүсіннің аяқтары бір-біріне тігінен, параллель, бірақ, оң аяғы тізесінен кішкене қисайған болып келген. А.А. Чариковтың болжамы бойынша, тұрып тұрған тас мүсін болуы мүмкін [2, 60].

Қалыптасқан ереже бойынша, көп жағдайларда мұрты бар ер адам тас мүсіндерінде қару-жарақтар бейнеленген. Қару бейнесі жоқ тас мүсіндердің барлығында оң қолында кеуде тұсында ыдыс бейнеленеді, ал сол қолдары белбеу тұсында, оң қолдың төменгі жағында, сол қолдың төменгі тұсында орналасып, үлкен саусағы ыдыстың төменгі жағына тиіп немесе оң қол тек, төмен қарай созылып бейнеленеді. Ыдысты екі қолымен де бірге белбеуден жоғары ұстаған тас мүсіндер кездеседі. Сирек жағдайларда, сол қол бейнеленбеген, ал ыдыс та бейнеленбей тек, қолдардың кескіндері сол күйде сақталған.

Қару-жарақ көне түріктің қоғамындағы әлеуметтік қатынастардағы беделдің көрсеткішінің бірі. Жақын қашықтағы соғыстардағы шабуылдаушы қарулар – семсерлер, алдаспандар, қылыштар және қанжарлар ортағасырлық феодал ақсүйектердің ауқатты адамдардың және әуесқой жауынгерлердің белгісі еді. Алтай өңірінен, V-X ғғ. Қиыр Шығыстан Кавказға дейін жасаған көшпелілердің қолданылған аталмыш қарулардың түрлері 57 тас мүсіннен тіркелген [3, 39]. Өкінішке орай, көрсетілген тас мүсіндерде қарулар схемалы және дөрекі түрде жіңішке немесе жалпақ жолақтармен, контурлы кішкене науалармен және т.б. әдістермен бейнеленген. Масштаб заңдылықтарын сақтамай бейнеленген қарулардың түрлері, қаруларға байланысты нақты дерек көзі бола алмайды. Тек, ескертін бір жайт, тас мүсіндердің көбінде семсер, қылыш және қанжар бейнеленген. Дәл, осы қару түрлері тас мүсіндердің сол қолының маңында немесе сол жағында белбеуге қиғаш немесе параллель бейнеленген. Бірақта, кейбір тас мүсіндерде жақын қашықтықта соғысу қаруларымен бірге сирек кездесетін қосалқы бұйымдар да жеке түрлерінде сипатталған.

Тас мүсіндерде жүзі ұзын және қысқа, т.б. шабу-шанышпалы және кесу-шанышпалы қарулар бейнеленген. Шабу-шанышпалы қарулар жүздерінің тігіне (семсер, алдаспан) немесе бүгілгеніне (қылыш) қарай сипатталады. Қарулардың жүзінің бүгілмелі болуына, тас мүсінді орындау барысында тастың тегістігі мен қалыңдығына байланысты бейнеленгеніне болжам жасауға болады. Кесу-шанышпалы қаруларға қанжарлар (пышақтар) жатады. Оңтүстік Қазақстан, Қырғызстан, Жетісу және Алтай өңірлерінің тас мүсіндерін зерттеген Ю.А. Мотов осы типтегі қаруды, яғни қанжарды тік, бүгілмелі және қисайған жүзді етіп бөледі [4, 120].

Шабу-шанышпалы қаруларды олжалармен салыстыру сирек болғанымен, түркі жауынгерлерінің арасында кең таралғанын жазба деректер мен бейнелі ескерткіштер дәлел бола алады. Түріктердің қаруларында «қылыштар мен алдаспандар» болғандығын Тан хронологиясынан да байқауға болады [5, 229]. Тік жүзді семсерлер мен алдаспандар, бүгілген қылыштар көне түріктердің тас мүсіндерде де бейнеленген.

Тік жүзді қарулар Алтайлық 5 тас мүсіндерде, 16 – Тывалық, 1 – Минусиндық, 9 – Моңғолиялық тас мүсіндерде кездеседі. Қалыптасқан бейнелеу өнерінің ережесі бойынша, қарудың жоғарғы бөлігі, яғни сабы мен жүзінің қиылысқан бөлігі ғана бейнеленген. Қарулардың екі жүзі обоймалары мен белбеуге ремень арқылы ілгекпен бейнеленген. Ескертетін жайт, ілгек ременьдер жалпақтау болып бедерленген. Кейбір жағдайларда, қарулар ілгекпен немесе ілгексіз де бейнеленген. Сабы мен жүзінің қиылысқан бөлігі тік болып бейнеленіп, сирек жағдайларда қатпарлы болып келген. Сирек жағдайларда, айқасқан бөліктің төменгі тұсы да сабының жолағына тура бейнеленіп түседі. Кейбір жағдайларда, сабы мен жүзінің айқасқан тұсы сабының жүзімен қиылысқан осінің бұрышына бейнеленген. Сирек жағдайларда, қарулардың айқасқан жерінен бөлек тек, жүзі мен сабы ғана бейнеленген.

Кескіндемелердегі бейнелермен салыстырғанда қылыштар мен алдаспандардың саптарының төменгі тұсындағы төменгі қолқа көп жағдайларда шеңбер-дөңгелек пішінді болып келеді. Кейбір жағдайларда, саптың төменгі тұсындағы қолқаның пішіні жарты дөңгелек болып келеді және сонымен қатар, қатпарлы болғандығына болжам жасауға болады. Дөңгелек немесе шеңберлі саптың төменгі тұсы мен саптың осімен бірге жүзіне қарсы бейнеленген болса, толық дәлдікпен алдаспан екенін болжамдауға болады.

Жүзі тік және бүгілген қылыштар Алтайдың – 4, Тываның – 4, Моңғолияның – 4 тас мүсіндерінен кездеседі. Бір жағдайда, тік жүзді қылыш сабы мен жүзінің тұсына қарай сабы бүгіліп тіркелеген. Басқа қылыштардың жүздері әлсіз бүгілген немесе тіпті тік бүгілген болып кездеседі. Қылыштар жүздерімен жарты дөңгелек немесе тік бұрышты қатпарлы, екі ілгек арқылы белбеуге байлаған. Сирек жағдайларда қарулар тізбекті баулармен ілінген. Алтай аумағында 84 тас мүсінде ерте кезеңнің дөңгелек-шеңберлі навешие немесе саптары бейнеленген. III-VII ғғ. шеңберлі қол қолқасы бар семсерлер Алтайдан,

Тывадан және Шығыс Европандан [3, 39] табылған. Дәл осы семсерлер Афрасиаб және Пенджикент қабырға суреттерінде бейнеленген. Алтайдағы басқа да аморфты бейнелерде портупей белбеулерге жарты дөңгелек ілмек арқылы обоймамен байланған қынаптар бейнеленген.

Бұл тас мүсіндердегі алдаспандар мен қылыштардың саптарындағы айқасқан қолқаның болмауы монументальді ескерткіштің толық аяқталғанын көрсетуі мүмкін. Мұндай алдаспандар мен қылыштар Алтайдағы [6, 95] және Минусин шұңқырының археологиялық олжаларынан белгілі. Алтай өңіріндегі қылыштардың айқасқан қолқасы болмаса да, керту, ою сипатындағы саптары бар тас мүсіндердің 48 данасы тіркелген. Қарудың осы түрінен Орталық Азияда қолданылғанын Тыва, Моңғолия [7, 111] және Жетісу тас мүсіндеріндегі бейнелер дәлел бола алады.

Алтай өңіріндегі тас мүсінінде қылыштың сабының ұшы дөңгеленіп бейнеленген. Қылыш та семсер мен алдаспан тәрізді жүзімен төмен қарай қиғаш қалпында, тас мүсіннің сол жағында орналасқан. Сондықтан да, төменгі портупей белбеуден гөрі үстіңгісін жақсырақ етіп жасаған [3, 40]. Көп жағдайларда, қылыштар жүздері төмен қаратылып жүргенін тас мүсіндерден байқауға болады. Сабы мен жүзінің айқасқан тұсы тік болып келеді, бәлкім, қатпарлы болуы да мүмкін. Кейбір жағдайларда, бір қалыпты төменгі тұсынан бүгілу немесе қылыштың төменгі бөліктері әр түрлі тұстарда бейнеленген. Бір жағдайда, айқасқан тұсының төменгі тұсы әр түрлі болып келеді. Дәл осы, қылыштың данасы ұзын сабы мен Шығыс Азиялық жүзі бүгілген қылыштарды еске түсіреді. Сабының айқасқан тұсы бейнеленбеген қылыштар да кездеседі. Сабының төменгі тұсындағы қолқасының пішіні дөңгелек, жарты дөңгелек болып келеді.

Шабу-шанышпалы қарулар бейнеленген тас мүсіндерге салыстырмалы қарулары бар тас мүсіндер аздап кездеседі. Осыған қарағанда аталған қарулар көне түріктік жауынгердің қажетті қаруы болған. Шабу-шанышпалы қарулар көне түріктердің таралған аумақтарындағы барлық тас мүсіндерде бейнеленген VI-VIII ғғ. және IX-X ғғ. жататын ескерткіштерінде тіркелген. Аталған қару түрлері түріктердің мемлекеттік маңыздылығын жойғаннан соң да, маңызды рөл атқарды. Жерлеу орындарынан табылған олжалардың аздаған мөлшері: қылыш-VI-VII ғғ., алдаспан – VIII-IX ғғ. жатады. Болжам бойынша, көне түріктерде семсерлер Түрік қағанатының кезеңінде таралған алдаспандар – б.э. I мыңжылдықтың екінші жартысының соңына дейін таралған, қылыштар VII-X ғғ. таралған [8, 156].

Тас мүсіндердегі қанжарлар Алтайдан – 2, Тывадан – 9, Моңғолиядан – 3 данамен тіркелген. Қалыптасқан ереже бойынша, қанжарлар тас мүсіндерде белбеуге мүсіннің алдыңғы жағынан, кейбір жағдайларда қылыш пен алдаспанның үстіңгі жағына екі ремень ілгек арқылы байланып бейнеленген. Қанжар жүздері екі ремень арқылы белбеуге параллель немесе қиғаш орналасады. Алтай өңірінің тас мүсіндеріндегі қанжарлары тік және сабының айқасқан тұсы жоқ болып бейнеленеді. Алтай өңірінде 16 тас мүсінде қанжарлар бейнеленген. Көптеген даналары қылыштардың шартты белгісімен орындалған. Қанжарлардың барлығы дерлік, белбеуге жарты шеңбер немесе шаршы тәрізді ілгектердің көмегімен қынаптары арқылы байланып бейнеленген. Сыртынан байқағанда, қанжарлардың қылыштардан айырмашылығы мыналар: 1) өлшемдері кіші (кейбір қанжар даналарында саптарының ұзындығы жүздерінің ұзындығымен бірдей), 2) белбеу астында горизонтальді орналасуы (белбеуге параллельді орналасуы), 3) кейбір қанжарлардың саптары өткір жүздеріне қарай иіліп келген. Осы үшінші ерекшеліктегі қанжарлар даналарын Тыва мен Моңғолияны зерттеген Л.А. Евтюхова «уйбат» типіне бөліп көрсеткен. Осы қанжарларды VII-VIII ғғ. кезеңдеді.

Алтай кеңістігіндегі тас мүсіндерде пышақ тек бір тас мүсінде кездеседі. Пішіні жағынан, Орталық Азиялық тас мүсіндердің көбінен кездесетін пышақ қайрайтын қайраққа ұқсайды. Бірақ, тас мүсіннің сол жағында қарулардың тұратынын ескеретін болсақ, бұл затты пышақпен салыстыруға тура келеді. Белгілі болғандай, пышақтар кейбір тас мүсіндерде бейнеленген [7, 113].

Ұқыпты орындалған тас мүсіндердің белбеуінде қарастырылып отырған қарулардың ішінде қылыш пен қанжар бір данамен жақсы бейнеленген. Осындай толық қамды, бағалы қарулар алтынмен апталып ақсүйектердің киімінің бір бөлігі болғанын байқауға болады. Тура осындай бейнелер Пенджикент монументальді өнерінен де байқалады [9,47].

Сондықтан да, осы өңірдегі бейнелердегі қарулардың саптары, қынаптары және әшекей бұйымдарының сәйкес келуі кездейсоқ еместігі байқалады. Бұл дәстүрдің тамыры тереңге баруы мүмкін. Осының бір дәлелі, қылышы да қанжары да алтынмен жалатылған Есік қорғанынан табылған сақ жауынгері.

1 Шер Я.А. *Каменные изваяние Семиречья*. – М.-Л.: Наука, - 1966. – 138 с.

2 Чариков А.А. *Балтакольская скульптура / Западная Сибирь в эпоху средневековья*. - Томск: Изд-во Том. ун-та. – 1984. – С. 58-63.

3 Кубарев В.Д. *Древнетюркские изваяния Алтая*. – Новосибирск, – 1984. – 230 с.

4 Мотов Ю.А. *Кинжалы в боевом снаряжении кочевников раннего средневековья // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековья)*. – Алматы. – 1998. – С. 116-126.

5 Бичурин Н.Я. *Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. I.* – Алматы. – 1998. – 282 с.

6 Грязнов М.П. *История древних племен верхней Оби.* – МИА. – М.-Л., – 1956. - №48. – С. 89-112.

7 Евтюхова Л.А. *Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов).* – Абакан. – 1948. – 186 с.

8 Худяков Ю.С. *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.* – Новосибирск: Наука, - 1986. – 268 с.

9 Распопова В.И. *Металлические изделия раннесредневекового Согда.* – Л. – 1980. – 176 с.

УДК 656

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ МОДЕРНИЗАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТРАНСПОРТТЫҚ САЯСАТЫ

Кәрібек Дәулет – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің II курс магистранты

Мақала Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік-саяси модернизациясы жағдайындағы транспорттық саясатының негізгі мәселелеріне және оны оңтайлы шешу жолдарын қарастыруға арналған. Сонымен қатар мақалада мемлекеттің әлемдік экономиканың қарқынды дамуы мен жаһандану жағдайындағы транспорттық коммуникация, логистика және көліктің қозғалыстарын оңтайландыруы, оның сөзсіз бәсекелестігін арттыруында жатқандығын сөз етеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік-саяси модернизация, транспорттық саясат, транспорттық коммуникация, инфрақұрылым, көліктік-логистикалық хабтар

Статья посвящена основным проблемам транспортной политики в условиях социально-политической модернизации Республики Казахстан и методам оптимального решения данного вопроса. Автор рассматривает особенности транспортной коммуникации, логистики и усовершенствованию перевозки грузов в разрезе мировой экономической модернизации.

Ключевые слова: социально-политическая модернизация, транспортная политика, транспортная коммуникация, инфраструктура, транспортно-логистический корридор

Article is dedicated to the basic problems of for Transport policy in the context of social and political modernization of Kazakhstan and the optimal methods to address this issue. The author considers particularly for Transport communication, logistics and improve transportation of goods in the context of the global economic modernization.

Keywords: social and political modernization, transport policy, transport, communications, infrastructure, transport and logistics hallway

*... Қазақстан әлемдік көлік-коммуникация жүйесінің бөлігі болуы тиіс, бұл бізден еліміздің барлық көлік инфрақұрылымын жеделдете дамытуды талап етеді. Еліміздің әуе кеңістігі арқылы транзиттік бағдарғылар желісін қалыптастыру жөніндегі жұмысты өрістету қажет. Тек еліміздің барлық қалаларын ғана емес, сонымен қатар дүниежүзінің ірі қалаларын да байланыстыруға мүмкіндік беретін қуатты көлік тораптарын – қазіргі заманғы "хабтар" жасауға айырықша басымдық беріледі."
(Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев)*

Қазіргі таңда қарқынды дамып және жедел жаһандану үрдісі жүріп жатқан әлемдік экономикада транспорт басты басымдылықтардың бірі ретінде өзіндік рөл алып келе жатыр. Экономиканың қарқынды дамуы жолаушылар тасымалының күшеюіне, жүк тасымалының өсуіне, ең бастысы интеграциялық процестерге алып келуде. Осы орайда Қазақстанның Еуразияның экономикалық белдеуіне айналуы транспорттық саясатын дұрыс айқындауы мен транспорттық кешендерді тиімді пайдалана білуіне тікелей байланысты. Осы тарапта Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Өз пайдамызды мұқият есептей отырып, Қазақстанның шегінен тыс өндірістік көліктік-логистикалық объектілер құру үшін, елден сыртқа шығуға назар тіктеудің маңызы зор. Біз қазіргі түсініктерімізден арылып, өңірде және барша әлемде – Еуропада, Азияда, Америкада, мысалы, теңізге тікелей шыға алатын елдердің порттары, әлемнің тораптық транзиттік нүктелеріндегі және тағы басқа, көліктік-логистикалық хабтар секілді қазіргі заманғы кәсіпорындар құруға тиіспіз» – деп атап көрсетуі транспорттық саясаттың мемлекеттік Стратегияның құрамдас бөлігі екендігін көрсетеді [1]. Сонымен қатар, Батыс Еуропа мен Батыс Қытайды байланыстыратын автомагистральдің салынуы транспорттың ел экономикасындағы маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді.

Қазақстан 2012-2013 жж. Дүниежүзілік экономикалық форумның Жаһандық бәсекелестік индексінің

«инфрақұрылым сапасы» факторы бойынша өткен жылғымен салыстырғанда 15 орын алдыға жылжып, әлемнің 144 елінен 67-орынды иеленді.

Оның ішінде әуе транспорты инфрақұрылымының сапасы бойынша 12 сатыға, жол сапасы бойынша 8 сатыға жоғарылаған [2].

Бұл ретте Қазақстан Республикасының жалпы пайдаланымдағы автожолдардың ұзақтығы 93,6 мың км құрайтынын, соның ішінде 23,5 мың км республикалық маңызы бар және 70,1 мың км жергілікті маңызы бар жолдар екендігін атап айтқан жөн. Тиісінше ҚР КҚМ-нің құзыретінде жай-күйі жақсы деп бағаланатын 7,5 мың км (32%), қанағаттанарлық – 10,5 мың км (45%) және қанағаттанарлық емес – 5,4 мың км (23%) республикалық маңызы бар жолдар бар. Жергілікті атқарушы органдардың қарамағындағы жергілікті жолдардың жай-күйі: жақсы 5,6 мың км (8%), қанағаттанарлық 33,7 мың км (48%) және қанағаттанарлық емес 30,8 мың км (44%) деп бағаланады [3]. 2011-2013 жылдары жалпы қолданылатын жолдардың 5304 километріне, оның ішінде Республикалық маңызы бар 2257 километріне (құрылыс және қайта қалпына келтіру 1013 километріне, толық және орташа жөндеу 1244 км), жергілікті жерлердегі жолдар желісінің 3050 километріне жөндеу-қалпына келтіру жұмыстары өткізілді [4]. Қазақстан транспорт саласында халықаралық тәжірибені жаңа техникалар мен технологияларды енгізу арқылы осы салада да халықаралық ынтымақтастықты дамытып келеді.

Қазақстанның транспорттық саясатының тағы бір жетістігі транспорттық дамуының басты бағыты ретінде теміржол тораптарын және автомобильдік магистральдардың құруы болып табылады. Мысалы, 2009 жылы басталып, 2013 жылы аяқталуы тиіс Батыс Қытай-Батыс Еуропа транспорттық дәлізінің салынуы. Магистральдің жалпы ұзындығы 8445 километр болса, оның 2787 километрі Қазақстан арқылы (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Ақтөбе облыстары) өтеді. Жолдың құрылыс жұмыстары жаңа технологиялар мен техникаларды қолданылу арқылы жүргізілуде. Соның арқасында автобан 25 жыл күрделі және орташа жөндеу жұмыстарынсыз шыдайтын болады. Магистральдің құрылыс жұмыстарымен қатар, автобан тікелей және жанай өтетін облыс орталықтары, аудан орталықтары мен елді мекендердің де жолдарының жөнделуі көзделуде [5].

Сонымен қатар, Қазақстанның сыртқы экономикалық транспорттық байланысын күшейте түсетін екі ірі халықаралық теміржол дәлізі салынууда:

- «Қорғас-Жетіген станциясы теміржолы». Бұл теміржол торабының ұзындығы 298,4 километрді құрайды және Қазақстан арқылы өтетін Қытай тауарларының жүк айналымын жылына 5,6 млн. тоннаға дейін өсіреді.

- «Өзен-Түркіменстанның мемлекеттің шекарасы теміржолы». Қазақстан бөлігіндегі ұзындығы 146 километрді құрайтын бұл теміржол Қазақстанның Түркіменстан арқылы Иранға және Парсы шығанағына шығатын бірден бір халықаралық транспорттық дәлізі болып табылады. Бұл теміржол торабы арқылы 2012 жылы 5,5 млн. тонна өткізілсе, ал 2017 жылы 6,3 млн. тонна, 2022 жылы 7,4 млн. тонна жүк айналымын өткізу жоспарланған. «Өзен-Түркіменстанның мемлекеттің шекарасы» теміржолы еліміздің солтүстігі мен оңтүстігі арасындағы қашықтықты 600 километрге қысқартты [6].

Транспорттық жолдар мен транспорттық дәліздер Қазақстанның маңызды инфрақұрылымының бір бөлігі. Себебі, еліміздің мұхитқа шығатын тікелей жолының жоқтығынан жүк тасымалының 80 пайыздан астамын транспорттық жүйелермен жүзеге асуы. Бірақ та, Қазақстанда жүк айналымы Ресейге не болмаса Белоруссияға қарағанда екі есе қымбатқа түседі. Дүниежүзілік Банктің мәлімдеуінше, Қазақстанда бір контейнерлік жүктің тасымалдық бағасы 3 мың АҚШ доллары, Ресейде 1,85 мың АҚШ доллары, Белоруссияда 1,8 мың АҚШ доллары құрайды. Сондай-ақ жүктің межеге жеткізілуі бойынша Қазақстан 81 күн, Ресей 36 күн, Белоруссия 15 күндік уақытты алады. Осы көрсеткіштерге байланысты Қазақстан әлем елдерінің арасынан 183 орынға ие.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрлігінің 2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспарында «Қазақстан Республикасының көлік инфрақұрылымын дамыту» бірінші стратегиялық бағыт болып таңдап алынды. Қазіргі кезде экономиканы ырықтандыру мен Қазақстанның көлік кешеніндегі құрылымдық өзгерістер көліктік қызмет көрсету рыногының еркін

дамуына және нарықтық экономикаға кірігуге әкелді, нормативтік-құқықтық база, сондай-ақ көлікті басқару жүйесі айтарлықтай өзгерді. Ішкі және салааралық бәсекелестік, көліктік қызмет көрсету рыногын игерудегі шетелдік тасымалдаушылармен бәсекелестік-көліктік қызмет көрсету нарығы мен бәсекелестіктің қанағаттанарлық жай-күйін қамтамасыз етеді.

Көліктегі қауіпсіздік ұғымы процестер мен өзара қарым-қатынастардың мынадай тұтас спектрін қамтиды: көлік процесінің әрбір қатысушысының міндеттері мен жауапкершілігін белгілеу, жол-көлік желісінің сапасы және көлік құралдарына қойылатын техникалық талаптар, мамандар даярлау, медициналық көмек көрсету және көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігі. Осыны негізге ала отырып, "Көлік процестерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету" екінші стратегиялық бағыт болып таңдап алынды.

Осы бағыт бойынша Көлік және коммуникация министрлігінің қызметі көліктің барлық түріндегі жолаушылар мен жүктердің қозғалуының қауіпсіз жағдайларын қамтамасыз ету стратегиялық мақсатына қол жеткізуге ықпалын тигізетін болады. Бұл мақсатқа көліктегі мемлекеттік техникалық бақылау жүйесін жетілдіру жөніндегі, сондай-ақ барлық көлік саласындағы қауіпсіздікті арттыру шаралары жөніндегі міндеттерді шешу арқылы қол жеткізілетін болады.

Қазіргі кезде Еуропа мен Азия арасындағы тауар айналымының көлемі шамамен 700 млрд. АҚШ долларын құрайды, кейбір болжамдарға қарағанда бұл көрсеткіш 2015 жылға қарай 1 трлн. АҚШ долларына, Қазақстанның транзиттен түсетін кірісі 2015 жылға қарай 1,1 млрд. АҚШ долларына жетеді деп болжануда (2007 жылы – 500 млн. АҚШ доллары). Жалпы алғанда Оңтүстік-Шығыс және Шығыс Азия-Еуропа бағытындағы транзит ағыны шамамен 330-400 млрд. АҚШ долларына бағалануда, бұл ретте сарапшылардың пікірі бойынша бұл ағындардың 20%-ға дейінгісі Қазақстан аумағы арқылы өтуі мүмкін [7].

Транзитті дамытудың болашағы мен маңыздылығын ескере отырып "Қазақстан Республикасының транзит-көлік әлеуетін дамыту" үшінші стратегиялық бағыт болып таңдалды. Қазақстан Республикасының аумағы арқылы өтетін транзиттік тасымалдың көлемін арттыру үшінші стратегиялық бағыттың стратегиялық мақсаты болып табылады. Бұл қажетті халықаралық нормативтік құқықтық базаны қалыптастыруды, халықаралық стандарттарды енгізуді, халықаралық дәліздерді дамытуды, басқа елдердегі осыған ұқсас балама бағыттарға қарағанда жақсы жағдай жасауды, барлық көлік салалары бойынша өзге де сауда-көлік мәселелерін шешуді және өзіміздің экспорттық, импорттық және транзиттік мүмкіндіктерімізді белсенді дамытуды талап етеді.

Қортындылай келе, жер көлемі жағынан әлем елдерінің ішінен 9-орын алатын Қазақстан Республикасы үшін транспорт саласын дамыту және одан ары қарай жетілдіре түсу өте маңызды. Себебі, транспорт саласының дамуы біртұтас экономикалық кеңістіктің, тауар және қызметтер айналымының, сонымен қатар жергілікті жерлердегі елді мекендерінің тұрмыс деңгейі мен жағдайының одан әрі қарай жақсаруының кепілдігі болып табылады. Сондықтан да, еліміздің транспорттық коммуникациясының және көліктің қозғалысының оңтайландыру күйінің біртұтас ортақ мониторингін жасау қажет.

1 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 14 желтоқсан 2012 жыл.

2 Министерство экономического развития и торговли Республики Казахстан, АО Институт экономических исследований, анализ Казахстана в индексе глобальной конкурентоспособности ВЭФ 2012-2013.

3 Электрондық ресурс www.weforum.org

4 Государственная программа развития и интеграции инфраструктуры транспортной системы Республики Казахстан до 2020 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 13 января 2013 года №725.

5 Жуматаев Р.Н. Транспортная политика Республика Казахстан. Сборник материалов международной конференции «Перспективы Центральной Азии как транзитного моста между Европой и Китаем», г. Алматы, 26 апреля 2005 г.

6 Можарова В.В. Транспорт в Казахстане: современная ситуация, проблемы и перспективы развития. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – 216 с

7 Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрлігінің 2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспары. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 2 ақпандағы N 60 Қаулысы.

Кәрібек Дәулет – магистрант II курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилев
«Транспортная политика Республики Казахстан в условиях экономической и социально-политической модернизации»

Karibek Daulet – Master of the second year of the LN Gumilev Eurasian National University
"Transport Policy of the Republic of Kazakhstan in terms of economic, social and political modernization"

ТҮРКІЛЕРДІҢ СОҒЫС ӨНЕРІ МЕН ҚАРУЫ

А.К. Пернеева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,*
тарих, археология және этнология факультетінің II курс магистранты

В этой статье большое внимание уделяется военному искусству и оружию древних тюрков. Хотя, по этой теме имеется достаточно количество исследований, тем не менее настоящее время накоплено большое археологий и историй, материал позволяющий значительно дополнить имеющиеся этой проблемы данные. Актуальной задачей статьи является изучения особенностей военного дела древних тюрков.

Проверенным способом подготовки к войне и поддержания высокой боеготовности у древних тюрков, как в свое время у хунну, была охота. Арабский летописец Табари отмечал, что для этой цели тюркский каган завел даже специальный полигон – "луг и заповедные горы, к которым никто не приближался и не смел в них охотиться, оставлены они были для войны". Влияние тюрков на исторические судьбы и материальную культуру народов Сибири и Центральной Азии было столь велико, что период господства Первого и Второго Тюркских каганатов археолога зачастую называют просто «тюркским временем». В это время целый ряд открытий кочевой культуры распространился по землям оседлого населения от востока Азии до Европы, и, в свою очередь, немалое число достижений земледельческого населения стало достоянием кочевников. В эпоху Первого Тюркского каганата были созданы руническая письменность, появились новые виды конской упряжи, одежды, оружия.

Ключевые слова: оружие, тактика, отношения, лук, воин, кольчуга

In this article the huge attention is paid to military art and oruzhiya of ancient Turkic peoples. Certainly, on this subject research suffices, nevertheless many articles and research about military science of Turkic peoples were studied. Both belief, and a place in the international scene, but a main issue military art, though in this respect isn't enough sources. Actual task of article is features of military science of ancient Turkic peoples. In the checked way of preparation for war and maintenance of high fighting capacity at ancient Turkic peoples as in due time at хунну, there was a hunting. The Arab chronicler Tabari noted that for this purpose Turkic каган got even the special range – "a meadow and reserved mountains to which nobody came nearer and didn't dare to hunt in them (because) they were left for war". Influence of Turkic peoples on historical destinies and material culture of the people of Siberia and Central Asia was so great that the period of domination of the First and Second Turkic khaganates of the archeologist often call simply "Turkic time". At this time a number of discoveries of nomadic culture extended on lands of settled population from the East of Asia to Europe, and, in turn, the considerable number of achievements of the agricultural population became property of nomads. During an era of the First Turkic khaganate were created runic writing, there were new types of a horse harness, clothes, the weapon.

Keywords: weapon, tactics, relations, onions, soldier, chain armor

Адамзат тарихының кезеңдері әр түрлі зерттеліп, әдебиет бетіне әртүрлі түсіп жатады. Тарихты бірінші қолға алып оқылар сәтте, бірінші өзінің түпкі тамырынды білгің келеді. Яғни, ата баба тарихы қалай бастау алатынын және тұрмыс салтын, шаруашылығын, мәдениетін сонымен қатар көршілес тайпалармен де қалай қарым қатынаста болғанын. Тарих іздерінен, ата баба өсиетін, сұлтандар билігін, батырлар ерлігін жеке жеке зерттеген тарихшы ғалымдардың еңбектерін қарастырасын және саралайсын. Барлық тарихи деректер мен мақалаларды қарастыра отырып, біркелкі шығу тарихынан бастайды, қандай дінге табынғанын, қайсы тайпалармен қарым қатынаста болғаны және соғысқаны жайлы, бірақ әскери өнерімен соғысу тәсілдерін, қарулары жайлы деректер аз. Тіпті сол кездегі машина рөлін атқарған аттардың өз орны болған. Түркілердің соғыс өнері мен тактикалары сонау далалықтардан, көшпелі халықтардан бастау алады. Адамзатты қазіргі кезеңге дейін дамуы табиғаттың ықпал етуі шығар. Ертедегі адам азығын табуда, өз тайпасын қорғауды жабайы аңдарға қарап үйренді. Міне біртін келе адамдар дами отырып сонымен қатар олардың мәдениеті, діні, сөйлеу мәнері және қару жарақ түрлері де дамып отырды.

Түркілердің қару-жарақтар түрлері, олардың қосымша элементтерінің атауы өзге түркі тілдес халықтардікіне ұқсас болып келеді. Бұл осы жүйенің барлық түркітілдес халықтар үшін ортақ болғанын және оның түркі дәуірінде қалыптаса бастағанын білдіреді. Көшпенділердің қорғаныс қаруы да осы дәуірде пайда болды.

Түріктерде халық – әскер, әскер де – халық болатын. Әсіресе ұзаққа созылған жорықтарда отбасылар да әскермен бірге жолға шығатын. Ал жорықтардан кейін жасалатын қоныстану және орналасу кезінде де әскери жүйенің нышаны байқалатын. Көктүрік мемлекетінің құрылу кезеңінде мұндай «әскери қоныстану» көбірек кездесетін. Мысалы, Қытай жылнамалары батыс түріктерінің негізін қалайтын он оқ, яғни он рудың осындай әскери жүйенің нәтижесінде пайда болғанын жазады. «Он оқ» ұғымының өзі, яғни бөліктерді оқтарға қарай реттеу де шынында түрік әскери жүйесіне байланысты. Мемлекет дамыған сайын ұйғыр тайпалары Қытай шекарасына кіріп, жаңа қоныстар иеленген. Ұйғыр қағандары бұл қоныстарды

«оң және сол шад» деп, жаңа әскери жүйеге негіздейтін еді. Алайда, бұл жаңа жүйе ру-тайпалардың құрылымына да, тұтастығына да ешқандай кері әсер етпейтін еді. Анатолияда құрылған кішігірім түрік мемлекеттері – бейліктерде де әскери жүйе уақыт өте келе этникалық қауымдастыққа айналып кетті.

Көшпелілердің соғыс жүргізу тактикалары мен әдістері бірнеше түрі болды. Көшпелілер жау елін басып аларда әр жерден әскери топтар жиналып, тұтқиылдан соққы беріп басып кіретін. Бұндай жағдайда қарсыласуға шамасын келтірмей басып алатын. Тағы бір әдісі көшпелілер ашық майданда соғысар кезінде бірінші, садақшылар бастайды, да одан қоршап соққы береді. Бұлай жасаудың мақсаты: садақ атумен әскер шебін бұзып, жаудың күшін әлсірету болатын. Бұндай әдіс түрін монғолдарда қолданған.

Көшпелілер өте мықты дайындалып отырған соғысқа олар барлық әскерін ұрыс алаңына жұмылдырмай кезекпен шығарып отырған, яғни топ топпен бөліп кезекпен шығарған. Бірінші топ ұрыс алаңында болса, екінші топ тынығып отырған. Көшпелілер туралы мағлұматтарда «Көшпелілер кез келген майданда шегініп кетебереді» деген жолдарды кездестіресін. Бұл шегіністе тактиканың бір сыры. Шегіну арқылы әскер шебін бұзу немесе өздерінің қалың күшіне алып кіргізу болатын.

Әскери өнердің дамуына сақтардың да қосқан үлесі зор. Соғыстың жүргізілген өнері бірнеше жылдарға дейін созылды. Өзге мемлекеттерге де әскери өнерінің дамуына ықпалын тигізді, әсіресе құл иеленуші мемлекеттерге. Сақтардың басты қару түрі садақ пен ұзын найза болды. Әскери киім үлгілері де болды. Сауыт, бас киім, қорғанғанда қолдарына қалқан ұстады. Сауыттарын алғаш мыстан, кейіннен темірден ыңғайлы етіп жасады. Сақ әскерлері жеке топтан тұрды. Тосқауыл жасау үшін бірнеше отряд алға шығып отырды оларға қосымша әскерлер бөлінді. Әскер құрамын атты әскер құрап отырды, олар жаяу ұрысқа шыққан жоқ. Тағы айта кететін жайт, сақтар жауларын күш жұмсап, ұрыспен алған жоқ айламен, алдын ала жасалған жоспармен алатын. Әсіресе жауларына тұтқиылдан шабуыл жасай отырып, сақтар әрқашан жеңіп отыратын, жеңілген жағдайы сирек ұшырайтын, жеңіліп қалған уақытта, жеңгенінше айқасатын [1].

Түркілердің тарих сахынасына шығуы олардың темірді өндірумен қатарлас. Аңыздарға көз жүгіртсек, түркілердің арғы атасы Ашин теріскейге қашып келіп жужандарда темір өндіру ісін бастайды. Жоғары сапалы темірден бір жүзді пышақ, балта, аттарға үзетін ауыздықтарын, найзалар мен жебе ұштарын жасаған. Сонымен қатар тек қана темір емес алтын мен күмістерді де, қалайы мен мысты да өндіріп отырған. Бұлай айтып отырған себебіміз, археологиялық қазба жұмыстарға сүйенгеніміз. Мысалы: Қырғыз аумағындағы Хакасия жерінде темір пештердің іздерін, Алтай тау апандарында темір өндіру іздері табылған [2].

Түркілер жайлы дерек жеткізген Құлтегін ескерткішінде мынадай: "Әлемнің көгінде аспан, төменінде қоңыр жер пайда болғанда, осы екеуінің арасында адам баласы жаратылды. Адамзат баласының үстінен менің бабаларым Бумын қаған мен Истеми қаған билік жүргізді. Таққа отырған олар өз мемлекетін қорғап, Түркі заңдарын шығарып, оны бекітті" деген жазу жолдары табылған. Құлтегін ескерткішінен басқа түркілер жайлы Қытай деректерінен табамыз. Қытай деректерінде көрші жатқан мемлекеттің барлығын шошытты делінген. Қысқа мерзімнің ішінде Сары теңізбен Қара теңіз арасындағы тайпалардың барлығын бір жерге біріктіреді. Түркілерде әскери заңдары да болған [3].

Астана қыстағынан табылған түркілердің жаяу әсерлері де атты әскерлері де жүруге, шабуыл кезінде ыңғайлы болатындай киінгені белгілі. Бұдан түркі әскерлерінің бір бірінен ерекше киінбегені көрінеді. Металл қаңылтырдан жасалған сауыт, қоңыр қызыл белгімен жиектелген, қазіргі қазақ құлақшынына ұқсас. Сарбаздар биік жағалы, иекке дейін жететін, ұзындығы тізеден түсетін, оң жағын іліп, сол жағы сыртта қалатын шекпен киген. Шекпеннің үстінен қоңыр қызыл түспен бейнеленген сауыт киген. Сауыт шекпен секілді тізеге дейін жететін. Белі жіңішке белбеумен буылып, жеңі қысқа, оны бас арқылы киілген. Бұндай киім түрін ауыр атты әскерлер киінген. Бұндай киім түрі кеңінен қолданған, соңынан жеңіл торғауыт басқан. Сонымен түркі әскерлері далада ғана емес, таулы жерде де соғысқа әрекет етуге дайын ауыр атты әскер болғаны белгілі [2].

Батырлардың өлімге көзқарастары басқаша болды, әрқашанда өлімді жадында ұстады. Батырлар соған дайын болатын. Тура әскердегі тәрбие секілді. Соғысып жүріп өлім құшқан әскер парызын орындаған болып есептелінетін. Сондықтан болар, көптеген батыр жырларында батырларды сипаттағанда көз алдына ешнәрседен тайсалмайтын, қорықпайтын алып адам елестейтін. Оған қоса ақсақалды аталардың батырларға берген батасының да тигізген әсері болар. Аңыздардағы Қабанбай батырға берген батасында:

«Батыр бол балам қайтпайтын

Қағарман атты әруақтай » деген өлең жолдары бар.

Түркі заманына жататын археологиялық материалдарда қылшандар жиі кездескенімен, бұл кезеңдегі жақтың қабының садақтың сақталған нұсқасы жоқ. VII ғасырдан көне түркілер семсермен қатар ат үстінде жүріп айқасқа ыңғайлы, сабы жүзіне қарай қисайта орналасып соғылған, басы түзу, бір жүзді кесу

қаруын пайдаланды. Бұл қару түрін шалаш деп атады. Кейбір зерттеушілер семсер орнына қолданыста болғаны үшін, жеке кесу құралдар қатарынан санады. Археологиялық деректер мен бейнелеу өнеріне сүйене отырып, палашты түркі халықтары XIV ғасырға дейін қолданыста болған деп санады. Шығыс Қазақстаннан табылған түркі отбасы қолданған палаш ұзындығы 80 см, ені 3 см, сабағының ұзындығы 12 см жеткен. Бұл қаруға қарай отырып, қылыштың бастапқы үлгісі екен деген ойға келесін. Осы кезден бастап көшпелі жауынгерлерінің басты қаруына айналады [5].

Түркі сарбаздары жезбен, күміспен, алтынмен апталған қазіргі қазақ тымағы сияқты бас киім, үстіне жезден істелген, ұзындығы тізеден, жеңі шынтақтан сәл жоғары сауыт, аяқтарына саптама етік киген. Жауға аттанған жауынгер сауыт киіп, садақ асынып, беліне алдаспан байлап, білегіне шоқпар іліп, кеудесіне қалқан, қолына найза ұстап шығады екен. Олар соғыстан бос уақытында мал шаруашылығымен, аңшылықпен айналысқан. Ол заманда киімнің жалпы аты «тон» делінген.

Шығыршықты сауыт киген жауынгерлердің болғаны туралы да археологиялық деректерге сүйенеміз. Металлдан жасалған сауыттар мен қатар бірнеше қабатталған матадан тігілген, мықты тігілуі үшін арасына қыл, мақта, металл бөліктері салынған жеңіл сауыттарда жасалған. Петроглиф суреттерде салынғандай аттарды да сауытпен жарақтаған ауыр салмақты жауынгер бейнесін көруге болады. Қару жарақ дәстүрлі қоғамда соғыс құрал қызметін ғана атқарған жоқ сонымен қатар көптеген функцияларды да атқарды. Ұру жараққа қарап сол уақыттағы діни сенімдерді, дүниетанымдарды байқауға болады. Қару жарақ сонымен қатар әлеуметтік жағдайды да, яғни статусты та белгілейді. Қолбасшының қаруы түсі, өрнегі жағынан өзгеше де, жауынгерлердің қаруы өзгеше.

Түркі садағының адырна сүйектерінен орналасуына қарай жеті түрлі болып ерекшеленеді. Кейбірінде жақтың ұзындығы қысқарып, иіндерінің серпінін сақтау үшін адырна бастарының сүйектерінің бастары алынып салынады. Жақ сүйектерінің бұлайша әр түрлі орналасуы түрі халықтарының әр түрлі тайпаларының қолдануына байланысты деп көрсетеді зерттеушілер. Кейінгі көшпелі түркі тайпалары да осы түркі садағы негізінде жасалды.

Түркілер ғұндардың ұрпағы ретінде өздеріне дейін жиналған соғыс өнерінің бай тәжірибесін дамытып қана қоймай, жаңа соғыс доктринасын жасап шығарды. Соның нәтижесінде Түркілер Еуразияның Ұлы даласында өмір сүрген барлық тайпаларды біріктірген ең күшті қағанат құрып, Еуразияның этникалық, саяси-экономикалық жағдайына тікелей әсер етті. Түркі қағанаты көп уақытқа дейін шығысында Қытайды тәуелді етіп, батысында Иран мен Византияны өзіне мүдделі қылды. Бұл да түркілердің әскери ісі мен соғыс өнерінің, қолбасшылық мектебінің озық үлгісінің дәлелі болып табылады. Ұлы дала көшпелілерінің соғыс өнерін жетік меңгергені сондай, олардың қолбасшылық мектебі тағы да халықаралық деңгейге шықты. Әсіресе, X-XII ғасырларда қыпшақтан шыққан қолбасшылар барлық көрші елдерде әскери қызмет атқарып, соғыс өнерін қаншалықты жетік игергенін көрсетті. Қытай императоры, Грузия патшалары, Рим папасы, орыс княздері, Хорезм шахтары түгел қыпшақтардан тұратын ұлан ұстаса, Мысыр елінде Мәмлүк сұлтаны Бейбарыс қарапайым сарбаздан биліктің шырқау шыңына дейін жетті. Жалпы сол кездегі түркілердің әскери ісі мен соғыс өнері, қолбасшылық дарынына байланысты мәліметтерді түркі жазбаларынан, араб-парсы деректерінен көптеп табуға болады.

Түркілер ешнәрседен тайсалмайтын ел болды. Тәңірі былай деген: «Түркі халқы жойылмайды, ол құрбандыққа шалынбайды» және «олар мемлекеттің ортасында тұрғандықтан, жаудың ортасында қалды. Жаудың саны түркілерге қарағанда еш артықшылығы болған жоқ»

Әскери демократия заманында жеке батырлық, әскери қабілеттер, қасиеттер бағаланған, алға тұтылған батыр ата-баба культінің біртіндеп қалыптасуына алып келді. Өткен ата-баба мен ұрпақтарды байланыстырып, жаңаша түсіндіретін тарихилық бөлшегі деуге болады. Ұрпақ – зерттеулер көрсеткендей көп рет қайталанған, шешуші мәнге ие, тарихи ата-бабалардың көптеген ғасырлардан соңғы жаңа сипатта қайталануы [6].

1 Аманжолов К., Тасболатов А. – Алматы: Білім, 1999.

2 Гумилев Л. «Көне түркілер» - Алматы: Білім, 1994.

3 Ахметжанов Қ.С. «Жараған темір кигендер» – Алматы: «Дәуір» баспасы, 1996.

4 Ахметжан Қ. «Қазақтың дәстүрлі қару жарағының этнографиясы», Алматыкітап, 2006 ж.

5 «Аңыз адам» журналы №23(59) желтоқсан 2012 жыл.

6 Курьев Л.Н. Оружие казахов // СМАЭ. 1978 г. т.34.

7 Тасбулатов А., Аманжолов К. Военная история Казахстана. Очерки. - А., 1998 г.

8 Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. - Новосибир. 1990.

ҰЗЫНАҒАШ ӨңІРІНДЕГІ МЕКТЕП ӨМІРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (1920-1940 жж.)

Э.К. Түсіпбекова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Магистратура және PhD докторантура институты, Қазақстан тарихы және мәдениеті кафедрасының 2 курс магистранты*

В современной Алматинской области в жизни школ Узынагашского края, имеется истории, которые берут свое начало с ранних времен. Рассматривая архивы, мы узнаем новые данные, связанные с этим периодом. Вместе с тем, в ходе изучения искомым данных, мы познаем образ всего казахского общества. Потому что тысячи сел и поселков, множество городов имеют свое родословие, а также свою историю. Однако, здесь необходимо отметить, что они не всегда сопричастны к почетной чести, описывающие судьбу всего нашего государства. Эта история занимает очень важное место в летоисчислении людей. Потому что каждый край имеет свой национальный жизненный облик и обычай, и самое главное, – это непременно часть истории всего государства. В этой связи, пройденный этап и многогранный путь людей отчетливо видны из истории Узынагашского края. Поэтому, каждая истории края прочно вошли в научную привлекательность и культуру быта и разные жизнеописания их сегодня всесторонне исследуются. Значит, исследование жизни школы Узынагашского края за 1920-1940 годы имеет очень важное значение.

Ключевые слова: краеведение, архивные документы, этнографическая экспедиция, начальная школа, семилетняя школа, учебно-воспитательная работа, библиотека, клуб, дисциплинарные кружки, районный отдел образования, партийная организация, коллективное хозяйство, сельский совет

In modern Almaty area in school life of Uzynagachsky edges, is available stories which originate with the rannyykh of times.

Uzynagachsky edges, is available stories which originate with the rannyykh of times. Considering archives, we the uznayemnovy data connected with this period. At the same time, during studying of required data, we learn an image of all Kazakh society. Because thousands villages and settlements, sets of the cities have the rodoslovy, and also the history. However, here it should be noted that they aren't always copresent to the honourable honor, describing to destiny of all our state. This history takes very important place in chronology of people. Because each edge has the national vital shape иобычай, and the most important, is by all means part of history of all state. In this regard, the passable stage and a mnogogranny way of people are clearly visible from history of Uzynagachsky edge. Therefore, everyone edge stories strongly entered scientific appeal and culture of a life, and also different biographies are comprehensively investigated today. Means, research of life of school of Uzunagachsky edge for 1920-1940 has very much importance.

Key words: study of local lore, archival documents, ethnographic expedition, elementary school, seven-year school, teaching and educational work, library, club, disciplinary circles, regional department of education, party organization, collective farm, village council

Тарихты білу алдымен белгілі бір өлке тарихын зерттеуден басталады. Өйткені, өлке тарихы казак тарихының құрамдас бөлігін құрайды және сол өңірде өмір сүретін халықтың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Сондықтан, өлкетану мәселесінде ең алдымен белгілі бір өңірдің тарихи-географиялық орны, әкімшілік-аумақтық құрылымы, табиғат жағдайы, археологиялық ескерткіштері, тарихи тұлғалары мен мектеп өмірі анықталуы тиіс. Өйткені әрбір өңір тарихын зерттеу нәтижесінде Қазақстан тарихына сүбелі үлес қосылары сөзсіз. Мәселеге осы тұрғыдан қарасақ, мыңдаған жылдар бойы Жетісу жері, қазіргі Алматы маңы түрлі тайпалар мен халықтардың өмір сүрген, мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан ортасы болды. Ел аузында «Жетісу – жер жанныаты» деп тегін айтылмаған. Бұл ретте өңір тарихын зерттеу зерттеушіден түрлі методологиялық принциптерді қажет етеді. Қазіргі ғылым өрісінде көбіне пәнаралық зерттеуді талап етеді. Сондықтан, өңір тарихын зерттеу үлгісін жасай отырып, зерттеуші гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарына сүйенеді. Өңір тарихын зерттеу арқылы біз қоғамның мәдени, әлеуметтік және саяси даму жүйесі туралы толық мәлімет бере аламыз. Ендеше, 1920-1940 жылдардағы Ұзынағаш өңірінің тарихын зерттеу барысында сол кездегі адамдардың қалай оқып, қай жерде білім алғанын анықтауға мүмкіндік туады. Бұл өз кезегінде тарих пәнінің ауқымдылығын арттырады және мәселені жаңаша қойып, тарих беттерінде сыңаржақ күйде қабылданып келген тұжырымдарды мұқият талдауға мүмкіндік туғызады. Осы ретте, біз мұрағат құжаттарында сақталған деректі мәліметтерді қолдана отырып, қарастырып отырған кезеңдегі Ұзынағаш өңірінің мектеп өміріне қатысты істерді тиянақты түрде ашып көрсетуге тырыстық.

Қарастырып отырған кезеңдегі Ұзынағаш өңірінің әлеуметтік жағдайы мен ондағы мектептерге қатысты мәліметтер осы өңірден этнографиялық мақсатта жиналған экспедиция материалдары арасында кездеседі. Ендеше, осы экспедицияда ел аузынан жинап алынған тарихи мәліметтерге назар аударайық. Мұны алдымен 1951 жылы 18 тамызда И.Захарова мен Ф.Аронов жазған этнографиялық экспедиция есебінен бастаймыз. Сергеевка селосында (қазіргі Бесмойнақ ауылы – Э.Т.) жүргізілген этнографиялық экспеди-

цияның мүшелері мектепке қатысты мәліметтер жинастырған. Ол жазбаларында екі тілде ауыл мектебіне қатысты жазылған мәліметтер кездеседі және онда ауыл мектебінің тыныс-тіршілігі айқын бейнеленген. Оған көз жүгіртер болсақ, 1927 жылы 15 желтоқсанда бүкілодақтық мектеп санағы жүргізілген. Осы мектеп санағы бойынша Бесмойнақ тауында қыстаулары орналасқан №6 ауылдың балалары оқыған мектеп – Бесмойнақ мектебі деп аталды. Бұл мектеп бір ауысымды және отырықшы мектеп (көшпелі емес) болып саналды. Бесмойнақ мектебі Қасқатоғай деп аталатын жерде орналасты. Оқу кезінде өтетін сабақтардың барлығы қазақ тілінде жүргізілді. 1927 жылы 15 желтоқсандағы мәлімет бойынша Бесмойнақ мектебі бір санатты, ол өз кезегінде екі сынып болып жіктелді. Бірінші сыныпта – 18 оқушы, ал екінші сыныпта – 12 оқушы білім алды, осы жылы барлығы – 30 оқушы оқыды. Ал 1926 жылы бұл мектепте – 38 оқушы оқыпты. Оқушылар мектепке өздерінің ауыл-қыстауларынан күнделікті барып оқыды. Көктем мен күзде мектеп – 3 верстік, ал қыс мезгілінде – 2 верст қашықтықта орналасты. Бесмойнақ мектебінде тек ер балалар ғана оқыды [1].

1930 жылы колхоз ұйымдастырылған кезде орыстар мен украиндықтардың басым бөлігі селодан тіпті ауданнан тысқары қалалық жерлерге, совхоздарға үдере көше бастаған еді. Осы кезден бастап ауыл халқы 1912 жылы салынған шіркеуді мектеп түріне өзгертіп, ішін бөліп, бірнеше сынып жасайды. Ауылда 1930 жылдан 1936 жыл аралығында бастауыш мектеп болса, ал 1936 жылдан бастап орталау (жеті жылдық мектеп) мектеп болған. 1936 жылғы жеті жылдық орталау мектепті 150 оқушы бітіріп шықты. Оның ішінде 22-сі оқуларын одан ары қарай жалғастырса, қалғандары болса колхозда жұмыс істеді. Сондай-ақ ауылда орыстар үшін бастауыш мектеп жұмыс істеді. Ондағы екі ауысым сабақты бір орыс мұғалімі (әйел мұғалім) өткізеді. Қазақ мұғалімдерінің жалпы саны – 12 адам. Олардың ішіндегі үш мұғалімнің ғана жоғары білімдері бар, олар: директор, оқу ісінің меңгерушісі (қазақ тілі және әдебиеті) және орыс мұғалімі (әйел). Орыс тілінен беретін мұғалім «Мұғалімдер институтын» бітірген екен. Ұстаздар ішіндегі жетеуі қазақ әйелдері және олардың басым көпшілігі сырттай оқығандықтан осы жазда олар емтихан тапсыруға жіберілді. Мектепте – 215 оқушы (оның ішінде 18-і орыс) оқиды, олардың 130-ы қыз балалар болған. Осы жылы 18 оқушы екінші жылға қалдырылды, ал қалғандары оқу жылын сәтті аяқтады [2].

Жанкелді колхозына қосылған бұрынғы Карл Маркс атындағы колхозда бастауыш мектеп (төрт сыныптық) жұмыс жасаған. Сергеевка селосында орналасқан мектептің жанында партиялық комсомол ұйымы жұмыс істеді. Осы мектепте 24 комсомол мүшесі болды. Мектеп жанында оқушыларға арналған кітапхана жұмыс істеді. Сондай-ақ мектепте «Білім жолы» атты қабырға газеті шығып тұрды және онда бірқатар – әдебиет, тарихи-географиялық, математика, спорт және көркемөнерпаздар үйірмелері жұмыс істеді. Оған жалпы 180 оқушы тартылды. Әдебиет үйірмесінде мұғалімдер Жамбыл, Абай, Горький және тағы басқалардың өмірлері туралы дәрістер оқыды. Оқушылар да осы мазмұнда баянадама дайындады. Колхозшылардың жалпы жиналыстарында тарих, математика бойынша және күннің тұтылуы мен жер сілкінісі туралы шолу дәрістері оқылған болатын. Көркемөнерпаз үйірмесінде – мондалин, гитара, балалайка және домбыра секілді музыкалық аспаптар болды. Бұл үйірмеде 18 қатысушы болса, оның 2-еуі орыс.

Ауылдан Ұзынағашқа (аудандық) олимпиадаға алты оқушы «Балалар шығармашылығына» жіберілді. Музыкадан басқа үйірмеге қатысушылар сурет салумен және кесте тігумен де шұғылданды. Спорттық үйірмеге қатысушылар гимнастикамен, секірумен, гранат лақтырумен, футбол, волейбол ойындарымен айналысты. Үйірмеге 23 оқушы қатысқан [3].

Мектептің партиялық ұйымында 5 адам болды. Экспедиция мәліметінде Сергеевка селосындағы мектеп директоры Бисеев Айтбек деп көрсетілген. Мектеп директоры 1940 жылы Ташкент педагогикалық институтын бітірген. 1950 жылдан бастап осы Сергеевка селосындағы мектептің директоры қызметін атқарды [4]. Осыған дейін ол басқа жерлерде жұмыс істеген.

Осымен қатар, экспедиция жетекшісі И.Захарова Сергеевка селосы тұрғындарының тыныс-тіршілігі жөніндегі зерттеуінде мынадай мәліметтер жазған: «Жанкелді атындағы ұжымдық шаруашылық орналасқан бұрынғы Сергеевка поселкасы 1910 жылы орыс және украин қоныстанушыларымен құрылған. Үйлер жоғарыдан төменге қарай бір-бірінен өте үлкен қашықтықта жүретін көшелер арқылы орналасқан. Ондағы көшелер ашық жерлермен бөлінген. Көшелер ауласы-жайы бар екі қатарлы үйлерден құралған. Село көшелері өте көгалды. Әрбір үйде отырғызылған ағаштар бар. Жеміс-жидек бау-бақшалары бар үйлер өте сирек кездеседі (тек 5 үйде ғана алма ағаштары бар). Селоның кейбір үйлерінде бақшалар (огород) бар. Ондағы жерлерде картоп, жүгері, кейбірінде жоңышқа егілген, ал көкөніс жоқтың қасы. Тек, кейбір орыс отбасылары ғана сәбіз және пияз егеді. Бұған климаттық жағдайдың қолайсыздығы себеп болып отыр. Село жоғары тау бөктерінде орналасқандықтан, онда ерте күздік және кейінгі көктемдік үсіктер болып тұрады. Негізгі тұрғыны қазақтар, 25 отбасы орыстар, аздап әзірбайжан, шешен және

татарлар бар. Селода басқа ұлттар жергілікті халықпен төрт көшеде араласып тұрады. Бұрынғы Карл Маркс атындағы ұжымдық шаруашылық (колхоз) қазір 25-ке жуық үй-жайдан тұрады. Онда көгалдандырылған екі көше созылған. Онда тұратын көп адамдар ұжымдық шаруашылықтар біріккен соң Сергеевка селосына қоныстанды. Селода әлі электрстанция жоқ, бірақ оны салу басталды. Осы жылы ол құрылысты тоқтатып қойды. Колхозда – жетіжылдық мектеп, бастауыш мектеп (бұрынғы Карл Маркс колхозында), медпункт, перзентхана, клуб, кітапхана, және село дүкені мен пошта бөлімі бар. Сонымен қатар колхозда кең мал қоралары, екі диірмен, ұстахана, шеберхана және май өндіру кәсіпорны бар» [5].

Сергеевка селосында Гусев атындағы ауылдық кеңес (сельсовет) жұмыс істеді. Бірақ этнографиялық экспедицияның жинаған мәліметінде осы ауылдық кеңес төрағасының аты-жөні көрсетілмеген. Экспедиция жетекшісі И.Захарова ауылдық кеңеске қатысты мәліметті ауылдық кеңес хатшысынан жазып алған. Гусев атындағы ауылдық кеңестің бюджетінде – медпункт, ақушерлік пункт, кітапхана, бастауыш мектеп, (бұрынғы Карл Маркс атындағы колхоз поселкасы) қарады. Оның ішіндегі 1. Медпункт бюджеті – жылына 23700 рублді құрады. Онда үш адам жұмыс жасады, оларға – 1600 рубл, кеңсе шығыны – 700 рубл, тамаққа – 4000 рубл, медицинаға – 800 рубл, жұмсақ бұйымдарға – 1200 рубл жұмсалды; 2. кітапхана бюджеті – 8000 рублді құрады, онда бір адам жұмыс істеді. Оның жалақысына – 4300 рубл (оның 200 рубл салыққа), кеңсе шығыны – 1800 рубл, кітаптар – 1400 рубл, жұмсақ бұйымдар – 100 рубл, жөндеу жұмыстарына – 200 рубл жұмсалды; 3. Бастауыш мектептің бюджеті – 4800 рубл, бір сыпырушыға жалақы 2400 рубл, кеңсе шығыны – 1800 рубл, оқу шығыны – 300 рубл, кітаптарды алуға – 200 рубл, ауылдық кеңеске (2 қызметкер және сыпырушы) – 8400 рубл жұмсалды [6].

Гусев атындағы ауылдық кеңес жанында оқу үйі орналасты. Бұл оқу үйін 47 жастағы Қабылтаева Зибә басқарды. Оқу үйінің кітап қорында мынадай оқулықтар: Абай шығармалары-3, Жамбыл-2, Пушкин-3, Салтыков-Шедриннің «Госпада головыслы» деген еңбегі, Тургеневтың «Отцы и дети» еңбегі, А.П. Чеховтың «Әңгімелері мен повестері», Маркс, Энгельс, Ленин және Сталин шығармаларының жалпы саны-59, әдебиет кітаптары-51, саяси кітаптар-182, орыс тіліндегі көркем әдеби кітаптар-63, балаларға арналған кітаптар-8, оқу үйінде кітаптармен қатар газет және журналдарда болды. Газеттер қатарында: Правда, Известия, Комсомольская правда, Пионерская правда, Казахстанская правда, Лениншіл жас, Сталин жолы, Социалистік Қазақстан, Қазақстан пионері, ал журналдар қатарында: Вопросы философии, Вопросы истории, Огонек, Коммунист, Әдебиет және өнер басылымдары кездеседі [7].

Кез-келген мектептің сапалық даму өрісі мен бағыт-бағдарын, мақсат-мүддесін оқу-тәрбие үрдісі анықтайтыны белгілі. Осы ретте, біз қарастырып отырған кезеңдегі қазақ мектептерінің де сандық-сапалық даму өрісіне орай оқу-тәрбие жұмысының жүйесі де өзгеріп отырғанын байқауымызға болады. Ұзынағаш өңіріндегі мектептер өзінің қалыптасуы мен дамуының алғашқы сатысында аудандық, облыстық, респуликалық әдістемелік кабинеттар мен халық ағарту бөлімдерінің қызметкерлері басшылығымен жасалған ғылыми-педагогтік және әдістемелік нұсқаулармен оқу жүйесін қалыптастырды [8].

Алайда, Ұзынағаш өңіріндегі ауыл мектептері көптеген қиындықтарға тап болып, білім берудің барлық мәселелері күрделене түсті. Өйткені, бастауыш мектептерге оқушы тартудың өзі қиынға соқты. Балалардың панасыздығы мен бақылаусыздығы орын алды. Ендігі жерде балаларды еңбекпен, асыраушы еңбекқор ата-аналармен қамтамасыз ету мәселелері де көп көңіл аудартты. Оның үстіне мектептердің барлығына тұрмыстық-материалдық жағдайлар жасау қажет болды [9].

Бұл жылдары өңірдің халық ағарту жүйесінде оқу жылының барысы, мектептердің оқу жоспарлары, ұлт мектептерінде оқыту нысандары мен әдістері, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарына қол жеткізу, мектепте және одан да тыс жерлерде тәрбие жұмысын жүзеге асыру, мұғалімдердің халық арасында саяси ағарту жұмысын жүргізудің маңызды жүйелері жасала бастады. Бұл кезде өңірдегі мектептердің оқыту жүйесінде, ұлттық тәрбиеге, оқыту мен тәрбие үрдісінде сол ұлттың тарихы мен тіліне, экономикалық даму ерекшелігі мен географиясына баса назар аударылды. Бұл ұстам, әсіресе, бастауыш сыныптарға арналған оқулықтарда ерекше ескерілді. Өйткені, бала білім негізін ең алдымен өзін қоршаған орта мен күнделікті тіршілік негізінде тез игере алады және жас күнінен бастап бойына сіңіріп өз елінің патриоты болып өсетіні анық. Бұл сол кездегі ұлт зиялыларының бұлжымас ұстанымы болғаны белгілі [10].

Сол сияқты оқу жасына толған балаларды есепке алу ұйымшылдықпен жүргізілді. Нәтижеінде, аудандық оқу бөлімдері жалпыға бірдей міндетті оқу заңының орындалуына назарды күшейте түсті. Мұғалімдердің жыл сайынғы тамыз кеңестерінде мектептердегі жаңа оқу жылына әзірлеу және балаларды оқуға тарту мәселелері келелі сөз болды. Сондай-ақ, жалпыға бірдей міндетті оқу заңын жүзеге асырудың жай-жоспарын халық депутаттары, облыстық, қалалық, аудандық кеңестері атқару комитеттерінің сессиялары ұдайы талқылап отырды. Түптеп келгенде бұл игі шаралар оқушылар санының едәуір артуына игі ықпал етті [11].

Мектептерді оқулық және оқу құралдарымен қамтамасыз етуде жергілікті атқару комитеті мәжілістерінде сессияларды оқу бөлімдері меңгерушілерінің, мектеп директорларының есептері жиі тыңдалып, талқыланды. Өңірдегі орта мектептердің жұмысын жандандыруға айрықша назар аударылды. Олардың материалды-техникалық базасын нығайтып, білікті мұғалім кадрлар даярлап шығару белгіленді. Ал Ұзынағаш өңіріндегі ауылдық кеңестер алыстағы мал жайылым учаскелеріндегі балалардың есебін алуда, бастауыш мектептерді ұйымдастыруда, жоғары сынып оқушыларын интернаттарға орналастыруда және интернаттарды қажетті құралдармен жабдықтауда бірсыпыра, игі шараларды жүзеге асырды [12].

Қорыта келгенде, тарихтың өткені мен бүгінгі халқымыздың жүріп өткен жолы, басынан кешкен оқиғалары болашақ ұрпаққа үлкен сабақ болады. Себебі, тарихты білу арқылы болашақты болжап, бүгінгі мен ертеңгі күнге баға береміз. Ал, өз тарихынан нәр алмаған ұрпақ мәңгірт болып өсері сөзсіз. Демек, зерттеліп отырған мәселе тек Ұзынағаш өңірінің мектеп өмірі ғана емес, тұтас бір халықтың тағдыры болып саналады. Нәтижесінде, 1920-1940 жылдардағы Ұзынағаш өңіріндегі мектеп өмірінің өзекті мәселелерін мұрағат қорларындағы тың деректер негізінде зерттей отырып, өңір тарихын бейнелейтін маңызды мәліметтерге көз жеткіздік.

1 АОММ (Алматы облыстық мемлекеттік мұрағаты).

2 962-қор, 1-тізбе, 1063-іс, 14-н.

3 АОММ 177-қор, 1-тізбе, 1070-іс, 16-н.

4 АОММ 962-қор, 1-тізбе, 1066-іс, 9-н.

5 ҚР БҒМ ФК Біріккен ведомствалық мұрағаты.

6 11-қор, 1-тізбе, 82а-іс, 18-н.

7 АОММ 177-қор, 1-тізбе, 1070-іс, 9-н.

8 АОММ 962-қор, 1-тізбе, 1063-іс, 81-н.

9 АОММ 177-қор, 1-тізбе, 1071-іс, 12-н.

10 ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты) 81-қор, 1-тізбе, 1547-іс, 109-н.

11 Сембаев Ә.І. Қазақ совет мектебінің тарихы. - Алматы, 1967, - 80-б.

12 ҚР ОММ 1692-қор, 1-тізбе, 1742-іс, 3-н.

УДК 378

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЙЫНДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Е.Шопатаев – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты

В данной статье автор рассматривает историю становления Великого шелкового пути, основные его направления и трассы. На основе анализа трудов исследователей и археологов показывает историческое значение Великого шелкового пути. Раскрывает как по шелковому пути распространялись торговые, культурные связи, а так же религиозные идеи, как миссионеры разносили свою веру в заморские страны.

Ключевые слова: великий шелковый путь, города, торговля, караван, религия, культурные связи, поселения

In this article the author examines the history of the formation of the Silk Road, the main highway and its direction. Based on analysis of works of researchers and archaeologists shows the historical significance of the Silk Road. Opens like spread along the Silk Road trade and cultural ties, as well as religious ideas, as missionaries carried the faith in their country overseas.

Keywords: the great Silk Road city, trade, caravan, religion, cultural relations, settlement

Қазақ халқының тарихындағы көпшілік бөлігі қазіргі Қазақстан арқылы өткен Ұлы Жібек жолының өткені ерекше. Қазақстан Шығыс пен Батыстың мәдениетінің өзара ықпалдасуы мен өзара байытылуының жолындағы байланыстырушы көпір болса, Ұлы Жібек жолы бағыттары халықтар мен елдерді біріктіріп, олардың мәдениетін жақындатты. Ұлы Жібек жолы мен оның бойындағы қалалар өзара тиімді, бейбіт қатар өмір сүруді, діни төзімділікті қалаған және инновациялық жетістіктермен белсенді түрде алмасуға ұмтылған әртүрлі экономикалық және дүниетанымдық жүйелерді жалғастырып, біріктіріп отырды. Бүгінгі таңда тәуелсіз елімізде туризмді дамыту маңызды саланың бірі болып отыр. Сол себепті де, Ұлы Жібек жолының тарихын, оның ескерткіштерін зерттеп, бүгінгі күн талабына, туризмнің сұранысына сай етудің де маңызы зор.

Ұлы Жібек жолы – Еуразия құрлығындағы сауда, керуен жолдарының жалпы атауы. Ол б.з.б. ғасырдан б.з. ХҮІ ғасырға дейін Орталық Азия арқылы Қытайды Алдыңғы Азиямен байланыстырды. Қытайлық саяхатшы Чжан Цяньның “Батысқа” саяхаты нәтижесінде б.з.б. II ғада ашылды. Батыс тарихнама-сында алғаш рет 1877 ж. К.Рихтгофеннің “Қытай” атты еңбегінде бұл сауда жолы Ұлы Жібек жолы деп аталған болатын, сол уақыттан бері тарихи әдебиеттерде осы атау қалыптасып кетті. Сюннулармен

(ғұндар) соғысқа әзірленіп жатқан Хань императоры У-ди б.з.б. 138 ж. Чжан Цянь (б.з.б. 192-120) деген елшісін сюннулармен жауласушы даюэчжи (массагет) тайпасын іздеуге аттандырды. Ол тайпа сюннулардан жеңіліп, Ганьсудан әрі батыс жаққа қоныс аударды. Жол-жөнекей Чжан Цянь сюннулардың тұтқынына түсіп, одан 10 жылдан соң қашып шығып, өзінің сапарын Орталық Азия жерінде жалғастырады. Ол саяхат барысында Даваньда (Ферғана), Канцзюеде (Әмудария мен Сырдарияның ұштасар жері) болып, бір жылдай Дася (Бактрия) жерінде тұрған. Жергілікті саудагерлерден Чжан Цянь Шэньду (Үндістан) және батыстағы алыс елдер жайлы, соның ішінде Аньси (Парфия), Ферғана мен Орта Азияның басқа да елдері туралы және бұл аталған елдердің Қытайды “жібек елі” деп білетінін, саудагерлер бұл елдерге Қытайдан жібек маталар әкеліп сататынын білді. Әлемге әйгілі Ұлы Жібек жолының аты осыдан келіп шыққан деп [1] көрсетеді зерттеушілер.

Жібек жолы тек сауда жолы болып қана қалмастан, дүние жүзі өркениетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына өшпес үлес қосты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен тығыз сауда байланыстары болғандығын ежелгі қолжазбалардағы мәліметтер дәлелдейді. Шаштан (Ташкенттен) жол Гизгирдқа, Испиджабқа келіп, одан әрі керуен Таразға бағыт алған. Тараздан солтүстікте Адахкет, Дех-Нуджикет қалалары орналасқан кимақтарға, оңтүстікте өздерінің туған өлкесінде – Шельдяни, Куля және т.б. қалаларға тірелген. Сондай-

ақ Тараздан Төменгі Барысханға, одан әрі Құлан, Мерке арқылы Аспараға жететін болған. X ғ. бастап Ұле

жазығындағы сауда жолы арқылы керуендер жүре бастайды. Осы жерден Ұле Алатауының көпестері

қазіргі Алматы мен Талғардың елді мекендеріне жолға шыққан. Талғарда жол қазіргі Шелек, Есік, Кеген аудандарында, Подгорныйға, одан әрі Шонжаға иек артады. Алакөл ауданында жол тармақталады. Екіөгіз, Қиялық, Көктем керуен жолдарымен Шығыс Түркістанға, Алтайға, Монғолияға шығуға болатын еді. Сырдария қалаларын байланыстыратын жолдардың маңызы орасан зор. Ол Испиджабтан басталып, солтүстік-батыста – Арсубаникент, Арыс, Кедер, Шавгар, Сауран, Сығанаққа әкелетін. Сығанақтан Жентке және Янгикентке тірелген. Исфиджабтан солтүстікке қарай түскен жол Құмкент, Аба-Ата, Созаққа барады. Одан әрі Орталық Қазақстанның жазық жерлері арқылы Кеңгір, Жезді, Нұра далаларына шығады. Атаулы керуен жолы XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елді мекендерін байланыстырып отырды, оған жақын жерлерде жәрменкелер ұйымдастырылды.

Белгілі тарихшы Л.Гумилевтің «Көне түріктер» атты еңбегінің «Жібек және керуен жолы» атты төртінші тарауында Ұлы Жібек жолының Чаньаннан басталып Наньшан жоталары, Хами ойпаты, Турфан арқылы Гаочанға келіп, екі бағытқа бөлінгенін, оның бірінің Қарашар, Ақсу арқылы Ыстық көл маңынан өтіп Шу мен Талас алқабына Аспараға баратынын, ал екінші тармағының Жоңғарияны жағалап, Үрімші, Манас, Күркіреусу мен Ерен Қабырға арқылы Іле алқабына жетіп, одан ары Орта Азияға бағыт алатынын жазады. Ол: «Орта Азияда керуендер тыныс алатын. Ең ірі аялдама – тасымал пунктінің бірі Пайкент болатын», – дей келе, жолдың одан ары Хорасан арқылы Рей мен Хамаданнан өтіп, Византия бекінісі Несевия арқылы Сирия мен Константинопольге кететінін, керуеннің Қытай теңізінен Парсы шекарасына дейін 150 күн, одан ары Рим шекарасына дейін тағы 80 күн жүретінін баяндайды [2, 41 б.]. Л.Гумилевтің сауда қанша қызғанымен халық бұқарасы үшін емес, бай-бағландарға қызмет ететінін, қытайлардың өз патшайымдары үшін Ираннан қымбат қас пен көз сүрмелерін, Вавилон кілемдерін, Сирияның асылтастарын, Қызыл теңіздің інжу-маржандарын, Сирия мен Мысырдың маталарын, Кіші Азияның есіртпе нашаларын алып отыратынын, дегенмен сауданың ең маңызды мүлкінің жібек болғанын, әсіресе Византияның оған мұқтаждығы зор болғанын айтады.

Археолог М.Елеуовтың «Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI-XIII ғ. басы) атты еңбегінде Ұлы Жібек жолының VI –VII ғасырларда Атбасы, Арпа өңірі, Қара шұра асуы, Яссы өзені бойымен Өзгентке жетіп, одан соң Ош пен Ферғанаға өтетін Оңтүстік немесе Ферғана тармағының біртіндеп Түрік жолына орын бергенін айтады. Бұдан соң автор VI-X ғасырлардағы жазбаша деректерге сүйене отырып, Түрік жолдың Испиджабтан шығысқа қарай Шараб, Бадухкет, Тамтадж, Жувикат қалалар мен елді мекендерін басып өтіп Таразға келіп, Төменгі Барсхан, Қасырабасқа жеткенін, одан шыққан

керуеннің Күлшуб, Жұлшуб, Құлғанға келіп одан Суябқа дейін тағы он қаланы басып өтіп, содан соң Сагур Кубалға одан әрі Ыстық көлге өткендігін жазады. Түрік жолын ондаған үлкенді-кішілі керуен жолдарының қиып өтіп отырғандығын және Шу өзеніне жеткенде екі бағытқа: Іле өңіріне және Ыстық көлге қарай бөлінгендігін көрсетеді [3, 15 б.].

Тараздың Түрік жолындағы аса ірі сауда және қолөнер орталығы, бірнеше керуен жолдары тоғысқан қала болғандығын көрсете отырып, одан жан-жаққа Ферғана, Жоғарғы Талас, Телікөл, Қимақ және Талас жолдары сияқты әртүрлі керуен жолдарының таралып отыратынын, бұлардың әрқайсысының бағыттары сипаттай жазады. Солардың ішінде Ферғана жолының Ұлы Жібек жолына, Телікөл және Талас жолдарының Нәнсай жолына, Ран мен Ақсүмбе жолдарының Телікөл жолына, Дарбаза жолының Сарысу жолына, ал Қимақ жолының Хан жолы мен Қарқаралы жолдарына қосылатынын көрсеткен. Ал Талас пен Шу өңірлері арқылы өтетін Қарқаралы, Уванас, Жеті қоңыр және Банджар атты керуен жолдарының Қаратаудың бірнеше асуынан асып оның солтүстік беткейіндегі қалалар мен елді мекендер арқылы Орталық Қазақстанға, одан Есіл мен Ертіс өзендеріне, ары қарай Батыс Сібірге өтіп отырғанын, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқтала отырып баяндайды [3, 15 б.]. Шу және Хан жолы аталған керуен жолдары мен олардың тармақтары да жан-жақты сипатталады. Шу бойындағы Навакет қаласынан солтүстік – батысқа қарай шыққан Шу керуен жолы Кирмирау, Шөміш, Ақтөбе, Ақсутөбе, Жетіжар, Сабыр, Қырқүй, қалалары мен елді мекендері, Аңырақай мен Қопа арқылы Іле өңіріне жеткен. Шу керуен жолының Текей, Ақсу, Соқұлық тармақтарының бағыттары да жазылған. Хан жолының Тайатқан, Шұнақ тауларынан шығып Шуға жететін және Қойлыбай, Болат тауларынан шығып Шуға дейін баратын екі жолы, немесе автор жазғандай сол тармағы мен оң тармағы болғандығын баяндайды.

Атақты археолог К.М. Байпақов Ұлы Жібек жолының кейбір салалары бойынша байланыс пен айыр-бас б.з.б. III-II мыңжылдықтарда-ақ басталғанын, лазурит және нефрит жолдары туралы айта келе, б.з.б. I мыңжылдықтың ортасында «Дала жолының» іске қосылғандығын, Геродот деректері негізінде баяндап, ол бойынша тері, иран клемі, қымбат тастардан жасалған бұйымдар тасылғанын айтады. Ұлы Жібек жолының II-V ғасырларда Қытай жері бойынша жүретін бағытын көрсетеді. Оның ойынша Чаньаннан шыққан бұл жол Ланчжоу ауданында Хуанхэден өтіп, Тянь-Шанның солтүстік етегімен Ұлы Қытай қорғанының батыс шетіне, «Яшма қақпасына» келіп, бұл жерден үшке бөлініп батысқа беттейтінін: Солтүстік бағыты – Хами, Турфан, Бесбалық, Шихо, Іле өзені жазығына; ал ортаңғы бағыт, Чаочаннан Қарашарға, Ақсуға, Бедел асуы арқылы Ыстық көлдің оң жағалауына; үшінші, оңтүстік бағыт, Дунхуан, Хотан, Жаркент, арқылы Бактрия, Индия және Жерорта теңізіне қарай кететінін айтады. Б.з.б. VI-III ғғ. жоғары мәдениетке ие болған көшпелі және жартылай көшпелі сақ тайпаларының Бесшатыр, Есік, Тегіскен, Үйқарақ археологиялық ескерткіштері деректеріне сүйене отырып, олардың Қытай, Үнді, Таяу және Орта Шығыс елдерімен байланысының болғанын дәлелдейді. Ол сондай-ақ: «Во время существования государств Бактрии, Парфии, Хорезма, Согда, Усунь и Кагюй во II в. до н.э. – первой половине I тыс. н.э., когда Шелковый путь начинает активно функционировать, сюда проникает римское стекло, китайский шелк, зеркала, и лаковая посуда, европейские фибулы-застежки и разные камни-печатки из Сасанидского Ирана», – деп бұл кездерде шет елдермен байланыстың кең ауқымда болғандығын айқындай түседі [4, 21 б.]. К.М. Байпақов дәл осы кезеңде Амудария, Сырдария, Зеравшан, Мұрғаб, Шу және Талас өзендерінің бойында антикалық кезеңде негізі қаланған ортағасырлық қалалардың қалыптасып дамыған деп есептейді.

Жібек жолымен діни идеялар да кең таратылып отырған, ал миссионерлер өз дінін тіпті теңіздің арғы бетіндегі елдерге барып таратқан бұған Ә.К. Ақышев «Ұлы Жібек жолы – миссионерлер жолы» деп аталған ғылыми мақаласы дәлел. Автор қазақтың ежелгі даласының тарихына шолу жасала келе, Цинь Ши Хуандидің кезінде оның сарайында Орта Азия мен Шығыс Түркістаннан шыққан Ху деп аталған халықтың сиқыршылары мен көріпкелдері үлкен ықпалға ие болған және солар арқылы даосизм мен конфуцишілдікке зороастризм идеялары, әсіресе жанның мәңгілігі мен дұрыс өмір салты туралы көзқарастар енген, хан императорлары өлмейтін жағдайға аспантұрғындарының тағамдары болып есептелетін тағамдарды пайдаланып, Жетісу үйсіндері мен ферғаналықтардың аспан сәйгүліктері арқылы жетуге болады деп санағандығын жазады [4, 29-42 бб.]. Орталық Азиядағы Кушандар билігі тұсында мұнда буддизм таралып, буддалық сутралар мен джатактарды тохар, Сақ, соғды, қытай, кейінірек түрік тілдеріне аудару басталды.

Буддалық миссионерлер саудагерлер мен дипломаттар болды. Орталық Азияның кейбір мемлекеттерінде буддизм жария, шартты дінге айналды. V-VII ғасырларда буддизм Жетісуда да орын тепті. Кейбір түрік қағандары буддизмді қабылдады. Мұның бәрін автор ең алдымен Сюань-Цзянның 729 жылы басталған саяхатымен байланыстыра дәлелдеп, түсіндіреді. Ұлы Жібек жолы бойымен жүрген келесі бір миссионерлік қозғалысты 424 жылы несториандық (шығыстық) шіркеудің Византия пентархынан

бөлініп, тәуелсіздік алып, автокефалия жариялауымен байланысты Мервте, Самарқандта, Навакетте шіркеулерінің пайда болды дейді. Ал Талас өзені бойындағы арабтар мен қытайлықтардың арасындағы шайқастан соң, исламның қазақ даласына кеңірек ене бастады деп есептейді. Оның ойынша Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда әртүрлі діни қауымдар қатар өмір сүрді. Римдік шіркеу несториандарды дінсіздерден да жаман, эретиктер деп есептеп, олардың айтқандарына сенбеді, Азияны ертегілер елдері деп санады. Тек монғолдар славяндарды талқандап, Еуропаға келгенде естерін жиып, елшілерін жібере бастады, олар барған жерлерінен христиандарды тапқанына мәз болды, олар жөнінде көбірек жазды.

Қазақстанның Жібек жолы бойындағы қалаларында Батыс пен Шығыс, Еуропа мен Азияның біріне бірі ұқсамайтын әртүрлі мәдениеттері бір-бірімен араласып, бірін-бірі байытуына қолайлы жағдай жасалады. Ұлы Жібек жолының тарихын, маңызын әлі де болса зерттелмеген тұстанын ашып көрсету өзекті мәселе.

1 Алдабек Н. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – Т. 9.

2 Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.

3 Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI-XIII ғ. басы). – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 210 б.

4 Шелковый путь и Казахстан. Материалы научно-практической конференции. Алматы, 2-3 сентября 1998 г. – Алматы: Жібек жолы, 1999. – 324 с.

УДК 378

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ТАРИХЫ

Ш.И. Шынтаева – *эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2 курс магистранты*

В статье материалы о казахской движении во имя свободы. И эти материалы в советской истории исследовались цензурным взглядом, а после получения независимости архивные документы были внедрены в научные обороты. О значимости архивных материалов и их ведения критики в источниковедении рассматривались материалы из Центрального Государственного архива Республики Казахстан, Президентского архива Республики Казахстан, Государственного архива Алматинской области.

Так как, система архивного дела была направлена на тщательное проведение политики империи, его основные процессы полностью могут показать ход проведения этой политики. Автор в своей статье дает информацию о трудном периоде развития и проведения архивного дела в советской период.

Ключевые слова: Советская система, архивный фонд, документ, народное движение, генерал-губернатор, реформа

Article material on Kazakh movement in the name of freedom. These materials were studied in the Soviet history of censorship look, and after obtaining independence archival documents have been introduced in the scientific revolution. The importance of archival materials and their criticism of reference source study examined materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kazakhstan Presidential Archives, the State Archives of the Almaty region.

Since the system archival work was aimed at conducting a thorough policy of the empire, its main processes can fully show the progress of this policy. Author in his article gives information about the difficult period of development and implementation of archiving in the Soviet period.

Keywords: The Soviet system, the archive fund document, popular movement, the governor-general, the reform

Өткен жүзжылдықтың 80-жылдарының екінші жартысынан бастап кеңестік жүйеде қалыптаса бастаған саяси, қоғамдық ой азаттығы ұлт республикаларында өткенді танып-білуге деген құштарлық пен ерекше құлшынысты туғызды. Қазақ халқының өз тарихына деген құрметі мен шынайы ықыласы президент Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылды «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» [1] және 1998 жылды «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» [2] деп жариялауымен толық үндестік тапты. Өз кезегінде қазақстандық тарих ғылымы ұлттық тарихнаманың дамуындағы жаңа өркендеу кезеңіне құлаш жая бастады.

Қазақ азаттық қозғалысының деректемелік негіздерін мұрағат құжаттары, ұлттық зиялылардың, қоғамдық-саяси тұлғалардың еңбектері (шығармалары, эпистолярлық мұралары, ресми құжаттары, фотосуреттер т.б.), мерзімді баспасөз құрайды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағатының (алда – ҚР ОММ) мынадай қорларында: №94 «Верный Ерлер гимназиясы», №44 «Жетісу облыстық басқармасы», №166 «Мемлекеттік Думаға Жетісу облысы Лепсі уезі бойынша сайлау комиссиясы. 1906-1907 жж.», №76 «Верный округтық соты прокуроры», №9 «Уақытша Үкіметтің Жетісу облыстық комис-

сары», №380 «Сырдария облыстық комиссары Б.П. Тризнаның жеке қоры», №109 «Түркістан майданы Революциялық Әскери Кеңесінің Жетісудағы өкілдігі», №878 «Қазақ АКСР ХКК жанындағы құрылыс бюросы (Алматы қаласы құрылысына байланысты)», №339 Қазақ АКСР ХКК жанындағы Қазақ Жол транспорты», №196 «БОАК Президиумы жанындағы Қазақ АКСР-і Өкілдігі. Мәскеу қаласы», №693 «Қазақстанды Зерттеу Қоғамы» – Алаш қозғалысының түрлі мәселелеріне қатысты аса маңызды құжаттар жинақталған. Мұнда азаттық қозғалыстың көрнекті тұлғасы Мұхамеджан Тынышбаев (1879-1938) [3] туралы құжаттармен таныса келе, тұтас азаттық қозғалыстың әр кезеңдеріне қатысты құжаттардың жиналып қалғанын байқадым. Мысалы, Екінші Мемлекеттік дума және қазақ зиялыларының қоғамдық саяси қызметі; 1916 жылғы саяси оқиғалар тұсындағы Қазақстан; Алашорда автономиясының тарихы; азаттық күреске қатысушы тұлғалардың кеңестік билік тұсындағы қоғамдық мемлекеттік және кәсіби, ғылыми қызметі жайында мол мағлұматтар беретін деректердің сан алуан шоғыры жинақталған. Бұл мұрағаттық құжаттардың кеңестік тарихнамада ғылыми айналымға енгізілу деңгейі сол саяси жүйенің ұстанымына лайықталғаны түсінікті.

Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының (алда – ҚР ПМ) №141 «БКП (б) Қазақстан Өлкелік Комитеті және №811 «Қазақстан партия ұйымының тарихынан коллекция» деп аталатын қорларында азаттық қозғалыс жайындағы деректердің басым көпшілігі Ресей, Қазақстан және Өзбекстан мұрағаттарындағы құжаттардың көшірмесі. Алайда олар, уақыт сынына байланысты кеш бастаған, оқып-түсінуге қиын түпнұсқа құжаттарды өзара салыстыра қарап, тарихи шындықты анықтауға үлкен көмек бере алады. Бұл қорларда негізінен, 1916-1917 жылдардағы азаттық қозғалыстың көшбастаушыларының қоғамдық саяси белсенділігі, «Түркістан автономиясы» мен «Алашорда» үкіметтерінің қызметіне қатысты құжаттар сақталған.

Алматы облыстық мемлекеттік мұрағаты (алда – АОММ) №714 «Түркісіб құрылысына Алматы округтік Көмек Комитеті қорындағы» құжаттары Түркістан-Сібір темір жолын салу кезіндегі қазақ зиялыларының қызметі, ұстанымдары, ұлттық мүддеге қатысты іс-әрекеттері туралы аса маңызды дерек көздері саналады.

Облыстық мұрағаттардың қорлары азаттық қозғалыс тарихы туралы құжаттар кешенін қалыптастыратын мүмкіндігі бар. Тек Алматы облыстық мұрағаты ғана емес, Шығыс Қазақстан облысының Жаңа тарих құжаттары орталығының (алда – ШҚОЖТҚО. Семей қаласы) мұрағаты тарихи құжатнамалық сипатымен назар аудартады. Мұнда, аталмыш мұрағаттың №37 Семей уездік кеңесі» қорларынан Алашорда үкіметінің азамат соғыс жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі, бұрынғы Ресей империясында жанданған ұлттық қозғалыстармен байланыстары, басқа саяси топтармен қарым-қатынастары, Алашорда автономиясының әскери тарихы туралы құнды мәліметтер беретін деректер кездеседі.

Көршілес елдердің мұрағат қорлары ұлт азаттығы тарихын зерттеуде аса мол деректерді ұсына алатын деңгейін таныта алады. Әсіресе, Өзбекстан республикасы мен Ресей Федерациясы алдымен аталуды қажет етеді. Мұның тарихи объективті себептері бар. Патшалық Ресей билігі тұсында тұтас Түркістан ұғымының баламасына Өзбекстан аймағы, Ташкент, Қоқанд қалалары енгізілді. Мұнда қазақ зиялылары оқыды, білім алды, азаттық қозғалыстың сан қилы кезеңдеріне қатысты қоғамдық-саяси қызметтерін жүргізді. Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (алда – ӨР ОММ. Ташкент қаласы) қазақ тарихының аса күрделі, бетбұрысты кезеңдері жайындағы құжаттарға аса бай. Атап айтқанда, №И-1 «Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі» қорында сақталса, ал 1906 жылы Петербург Жол қатынасы инженерлері институтын бітіріп келіп, Орта Азия темір жол Басқармасы», №17 1ТАКСР Орталық Атқару Комитеті» №33 «Орта Азия Темір жолы Басқармасы», №И-1 «Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі», №1044 «Уақытша Үкіметтің Түркістан комитеті» №1613 «Солдат және жұмысшы депутаттарының Түркістан Өлкелік Кеңесі» №Р-1 «КСРО Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің Орта Азиядағы Өкілдігі Басқармасы», №17 «ТАКСР Халық Комиссарлары Кеңесі. 1917-1924 жж.», №69 «Орыс географиялық Қоғамы Түркістан Бөлімі», №372 «Қазақ Халық Ағарту институты» қорлары құжаттарды зерттеу нысанына көзделген тақырыпты сан қырынан талдауға шамасы жететін дерек қорларымен бағаланады.

Ресей федерациясы мұрағаттары қорларының жалпы қазақ тарихы үшін деректемелік маңызы жайында жеке зерттеу арнауға болар еді. Өйткені, кеңестік билік тұсында өте құнды тарихи құжаттар орталықта Мәскеу, Санк-Петербург қалалары мұрағаттарында сақталып келді. Ұлттық республикалардың мұрағаттарында осы түпнұсқалық құжаттардың көшірмелері ғана жинақталғаны белгілі. Осы орайда біздің зерттеу мәселемізге қатысты деректер шоғырын Ресей Федерациясы Мемлекеттік Мұрағатының (алда – РФММ. Мәскеу қаласы) №102 «Ішкі Істер Министрлігі. Полиция Депортаменті. 1900-1916 жж.», №523 «Халық Бостандығы партиясы», №749 «Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің Ішкі Істер Министрлігі «Бұратаналар» бөлімі», №192 «Уақытша Бүкілресейлік үкімет (Директория) жанындағы Түркістан-Сібір

темір жолы құрылысына Жәрдемдесу комитеті» қорларынан кездестіруге болады. Бұл қорларда қазақ азаттық қозғалысының көрнекті тұлғаларының ролі туралы, азаттық қозғалыстың биік шыңы – Алашорда үкіметінің тарихы – оның жариялануы, кеңес үкіметіне қазақ автономиясының көзқарасы, бірін-бірі алмастырған, билікке таласқан орыс үкіметтерімен (Құрылтай Жиналысы мүшелері комитеті, Уақытша Сібір үкіметі, адмирал Колчак үкіметі, облыстық үкіметтер) Алашорданың байланысы, сондай-ақ азаттық қозғалыс тұлғаларының кәсіби ғылыми қоғамдық мұралары жайында және т.б. көптеген маңызды құжаттар жинақталған.

Мұрағат құжаттарын ғылыми айналымға енгізіп, деректанулық сыннан өткізу барысына да арнайы тоқталған жөн. Себебі кеңестік саяси-идеологиялық ұстанымға байланысты коммунистік цензура мұрағаттық құжаттармен жұмыс жасаудың, оларды пайдаланудың ерекше әдіс-тәсілін қолданды. Сондықтан кеңестік тарихнамадағы белгілі құжаттарды деректанулық сақтықпен ғылыми електен өткізіп қараған жөн. Мұнда зерттеуші үшін ғылыми мәселені талдауда тарихи деректердің әр алуандығы мен сан түрлілігіне қоса, деректанулық «сыртқы сын» сынағына енгізілуі аса маңызды талап болып табылады.

Кеңестік тарихнамада ұлттық қозғалыстар, саяси партиялар тарихы, ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің, қайраткерлерінің қызметі, іс-әрекеттері біржақты, қатаң таптық көзқарас тұрғысынан зерттелгендігі белгілі. Мәселен, XX ғасырдың басында Ресейде шамамен 150-дей саяси партия өмір сүрді [4]. Бұлардың арасында өмір сүріп тұрған қоғамдық құрылысты өзгертуді жақтаушы партиялар да болды. Алайда, тарихи объективтілік принципінен бұрын саяси ұстанымның басымдығы ғылымның гуманистік болмысына тұсау салды. Негізінен марксистік доктрина қағидаларының дұрыстығы, большевиктердің стратегиясы мен тактикасының толықтай салтанат құратындығы, кеңестік тарих ғылымына тән қалыпты тұжырымға айналды. Басқа («буржуазиялық», «ұсақ буржуазиялық», «контрреволюциялық», «ұлттық» жұмсартып айтқанда «пролетар емес» және т.б.) партиялар мен қозғалыстардың негізі жоқтығы, халықтың алшақтығы, сондықтан да олардың болашақта болмай қоймайтын жеңілісі дәлелденді. Әдетте, Ресей империясында пролетариат диктатурасының бірпартиялық жүйенің орнауы заңдылық болып табылатыны, оның объективті тарихи процесс екендігі, ал басқа балама жолдың тек тұйыққа әкеліп тірейтіндігі санаға терең енгізіле түсіндірілетін.

Сөйтіп, азаттық қозғалыстың зиялылары патшалық Ресейдің және кеңесті биліктің бірдей қысымына душар болды. Мұраларын тарихи дерек көзі ретінде пайдалануға шектеу қойылды, немесе бұрмаланып түсіндірілді.

Қазақ азаттық қозғалысының қайраткерлері қатарында көрнекті қоғамшыл саяси тұлға Мұхамеджан Тынышбаев есімі, қоғамдық-саяси қызметі кеңестік тарихнаманың әділетсіз бағасына ие болды. Алаш қайраткерлеріне 20-жылдардың ортасынан бастап төнген қатер және сталиндік ойлау жүйесінің «Партия тарихының қысқаша курсы» шыққаннан кейін тарих ғылымында берік орнығуы, Алаш қозғалысын, жалпы Түркістан өлкесіндегі азаттық үшін күрестің тарихын жазудың тағдырын шешті. Енді большевиктік басылымдарда Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев бастаған қазақ интеллигенциясының бүкіл қызметі реакциялық, бұқара халықтың мүддесіне сатқындық деген тұжырым жасалды [5].

Тарих ғылымының өз міндетінен айырылып, кеңестік ресми саясаттың қаруына айналғанына Алашорда үкіметінің контрреволюциялық роліне арналған ғылыми конференция қорытындысы нақты дәлел болды.

1933 жылы 8-28 желтоқсан аралығында Қазақ марксизм-ленизм ғылыми зерттеу институтында өткен бұл конференция-қоғамдық-саяси қызметтерін Қазан төңкерісіне дейін бастаған қазақ интеллигенциясы туралы екі топтың арасындағы қызу айтыс-тартыспен ерекшеленеді. Мысалы, М.Тынышбаевтың қоғамдық-саяси қызметін аяусыз «әшкерелеген» Брайминге қарсы сөйлеген С.Асфендияров: «...Шкапскийде, Тынышбаевта 1917 жылы қазақтарға ойран ұйымдастыруы мүмкін емес, мен сол кезде Жетісуда қызмет істегендіктен, М.Тынышбаевтың қазақтарды қырып-жоймағанын дәлелдей аламын» [6] деп, зал ішінде шу туғызған батыл пікір білдіріп, қазақ зиялыларының қызметін объективті бағалауға шақырған топтың (Мусин, Федоров, Мендешев) өкілі болды. Бұларға қарсы Алаш қайраткерлерінің қызметіне тек біржақты пікір білдіріп, қазақ халқының тілін білмесе де, түпнұсқа деректерді өздері оқығандай «дәлелдер» келтірген С.Брайнин мен Ш.Шафирының жетегінде кеткен Ә.Жангелдин, І.Құрамысов бастаған топ тұрды.

Бірақ көп ұзамай, С.Асфендияров та осы сияқты топқа қосылуға мәжбүр болды. Оның 1935 жылы жарық көрген «Қазақстан тарихы (көне дәуірден бастап)» деп аталатын еңбегінде М.Тынышбаевтың қоғамдық-саяси қызметіне және тарихи көзқарасына берген бағасы тоталитарлық жүйе қысымының көрінісі. Мұнда ол тұлғаның 1916 жылғы көтеріліс тұсында ұстанған бағытын «қорқақтық, сатқындық маскара» – деп сипаттайды. С.Асфендияров, М.Тынышбаевтың қазақ халқының шығу тегін көне замандардан іздеп, географиялық, лингвистикалық деректер негізінде этникалық шекараның көлемділігін

дәлелдеуге талпынған ғылыми ізденісіне де қарсы пікір айтады. Бұл пікірін «буржуазияшыл шовинист», «ұлтшыл» элементтерге тойтарыс беруім [7] деп түсіндіреді. Осылайша ұзақ жылдар бойы қайраткер есімі кеңестік тарих ғылымында «буржуазияшыл-ұлтшылдықтың», «пантюркизмнің» баламасы ретінде ғана жазылып келді [8].

Мысалы, 1957 жылы Қазақстан Мемлекеттік баспасынан шыққан «Қазақ ССР тарихының» 1 томынан мынадай жолдарды оқимыз: «...Жетісуда Уақытша Үкіметтің комиссарлары болып Қоныс аудару басқармасының чиновнигі, патшаның отаршылдық саясатын белсене жүргізген әсер Шкапский және буржуазияшыл-ұлтшылдардың басшыларының бірі М.Тынышбаев тағайындалды... Барлық прогрестік жаңа нәрселерден қорыққан, революцияны жек көрген буржуазияшыл-ұлтшылдар ауылда патрирхтық-феодалдық қоныстарды сақтауға тырысты. Олар феодалдық қатынастарды сақтауға тырысты. Олар феодалдық жер иедену тәртібін, әйелдерді бұрынғы езілген, күндік қалыпта ұстау туралы және сот жұмысымен халық ағарту ісін солардың қолына беру туралы қаулылар қабылдады».

Қазақ азаттық қозғалысы жетекшілерінің біразының қолдауына тускен кадет пратиясы болды. ХХ ғасыр басындағы Ресей либерализмінің сол қанатындағы ең ықпалды конституциялық-демократиялық (кадет) партия саналды. Бұл партия 1906 жылы 4-11 қарашада өткен 2 съезінде өздеріне «Халық бостандығы» деген қосымша атауды да ұсынды. Жоғарыда аталып өткендей, Алаш қозғалысының көсемі Ә.Бөкейхановтан бастап, жетекші қайраткерлеріміздің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуында елеулі орны болғаны белгілі.

Кадет партиясы, Ресейдің қоғамдық құрылысын батыстың үлгісімен қайта құрып, оны парламенттік құрылымға ауыстырып, демократиялық құқықтық мемлекет нормаларын енгізу үшін күресті. Федерализм принципін жақтамаған кадеттер, мәдени-ұлттық өзін-өзі билеу принципін ұсынған еді. Оның негізгі құрамы интеллигенттер болды. Түрлі ұлт өкілдері де көп болған бұл партия, сонысымен де басқалардан ерекшеленетін. Партияның бағдарламасы да тиімді радикалдық талаптардан тұрды. Мемлекеттік қоғамдық-саяси, экономикалық қатынастарын біртіндеп реформалау. Бастапқы кезде ол, осындай бағытымен қызықтырып, қатарын көбейте алады. Мұндай реформалық жол қазақ зиялысының көңілінен шықса керек. Ол өз халқының мүддесін жалпы мемлекеттің мүддесімен байланыстыруды ойлады. Бұл көзқарас сол кезеңдегі қазақ қоғамының саяси деңгейін түсіне білгендік еді. Сондықтан да ол осы партияға мүше болды. Төңкеріс әкелген еркіндік ұлт қамын ойлаған зиялыларымызды белсенді әрекеттерге баруға жігерлендірген еді. Мұны 1905 жылы қазақ зиялыларының бірқатарын орыс конституциялық-демократиялық партиясы үлгісінде саяси партия құруға тырысқан әрекетінен көреміз. Кадет партиясының сол кезде, алдыңғы қатарлы демократиялық интеллигенцияның қоғамды жаңарту туралы ойларынан шықты. Қазақ зиялылары бұл партияға осы төңкеріс кезінде ерекше көңіл аударды. Оны қазақ даласында құру идеясы да осы кезде жүзеге асты. Алайда оған кейбір еңбектерде жаңсақ көрсетілгендей М.Тынышбаев қатысқан жоқ. Өйткені, ұйымның құрылуы оның Петербургтан шыға алмаған кезімен тұтас келді. Оның үстіне қазақ конституциялық-демократиялық партиясының (қждп) Орал тобы туралы деректің табылуы [9] туралы ойды анықтай түседі.

Сонымен, тарихи деректердің деректанулық қатаң сыннан өткізілуі ғана тарихи шындықты анықтауға жол ашатынын көріп отырмыз. Мұрағат құжаттарын ғылыми айналымға енгізу барысында деректану ғылымының қағидаларын сақтаудың аса қажеттілігін аталмыш мәселені талдау барысында қоғауға тырыстым. Түрлі мұрағат қорларындағы қазақ ұлт азаттығы қозғалысына қатысты құжаттар осындай әр алуан сипатымен, бай мазмұнымен өз зерттеушілерін қызықтыра түседі.

1 1997 жылды Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жариялау туралы Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығы // Егемен Қазақстан. - 1996, - 30 желтоқсан.

2 1998 жылды Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы деп жариялау туралы Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығы // Егемен Қазақстан - 1997. - 11 желтоқсан.

3 Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаев – қазақтың тұңғыш инженері. - А., 2009.

4 Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 5.

5 ҚР ПМ (Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты), 141-к., 1-т., 479 «А»- іс, 1-2-пп; Голощекин Ф.И. Отчет краевого Комитета VI Всеказахский партконференция. - Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1928 - 195 б; Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки истории Алаш-Орды. – Алма-ата: Казкрайиздат, 1935. - 148 б. Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. - Кзыл-Орд: Казкрайиздат. 1927.-5 с.

6 ҚР ПМ. 811-к., 20-т., 368-іс. 79, 108-пп.

7 Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). 2-ое изд. - Алма-Ата: Қазақ университеті,

1993. - 11-б.

8 *История Казахской ССР. 2-ое изд. /Под. Общей ред. И.О. Омарова и А.М.Панкратовой.-Алма-Ата: Изд. Ан КазССР, 1949.-421-422, 454,458,581,491бб; История Узбекской ССР. –Ташкент:Фон, 1957.-129-125 бб.*

9 *РФ МА (Ресей Федерациясы Мемлекеттік мұрағаты) 523-к., 1-т., 407-іс., 1-1-қ.пп.*

ХАЗАР ҚАҒАНАТЫ МЕН АРАБ ХАЛИФАТЫ АРАСЫНДАҒЫ СОҒЫСТАРДЫҢ БАРЫСЫ

Г.С. Беделова – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті, т.ғ.к.,*
Р.А. Марипов – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2 курс магистранты*

Бұл мақалада Хазар қағанатымен Араб халифаты арасындағы жүргізілген соғыстардың барысы баяндалады. Жүз жылдан астам уақытқа созылған араб-хазар соғыстары тарихи маңызға ие болды. Еуропаға шығыстан қауіп төнген кезде, жеңілмейтін мұсылмандар Хазар қағанатының күшімен тоқтатылды деуге болады. Ислам дінін тарату мақсатында жорықтарын бастаған халифат әскері санаулы жылдарда-ақ солтүстікке қарай ентелей өтіп, екі бірдей империяның тас-талқанын шығара қиратып, ең ірі тау тосқауылына – Кавказ тауларына барып тірелді. Осы тосқауылдан жеңіспен өтудің сәті түскенде олардың алдарынан Шығыс Еуропаға қарай даңғыл жол ашылатын еді. Бірақ тап сол Кавказ шебінде араб армиясы жоғары дәрежеде ұйымдастырылған Хазар қағанатының әскери күшімен қақтығысып, арабтардың бұл бағыттағы шабуылында ілгері жылжуына жол бермейді. Шешуші шайқаста жеңіске жеткенімен әлсіреген арабтар Кавказ тауларын кері бағытта кесіп өтіп, еліне қайтты, өздерінен соң солтүстікте ешқандай әскери плацдарм қалдырған жоқ. Сөйтіп мақалада, ендігі жерде хазарлар мемлекеті бұрынғысынан да қуатты күшке ие бола отырып, экономикалық тұрғыдан да қуатты елге айналғандығы баяндалады.

Түйін сөздер: Хазар қағанаты; Араб халифаты; Византия империясы; Армения; Шығыс Еуропа; Таулы Кавказ; дипломатия; стратегия; сыртқы саясат; экономика; плацдарм; Беленджер; Дербент

В статье рассматриваются войны между Хазарским каганатом и Арабским халифатом, которые продолжались более ста лет и оставили в истории свой неизгладимый след. Можно сказать, что только мощь и сила Хазарского каганата отвела нависшую над Европой угрозу мусульманского нашествия.

В целях распространения ислама войсками халифата в кратчайшие сроки были сокрушены две империи, и только при условии победоносного преодоления Кавказских гор – перед ними открылась бы широкая дорога на Восточную Европу. Но, именно в этой ожесточенной схватке высоко организованные военные силы Хазарского каганата воспрепятствовали дальнейшему продвижению арабов в этом направлении. Несмотря на достигнутую победу в этом решающем сражении, обессиленные арабы вернулись обратно, не оставив после себя никакого плацдарма на севере.

Таким образом, в статье говорится о том, что государство хазар, более прежнего обретя мощь и силу, и с экономической точки зрения стало более могущественным.

Ключевые слова: Хазарский каганат; Арабский халифат; Византийская империя; Армения; Восточная Европа; Кавказские горы; дипломатия; стратегия; внешняя политика; экономика; плацдарм; Беленджер; Дербент

This article tells the story of the wars between the Khazar Khanate and the Arab Caliphate, which lasted more than a hundred years of history left an indelible trace. I must admit that only power and strength of the Khazar Khanate took the threat hanging over Europe Muslim invasion.

In order to spread Islamic Caliphate troops as soon as possible the two empires were crushed, and only when the victorious overcoming the Caucasus Mountains – in front of them would open a wide road to Eastern Europe. But it is precisely in this fierce battle highly organized military forces of the Khazar Khanate prevented further advancement of the Arabs in this direction. But despite the victory achieved in this decisive battle, the Arabs came back exhausted, leaving behind no foothold in the north.

Thus, the article says that the state of the Khazars, a previous finding strength and power, and from the economic point of view has become more powerful.

Keywords: Khazar Khanate; Arab Caliphate; Byzantine Empire; Armenia; Eastern Europe; Caucasus Mountains; diplomacy; strategy; foreign policy; the economy; bridgehead; Belenzher; Derbent

VII ғасырдың ортасында Батыс Түркі қағанатының ыдырауынан кейін төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Кавказдың шығыс бөлігінде Хазар қағанаты қалыптасты. Алғашқы феодалдық мемлекет болып табылатын Хазар қағанаты Қара және Каспий теңізі аралығында стратегиялық маңызды орынды иемденді. Атап айтсақ, хазарлар Византия империясы үшін солтүстіктегі күшті далалық болгар, венгр, печенег және т.б. тайпалардан қорғаныс ролін атқарды. Сонымен қатар, Шығыс Еуропа мен Византия үшін хазар қағанатының шығыстағы араб шапқыншылығының ең күшті кезеңінде оларға қарсы

тұруы маңыздырақ болған.

Қағанаттың құрылған алғашқы жылдарында хазарлар болгарлардың көмегімен батыстағы шекараларын кеңейте отырып, өздерінің саяси дербестігінің арқасында Күнгей Кавказға мүлдем қызығушылық танытпады. Хазарлықтар Күнгей Кавказдың бай мемлекеттерімен жақсы таныс болды. Византия императоры Ираклимен одақтаса отырып жүргізген соғыстарының нәтижесінде Албанияны жақсы танып білді, алайда осы бағыттағы жауапты жорықтар жасауға әлсіздік танытып және де тек болгарлармен біріге отырып жорықтарын жүргізіп отырды. Араб жорықтары Кавказ аймағына жеткенде хазарлар өздерінің оңтүстік шекарасына көңіл бөліп, назар аударуға мәжбүр болып, барлық бағыттағы исламның жолымен дамып отырған жаңа күшке қарсы шықты [1; 175-176 бб.].

Арабтар Сирия мен Месопотамияны қарамағына қаратқаннан кейін Күнгей Кавказға еніп, алғаш Арменияны жаулап алды. Әрдайым ішкі алауыздықта жүрген және феодалдық иеліктерге бөлінген бұл мемлекет бұрыннан Сасанилік Иран мен Византия арасындағы таластың негізі болған еді. Император Ираклидің жеңісінен кейін, Армения мен Күнгей Кавказдың үлкен бөлігі Византияның иелігіне енген еді.

Күнгей Кавказға енген арабтар бірден Кавказ тауларының жолдарын меңгере отырып, өздерінен кейін оларды бекітіп отыруға тырысты. Парсы тарихшысы Баламидың айтуынша, арабтар Күнгей Кавказға алғаш енген кезінің өзінде шекарадағы тау арқылы өтетін жолда орналасқан тайпалармен келісім жасап отырған дейді. Бұл тайпалар алым-салықтан босатылғандықтан халифаттың иелігіндегі жаулардың соққыларына қарсы тұруға және жолдарды қарауылдау қызметтерін өз мойындарына алған.

642-652 жылдар аралығын қамтыған «Бірінші араб соғысы» барысында арабтар Дербент қақпасы арқылы бірнеше рет өтіп, Хазар қағанатының терең түкпірлеріне дейін жетті, ал өздеріне ең таяу қала Беленджерді басып алып, Үлкен Кавказ жотасының етегіндегі таулы аймаққа берік бекініп алуды ойлады. Алайда араб-хазар соғысының алғашқы кезеңінде арабтардың бір емес, бірнеше рет қаша шегініп, кері қайтуына тура келді.

652 жылы болған шешуші ірі шайқаста екі жақ та артиллерияны (катапульталар мен балластер – алысқа оқ ататын тас лақтыратын сақпан тәрізді құралдар) қолданды. Төрт мың араб өздерінің қолбасшысы Абд-ал-Рахман ибн Рабиахпен бірге қаза тапты, қалғандары бей берекет қашып кетті [2; 174-175 бб.]. Бір деректер бойынша Беленджер ешбір шығынсыз жаулап алынды және араб кавалериясы Волганың төменгі бөлігі, қазіргі Италия жері Беленджерден (394,5 км) 200 милде орналасқан ал-Бейде қаласына дейін жетіп, Хазар қағанатының ең шеткі аймақтарына дейін енді. Осы жорық барысында арабтар көптеген қалаларды исламдандырды және Дербентке олжалы болып оралып отырды. Ендігі бір нұсқаларда Беленджер үлкен қарсылық көрсетті дейді. Бұл қала өте берік қоршалған. Жорықтар туралы баяндалғанда мұсылмандарға үлкен зардап әкелген мұнаралар суреттеледі. Қарсыластарының қалаларында тек кішкене ғана лақтыратын машиналар болғанда, арабтарда үлкен және кіші баллистерлер болды. Үлкен шайқастың бірнеше күнінен кейін қаланың аймағына беленджерліктер ортақ шабуылдар жасады және дер кезінде көмекке келген түріктермен арабтарға қарсы тұрды. Абд-ар-Рахман өлгеннен кейін арабтар қаша жөнеліп, Дербентте жасырынады. Төрт мыңға жуық мұсылман о дүниеге аттанады. Хазарлар Абд-ар-Рахманның денесін үлкен сауытқа салып, сақтап қояды; олар соның көмегімен соғыста жеңіске жетуге және шөлде жауынды шақыруға болады деп сенген [1; 178-179 бб.].

652 жылғы жасалынған келісімге қарамастан, 654 жылы Хабиб ибн Маслам Армения мен Грузияны басып алса, тағы бір араб қолбасшысы Сельман ибн Рабиах ал-Бахили Парсы патшалығына кіретін Азербайжанды жаулап алды. Арабтар Байлеканды, Берданы, Шамхорды, Кабалуды, Шакиды, Ширванды, Маскатты және тағы басқа облыстар мен қалаларды жаулап алып, Дербент аймағына өтті [3; 45-46 бб.]. Табари бойынша, алғаш болып Дербентте Абд-ар-Рахман ал-Бахили, яғни жоғарыда аты аталған Сельманның ағасы барды. Дербенттің персиялық коменданты Шахрвараз оған сүйеушілік жөніндегі өтінішімен барды. Сонымен қатар, ол варварлармен ортақ ешқандай байланысым жоқ дей жүріп, арабтарға қарсы жәрдем бермейтінін айтты. Осы атқарған қызметі үшін қызметін сақтауын және оның бағыныштыларының жан басы салығынан босатылуын талап етті. Оның бұл талабы орынды еді. Баламиде Шахрвараз хазарлар мен орыстардың, яғни екі оттың ортасында екенін хабарлады. Дербент қаласының парсылық коменданты өзінің билігін сақтау және халықты салықтан босату талабымен қаланы өз еркімен берді. Арабтар өз уәделерінде тұрып, бұған келісті. Бірақ хазар жерін жаулау мақсатында бекініс халифаттың әскери тірегіне айналды. Кейінгі авторлардың баяндауы бойынша Абд-ар-Рахман Дербенттен солтүстікке жылжуға, және Масудидің айтуы бойынша хазарлардың ежелгі астанасы болған Беленджерге қарсы шабуылға бел байлады. Дербенттің персиялық басшысы бұл жорыққа қарсылығын білдіре отырып және олардың жауларды әкелуі үшін арабтармен одақтаспағанын басып айтты [1; 177-178 бб.].

Келесі 30-40 жыл бойы арабтар хазардың берік қамалын бұзып өтуге әрекет жасап әуреленген жоқ.

Бұл кезеңде олардың басты соққылары Византияға қарсы бағытталды. Олар Константинопольді құрлықтан және теңізден талай рет қоршауға алуға тырысып көрді. Егер олар Кавказды басып өтіп, Қара теңіз арқылы жүзіп келіп, қоршауды күшейтіп, қаланы жан-жағынан қыспаққа алғанда, онда Шығыс Рим империясының тағдыры тіпті мүшкіл халде болатын еді. Бұл екі арада болгарлар мен венгрлерді өзіне бағындырып үлгерген хазарлар батысқа қарай жылжуын одан әрі жалғастырып, Қара теңіздің жағалауындағы далаларға және Қырымға басып кірді. Бірақ бұл жолы бұрынғыдай ел шауып, оларды тонап, олжа табу, тұтқындар айдап кету үшін емес, қайта ол жерлерді түбегейлі басып алуды көздеген соғыстар жүргізді. Бағынған халықтар тұрақты түрде басқару жүйесі бар империяның құрамына күштеп енгізілді. Империяны қолында күш-қуаты жеткілікті қаған басқарды. Ол барлық басып алынған аумақтардағы халықтардан провинцияларға өзі тағайындайтын аймақ бастықтары арқылы салықтар алып отырды. VIII ғасырдың бас кезінде хазар мемлекетінің күшейгені сонша, енді олар арабтардың өздеріне шабуыл жасайтындай дәрежеге жетті.

VII ғ. 2 жартысы мен VIII ғ. басында Дербент қаласының билігі хазарлар мен арабтар арасында қолдан қолға өтіп отырды. 713 жылы арабтар қаланың тұрғыны бекініске кіретін жерасты жолын көрсетуі нәтижесінде 3 мыңдық хазар гарнизоны қорғап тұрған қаланы басып алды. Нәтижесінде арабтар қаланы ұзақ қол астында ұстай алмайтындықтарын түсініп, қала халқын өлтіріп, бекініс қабырғалары мен мұнараларын қиратты [4; 62 б.].

«Екінші араб соғысы» атанған 722-737 жылдары аралығында араб-хазар соғыстары өз жалғасын тапты. Әуелі хазарлардың ауыр қару-жарақтары бар салт атты жауынгерлері Дарьял асуы немесе Дербент қақпасы арқылы халифаттың оңтүстік Кавказ жақтағы иелігіне басып кіріп, соғыс салады. Бірақ арабтардың қарсы шабуылынан құтылу үшін өздерінің барған жолымен кері шегініп, Еділге қайтып оралады.

Бұл соғыстар барысында арабтардың әскери басшылығын Күнгей Кавказдағы Армян және Азербайжан мемлекеттеріндегі халифтің наместниктері жүзеге асырып отырды. Ережеге сай, бұл күзет орындары сәйкес келіп отырды. Бұл күзет орындарына әр кезеңде басқа қолбасшылар сайланып отырды – Маслама ибн Абд ал-Малик (708-722/23 ж., содан кейін 725/26-728/29 ж. және 730-732/33 ж.), Малак ибн Сафар ал-Бахрани (722-723 ж.), ал-Джаррах ибн Абдаллаха ал-Хаками (723-725/26 және 728/29 – 30 ж.), Са'ид ибн Амр ал-Харашаи (733-734/35 ж. шамасы) және Марван ибн Мухаммад (732-733 ж. және 734-35-743 ж. шамасы). Аталмыш кезеңде арабтармен жүргізілген шайқасты басқарған хазар қолбасшыларының есімдері көбіне белгісіз болып қала берді. Деректерде кейбіреулерінің ғана есімдері сақталған. Сондай ха-зар әскер басыларының бірі ханзада Барсбектің әскери биографиясы қайта қалыптастырылған [5; 7-8 бб.].

Арабтардың әлсіздігін байқаған хазарлар 730 жылы Күнгей Кавказға шабуыл ұйымдастырды. Әскер басында тоғыз жыл бұрынғыдай қағанның ұлы Барджиль тұрды. Бұрынғы қаған кенеттен көз жұмғандықтан, армян зерттеушілері сол кезде мемлекетті қағанның анасы басқарды дейді.

Барджиль Албанияға енген соң, ең алдымен өз әскерлеріне мұсылмандарды жаппай өлтіруді бұйырады және өзі негізгі күшпен Ардебилге жақындайды. Қала қамалының тұсында араб және хазар әскерлері кездесті. Екі күнге созылған ауыр шайқаста хазарлар арабтарды жеңді және де әскерлерін толығымен жойды деуге болады. Олар тіпті тұтқындарды да алмады. Шайқаста Джеррах қаза тапты, әйелі мен балаларын, сонымен қатар, лагерден алған үлкен байлықты жеңіске жеткендер бөліске түсірді. Ардебиль қиратылып, сондағы мұсылмандар және қару ұстауға жарайтындардың бәрі өлтірілді. Бұл жеңісті бүкіл Азия елдері естіді. Хазарлардың жасаған жорығы мен жеңісі туралы Византиялықтар да хабардар болды [6; 37 б.].

Араб-хазар арасындағы ең шешуші шайқас 737 жылдың басында басталды. Мерван Сирияда жиналған 120 мың әскерімен Арменияға жылжыды, Тфилистен 20 және Бердадан 40 фарсанг орналасқан Касак («моуза») атты жерде лагерін орналастырды. Сол сәттен бастап Мерван өз әскерін екіге бөлді. Бір әскерінің басына хазарға Дербент арқылы жылжыған Усайд Ибн Зафира ас-Суламиді қойды. Алдында бітімге келген бұл әскермен «тау патшалары» («мулку ал-джибал») жасақтары бірікті. Мерван Баб ал-алан арқылы жүріп отырды, солтүстік Кавказға шыға отырып, Самандарға қарай жылжыды. Екі араб әскерлері осы қалада бірікті. Левондтың деректерімен сәйкес, қала алынды және халық теңіз арқылы құтқарылуға тырысты. Алайда арабтардың және олардың одақтастарының қолына үлкен қазына түсті.

Ең қызығы Мерванның жорығымен байланысты дүниелер Самандарды алғаннан кейін барып басталады. Ал-Куфи мұсылмандардың жеңістері қатар жүргенін және олар «билад ал-хазардан» («хазар мемлекеті») әрі орналасқан жерлерді иемденгенін жазады. Содан кейін ол: «Ол (Мерван) ас-сакалибка және пұтқа табынушыларға жорық жасады, олармен көршілес тұрып, 20 мың отбасыны («ахл байт») тұтқынға алды. Ол содан кейін әрі қарай жылжып, славян («нахр ас-сакалиба») өзеніне дейін

жетті. Осы өзеннің бойында әскери қолбасшы Мерван Каусар ибн Асвад ал-Анбари хазар әскерін қиратты содан соң хакан үлкен қайғы-қасіретке тап болды. Соңғы деректерге сүйенсек, Мерван хазарлар мен ас-сакалибтердің тұтқынында болып, өзінің әлсіздігін мойындайды. Ол араб қолбасшысына толығымен беріле бастаған сәтінде оған мұсылман дінін қабылдау қажеттігін ескертеді. Хакан үш күннен соң бұл ұсынысты қабылдайды [2; 184-185 бб.].

Ал-Белазури мынадай дерек келтіреді: «Мерван хазарлар өмір сүрген ас-сакалибқа жорық жасап, 20 мың отбасын тұтқынға алып, оларды Кахетке орналастырды» [7; 37 б.]. Содан соң хаканның мұсылман дінін қабылдауға келісім бергені және хазарлардың қалай жеңіліске тап болғаны қысқаша баяндалады. Ал-Белазури Мерванның тұтқындарды лезгин жеріндегі Самур мен Шабиранның тең бөлінген аралығына орналастырғаны жөнінде баяндайды.

Сол бір он бес жылға созылған соғыс кезінде хазарлар Грузия мен Арменияға қырғын салып, оларды ойсырата ойрандап кетті, араб армиясын 730 жылы Ардебил түбінде тас-талқан етіп қиратып, Мосул мен Диярбакирге дейін жетті, араб халифатының астанасы Шамға (Дамаскіге) дейінгі жолдың жартысынан астамын жойқын соғыс сала отырып, жүріп өтті. Бірақ мұсылмандар армиясының тың күштері бұл жойқын шабуылға тойтарыс беріп, бетін қайтара білді. Нәтижесінде, хазарлар кері бағыттағы тау кедергілерінен қайта өтуге мәжбүр болды. Келесі жылы арабтардың сол кездегі ең атакты әскери қолбасшысы Маслам ибн Абдаль-Малик (ол бұдан бұрын Константинопольді қоршауда әскербасшы болған) Беленджер қаласын басып алып, хазарлардың солтүстіктегі және бір ірі қаласы Самандарға дейін жетті. Бірақ басқыншы арабтардың ол қалаларда тұрақты әскери гарнизон ұстауының сәті түспеді. Сөйтіп, олардың да Кавказ тауларын басып өту арқылы кейін қайтуына тура келді.

Жүз жылдан астам уақытқа созылған араб-хазар соғыстары тарихи маңызға ие болды. Еуропаға шығыстан қауіп төнген еді. Жеңілмейтін мұсылмандар Хазар қағанатының күшімен тоқтатылды деуге болады. Кавказдан солтүстікке қарай аймақты жайлаған хазарлар болмаса Еуропа өркениетінің шығыстағы тірегі Византия империясы Араб халифатынан жеңілетін еді және христиан мен ислам діні тарихы мүлдем өзгеше болар еді-деген тұжырымға да келіп отыр кейбір зерттеушілер [8; 177 б.].

Қорыта келгенде, ислам дінін тарату мақсатында жорықтарын бастаған халифат әскері санаулы жылдарда-ақ солтүстікке қарай ентелей өтіп, екі бірдей империяның тас-талқанын шығара қиратып, ең ірі тау тосқауылына – Кавказ тауларына барып тірелді. Осы тосқауылдан жеңіспен өтудің сәті түскенде олардың алдарынан Шығыс Еуропаға қарай даңғыл жол ашылатын еді. Бірақ тап сол Кавказ шебінде араб армиясы жоғары дәрежеде ұйымдастырылған Хазар қағанатының әскери күшімен қақтығысып, арабтардың бұл бағыттағы шабуылында ілгері жылжуына жол бермейді. Шешуші шайқаста жеңіске жеткенімен әлсіреген арабтар Кавказ тауларын кері бағытта кесіп өтіп, еліне қайтты, өздерінен соң солтүстікте ешқандай әскери плацдарм қалдырған жоқ. Сөйтіп, ендігі жерде хазарлар мемлекеті бұрынғысынан да қуатты күшке ие бола отырып, экономикалық тұрғыдан да қуатты елге айналды.

1 Артамонов М.И. *История Хазар.* – Л., 1962. – 523 с.

2 Новосельцев А.П. *Хазарское государство и его роль истории Восточной Европы и Кавказа.* – М.: Наука, 1990. – 264 с.

3 ал-Йакуби. *Книга стран (Китаб ал-булдан).* – М.: Вост. лит., 2011. – 365 с.

4 Ивик О., Ключников В. *Хазары.* – М.: Ломоносов, 2013. – 336 с.

5 Семенов И. *Военная тактика Хазарской армии в период войны против Арабского халифата в 706-737 годы // Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Т 2. Академическая серия. Выпуск 31.* – М.: Сэфер, 2010. – С. 7-15.

6 Плетнева С.А. *Хазары: 2-е изд.* – М.: Наука, 1986. – 88 с.

7 Древняя Русь в свете зарубежных источников: *Хрестоматия.* – М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 264 с.

8 Ангелов П. *Роль дипломатии в создании и укреплении Болгарского государства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодалных славянских государств и народностей.* – М.: Наука, 1987. – С. 176-180.

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**
